

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

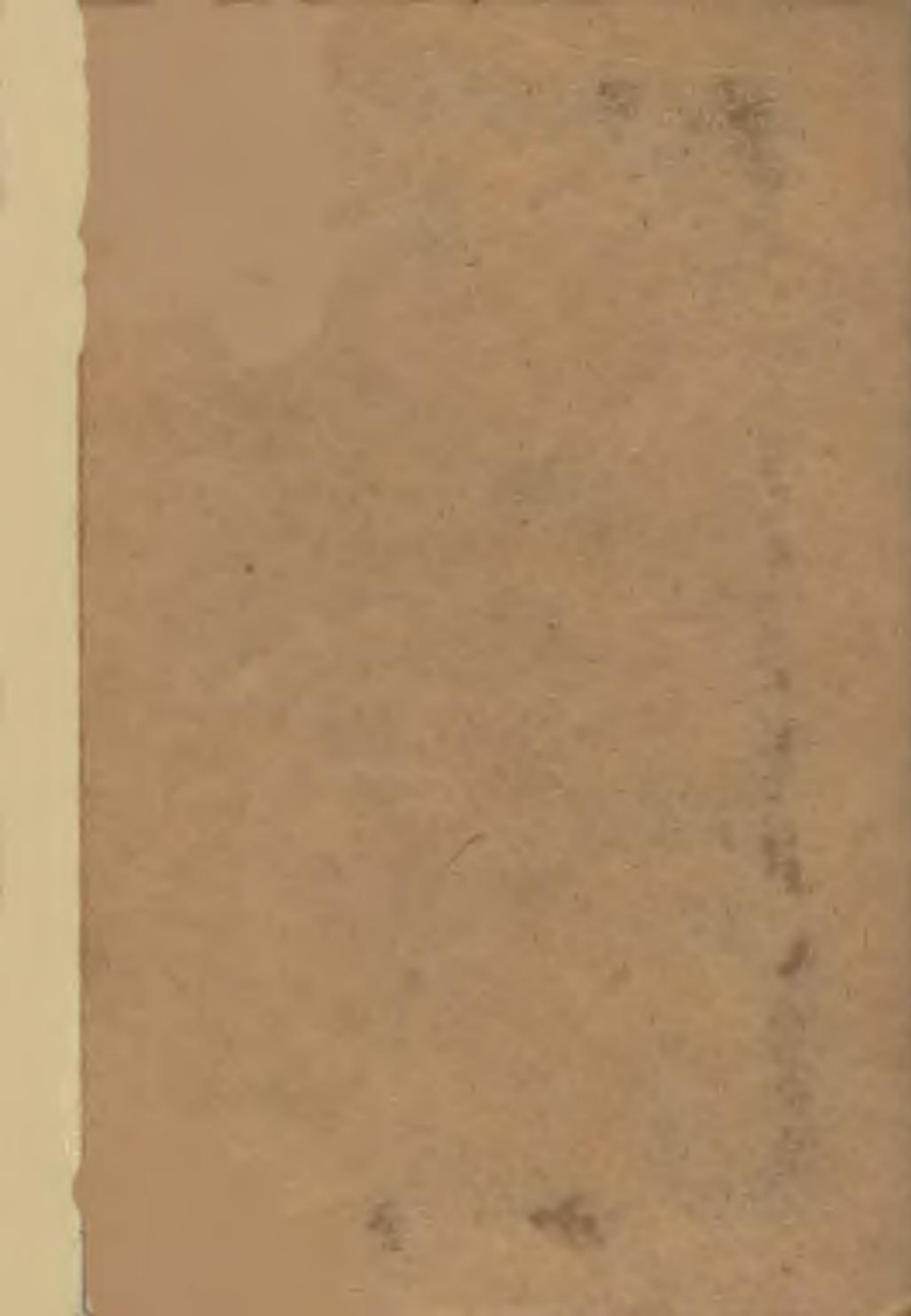
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել կյուրք ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել անկա կյուրք ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՄԱՏԵՆԱՆԱՐ «ՆՈՐ ՕՐ» — ԱՅԻՆԲ

324
7-48

ԷՄՈՒՅ ԽԱՆ ՃԻՎԱՆՇԻՐԻ ՄՊԱՆԻՉ

ՄԻՍԱԲ ԹՈՐԱՔԵԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆՔԸ ԶԻՆՈՒՈՐԱՎԱՆ ԱՏԵԱՆԻՆ ԱՌՋԵԻ

2/25/1

Ցպագր. «ՆՈՐ ՕՐ»

ԱՄՆԱ

1936

ՊԷՂՊՈՒՏ ԽԱՆ ՃԻՎԱՆՇԻՐԻ ՍՊԱՆԻՉ
 ՄԻՍԱԲ ԹՈՐԱԲԵԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
 ԱՆՊԼ. ԶԻՆՈՒՈՐԱՎԱՆ ԱՏԵԱՆԻՆ ԱՌՁԵԻ

Հարգիյէի նախկին զինուորական վարժարանի
 ընդարձակ սրահներէն սթոյն մէկ կը գումարուի պատ-
 աերազմական սահանը, որ կը դասէ Միսաք Թաթ-
 շաքեանը, Ազրպէճանի նախկին ներքին գործեր նախ-
 արար Պէկուա խան Ճիվանշիրի սպանութեան ամ-
 րաւատնութեամբը: Սրահին մէկ անկիւնը կը Յայ
 շաքիւնին գրաստիքակէջ, որուն վրայ երբեմն թուրք
 ապագայ սպաները իրենց շտաբականն հայրենիքը կը
 չափէին թերեւս:

Կեդրոնը պատին մտա սեղանի մը առջեւ նրա-
 տած են յուրազմական սահանի անդամները: Հա-
 զարապեա մրիդդի նախագահ եւ հանրի բնակչեա Պրոքթ
 ու հարիւրապեա Ռ'Քոնըր անդամները:

Այ կողմը կը գրուեն ամբաստաններէն պաշ-
 տան փոռաարտները Պ. Հմայեալ Պոտրալիան, Գ.
 Յրդրան Պարտաճեան եւ Մր. Միցցի:

Յախ կողմը ընդհանուր գրաստիքակէջ իրենց
 ինքնաթուղի-ձ-թ. անձնական գրաստիքակէջ Հայաստան

դէլ Ռիֆաթ, Թառազ դէլ և Սիւրէյա Կանըս Ազա-
յեֆ սրդէս Թարգման :

Դատաւորներուն զիմացը նստարանն սը վրայ
նստած է տէրաւորանեալը, Միտաթ Թարլաքեան, իր
կողքին ունենալով Թուրք սասիկան մը, և անոր կող-
քին սաթի կանգնած է դատարանի պաշտանական
Թարգմանը :

Անոնց ետեւը գէզի ընդհանուր դատախազին
սեղանը, մտ ուրիշ սեղանի մը շուրջը բուրբուռած են
մտաւորի ներկայացուցիչները, Կոյ և Թուրք :

Միտաթ Թարլաքեանի ուղևորին ձեռնկապ մը
կայ, Միջուրասոյ, Թիւսպէս, սեւ առաս մազերով,
փոքրիկ սեւ ընշացած մը լայն շերտնի մը վրայ, այ-
տասկրները սցուած, աչքերը սեւ, լայն և խորը ին-
կան մէկն է զմիտաթեանեալը: Իր նայուածքը սեւեւ
ունն է, անտարբեր, քիչ մը փայլով, սրուն կտեւ
ծածկուած է իր բոլոր սրբիչիւները զորսնցուցած ան-
կրնգարա միտք մը: Նայն կեցուածքը, նայն երեսու-
թը ունի Միտաթ Թարլաքեան ամբողջ դատաւորա-
թեան ընթացքին, և երբ վկանարու սրտայայտ սար-
սափի յիշատակները կը կրկնուին և կայ փաստա-
բաններու միջեւ տրոպ սրտաու թիւսներ կը փոխու-
նակուին, Միտաթ ուղևոր շարժում, դէտքի ուղևոր փո-
փոխութիւն շուրջներ, սրբ անհայտ փոքրային
անհը կը յազուր կամ շրթուցներուն վրայ մղիւմ մը
կ'երևուի: Սեւ առ գոգոտաը Կոյուրի դատարանին Եր-
միտաթեանի տաղաւորանքանին մէջ կ'որսնցուցած է իր
բոլոր սրբիչիւները, ինքն վերաւորուած սրբը անգէ
և տաղուին զսոսկ մը կայ իր զիտան մէջ:

Սըը դատարանին գուռը կը բացուի, ընդհա-
նուր դատախազը կը կենայ գրոսն ճուղակին: Նստ սեղո
կը մտնեն երես դատաւորները, ազա փաստաբանն-
րը և լեռայ կը հրաւիրուին մտաւոր Միտաթեանի-
նէրը:

Ա. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՎԿԱՅ

Ճառչուա խան Ճիզանչիբ, Ազըրպէյճանի Կառ-
տակ, երգուելէ յետոյ Կեռուեալ յայտարարութիւն-
ներն ըրաւ.

«Անցեալ յուլիս 18ին, յօտաւորագէտ ժամը
23, 30ին ես իմ երկու եղբայրներուս եւ եղբոր կնոջս
Կեա Ռըթի Եանի թափարնէն մեկնելով ուղչուեցանք
գէպի Ռերա Ռալուս: Հազիւ յօսեցանք Ռերա Ռալուսի
իմ կանակեա երկու կամ երեք հարուածներու ձայներ
չսեցի: Ձէր գիտեր թէ հրազէնք արնակազը ո՞վ էր.
բայց սակն սարգ սկսաւ փախչիլ բացի մեզէ: Ես
Պէկուա եզրօրսէս առաջ կը քալէի երբ հրազէնք
ձայներ լսեցի շուրջս նոյնցա, եւ սետայ, մարգ մը որ
լինցուարուածնայ, կ'արնակէր եզրօրս աւզութեամբ: Կը-
րակազը կը ճանչնամ որ ամբաստանեալն է: Եզրայրս
փորակեց զայն բռնել բայց չի կրցաւ. սրովնեաւ ար-
գէն վիրուարուած էր: Եզրայրս զեօին ինկաւ ազա-
րակելով: Եզրութիւն: Եզրութիւն:»

Յետոյ ես փորակեցի ձերբակալել ամբաստանեա-
լը որ առկուին կը շարունակէր հրազէն պարզել: Ես
իբր նեաքը բռնեցի, երբ ինքը նոյն ստան կրակեց եւ
վիրուարեց իմ ձեռն աչքիս քովը: Իմ փոքր եղբայրս
եւ եղբոր գիսը կ'յան եւ բռնեցին ամբաստանեալը, որ
կը փորէր փախչիլ, մինչեւ ստաիկամութիւնը Կառու
Նախ եկաւ թուրք ստանդան շը, եւ ամբաստանեալը

քառիկանին և զեղի և վերագարնայ, ի՞նչ կարո՞ւմ գիտ-
կին քով: Եղբայրս ասկուին ողջ էր: Երկու վէրքեր
խեղատ, մին կուրծքին այ կողմը և միւսը սաւառքի
նախ կողքին վրայ: Հիւանդանոց կաննելէն 4ժ վայր-
կեան յետոյ, կարայրս մեռաւ և Յուլիո 20ին յաւ-
քանդակարութիւնը կտարուեցաւ: Ատրաստանեալը
այդ գիշերը տաղին տնքամ տեսայ:

Ենքայրս երբեք արգարարուած չէր նախապէս
թէ իր կեանքին դէմ մահափորձ պիտի կատարուի:
Ենքայրս հետ միասին Պոլիս եկայ, 1921 յունիս 25ին և
մշտապէս կեցած ենք Բերս Բալաս պանդակը: Վեր-
ջին երեք տարիները ևս կարո՞ւմ հետ տարած ես Ա-
ղքալէնանի մէջ: Այդ տմբողջ ժամանակի ընթացքին
մէջ երբեք կարայրս այնպիսի դորձ մը՝ կատարած չէ,
որով կարելի ըլլայ գինքը մասնակից ծկտակ հայկա-
կան կտարածներուն:

Պաշտպան փաստարաններուն կողմէն պ. Հժ.
Կտարովեան հարցաքննելով վկան, կեանեալ պատաս-
խանները տուաւ:

Գաքուի կտարածի տան տնչիւրացիներու կող-
մէն Պաքուն պարզուելէն յետոյ, և Գանձակ կը գա-
նուէի: 1918ի Պաքուի տաղին պարզուէին երբ պաւ-
լէ վիկ ըմբաստութիւնը տեղի ունեցաւ, և Պէկուսա
կարո՞ւմ հետ Գանձակ կը գանուէի: Երկրորդ պարզու-
մէն յետոյ, ևս կը գանուէի Պաքու իմ կրտսեր, Ենքայրս
և մեռած կարո՞ւմ Պէկուսի հետ: Երկու պարզում-
ներու միջոցին երբ Բուրքեքը Պաքուն զբաւեցին, ի՞նչ
երէց կարայրս զբաւման երրորդ օրը Պաքու գնաց. և
Պաքու զացի 1919 Մայիսին:

Անգլիացիներու տաղին պարզուած տեղի ու-
նեցաւ յատարարպէս 1918 օղտաստին: Ես Աղքալէ-
նանի Թերթերու մէջ կարգացի: Կարգացած չեմ զՊար-
կուլի Սլովեա Թերթը:

Հիմ սեռած եղբայրս Մուսազաթ կուսակցաւոր
թեան կը պատկանէր մինչեւ 1918ի վերջերը, երբ ու-
րիշներու հետ հեռացաւ անկէ: Ես երբեք պատկանած
չեմ այդ կուսակցութեան:

Գալլեզիք յեզափոխութենէն առաջ Մուսա-
զաթ զազանի ընկերակցութիւն մը չէր: Կուսակցու-
թեան գլուխը կը դանուէր Խան Խոյսէի, որ անգամ
էր:

Կարծեմ թէ Մուսազաթ կազմակերպու 1917 կամ
1918ին, յետան չեմ: Առաջին անգամ պալլեզիքեան
չէր եւ չեմ գիտեր թէ առիկ առաջ ընկերակցութիւնը
գոյութիւն ունէ՞ր թէ ոչ: 1917ի առաջին յեզափոխու-
թենէն յետոյ զազանի ընկերակցութիւն մը չէր, բայց
յիս կրնար ըսել թէ առիկ առաջ Ի՞նչ էր. ընկերակց-
ութեան ծրարքէն անգնկութիւն չունիմ, միայն թէ
սակափ գիտեմ որ ծայրայեղ ձախ կուսակցութիւն մը
չէ: Գալլեզիքեան արշաւանքի ժամանակ եղբայրս քո-
ղաքակամութեան հետ սեւէ կապ չուներ: Իմ եղբայրս
պալլեզիքներուն սկսաւ ծառայել 1920 Յունիսէն ըս-
կըսեալ: Ինքը մարտարագէտ մըն էր Ստացուած քնն-
ներու Քառնիստական հակակռօի ժամանակ, յանձնա-
ժողովին մէջ: Անկէկա ընտրուած էր իր սեզանաւու-
թեան եւ կարգութեան պատեօաւու:

Բարեքերու գրաւումէն առաջ, հակակռօն կու-
տարմաներու մասին լսած չեմ, բայց վերջէն իմացայ
որ սմանք կատարուած են: Հայերը իրենք կը յայտա-
բարեն թէ շատ մը հազարներ շորդուած են:

Ենս ի՞նչ հայրենակիցներէս իմացայ թէ՛ երկու
կամ երեք հազար հողի կտառուած էին, բայց այդ
թիւին մէջ կը գտնուին պատերազմին մէջ սպաննու-
լագները:

Ը 1918ին եղբայրս արտաքին գործոց նախարար

ԱՅս անգեան չեմ սեւէ տեսակցութեան որ և զ-
բայրս աւան ըլլալ, Անարկագի Սլաւոնին:

Անարկագի Սլաւոնն նալ, լրաքիբ ժըն է, Թիք.
լիտի մէջ հրատարակուածն:

Դասուարներու կողմէ հարցաճննուելով զկան
ըսաւ.—

Անդրայրս պալլեւիքութեան կաճակիբ չէր: Պա-
քաստուած էր աշխատելու անոնց կամար, և ահա ապ
Պարագային ապրուած է զը գրկուէր:

ԱՊալլեւիքները հարատարագէտի գործ անսխա-
րհեցին իրեն և ան ընդունեց, սրովեան և իր մասնա-
գիտութիւնն էր:

ՅՐԿՐՈՐԴ ՎԿԱՑ

Հարիբապետ մ. Ծ. Հիւ. Կիւնդանոցի պաշ-
տանեայ, Կրքուելէ յետոյ յայտարարեց.

ԱՅուլիս 18ին Կրկնայեան յամբ 11—12 ես այդ
որուան բժշկական Կերթողանն էի ՎԳ՝ քստան մու-
թին մէջ: Մարդ մը ներս բերին, ես տեսայ զայն երբ
կառքէն գուրս կանեցին և յետոյ ընդունելութեան
սկեսակին մէջ: Ես քննեցի զայն. գնդակի երեք վեր-
ջեր սկէր: Այս վերջերու կուտաջան Կետուանքը
բուական էր Լո՛ւ պատեառելու: Իր վիճակը այն ո-
տեն շատ ետք էր: Անմիջապէս զինքը սրուն փո-
խադրել տուի և կապեցի իր վերջերը:
Սրբ վերջերը կը կապէինք, Թոյլ արակեցաւ Թրքա-
կան ուսիցանութեան հարցաճննելու զայն: Ռչիք
զարեզութիւնն զը չկատարուեցաւ իր վրայ, և իր
մուտքէն Կրկնայեան վայրկեան յետոյ յարգը մե-
տաւ: Ես ներկայ էի երբ ան մեռաւ: :

ԵՐՐՈՐԴ ՎԿԱՅ

Տիկին Պէպուա խան Ճիվանիք երգուել յե-
տայ յայտարարեց .

«Մտ ջստն որ առայ ժամը 11էն յետայ ետ
Բըթի Եանէն գաւրս ելած եմ աճաւանայս եւ անոր եր-
կու եզրայրնեբուն հետ, եւ կ'երթայինք Բերա Բա-
լաս: Իմ աճաւանայս հետ կը քայլէր երբ ետեւի կող-
մէն կրողէնի ձայներ լսեցի. այնքան սուտն որ վառ-
ուող վառուղի հառը կ'առնէր: Երբ առաջին կարուանը
լսեցի, կտրմեմ թէ քանի ճը քալ փոխայ, բայց յե-
տայ ետ գարնայ եւ տեսայ աճաւանս կէտ սը փըս-
ուած զեանի վրայ: Ես աճաւանանեալը կը հանչեամ,
որպէս այն ժարգը, որ կը կրողէր աճաւանայս վրայ,
որ կը փորէր անոր ձեռքէն բանել: Երբ ես եւ առա-
ջերս աճաւանանեալը բանեցինք, ան կը շարունակէր
117 կարուանեանր պարզել ոգին մէջ: Ետեք կա-
յին փոզոցը սպիւն սլ ոք ճտեհուաւ, սինչեւ ետ ոչ-
նութեան կանչեցի մէկը: Երբ շուրջս գարնայ տեսայ
աճաւանս նստած զեանի վրայ, արեան սէջ ծանկը-
ւած: Բազայս թիւնք խոնուած ըլլալով չեմ գիտեր թէ
ինչ եզու աճաւանանեալը: Ես ձայնիմ վայ էր եւ
կը հանուեցնէր աճաւանս: Ինծի շարունակին անոր
հետ կրուանգանոց երթալ: Յողորդ առաւօտ անգիկա-
ցայ որ գիշերը աճաւանս մեան էր կրուանգանցին
մէջ: Իր սպանուեթեան երբ-բզ որը թաղուեցաւ: Վեց
տարի էր որ ես աճաւանացած էի եւ միշտ աճաւանայր
հետ դաճուած եմ:

« Ես վկայ եմ իր քաղաքական գործունեա-
լեան, որովհետեւ միշտ իր քիզը գալստ ան եմ: 1917թ
Բաւսակաս յեզափոխմանէն առաջ իմ աճաւանս Գա-

զուր մէջ զարիւզի ընկերութեան մը մնօրէնն էր: Այդ յեզափոխութենէն առաջ, իմ մտւումնս որ կըրթուած ժողով մըն էր, հայերու եւ թաթարներու մէջ պայութիւն ունեցող տեղական զազաքական խնդիրներով կը զբաղէր եւ կը մտածակօրէր զազաքական մտայնութիւնը:

«Մինչև 1918 մտւումնս ունեցած էր զազաքական ընկերակցութիւններու, ինչպէս Մուսաօվաթ, որ թաթարապետ զազաքական ընկերակցութիւնն էր:

«Առաջին յեզափոխութենէն շատ, Պաքուի զազաքականութեան պատուիրակներէն մին էր:

«1918ին թուրքերու սերակցման պատճառները ուստերը զաշուկցած, թաթարները եւ հայերը Պաքուի մէջ Քրտան Յանձնաժողով մը կազմեցին կողոպուտը արդիւնաւ համար: Սրբ ուստերը զաշաք ձեռան, հայերը լեռներն թաթարները եւ իւլաձները եւ ես տեսայ որ անանք իւլաձները կը շարդէին: Մտաւորապէս 11,000 իւլաձներ կառարուկցան: Ամուսինս նկատ այն յարկը, ուր կը բնակէինք եւ մենք փոխանք իւլաձի մը տուն, եւ վեց օր յետոյ մենք փոխուեալ տունինք ու դայինք Գանձակ, ուր մեացինք երեք ամիս: Թուրքերու գրաւուումէն վեց օր յետոյ մուսումնս վերադարձաւ Պաքու, սինչ ես մեացի Գանձակ: Ամուսինս 1918 սեպտեմբերին Պաքուի մէջ ներքին դարձայ նախարար եղաւ, որ պաշտօնը շարունակեց մինչև ձմեռը: Կառավարութենէն հետեանից յետոյ Պաքուի մէջ մեաց եւ իր գործովը զբաղեցաւ: Արջիկէն հասնի Մարտի 20-ին տեղում էր, եւ ապա Պաքու եղաւ:

«Անկախ կուսակցութեան տառջնորդներէն մին էի:

«Այս լսած չեմ որ իմ ամուսնոյս տանը խառնուրդ հայկական կառարածներուն հետ:

ԱՄԻշ կ'աշխատէր Ազգայնականի կայմու եւ իւ-
լամներու մէջ կաշտարօր դեր մը կատարելու եւ սր-
քան սր եւ զհետէ ինքը երբեք մասնակցած կամ պո-
տտախանաասու եղած եղած չէ սեւէ կայկական կոսո-
րածի կամար:

1918 Մարտին երբ մենք Պաքսէն փախանք,
ամուսինս միշտ գիտէր որ իր կեանքը վտանգի մէջ
էր, սրովեանե ինքը տեղեակ էր որ կայերը զինքը
չէին սիրեր, սրովեանե ինքը իսլամ էր եւ ոչ թէ ին-
քը պոտտախանաասու էր կայկական շարքերուն կաւար:

«Ամբաստանեալը եւ նախագէտ տեսած եմ, ա-
մուսնոյն Կանաչնէն երկու—երեք օր առաջ եւ ամ-
բաստանեալը անոյ Բշթի Շանի պարտէզին մէջ, սը
ամուսինս կը գիտէր»:

Ամբաստանեալին պաշտպան փաստաբաններուն
կողմէն կարցօքննուելով ըսու զկան.—

«Թուրքերու Պաքսու գալէն առաջ Մուսափաթ
Քալամական շահերը կը պաշտպանէր: Ամուսինս կու-
տակցութեանն հետացու թուրքերու գալէն շատ քիչ
յետոյ: Ետեալեւ կառավարութիւնը ամբողջովն Մու-
սափաթէն կազմուած չէր:

Երբ եւ Գանձակ եկալ թրքական բանակը հօն
էր, իմ ամուսինս երբեք բանակի չկաշտակերպոյց առ-
լիտցիներու դէմ հասուելու գիտումով: Զեմ հանչնաբ
Սերհ Ռաֆայելովը, եւ կամ թէ անոր մեր առնը
գալը: Ես չեմ գիտեր թէ իմ ամուսնոյն պաշտօնավար-
ութեան առնն եւյ մասուրականներ աքսարուկցա՞ն է

կը հանչնամ առքթ. Տիգրան Զաքարեան:

Կը հանչնամ Ծուճուա Յարութիւնեանը (Պա-
թուր նախկին քաղաքագետ):

Զեմ հանչնաբ Կոռտանդին Ռալանթարեանցը
(Հարտարագէտ):

Զեմ հանչնաբ Ստեփան Տիգրանեանը (փաստա-
բան):

Ձեզ նանչնար Միջուէլ Աթարէգեանը (տանաք-
բական պանթա-յի անօրէն):

Ջաջարեան երբեք ժեր բժիշկը եղած չէ: Երբ
Քուրթիքը քաղաքին ժամեցան իւր-ով բնակչութիւնը
զէնքի գրեց եւ սպաննեց շատ հայեր, սէջն ըլլալով
Ջաջարեանն եւ Յարութիւնեանը: Ի՞մ ամուսինս Պաս-
քու չէր գանուեր երբ ալք դէպքը տեղի ունեցաւ: Մո-
տաւորապէս 8000 հայեր սպաննուեցան: այսպէս պաս-
մեցին երբ .եւք հասանք, երբ էնվէր եւ Նուրի փա-
շաները եկան եւ Նուրի փաշան ժեզի պաշտօնաւան
Քթիւթիւն աւուաւ:

Ան զանոնք չէ՛ր նանչնար, եւ ի՞մ ամուսինս
տիայն պաշտօնապէս կը նանչնար զանոնք: Ան, հոն
ներքին դօրծոց նախարար էր: Անոնց Պաքու ժանն-
էն առ-ջ ի՞մ ամուսինս ժամակցած չէ անզլիացիինե-
րու զէ՛մ սեւէ ծրագրի եւ կամ հայկական կտտորած-
նեբու:

Աթրքական զբաւումէն երեք շաբաթ յետոյ
Նուրի փաշան ժեր աւուքը եկաւ: Էնվէր փաշան ի՞մ
անունս յամած չէ: Նուրին եկաւ պաշտօնական այցե-
լութիւն մը աալու համար:

Ամուսինս Նուրի փաշան Գանձակի մէջ տեսաւ,
կտտորած սիրէն առաջ: Նուրի փաշան հոն էր, երբ մենք
1918ին Յուլիսին Տազթեանէն հոն եկանք:

Ամուսինս անգամ մը ըսաւ թէ ինքը կը փա-
փոքէր որ հայերը եւ իսլամները համակայնութեան
մը գալին: Իսլամներու կտտորածէն յետոյ, մենք քա-
ղաքէն հեռացանք:

Անձէա Ազալէթ Պաքու սօր աոււքը եկաւ: Ձե՛՛մ
զիտեր թէ ան ի՞նչ կուսակցութեան կը պատկանը:
Սո չե՛մ զիտեր որ Անձէա Ազալէթ անզլիագրութեան կող-
մէն ներքակալուած էր, որպէս հայկական շարքերու
կազմակերպիչ:

«Սո իմացայ որ Ազայէք իթթիւտաի անդամ էր,
բայց չշահագրգառեցայ»:

«Յոր Ազայէք իմ տնուանոյս կուգար, խօսակ-
ցութիւնը ընտանեկան խնդիրներու շուրջ կը գտա-
նար: Ասուտինս համառօտութեան ստախն բնաւ բուն
մը խօսած չէ»:

«Սո Բարէլ անունով անգլիացի սպայ մը չեմ
հանչեար եւ շտեմ չեմ որ խուզարկութիւն կատար-
ուած բլլայ զայն շքանելու համար»:

Դատարանին կողմէն հարցաքննուելով ըսաւ:

«Ձեմ գիտեր, բայց կարծեմ թէ Մուսաղաթը
մի միայն իսլամ շահերը կը հետապնդէր»:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՎԿԱՍ

Քրքական թիւ 205 ստիկան Ալի, կալաթա
Սէրայի կեդրոնական ստիկանատունէն, երգուելէ յե-
տայ յայտարարեց նեանեալը:

«Վերջին յուլիս 18ին դրեթէ կէս գիշերին ես
պահակ էի Թէփէ Պաշի, երբ շատ ժառն զեցնարուած-
եանի քանի մը նայներ լսեցի: Սուլիշս փչեցի եւ վա-
զեցի այդ ուղղութեամբ: Մայթին վրայ մարդ մը
պտակած անսայ, որուն երեսը զեան զարնած էր: Սու-
տեսայ կին մը եւ երկու երիտասարդներ որոնք բռն-
եամ էին ամբաստանեալը որ կը փորձէր փախչիլ: Ամ-
բաստանեալը զեցնարուածեան մը ունէր որ նայն է
զոր դատարանին մէջ ցոյց կուտաք ինծի: Սո ամբաս-
տանեալին օճիքէն բանեցի մինչեւ որ ուրիշ Քրքական
ստիկան մը օգնութեան հասաւ եւ յետոյ, դաշնակից
ստիկանական պահակները, որոնց ես օժանդակեցի
ամբաստանեալը կալաթա Սէրայի ստիկանատունը առ-
նելու համար: Սո շահեայ ամբաստանեալին կողմէ կը-

բազէնի պարպուսըն:

(Մինչեւ հոս դատախազի կողմէն բերած չորս
վիճակներն էին. իսկ առկէ յետոյ լուսեցան ամբաստանող
եռալին պաշտպան փաստաբաններու կողմէն բերուած
վիճակները որ կը սկսի առաջին վկայ Ալթունեանով:

ԱՌԱՋԻՆ ՎԿԱՅ

Ալթունեան, առուսկադատակ, երգուս ընելէ յետոյ
հետեւեալ վկայութիւնը կուտայ.

« Մնած եմ Պաթուս. Աշխատած եմ Պաթուս որ-
պէս նութանքներու հոր փորոզ: Երբ անգլիացիներէջ
Պաթուս կը գանուէին եւ անոնց կը ծառայէի իբր թարգ-
ման: Անգլիացիներու հետանալէն յետոյ եւ Պաթուսէն
չհեռացայ եւ ազանտանս եզայ Պաթուսի հայկական
կտորածներուն: Զարգերը հայոց դէմ ուղղուած էին
եւ՝ կտորուեցան թաթարներու եւ թուրքերու կողմէ:

Ես միայն կտորածին առաջին որը կը գանուէի
Պաթուս: Երկու անգամ տեսած եմ ձիվանչիբը Պաթուսի
ձէջ: Այն տանն ինքը ներքին գործոց նախարար էր
ինքը լիարներէն էր Ազգային կամ Մուսավաթ կու-
րակցութեան, որ միշտ դէմ եղած է հայոց: Ես լսեցի
որ կտորածներէն յետոյ յայտարարութիւն ձը հրա-
ատարակուած էր, որով ամէն ոք կը հրուիրուէր վե-
րըսկսիլ իր գործին, բացի հայերէ, որնք կը յկատ-
ուէին օրէնքէ դուրս: Երբ զինուագադարը ստորագր-
ուեցաւ, եւ կ'այնտանէի անգլիական արքայական ճար-
բարագիտաց բանակին իջլ: Եւ անոնց հետ վերու
քարծայ Պաթուս ու այն տանն էր որ լսեցի թէ այդ
յայտարարութիւնը կը կրէր խան Սոյսգիի եւ ձիվան-
չիբի ստորագրութիւնները: Ես հոն ճշդիցայ Փրամու-
կան միսիօնար Մ. Քուրդպարը, կտորպայած եմ իր կող-
մէ գրուած գրքոյի ժը Պաթուսի կտորածներու մասին:

«Զարդի տանն ես սուտի մը տունը կը գանուէի
 եւ տեսայ որ թուրքերը եկան եւ տունէն ներս մտա-
 նելով հարցուցին թէ «հայեր կ'ա՞ն հոս»։ Ես լսեցի թէ
 ուսուցիչը կը պատասխանէր չի՛կայ ըսելով։ Այն տ-
 անն թաթարները ըսին թէ իրենք ոչինչ ունին ուս-
 սերուն գէժ, միայն հայերը կը փնտանէ։

Գիշերը ժամը Ծի առննները այդ տունէն հեռա-
 ցայ եւ հայերու գիտկներ տեսայ փոզոցներու մէջ,
 տեսայ նոյնպէս շուն մը որ հայ ժանսկի ժը զխտե-
 րը իր բերանին մէջ կը ծամէր։

«ԱՅրբ ուսուցիչը Պաշուէն հեռացան 1918 Յուլի-
 սին հայերը հոն մնացին եւ զենքի գիմնցին ինքզինք-
 նին պաշտպանելու համար թուրքերու եւ թաթարնե-
 րու գէժ բրովնանցի լուսնի տակ էին բոլոր այն հա-
 տարածներուն որ կատարուած էին Գանձակի, Կարսի
 եւ ուրիշ տեղերու մէջ եւ կը վախնային թէ պիտի
 պատահի նոյնպէս Պաշուի մէջ։

«1918 Մարտի գեղեցիկունն եւ Պաշու կը գրա-
 նուէի։ Քննաճակները հային ուսուցիչու եւ թա-
 թարներու միջեւ։ Մարտ 7ին թաթարները ուսուցիչան
 զորանոցի վրայ յարձակեցան եւ երեք օր կասեցան օ
 11,000 թաթարներ հայկական թաղերը եկան եւ ու-
 պատանեցան հայերու տուները։ Երբ թաթարներու
 եւ ուսուցիչու մէջ հաշտութիւն կնքուեցաւ աճէն ժողո-
 վերադարձաւ իր տունը։ Ես 11 թաթարներ պահեցի
 տանը մէջ։ Թաթարներու գլխաւորը չեայց Ազգային
 Խորհուրդին շնորհակալութեան հեռագիր շը զրկեց եւ
 մինչոյն ժամանակ թուրքերուն յայտարարուեցաւ
 այն օգտակար ծառայութիւնը՝ զոր հայերը ճատուցած
 էին։ Ես այդ բոլորը հարգացի թերթերու մէջ։ Զեւ
 գիտեր թէ հայերը ինչ՞եւ շարքուեցան Քարթլոյ եւ
 Կովկասի մէջ։ Մշտապէս որ թուրքիւ իթթընա-
 տին նոյնն էր, կողմակերպուած էր թուրք սպաներու

կողմէ՝ որոնք իբր պատերազմական զենք են կը գտնուէին:

ԱՅրվանչիբը գահլիէին մէջ կը գտնուէր, հետեւաբար պատասխանատու է կատարածնուսն կամարու ընտ Գաջու կը գտնուէի իբր կայնական պատերազմութիւն ժը զրկանցու ուսներու եւ թաթարներու մէջ ծագած վէեը շուննչու կամար, այս անգիւսննցու. բուսներու եւ թաթարներու մէջ կոխը սիսնչէ տաաշ: Եւ իսացու որ Բաթարները պատասխանած էին թէ շատ սւշ էր այդ միջամտութիւնը:

Ընդհանուր գաւառապի գտնագած կարցուձեկշուն պատասխանելով վկան ըսու:

— Ես նոնած եմ Գաթուս: Գաջու գտնուած եմ 1913էն 19. Կաշխատէի սուսական ընկերութեան մը մէջ: Երբ վերադարձայ, գրայիներս իննի ըսին թէ տունը թուրքերու կողմէ կողոպտուած էր: Ես երբեք իսլամի մը սոս աշխատած չեմ: Արվանչիբ Գաջուի մէջ ընկերութեան մը տնօրէնն էր եւ երբեմն կուգար մեր միութիւններուն ծանօթանալու Կոտար: Ան ժամանակ անիկա քաղաքականութեամբ չէր զբաղեր: Երկու անգամ որ Արվանչիբի կոնգրէսայ, տակաւորական խնդրով էր: Ի՞նչիւս թրջական սղգային քսմիթէ սըն էր. Թուրքիոյ սղգային շահերը պաշտպանելու կամար: Ես չեմ գիտեր թէ Թուրքիոյ տննէն կարեւոր անները տար անգամ էին: Մուսավաթը Թուրք սղգանբու ստեղծած մէկ կազմակերպութիւնն էր, անոր մէջ կը մտնէին բոլոր գասականներու լիարները որ մտուորագաններ էին:

Սպաննուիին տնննական գաւառապի փաստարան լեայտար Ի՞նչիւս պէյի գասաղսն կարցուձեկշուն պատասխանելով վկան ըսու:

— Ես գիտեմ որ Արվանչիբ պատասխանատու է որովհետեւ որպէս ներքին գործոց նախարար կրնար շարքերը գաղթեցնել:

Ջորգերէն յետոյ, մինչ Ճիվանչիբ ասկարին ներքին գործոց նախարար էր, հալածանքը կը շարունակուէր հայոց դէմ, Պաքուի մէջ: Սպաննութիւնները կատարուած էին թաթարներու կողմէ: Տեսայ, թաթարներ որ հայեր կ'ապաննէին: Ձեռ գրտեր թէ ի՞նչ գտահարգէ էին: Ամբոխը քաղաքացիներէ եւ զինուորներէ կ'ազմակերպուած խուժան մըն էր: Անոնց գլուխը անտայ թուրք սպաներ: Թուրք սպաները կը հրամայէին թաթար զինուորներուն, անոնցմէ սմանք լուհազուած էին եւ՝ մէկ քանին ալ գէժքով կը հանչնայի:

Երբեք չես լսած Պաքուի մէջ հայերու կողմէ իշխմանը վրայ կատարուած շարժերու մասին:

Թուսներուն քաղաքէն քաշուելէն յետոյ կողմըւած յօսալիսիօն գաւլիքը կը բազկանայ սուսերէ եւ հայերէ: անոր մէջ թաթարներ չկային:

Երբ հայերը ձեռք անցուցին քաղաքը անզլիտօցիներուն գոյէն առաջ, թուրքերն ու թաթարները ըսին թէ եթէ անձնատուր ըլլանք չպիտի շարգուինք, բայց եթէ դիմազրենք ու անոնք քաղաքը գրաւեն, այն ասին պիտի շարգեն մեզ. ի՞նչ կարծիքով այս է տես թէ ի՞նչու հայերը շարգուեցան:

Այս հրամանները եկան թուրք եւ թաթար զինուորական իշխանութիւններէ: Ջորգերու ժամանակ, քաղաքային եւ զինուորական իշխանութիւնները կը գործէին՝ երկրին անկանոն վիճակին բերմամբ: Այն ասին եւ Պաքու չը գանուէի:

Գանձակէն եւ արիչ տեղերէ քաղաք հասնող հայ փոխառականներէն իժացայ Ճիվանչիբի վայրագութեանց մասին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԿԱՅ

ՄԻՆԱՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Քառասուն տարեկան եմ, Շուճեցի եմ, եւ ար-
հեստով ճեղքեալ էս: Տասնըութը տարիներ Պաշու-
տազրած եմ: Պաշուէն հետացայ 1919 յունիս ամսուն
8 1919 Սեպտեմբերին կոտորածներու ասան՝ Պաշու կը
քանուէի: Թաթարները այն ասան կ'ոպաւանային հա-
յերուն: Թուրքերը քաղաք ժամ ասան կոտորածը
սկսաւ: Խարաթիւն չէին գներ ասորիցի եւ սեպի մէջ,
տնկթորէն կը շարգէին հայերը: Ես հրէի ասան մը
մէջ շարս օր պահուած էի, երբ գուրս ելայ, փոզոցնե-
ր գիտկներով լեցուն էին:

Կոտորածը երեք օր տևեց: Երեք օրուան կո-
տորածէն յետոյ սպաննուեցան հայ ստաւորակոնները:
Այն տառնըութը տնուներու ցանկը որ կարգացուե-
ցաւ հօս՝ ես այն ասան իմացայ որ տնուք կոտորուած
էին: Չիտեմ որ 1918 սարաին հայերը թաթարներու
կեանքը փրկեցին ուստերու ձեռքէն: Այս գործին հա-
մար թաթար առաջորդները՝ իրենց երախտագիտու-
թիւնը Լաւանեցին գրաւորապէս ուզուած Հայոց Ազ-
գային Խորհուրդին: Չիտեմ թէ որտե՞ք կազմակերպե-
ցին կոտորածները: Եսան Խոյսկի եւ Ճիզանչիւր կազ-
մակերպեցին կառավարութեան անունով: Ճիզանչիւր
ներքին գործոց նախարար էր:

Կոտորածին երկրորդ օրը հրամանագիր մը հը-
րատարախուեցաւ հասեւեալ բովանդակութեամբ.

«Վերջապէս թրջտկան զինուորները փրկեցին
Ասորդէնանի մայրացաղաքը, եւ կը սպասենք որ կարգ
ու կանոն հաստատուի երկրին մէջ, ի ըսոց ասեալ հա-
կերու զարացայլեն, որոնք կառավարութեան թշնա-

մութիւն ցոյց առած ըլլալով, ծանրօրէն պիտի պատ-
ժուինս:

Այս հրամանագիրը գրուած էր սպաններէն եւ
թուրքերէն եւ կը կրէր Խան Խոյսօղիի եւ Ճիվանչիբի
ստորագրութիւնը: Ճիվանչիբ բանառ այցելեց եւ՝ ան-
սակցութիւն սը ունեցաւ Ատիրեանի հետ, որ բան-
տարկեալներէն մէկն էր: Այս անսակցութեան ես ներ-
կայ էի: Ատիրեան տեղի ունեցաւ կատարածէն մէկուկէս
ամիս յետոյ:

Ատիրեան Ճիվանչիբի հարցուց թէ ե՞րբ զինքը
ազատ պիտի արձակէ, եւ ինչո՞ւ համար հայերը կը
պահուէին բանտին մէջ: Ճիվանչիբ պատասխանեց թէ
քննութիւն պիտի կատարէ եւ պիտի տեսնէ:

Ատիրեան ըսաւ. «Ես սեւէ յանցանք գործած
չեմ, որ արժանի ըլլամ բանտարկութեան. քաղութիւն
ունի՞ս խոստովանելու որ դուն զիս հոս կը պահես,
սրովնեան եւ հայ սըն եմ: Ինչպէս դուք անարգար
կերպով նախապէս կատարեցիք հայերը, այնպէս ալ ան-
արգար կերպով զիս հոս կը պահես»:

Ասոր Ճիվանչիբը պատասխանեց. «Դուք հայերդ
յամցաւոր էք, եւ դուք կրկին պիտի պատժուիք, ինչ-
պէս հախապէս պատժուեցաք, մինչեւ որ խելքի դաջ»:

Բանտին մէջ ժառանգորայէս 270 հայ ժառանգ-
որայեաններ կաշին: Կատարածներուն ժամանակ այս մըս
առուարականները պահուած էին հրեաներուն եւ սուրիչ
օտարականներու առները եւ այսպէսով այդ ատեն-
ուան կատարածէն խուսօփեյան: Սրբ անդլիտցիները
երկիրդ անգամ Պաքու մասն այս ստուարականները
ազատուեցան: Եւ ալ այդ կերպով ազատեցայ:

Մուսաղաթի մասին ըսած եմ: Ընդհանուր պա-
տերազմի ատեն Մուսաղաթ գլխաւոր քաղաքական
կուսակցութիւնն է Ատրպէտանի մէջ: Մուսաղաթ Թա-
թար ընտանիքի մեծագոյն մասը կը ներկայացնէր:

Հայոց զազազահանութիւնն էր ինքնապաշտպանու-
թիւն եւ քորձակցութիւն Կովկասեան միւս ճեզերու
հետ: Մեծ պատերազմի ժամն Հայոց եւ Ատրպէեանի
միջեւ զազազահանութեան ասորերութիւններ նային:
Ատրպէեանի բնակիչները կ'օգնէին թրջական բանակ-
ներուն, իսկ հայերը անոնց դէմ կ'աշխատէին: Թա-
փարները հրապարակով կը յայտարարէին թէ թուր-
քերուն հետ միեւնոյն կրօնը ունենալով, սասանելու-
թիւն մըն էր իրենց համար թուրքերու հետ միանալ:
Ճայերու եւ թաթարներու թշնամութիւնը հետեւածք
է կրօնքի եւ ճեզի ասորերութեան: Ծրվանչիդի կո-
տորածներու մասին ասորեր բան մը չեմ գիտեր:

Այլքովս սպաննութիւն յանասայ: Սրբ եւ հրեա-
յին ասան էի կը լռէի յարասեւ հրազններու արձակ-
ման ձայներ եւ ազազահներ հայոց ասաներէն:

Մտաուրապէս 25,000 հայեր ջարդուեցան: Պա-
քուէն հեռացայ հոտորածներէն խուսափելու համար:
Զի՞մա Պէյլիքի մէջ կ'ապրիւ Ապրուստի միջոցներ շու-
նրու եւ կ'ապրիւ հաւ ասրագրիցոց կայսարս մէջ

Այն ասանը եթէ օրոնց անունները կարգաց-
ուեցան, բանաէն ասրին եւ այլեւս անունքէ ոչ մէկ
չուր ասուեցաւ:

Դաստիարակութեան կոշմէ կարգաքննուելով վը-
կան ըսաւ:—

Սո երբեք լսած չեմ որ հայերը թաթարներ ջար-
դած ըլլան Պոքուի մէջ: Սո Ծրվանչիդը անձամբ կը
ճանչնամ: Պոքուի կանցքուս մէջ՝ անոր զազազա-
կան ասպարէզ մանեղէն ետք նախաձորերու մէջ սիւ-
տարն աշխատած եմ: Սո երբեք հայոց մասին խոսակ-
ցութիւն ասուեցած չեմ իրեն հետ, շայն իր հանցե-
քուն մէջ հաշ չէր աշխատցներ: Բանաին մէջ եւ իրեն
հետ խոսակցութիւն չունեցայ: Սո այն 18 աններէն
սինն ես՝ օրոնք ձերբակալուած էին հայ ըլլալուն
համար: Ի՞նչէմ ոչ մէկ ամբաստանութիւն կար:

Ոչ մէկ բանաբանի ածրաստանում էր իբր
խալած ջրազ:

Այն հրեային առևնը սւր եւ պահուած էի, անս
ոայ այդ յաւատարութիւնը, որ ընդհանրապէս հայ
ազգին գէ՛մ էր:

Սո՛ ձիվանչիբը կտարածներու ժամանակակից
կը համարեմ որովհետեւ. ինչ պատասխանաւ նա-
խարար մըն էր եւ ստորագրած էր յայտարարութիւն
մը. որով հայերը որենքէ դուրս կը յայտարարուէր
ինչ կտարածը դադարեցուց մէկ ժամուան մէջ, ձեր-
քակալելով եւ կ-խելով երկու ուս կիներ, երկու
հ-յեր եւ յորս թաթարներ՝ քաղաքի զանազան մա-
տերուն մէջ. Միեւնոյն ժամանակ հրամայեց որ ջոր-
գերը դադարին. կարծեմ թէ կտարածը դադարեցուց,
խորհելով թէ որդէն յայտ հայերը մեռած էին: Զոր-
գէն յետոյ 9000 հ-յեր մնացած էին, եւ ասանք քա-
ղաքէն դուրս անդ մը տարուեալն աշխատեցուցուց
կտար. յայտ անոնցմէ միայն 400 վերադարձուեցան
յետոյ, յո բանը եւ անզեկացաւ, ընկերութենէ մը.
որուն կ'աւագամակցէի եւ որ անզեկութիւններ կը հա-
ւաքէր կտարած երու մտտին. զաղանի ընկերութիւն
մը շէր ան: Բազմի կտարածութեան կողմէ պաշ-
տածապէս հանջուած բնկերութիւն մըն էր ան անգ-
լիացուց գրուածն ժամանակ:

Գաշտայան փաստարանին կողմէ վերստին հարց
ցաջննուելով վկան ըսաւ.

«Մտաւարտապէս 10.00 հայեր Պաշուէն հետա-
ցան անգլիացիներու հետ: Բրիտանական իշխանապետ
թիւնները երբ կրկին քաղաք մտան հայոց նիւթական
ձեռները 580 միլիոն աւարչի հաշուեցին: Այն տակն
ները 60 աւարչին մէկ անգլիական սակի կ'արժէր: Սքէ
ձիվանչիբ փափաքէր կրծար առաջին օրէն իսկ ջորգը

Թրգիւնը: 9000 հաւեր զրկած էի աշխատելու Պա-
քուի եւ Լիւքսըրի մօտ երկաթուղագծին վրայ:»

Ազանեային ընտանիքի փոխանորդ փոստարտ-
նի պահանջին վրայ, դատարանին կողմէն Կարցաքըն-
թութեան ենթարկուելով զկան ըսու:

Ան սեւէ քաղաքական կուսակցութեան չեմ
պատկանիր եւ երբեք պատկանած չեմ: Այս առաջին
տեղամն է որ Թուրքիա կը գտնուիմ: Պաքուի նաւ-
թահարերուն մէջ կ'աշխատէի: Ամուսնացած եմ եւ
երեք զուտի ունիմ: Լայ թերթերու մէջ ազդ մը
տեսայ, որով բոլոր անոնք որ Պաքուի կատարածնե-
րու մասին տեղեկութիւն ունին կը հրաւիրուէին գա-
լու եւ զկայսութիւն տալու: Ահա թէ ինչպէս եղաւ որ
հոս եկայ:»

ԵՐՐՈՐԴ ՎԿԱՅ

Տիկին Արուս Խանէտանեան երգուելէ յետոյ կը
յայտարարէ հետեւեալը.

«Ան կովկասցի եմ, Գանձակէն, 29 տարեկան
եմ եւ որբուայրի: 1918էն 1919 մօտ 14 ամիսներ Պա-
քու գտնուած եմ, իբրեւ հայկական որբանոցի մը աը-
նօրէն: Նախիի ջարդուած հայերու որբ զուտիներն
էին անոնք: Պաքուի եւ Գանձակի շրջանակին մէջ
գտնուող բոլոր հայերը ջարդուած էին: Այս կտա-
րածները տեղի ունեցան 1918ին Պաքուի ջարդերէն
տուայ:»

Այս որբանոցին նիւթականը պալլուելիկները կը
հօգալին: 550 որբեր կային այս որբանոցին մէջ:
1918 սեպտեմբերին եւ Պաքու կը գտնուէի: Այդ տեղ-
ւոյն մէջ մէկ անգամէն աւելի կտարածներ տեղի ու-
նեցան օւղ մտուած ընթացքին: Թուրքեր եւ թա-
թարներ առաջ բերին այս կտարածները երբ անգլիա-
ցիները հետապն զաղաքէն: Որբերուն մէկ մասը

կոտորակէն ազատ Տեսց :

Սա փորձեցի ինքնաշարժ կտաք ճր արբանոց աս-
նիլ, բայց տեսայ որ սուսքեր եւ գնդակներ կը տե-
զային որբանոցին վրայ եւ անկարելի էր մնացող ար-
բերը հեռացնել : Ինքնաշարժ կտաքերը կը գտնուէին
քաղաքին արուարձաններէն ժոյն մէջ, քաղաքէն քա-
նորդ ժամ հեռու, երբ ես գացի կտաքերը գտնելու,
այլեւս չի կրցի վերադառնալ քաղաք : Սրբ երեք օր
յետոյ արբանոց վերադարձայ : տեսայ որ արբերը մե-
տած եւ աւանդ ժարմնոյ ժտները ցրուած էին արբանո-
ցին չորս կողմը : Ճիվանչիւր ներքին գործոց նախաչ
բար էր այն ատեն, հեռեւարար պատասխանատու է
նուրիի մէջ կտաքուած կոտորածներուն համար :

Սրբ անչլիացիները երկբարդ անգամ քաղաք
իկած, հայոց պաշտօնապան մարմինները բողոքեցին
կոտորածներու համար, բայց չե՛ գիտեր թէ հեռե-
ւանքն ինչ կզու : Ճիվանչիւրը ես կը ճանչնայի գէժ-
քով ժոյն կոտորածէն առաջ : Վերջը ես իրեն համ-
գիպնացայ ինքնաշարժի սը վրայ եւ հարցուցի իրեն :
«Մերազո՛րծ, ինչո՞ւ համար զուք ջարդեցիք իս օր-
բերս : Փոխանակ պատասխանելու ինձի ինք հրամա-
յեց իր թիկնապալներուն որ ձեռնն եւ անոնցմէ սին
եկու ուտերուս գորկու :

Սա հաղարաւոր սեւած գիակներ տեսայ փողոց-
ներուն մէջ եւ մեռած ժանուկներու գիակները շունե-
րը հ'ուտէին : Մ'ի յիշեցնէք ինձի այդ բաները : Ի՞մ
քարեկամներէս բազմաթիւ անձեր սպաննուեցան եւ
կիներ բահաբարուեցան ու անոնց կալուածները գող-
ցուեցան : Կոտորածի ատեն թէ՛ արբանոցին եւ թէ՛ հայ
տուններուն մէջ գտնուած բոլոր կաշի կտրուածները կա-
զպատուեցան :

Դատախաչութեան կողմէն հարցաքննուելով վը-
կայ արկիւն Արուս Թանկատնեան ըսաւ :

ԱՅՐԻ ԵՎ ԶԻՎԱՆՆԻՐԻՆ ԿԱՆԳԻՊԵՂՈՎ, ԻՆՑՆԱՂԱՐՈՎ
ՓԻՆ ՎՐԱՅ, ՄԱԻԿԱ ՍԱՉԻՆ ՍԱԳՃԻՆ ԷՐ ՍՐ ԵՎ ԽՈՒՆԵ-
ՑՈՎ, ԱՆՍՐ ԿԵՄ ԵՎ ԸՐԻ ԹԷ ԶԻՎԱՆՆԻՐ ՎՊԱՍՏՈՒՄԱՆՈՎ
ՍՈՒ Է ԿՈՄՈՐԱԾՆԵՐՈՒՆ, ՍՐՈՎՆԻՍԵՒ ԻՆՑ ԿԵՐՁԻՆ ԳՐԻ-
ՑՈՑ ՆՈՒՄԱՐՄԱՐ ԷՐ ԵՎ ՄՈՒՆ ԺՈՐՁ Կ'ԸՆԵՐ ԹԷ ԻՆՑՆ ԷՐ
ՎՊԱՍՏՈՒՄԱՆՈՎ:

ՆԱՅԻՊԵՆ ԵՎ ԱՆՍՈՎ, յԱՆՄԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՔ ՍՈՒ-
ՐԱԳՐՈՒ ՈՑ ԽՈՒՆ ԽՈՅՍՁԻՐ ԵՎ ԶԻՎԱՆՆԻՐԻ ԿՐԿՄԷ, ՈՅՆ
ՔՈՍՏՈՎ ԹԷ ԱՆՆԵՑ ԻՐԵՆՑ ՎՐԱՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿՈՒ-
ՄԱՐՈՑ ԷՐԻՆ ԿՈՅԻՐՈՒՆ ԿՈՂԻՆ ԿՈՐԳՈՒՐՈՑ ԸՈՒՄՈՒ
ՔՈՍՏՈՐ, ՅՈՅՄԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՐՈՒՆԵՐԷՆ ԵՎ ԿՈՅԻՐԷՆ
ԸՆԳՐՈՎ ԷՐ: ԵՎ ՎՍՏԱՆ ԶՈՑ ԿՈՅԻՐԷՆԻՆ ԿՈՍՏՈՐ, ԲՈՅՑ
ՎՐԱՐԳՈՑԻ ՈՐՈՒՆԵՐԷՆ ԸՆԳՐՈՎՈՐ: ԶՐԱՄԱՐԱՐՈՒՄ ԷՐ ԵՐ-
ԿՈՒ ԸՆԳՐՈՒՆԵՐՈՎ ՄԱՐՐԵՐ ՄԱՐՐԵՐ ԹՎՈՒԹԻՐՈՒ ՎՐԱՅ:
ԱՆՍՐ ՄԷՂ Կ'ԸՆԵՐ՝ ՄԱԿԷ յԵՄՈՎ ԱՂՐԱՅԵՆՈՒՆ ԽՈՂՈՂ ՎԻ-
ՄԻ ԸՈՒՄ, ՍՐՈՎՆԻՍԵՒ ՈՅՆ ՄԻՄԿ ԺՈՂՈՎՈՐԳՐ: ՄՐԻՆՑՆ
ԿՈՅԻՐԸ, ՍՐՈՒՑ ԿՐ ՎՈՒՄԱՆԱՆԷՐԻՆ ԱՂՐԱՅԵՆՈՒՆ, ՎԵՐ-
ԶՈՑՈՑ Է:

ԱՅՐՈՒՄԵՆ Ի ՎԵՐ ԿՈՅԻՐԸ ԵՎ ԹՎՈՒՑԵՐԸ ՊԷՂ ԻՍ-
ՔՐԱՐԵՐՈՒՄԻՍՈՒՆ ՄԷՂ ԿՐ ՎՈՒՄՈՒԷՐԻՆ, ԵՎ 1918ԻՆ ԷՐ ԵՐՐ
ՔՈՍՏԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԻՐ ԲԱՐՔԻՐՈՒՄԻՆ ՄՈՒՐՆՈՒՆԻՆ ԿՈՍՏՈՒ
ՄԵՐ ՆՈՒՄԱՐՄԱՐ ԹՎՈՒՑԵՐԸ ԿՐ ԶՐԱՐՈՒԷՐԻՆ, ԿՈՅԻՐԸ Ս-
ՆՆԵՑ ՍՎՈՒՄՈՒՄԱՐՈՒՆ ՄՈՒՐԻՆ: ԵՎ ԶՈՑ ՎԻՄԵՐ ԹԷ ՍՐ-
ՑՈՒՆ ԽՈՒՄԱՆՆԵՐ ԶՐԱՐՈՒՄԵՆ: ԵՎ ԻՍ ՄՈՒՆԷՆ ՎՈՒՐՈՎ ԶԻ-
ՐԱՅ, ՈՅՆՊԵՆ ՍՐ ՎՈՂՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԷՂ ՎԻՄԿՆԵՐ ԶՈՒՄՈՎ:

Ո՛Ղ ԹԷ ՈՐՈՍՈՎՈՒՆ, ՈՅՂ ԱՂՐԱՅԵՆՈՒՆԻ ԿՈՍՏՈՎՈՒ-
ՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԷՐ ՎՊԱՍՏՈՒՄԱՆՈՒՄՈՒ ԻՂԽՈՒՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿՈՅ-
ԿՈՒՄԱՆ ԶՐԱՐՎԻ ՄԱՆԻՆ: ԵՎ ԱՂՐԱՅԵՆՈՒՆԻ ԿՈՍՏՈՒՄ ԵՎ,
ՔՈՂՈՂՈՒՆ ԲՈՒՐՈՐ ԱՂՐԱՅԵՆՈՒՆԻ ԿՈՅԻՐԸ:

ԱՂՐԱՅԵՆՈՒՆ ԿՈՅԻՐԸ ԱՂՐԱՅԵՆՈՒՆԻ ԿՈՍՏՈՎՈՒՄՈՒ-
ՄՈՒՆ ՎԵՄ ԶԷՐԻՆ, ԿՈՒՄԱՆԿ ՎՐԱՐՈՒՄԻՆ ԱՆՆԵՑ ՔՈՒՆ-
ՄԱԿԸ ԶԷՐԻՆ յԱՆՆԻՆԵՐ ՆՈՒՐԻ ՎՈՂՈՂԻՆ:

Հայերը Պաշուն թուրքերուն եւ թաթարներուն
դէմ պաշտպանեցին մինչեւ Ռբիտանական գործերուն
ժամանակը, որովհետեւ զորդէ կը վախնային: Հայե-
րը Ազրպէճանի կառավարչ ըլլալով գաւառքում չին կա-
ռավարութեան դէմ: Բայց լաւ կառավարութիւն մը
կը շարձէ՝ իր կառավարները: Հայերը հաւատարիմ կը-
պատակներն էին Ազրպէճանի մինչեւ հայկական կառ-
բանները, որ տեղի ունեցաւ Ազրպէճանի եւ Թուր-
քիոյ մէջ ասորածուսդ բոլոր շրջանակներուն մէջ
տակաւն անոնց ինքնապաշտպանութեան համար ըս-
տիպուեցան դէմքի դիմել: Ինչպէս որ անգլիացիները
խոստացած էին գալու եւ զիրենց ազատելու:

Պաշտպան փաստարանին կոչմէ վերտօին կար-
ցաքննուելով վկան ըսաւ:—

Թուրքերուն եւ անգլիացիներուն մէջ տեղի
ունեցած կռիւին հայերը չժամակցեցան: Թուրքերուն
եւ պալլեւիկներուն մէջ տեղի ունեցած կռիւին տ-
անն հայերը 15.000 թուրքերու ապաստանարան աը-
ւին, որուն համար թաթարները գրաւարապէս իրենց
հրախառագիրութիւնը յայտնեցին:

Թաղուէֆ անուն թաթար մը հալու մը ասուն
պատասանեցաւ եւ վերջը շնորհակալութեան հետագից
մը զրկեց անոր: Նախիի մէջ բոլոր մարզիկ սպան-
նուեցան, որքեր եւ կիներ մնացին: Պաշուի կատոր-
նէն առաջ ուրիշ կատարածներ ալ կային:

Ճիվանչիբի պաշտպան փաստարանի պահանջին
վրայ, գտատարանին կողմէն հարցաքննուելով, վկան
ըսաւ:—

«Մտաւարապէս 18 ամիսներէ ի վեր Պ-լիս կը
թանուիմ: Սկիւտար կը բնակէի, բայց երէկուան կրդե-
կը այրեց իմ տունս, թիւ 1 Պապանան փողոց Սելա-
ուրդ Սկիւտար: Տան տիրոջ անունը չեմ գիտեր. եւ

մինակ սենեակ մը սւնէի հոն:

Քրիստոսը Հայկական Նիւանդանոցի անօրէնու-
հին ես ես: Պաշտօնի որբանոցին անունն էր Հայկա-
կան Որբանոց, կատարածները տեսնելն երեք օր: Չին-
ուարները ջարդի տանն բացարձակապէս ազատ էին ի-
րենց ուզածն ընելու: Երկու օր յետոյ ես շիվանչիքը
տեսայ. կարծես թէ ինքը հոն էր ջարդերուն տանն,
սակայն զինքը չտեսայ:

Թրքական եւ Ալբանական զինուորները եւ
քաղաքացիները բոլորն ալ մասնակցեցան կատարածնե-
րուն: Շիվանչիքը պատերազմական նախարար չէր Ա-
լբանականի մէջ, եւ չեմ գիտեր թէ ան թրքական ըս-
պո՞յ էր թէ ոչ:

1915էն ի վեր այն պատճառաւ տակաւ թիւն
կար երկու ցեղերուն մէջ, որովհետեւ թաթարները կը
փափաքէին սպաննել բոլոր հայերը եւ արտաւազ ա-
նոնց հողերուն:

Որբերը շագենաւ զբայ փոխադրուեցան ջարդի
օրուան նախօրը երեկոյին: Ետեւ թ օրը ես գիտէի որ
հաւանական է որ լաջորդ օրը թրքական բանակը քա-
ղաք մտնէր եւ հետեւաբար որքան ազաքներ որ կա-
րող էի շագենաւ փոխադրեցի: Որբանոցը ծովեզերքէն
սօս մէկ մզան հետու էր:

Իսլամներու ջարդին տանն ես ստորագաս պաշ-
տօնեայ մըն էի եւ ազատ չէի դուրս դալու, երբ հայ-
կական կատարածը պատահեցաւ, ես որբանոցին վարիչն
էի եւ պատրաստ էի կեանքիս զնով դուրս դալ իմա-
նալու համար թէ ի՞նչ եղան էին որբերը: Մտաւի կօ-
տորածներուն ես Սեւ քաղաքին հիւանդանոցին մէջ
հիւանդապահուհի պաշտօն կը վարէի:

ԶՈՐՐՈՐԴ ՎԿԱՅ

Ազոտ Գուկասնովիչ երգուելէ յետոյ ըբաւ հե-
տեւեալ յայտարարութիւնը.

«47 տարեկան եմ, ծնած եմ Պաքուի մէջ եւ
տրեւտագ ճարտարագէտ եմ. հաս իմ հասցես է թիւ
27 Էլմասագ փողոց: Սահետուրով կը զբաղիս: Գուլն-
էրկիներէն փախչելով հաս եկայ 1920 յուլիսին:

1918 սեպտեմբերին, հայկական կոտորածներու
տանն եւ Պաքու կը գտնուէի: 15 հոգարէն ժինչեւ 30
ձողար հոգի սպաննուեցան: Եւ քաղաքին մէջ հրէի
տունը կը գտնուէի: Կողոպուած ընդհանուր էր, իսկ
սպանութիւնը միայն հայոց վրայ կը դարձադրուէր:
Եւ կ'անդատակցէի Հայոց Ազգային Խորհուրդին, ձիւ
վանչիրը այն տանն ներքին դարձոց նախարար էր:

Երբորք օրը ձիվանչիր դադարեցուց կոտորածը
եւ ուրեմն ինքը կրնար արգելել անոր սկսուիլը: Ճշը-
փորկա է որ երբ կոտորածները վերջացան, քանի մը
հայ մտաւորականները ձերբակալուցին եւ բանտարկե-
ցին, եւ երբ անոնք հարցուցին թէ ինչո՞ւ ձերբակալու
ուած ու բանտարկուած են, պատասխանուեցաւ. «ձիւ-
վանչիր կրնայ այդ մասին ձեզ բացատրութիւն տալ»:

Անոնցմէ սմանք հեռացուեցան, բայց երբ անգ-
լիացիները եկան անոնք որ Պաքու կը գտնուէին ա-
զատ արձակուեցան: Զեմ գրտեր թէ ինչո՞ւ թաթար-
ներն ու թուրքերը ջարդեցին հայերը:

1918 Մարտին պայքարը Մուսսովաթի եւ պալ-
լաւիքներու սիջեւ էր, եւ հայերը ամէն միջոցները,
դարձագրեցին երկու կողմերը հաշտեցնելու համար:
Այս կտիւրին պատեհածն այն էր որ՞ պուլնէրկիները թա-
թարներու սեփական 34 հրազէններ զբաւած էին: Հա-
յերը անոնց փոխարէն առաջարկեցին 34 հրազէններ
տալ թաթարներուն: Հայերը սինէմաներու եւ թա-

բաններու մէջ ապստամբական աւերակներու կերակրեցին 5000 թաթարները: Վերջէն թաթար պատուիրակու-
թիւն մը նկատուեալ, Հայոց Ազգային Կոնգրէսին եւ շը-
նորհակալութիւն յայանց կոտորածին համար: Սեպ-
տեմբերի կոտորածին շարքից որք յայտարարութիւն
մը հրատարակուեցաւ որով կ'ըսուէր թէ ամէն ոք
կրնար իր գործով զբաղիլ: Այդ յայտարարութեան
մէջ հայոց ստանի ակնարկութիւն չկար:

Յայտարարութիւնը ես տեսայ ասկայն, բաւերը
չեմ յիշեր, միայն գիտեմ թէ իմաստը այն էր որ աս-
մէն մտաք կրնար գործի սկսիլ, ճիշտնչիք Մուսա-
վաթի լիտարներէն էր, 1905ի աստուկան յեղափոխու-
թենէն յետոյ թշնամութիւն սկսաւ երկու ցեղերուն
միջեւ: Ռուսիոյ մէջ փոքր ազգերը ինքնավարութիւն
կը պահանջէին երբ պատերազմը սկսաւ: Թաթարները
եւ վրայիները Գերմանիոյ եւ թուրքիոյ համակիր էին,
իսկ հայերը համաձայնութեան: Այս պարագան ասելի
գրգռեց հակառակութիւնը:

Ազամ Պակասանովիչ վկայութիւնը շարունակեց
սուղեւ.—

Սեպտեմբերի կոտորածները ըստ ինչ տեսեալ
կերպով տեղի ունեցան: Թուրքերը եւ հայերը կը պա-
տերազմէին: Թուրքերը յազմեցին եւ արագեւ կոտո-
րած տեղի ունեցաւ: Ասանց կռուութեան համա-
ձայնութեան օրինակ ընդարձակ սահմանի վրայ կո-
տորածներ չէին կրնար պատահիլ: Զինուորական իշ-
խանութիւնը Նուրի փաշայի հրամանատարութեան
ներքեւ կը գտուէր:

Քաղաքային իշխանութիւնը կազուած էր ներ-
քին գործոց նախարարութենէն, սբուն գլուխը կը
գտնուէր ճիշտնչիք: Այդ ժամանակ զինուորական եւ
քաղաքային իշխանութիւնները կը գործակցէին:

Ես լսած չեմ որ Ճիվանչիբը հայերը օրենքե
զօրս լայտարտրած ըլլայ, բայց կ'զգամ թէ այդպէս
է: Հնդկանուք թշնամութիւն սը կար հայերուն հան-
դէպ, եւ մէն ասաւում շատ սը հայեր կը հաւաքուէին
փոքրու եւ վահօններու մէջ, իրրեւ ժողովարգի
ժողովի աւարկայ: Հայ մը օրենքով ինքզինքը պաշ-
պանելու պատենութիւնը չունէր:

Թուրքերը հայ գերիները կը սպաննէին, ժիւն
ուրիշ ազգի գերիները ազատ կ'արձակէին:

Կոզպուարը ընդհանուր էր եւ միջազգային: Հա-
յերուն դրացի թաթար աւաններն ալ կոզպուարեցած
Ես իմ պահուած առնէս նախելով տեսայ խուճք մը հայ
ժարդիկ, կիներ եւ ազաքներ սրանք զինուորներէ կը
քուէին փողոցին մէջ: Յանկարծ կրակ բացին անոնց
վրայ եւ սպաննեցին մէնքն ալ: Ես վերջէն տեսայ
անոնց գիւղները որ երկու օրէ ի վեր հոն կը մնային
եւ անոնց մէջ փոքրիկ ստանկ մը կար:

Իմ ընտկարանս բարձրագիւր ըլլալով ես անկէ
կը տեսնէի զինուորները սրանք ուրիշ աւաններ կը մա-
նէին: Երբ կը հարցուի թէ հոս հոն հայեր կային, կը
կը պատասխանեմ թէ՛ հայերը հոս տեղն ու տեղ կը
մնանուէին եւ կամ կը հեռացէին սպաննելու շա-
մար: Իմ քրոջ ներկայութեան երեք հայ կիներ բռ-
նաբարուած էին: Կատարածին յետոյ կիներու բռնա-
բարումը շարունակական դարձաւ: Կատարածներու
ատեն Ազգային Խորհուրդը լուծուեցաւ սակայն լե-
տայ սենք նորէն քով քովի եկանք եւ առջնորդէն ես
սխալածապէս տեղեկացայ այս բռնաբարութեանց մա-
տին:

Խան Խոյսկին վարչապետն էր: Ճիվանչիբ ներ-
քին գործոց նախարար: Գազաքին ամբողջ իշխանու-
թիւնը Ճիվանչիբի ձեռքին սէջօ էր:

Յայտարարութեան մասին անգնելու թիւն չու
նիմ, ամէայն առաջնորդող յօշուածներ կը հրատա-
րեալուէին հայերուք զէժ ձկտազին թերթին մէջ: Անգ.
չկացիներու երկրորդ մուտքէն յետոյ դաշնակից հանձ-
նատեսոյ մը կազմուեցաւ հայոց նիւթական կորուստ-
ները դնուածուելու համար միայն: Արքան որ կը յի-
շեմ այդ կորուստը մէ հազար ուսուրյի քանակուեցաւ,
այսինքն մտաւերտալէս մէկ միլիոն անգլիական սկիւ:

Ռուսական յեղափոխութենէն յետոյ, ուսու-
կան զինուորները սկսան քաջաւիլ դէպի Ռուսիա եւ
ճակատի պաշտպանութիւնը ձգեցին ուսուկան բա-
նակներու մէջ դանուող հայ զինուորներուն: Այն ա-
սին թաթարները ճակատի կեա եղա՞ հազարդակցու-
թիւնները կարեցին եւ զինեալ պայքարներ սկսան
ուսուբրուք եւ թաթարներու սէ հայերու եւ թաթար-
ներու միջեւ, որու ընթացքին երկուտեք շատ մը
զիւղեր սնչացան:

Ճիւղանչիբը կը ճանչնաս, մենք պաշտօնակից-
ներ էինք, իբրեւ հարաբարդէաներ: Կատարածներուն
առին ինքը բանակին կեա կը գանուէր, քաղաքէն
կէ՞ս ժամ կեաու, կատարութիւնը ամբողջութեամբ
կոն էր: Ասիկա ես յետոյ իմացայ:

Սրբ բանակը սաաւ, միայն յատկապահները
եկան: Բարձր հրամանատարութիւնը քաղաքէն գուրս
մնացաւ:

Ընդհանուր դատախազութեան կողմէ հարցա-
քըննութեան ենթարկուելով, վկան ըսաւ. —

«Հրաման մը հրատարակուեցաւ թէ ամէն ոք
կրնայ գործի սկսիլ եւ կատարածը դադարեցաւ:

Սա տեսայ որ կարգ մը թուրքեր եւ թաթար-
ներ կախուեցան, որովհետեւ անոնք հրամանին կնա-
ջանդած չէին: Սա չեմ գիտեր թէ Ճիւղանչիբ անձնա-
պէս պատասխանատու է, բայց ես իմ կարծիքս կը

Կրճնեմ այն փաստին զբայ թէ՛ երբ դողարմսն էր սուան հրատարակուեցաւ, կտարածը վերջ գաաւ:

Թէ սպաները եւ թէ զինուորները կողալուցին ճասնակցեցան եւ զինուորական ուժերը կառավարոսն թեան ժառ կը կողմեն: Չիրորդ որը ես տեսայ հայկական թաղին մէջ թուրք սպայ մը որ կողալուցիները կը ծեծէր. Հայ զինուորները որոնք առևտական բանակին մէջ կը գտնուէին զինուած էին, սակայն՝ քաղաքային բնակչութիւնը անզէն էր:

Այս հայ զինուորները կը պաշտպանէին այն քաղաքը որ տակաւին առևտական էր եւ տակաւին գորուսուած չէր Ազրպէճանի նորակազ: հանրապետութեան կողմէն: Թուրքերը 1918 սեպտեմբեր 18-ին Պաքու մտան: Նախագէտ, առաջին լեզուաբանութիւններէն յետոյ, Պաքուի մէջ առժամեայ կառավարութիւն մը կառուցուեցաւ: հաստատուեցաւ պալլետիք կառավարութիւն մը: Էնվէր փաշան ես երբեք տեսած չեմ Պաքուի մէջ:

Պաշտպան փաստաթուղթի կողմէ հարցաքննուելով, վկան ըսաւ:

Ապաները կը վարէին կտարածը: Չեմ գիտեր թէ զինուորներուն հրատարակարն ո՞վ էր: Ընկալանչիք Մուրադաթի լիարն էր: կտարածէն յետոյ հոս ու հոն հարերը կը սպաննուէին սանձաձեռակ թիւով: Ամէն մարդ կը հասկնար թէ կառավարութիւնը պատասխանատու էր: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ կը խորհէր կառավարութեան մէկ անհաաը առանձնապէս եւ կաթիլ թէ Ընկալանչիք կտարածներուն ի նպաստ խօսած է կաթիլ ոչ: Չեմ գիտեր թէ Էնվէր փաշան Գանձակ գացած է թէ ոչ:

Ընկալանչիքի փաստաթուղթի պահանջին զբայ դատարանին կողմէն հարցաքննուելով, վկան ըսաւ:

1918-ի որտեղից հայերը ինքզինքներն չէզոք լայ-

առարկելով պալլեւիքներու կատարած հատարածին չը մասնակցեցան, բայց այն հայերը որոնք պալլեւիքներու շարքին մէջ կը գտնուէին մասնակցեցան իսլամականութեան կատարածին: Պաշուի մէջ 1918 մտարտին մտաւարժակէս 2000—3000 իսլամներ շարքուեցան:

Ճիվանչիք քաղաքավարի էր եւ վարուող:

1905ի յեղափոխութեան ժամանակ Ռուսիոյ քաղաքականութիւնն էր հայտնութեան մէջ ապրող փոքրիկ ազգութիւնները իրարու դէմ լարել, եւ առաջարկ զինեալ ընդհարումներ տեղի ունեցան հայերու եւ թաթարներու միջեւ: Թաթարները կրթուած չըլլալով անոնց մէջ այս ուղղութեամբ բրտականա եղաւ, որովհետեւ անոնք ինչ որ լսէին կը հաւատային եւ հակահրութիւն սկսաւ անոնց կողմէն:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը կազմուած էր զանազան քաղաքական կուսակցութեանց ներկայացուցիչներէն, եւ անգամ էի Ազգային Ռամկավար կուսակցութեան: Դաշնակցութիւնն ալ ներկայացուցիչներ ունէր: Թուրք զինուորները, թաթար զինուորները եւ քաղաքացիները թէ քաղաքէն եւ թէ շրջականերէն մասնակցեցան կատարածին:

Թրքական եւ Ազրպէյճանի սպայից համազգեստներուն մէջ շատ մեծ տարբերութիւն սը չկար. ի բաց առեալ միայն Ազրպէյճանցի սպաներէն սմանք աւտական սւանոցներ կը կրէին:

Այն ընտանիքը որոնց հետ եւս կ'ապրէի, կիպանցի հրեաներ էին. անոնք շատ աննշան կապուցութիւն մը ունէին Պալսայ հետ: Ըստ միեւնոյն տան մէջ կ'ապրէի, բայց ազատամանեցալ անոնց յարկը:

Ձեռ կրնար հասկնալ թէ ի՞նչպէս հայերը կըրնային զբաղել իսլամները զիրենք կատարելու համար, որովհետեւ անոնք (հայերը) Պաշապանող միլիտարային ուժին մէկ մասը միայն կը կազմէին:

Դաշնակցութիւնը ընկերվարական կուցակցու
թիւն մըն է. Քոմիւնիստական կուսակցութիւն մը
չէ եւ կառաջի թշնամի մըն է այդ իտէալներուն:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՎԿԱՅ

Բազէյ Յիկան երգուելէ յետոյ ըրաւ հետեւեալ
յայտարարութիւնները:—

«29 աւրեկան եմ, կ'ապրիմ Քաջսիմ, Լուսո-
բուք նաշարան, ես սպայ մըն եմ, ազգով աւա: Ես
Պաքու կը դանուէի 1918ին:

Այդ տարին հոգ կայսական կատարած մը անզի
ուենցաւ: Մասաւարապէս 3000 հոգի շարքուեցանք
Քաթար խումբեր Պաքու եկան եւ սկսան շարքի: Ձեմ
գիտեր թէ զլիւսուորնին ո՞վ էր:

Մուսափաթի մասին իմացայ: Քաթար կուսակ-
ցութիւն մըն էր, լսած եմ ձիվանշիբի մասին: Կը
խորհիմ թէ ան պատասխանատու է կատարածներուն,
որովհետեւ ինքը մեծ պաշտօն մը ունէր կառավարու-
թեան մէջ:

Անոնք կատարեցին հայերը, որովհետեւ Քա-
թարները եւ հայերը միշտ վառ յարաբերութեան մէջ
եղած են: Հայերը կատարածին պատճառ չէին:

Ես անոց որ Քաթարները կ'նսջ մը ազան ա-
ռին եւ զեօին ձգեցին եւ կ'ինը ռուինսլ վիրաւորե-
ցին: Զորքը երեք որ անկց:

Քրքահան ուժերը քաղաք մտան եւ Սզրպէհա
նի կառավարութիւնը դազրեցուց շարքերը: 1918 մար-
տին ես հօն չէի: Ես անոց, հայերու եւ մաս մը ուս-
անրու աւաններուն կողոպտուիլը:

Շատ անգամ ես փոզոց ելայ: Ինծի կը կեցնէին

եւ երբ կ'ըսէի որ ես ուսու եմ, կը ձգէին որ երթամ: Չեմ գիտնօք թէ սեւէ ուսու կամ զբացի սպաննուած է: Յայտարարութիւն սը հրատարակուեցաւ ըսելով թէ՛ չիմա ամէն բան խաղաղ պիտի ըլլայ: ԲՈՂՅՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ԲԻՆՅԱՅԻՐՈՒ ԿԱՏԱՐ, որովհետեւ անոնք հակառակ էին Քուրճերու Պաքու ժանկուրն:

Կը խորհիմ թէ կատարածք փոքրակերպուած է: Ազրպէճանի բանակի նրաճանապարհ անկարող էր դադարեցնել կատարածք, որովհետեւ անկանոն խուճրեքի մեծ էին եւ Ազրպէճանի բանակը շատ փոքր: Կատարածէն առաջ ես Պաքու կը գտնուէի: Բազաճը դըրուուեցաւ թուրք եւ Ազրպէճանի բանակներու միջոցէն, Թաթար անտրաք կը գտնուէր պաշտպանող եւ արհաւիրող ուժերուն միջեւ:

Դատախազութեան կողմէն հարցաքննութեան ենթարկուելով, վկան ըսաւ.—

«Ես իմացած եմ որ կողկատի մէջ հայերը կատարուած են իրաւմեքէն: Երբեմն մէկ կողմէն երբեմն միւս կողմէն, Պաքուի ուսու ընկերութեան մէջ ընդհանուր խօսակցութիւնն էր թէ ձիվանչիք շատ վատ վարուած է հայերուն հետ: Յայտարարութիւնը թաթար եւ ուսու լեզուներով հրատարակուած էր, ստորագրուած էր ձիվանչիքի եւ ուրիշի սը կողմէն: Բազմակամներէս մին ցոյց տուաւ ինծի: Կ'ըսուէր թէ հայերը թուրքերուն սուտքին գիտադրած ըլլալով պէտք էր որ պատժուէին:

Ձիվանչիքի ընտանեաց փաստաբանին պահանջով, գատարանին կողմէն հարցաքննուելով վկան ըսաւ.—

«Ես Պուրխ եկա, Վրանկէլի ուժերուն կողմէն երբմը պարպելն յետոյ: Ռուսական հրապարտարարութեան արհաւիրուեցաւ: Ես կը գտնուէի Ձէլին հեծելազուգին մէջ իւր տեղակալ: Աուստիկայ բարեկամ սը լըս-

բազրի մէջ ինծի կարգաց այս դատաւարութեան մասին եւ ինծի կարծուց թէ Պաքու գանուած եմ եւ ապա ինծի փաստարանին տարաւ: Ընդունչիբի կողմէն տարազրուած յայտարարութիւնը թուուցիկի նկուղ էր: Երբ թուրքերը Պաքու մասն եւ հոն էի եւ էլուանգ մալարիտէ: Կոտորածները երեք օր տեւեցին: Միայն հայերը կը սպաննուէին, օրովհետեւ թաթարներու համար սովորական էր հայերը՝ Գարգիւլ: Ձեռ գրեակը թէ ընդունչի կոտորածին առին քաղաքին մէջ կը գանուէր:

Անոնք կոտորուեցան, օրովհետեւ անոնք չէին թողուր որ թուրքերը Պաքու մանէին: Յայտարարութիւնը կը սպաննար բոլոր հայերուն եւ ոչ թէ միեակ անոնց, օրոնք քաղաքին պաշտպանութեան մէջ մասնակից էին:

ՎԵՏԵՐՈՐԴ ՎԿԱՅ

Դուրիթ Տէր Դուրիթեան երգուելէ յետոյ կ'ընէ հետեւեալ յայտարարութիւնը.—

«ՁՅ տարեկան եմ, կը բնակիմ Ղալաթիա, Օսմանեան պանդօկ: Հիմա գրազուս չունիմ, ես զինուորական էի, եւ նախապէս վաճառական: Ես հայ եմ, սուսանպատակ, յետոյ Լեզրպէնեանի հպատակ:

Ես Պաքու կը գանուէի 1918 սեպտեմբերին, երբ կոտորածը տեղի ունեցաւ, իմ եղբորս կիներ իր տան մէջ պահեց զիս: Իմ մօրեղբայրս սպաննուեցաւ: Երեք օրոնայ կոտորածի տանն մօրեղբայրս ուրիշ պատիրականերու հետ գնաց ընդունչիբի տեսնելու: Ձեռ գրեակը թէ անոնք ուր գացին: Անոնք գացին անոր առջարկելու որ դարբեցնէ կոտորածը: Իմ մօրեղբոր կիներ ինծի ըսաւ թէ ընդունչիբի ըսած է թէ՛ միայն 20 հայեր մնացած են քաղաքին մէջ: Ընդունչիբի իմ մօրեղբայրը թուրք զինուորական տաղնուրութեայ իր

ուսնը զրկեց եւ երեք օր յետոյ սօրեզրայրս բանտ
ձգուեցաւ: Մօրեզրօրս կրնը 15 000 ուսրի վեարեց
զայն ազատելու համար, եւ ամենք խոստացան զայն
ազատել: բայց երբ բանտէն դուրս հանեցին սպան-
նեցին զայն: Այս գործը շատ ծանօթ էր վրաստանի
հախիկին կառավարութեան: Մօրեզրայրս շատ ծանօթ
և արտարազէտ մըն էր, ամօր անունը Գալանթարօն
էր: Իմ մայրս եւ քույրս սպաննուեցող թաթարներէ:
Անոնք 15 ամբս տառզ Շուշիի մէջ սպաննուած էին:

Ես ընու չպիտի մտնամ այն մարդը որ մայրս
Սպաննեցաւ:

Դատախազութեան կողմէն հարցաքննութեան
ենթարկուելով, վկան ըսաւ.—

Հիւսիս քարի ապրած եմ Գաջուի մէջ: Ծիվան-
չիբը միայն պէմքսով կը հանչնաս: Ծիվանչիբը լիաբը-
նեբէն էր Մուսավաթի սրուն նպատակներէն մին ալ
նայեբը ոչնչացնելն էր: Մուսավաթ գազանի ընկերու-
թիւն մը չէր:

Մուսավաթի ծրագիրն էր որ թուրքերը Գարս-
տասանին տիրելով անցնէին Հնդկաստան:

Մտաւորապէս 30,000 կամ 35,000 նայեր ըս-
պաննուեցան: Երբ ես գտնեմ այն մարդը որ սպան-
նեց իմ մայրս, ես զայն իշխանութեանց կը յտնենեմ:

Դատարանին կողմէն հարցաքննուելով, վկան
ըսաւ.—

Ան զիտեմ որ իմ սօրեզրայրս սպաննուած է,
սրովհետեւ կարդացի լրագիրներուն մէջ: Ծիվանչիբ
կատարածին երկրորդ օրը Գաջու եկաւ: Կուտարածը ըս-
խըրու թրքահան բանակին քաղաքը մտնելէն առաջ:
Թրքահան բանակի մուտքէն մէկ օր առաջ թաթար
քուսմբ մը եկաւ, որ տեղացի թաթարներուն միտա-
յով սկսան կատարել: Ձեմ զիտեբ թէ ասանց առաջնորդ
դը օ՞վ էր, ստիպան այս խուսմբը կը քտնուէր ներքին

գործող նախարարին հրամանին ներքեւ: Վարժեմ թէ
բանակին հրամանատարը Նուրի փաշան էր:

Եւ կը խորհիմ թէ բանակին քաղաք մանկէն
յետոյ կոտորածին շարունակութեան պատասխանա-
տուն Նուրի փաշան է: Մուսէլի փաշայի մասին իմա-
ցած չեմ: Նուրի փաշա եւ Ճիվանչիբ ժիտսին կը գոր-
ծէին, եւ երկուքն ալ պատասխանատու են: Կը հաս-
կընամ որ Ճիվանչիբ թրքական բանակին հետ քաղա-
քէն դուրս կը գտնուէր: Անոնց հետ եկաւ կոտորա-
ծին երկրորդ օրը: Ազրպէճանի կառավարութեամ մը-
նացեալ անգլոսիները Գանձակ կը գտնուէին, բայց ես
լսեցի որ վարչապետը թրքական բանակին հետ եկաւ:

Թաթար խուճրը թրքական բանակին կողմէն
առաջ գրկուեցաւ:

Ձիուսը եւ հետեւակ անկանոն ուժեր էին եւ
կը պատկանէին Մուսափաթ կառավարութեան, որուն լի-
աքըը Ճիվանչիբն էր: Այս խուճրը աւելի մեծ էր քան
թրքական բանակը եւ կազմուած էր 70,000 կամ
80,000 հօգիտ: Թրքական բանակը մասաւորապէս 10
հազար հօգի էր Ձեւ գիտեր թէ քանի զօրաբաժին:
Ես սուսական բանակին մէջ կամաւոր զինուոր էի
պատերազմի սկիզբէն սիւնի 1917. 1918ին Պաթաի
պաշտպանութեան մասնակցած չեմ:

Ճիվանչիբի եւ Խ. Խ. յարի կողմէն հրատա-
րակուած յայտարարութիւնը հետեւեալ իմաստը ունէր.
Անգլոսիներ եւ թրքական զօրաբաժիններ քաղա-
քը գրաւած են: Հիմա ամէն բան պիտի խաղաղի:
Անոնք որ քաղաքը սեղ դէմ պաշտպանեցին պիտի
պատժուին: Հայերը օրէնքէ դուրս են:

Այս յայտարարութիւնը սուսերէն եւ թաթար
չեղուներով էին:

Պաշտպանողները հետացան պաշտպանութեան
քիճեքէն. անոնցմէ սմանք Դոյս առին: Անոնք որ
որ սինչիւ վերջը դիմադրեցին, մեծաւ ժառամբ գերի
փնկան:

Է. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԿԱՆԵՐՈՒ ՈՒՆԿՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դատավարութեան երկու օրէ ի վեր ներկայ
Կ'ըլլան նաեւ մամուլի ներկայացուցիչներ:

Թարգ լսուեցան ութէ ասուք վկաներ, որոնց
պատմեցին Պաքուի մէջ տեղի ունեցած հայկական
ջարհերը եւ սպանեալ Ճիվանչիբի մեղաւորութիւնը
անոնց մէջ:

Երկու օրէ ի վեր իրրեւ վկայ լսուեցաւ Հայ
կղզիի Վահան քահանայ Խօհոնը, որ իրրեւ յօտիկ
ազգական ամբաստանեալին՝ պատմեց անոր կեանքին
դոնազան դրուագները եւ ժանտաւանգ անոր հիւանդակ
գրեակը՝ մանկութեան տան:

Վկաներու հարցաքննութիւնները կը վարէր ըստ
անգլ. օրէնքի, ամբաստանեալին պաշտպան փաստա-
բար ծանօթ իշուագէտ Պ. Հմայեակ Խասրվաճ, որ
ըմբաստանեալին փափաքին եւ անգլ. իշխանութ-
թեանց հաւանութեամբ, ստանձնած էր պնդք պաշտ-
պանութիւնը, օգնական օւնենալով Պ. Միւնիս եւ
Պ. Յիզբան Պարսամեանը:

Սոյնան քննյ. ըսաւ թէ Տրապիզոնցի է, պատ-
մեց թէ ինչպէս 1895 Համիտի ջարդերու օրով մահ-
ուան դատապարտուած եւ յետոյ անգլ. դեսպան սըր
Ծիլիֆ Քլերքիի միջնորդութեամբ ցկեանա յերգարդեկ
լութեան դատապարտուած էր, պարզապէս հարեալով:

Հարգերու մասին սառ կիւպատոսարաններու քաղ-
քազիր ասած ըլլալուն համար. Վարդեր՝ օրանք անգի
ունեցած էին թո՛ք. կառավարութեան հրահանգով եւ
որանց պատասխանատուներէն ոչ մէկը պատժուեցաւ:

Յետոյ կ'անգրադատեալ 1915ի տեղահանութեանց
սրու միջոցին իր բուր պարագաները Չարգունեցան:
Իր աղոցմէն մէկը ձրպութիւն կտաւուր մեզնո՞ծ է
Յրաճօս եւ ինկած Շասփաների կոխներուն մէջ, իսկ
միւսը իր սկաւառներու մարզիչ պատերազմէն վերջ
մեկնած է Հայաստան: Աժրատատեալը Տրապիզոնի
Շանար գիւղէն է, պղտիկուց ի վեր եղած է ակարա-
կազմ եւ վատասող էակ մը եւ կը տատաղէր լուս-
նոտութենէ:

Գ. Խորոզեան. — Գիշ մը սառ ըտէք որ պըզ-
տիկ եղած տանն այս ազուն առողջութիւնը ակար էր,
ինչ բաներ նշմարած էիք:

Խոյնան քննյ. — Գիւղը պաշտենովարած տաննս
կը տանէի որ մայրը շատ կը դուրգուրար Միտաթի
վրայ, որուն բերնէն վրփուր կուգար եւ, աչքերը մա-
րած կը մտար երկու երեք ժամ:

Խ. — Այգպիտի գէղջեր յանախ կը պատուէի՞ն:

Գ. — Այո՛, շաբաթը անգամ մը, 3 օրը անգամ մը:

Խ. — Մայրը բժիշկի կը գիմէ՞ր:

Գ. — Գիւղը շորս ժամ հետու էր քաղաքէն, յե-
տոյ կարեւորութիւն չէր սար: քանի մը անգամ սա-
րեր է, չեմ գիտեր թէ ինչ արդիւնք ունեցած է:

Խ. — Ըսիք թէ 1897ին Պոլիս եկած եւ Հայ
կղզի քահանայ եղած էք, վերջէն Տրապիզոն գացի՞ք:

Գ. — 1910ին մայիս ամսուն գացի, եւ ամիս
մը Քալուզ վերադարձայ:

Խ. — Կրկին Շանար գիւղը գացի՞ք:

Գ. — Գացի, 20 օր մնացի պատարագ աչք ըրի:

Խ. — Այդ թուականին տճրատատեալը տես՞ք:

Ք.— Մյո՛, եկեղեցի եկած էին, հայրը, մայրը
և ինքը:

Խ.— Դուք քանոնայ նստածայ էք, տեսաք որ
պզտիկ եղած ասեն նրանք էր, չնհասարարուեցա՞ք
իր ստղութեան մասին:

Ք.— Հեռաքրքրուեցայ, ըսին որ, — էր բա-
ւակած ասեալ ի վեր, քայքայեմք ուզեա՞ն ակար էր
և մելասագնամ վրեակի մը մէջ:

Խ.— Կ'ազաչեմ որ սաքի ելլէք եւ ամբաստան-
եալին արտաքինը լաւ սը դիտէք ու բազդատէք իր
քոսողական գիւնդը կ'ինին նեա, ստղուընէ աւելի
լա՛ւ թէ ակար կը գանէք:

Ք.— Այն ասենէն աւելի գէշ կը տեսնեմ իր
ընդունուր վրեակը: Հրժա աւելի ակար լէ:

Խ.— Ձեր երկրորդ Տրագրիչան՝ երկրորդն՝ 1910ին
ամուսնացա՞ն էր ամբաստանեալը:

Ք.— Ո՛ր, 1912ի վերջերը ամուսնացած է:

Խ.— Ինչէ՛ն գիտէք այդ թուականը:

Ք.— Որովհետեւ իր կրնը քննիխ ազիկն է:

Խ.— Գտեմբազմին սկիզբը Տրագրիչա՞ն էր:

Ք.— Եանայի մէջ էր:

Խ.— Երբ զինագաղտըը կ'ընուեցաւ զայն տե-
սա՞ք:

Ք.— Մենք այդ ամբողջ ընտանիքը մեռած կը
կարծէինք, բայց 8-9 ամիս ստալ ինք Գոլիս եկաւ,
տեսայ որ ինք սզլ մնացեր է:

Խ.— Մեռած կը կարծէիք շսել է: Ի՞նչ պատ-
ճառ ունէիք այս պարտնը եւ իր պարտակաները մեռած
կարծելու:

Ք.— Լսեր էի որ ինչպէս ամեն հայերը, սուր
ընտանիքն ալ ջարդուած է:

Խ.— Քէրտեղի բոլոր հայերը ջարդուած էին:

Ք. — Տրտպիչունի մէջ ամենեւին հայ մը մնացած չըլլալը ամէն կողմէ կ'իմանայինք, շարդուած եւ առարագրուած էին բոլոր հայերը: Վերջէն իմացանք որ Ռուսիա ալ շարդեր եղած են: Ասոր պարագաները Պաթում գացած էին եւ նոյնպէս գիտէինք թէ մարդ մը մնացած չէ:

Խ. — Դուք հայկ. բանակին մէջ զուտի ունի՞ք:

Ք. — Ունէի բայց վեհագոյնաւ. 4 ամիս մնաց Կայստասան, իբր մարդէջ եւ անկէ վերագործին՝ վերջերս Ամերիկոս գնաց:

Խ. — Ինչո՞ւ հոս եկաւ:

Ք. — Երբ թուրք բանակները յարձակեցան Աստանդրաբոյի վրայ, ուր կը գտնուէր ինք, ստիպուեցաւ նգել քաղաքը եւ Պոլիս դալ:

Խ. — Ձեր զուտիչը Պաքուի մէջ հայերու թուրքերու կողմէ շարգուելու մասին խօսեցո՞ւ նեղի:

Ք. — Իր լնկերձերէն լսեր էի որ Պաքուի մէջ սարսափելի շարդեր ըրեր էին հայերու վրայ:

Խ. — Այս պարսնը քանի մը ամիս առաջ ներսուսը եկաւ ըսիք. պատմե՞ց նեղի այս դէպքերու մասին:

Ք. — Բնականաբար հարցուցի. ինքը պատմեց թէ պատերազմի ատեն կրցեր է Պաթում անցնիլ՝ ուրկէ Թիֆլիս գացեր է: Իսկ թուրք բանակը կովկասի վրայ արշաւելուն ինքզնիքը ապահով չգտալով իր ընտանիքը եւ պարագաները Պաքու զրկեր է՝ հոն Ազգ. Խնամատարութիւնը կը նայի ըսելով: Իսկ ինքը Թիֆլիս մնացեր է. վերջէն ինք կամաւոր բանակի մէջ մտեր է ուր մնացեր է ատեն չը: 1918 սեպտեմբերի 14 երբ կ'իմանայ Պաքուի անցքերը, կերպով մը կ'իջնա՞ծ Պաքու:

Յուզուեալ պատանց կնոջը եւ զուտիներուն ըս:

Քննուիլը. շատ յուսահատ վիճակ մը օւնէր, եկեղեցի տարի զինքը կրօնակոն միտթարութեամբ միտթարեցի որպէսզի հասակերպի հակառակորին:

Խ.— Յետոյ ուրիշ անգամներ կրկին ձեր առնը եկա՞ւ:

Ք.— Մէկ անգամ եկաւ, երկու թէ երեք անգամ լաւ չեմ յիշեր:

Խ.— Ինչո՞ւ եկեր էր Պալիս:

Ք.— Կ'ըսէր թէ բոլոր սիրելիներս քանի որ շարժուեցան սա անիծեալ երկրին մէջ, Գուղեցի ազատ երկիր մը Անգլիա կամ ուրիշ տեղ մը երթալ:

Խ.— Քիչ առաջ ըսիք որ Պարբարաբարանի կրօն. Ժողովի անգամ էք. զիտէք անշուշտ 1916 — 17-18ի քարափներուն առին ո՞րքան հայ սպանուեցաւ:

Ք.— Միլիոն մը հայ սպաննուած պէտք է ըլլայ:

Խ.— Այդ հայոց շարժարարներուն զէմ երբեք թուրք զոտարաններու մէջ դատ չացուեցա՞ւ:

Ք.— Այո՛:

Խ.— Իսկ այս շարժարարներէն որեւիցէ մէկը պատժուեցա՞ւ:

Ք.— Թերթերու մէջ կարգացի:

Խ.— Կը լինէք Քէմալի կախուիլը՝ Ինչպիսի թաղում մը օւնեցաւ:

Ք.— Գազազը գրոշակներու մէջ փաթթեցին, ողբեր յորինեցին, փռաւոր եւ աննախընթաց թաղում մը ըրին այդ շարժարարին:

Խ.— Մաւթաֆա փաշա որ պատերազմական թանձանի նախագահն էր ու Նուարէթը պատժեց, Ինչ թղաւ ինքը երբ քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ:

Ք.— Թերթերու մէջ կարգացի որ պիտի դատարարէին զինքը զուցէ 10—15 տնորուան Նուարէթի պատժած ըլլալուն համար:

Ընդհանուր դատախազը.— Աօկէ քան տարի

ասաջ հաս եկած էիք:

Բ.— 25 տարի է ի վեր:

Դ.— Այս քսան հինգ տարուան մէջ ամբաստանեալը երբ տեսած էք:

Բ.— Անցեալ տարի երբ հաս եկաւ արաստան-
ման երթալու համար:

Դ.— 1910ի Տրապիզոն գոցիք եւ տեսաք աս-
րաստանեալը, իր պղտիկութեան հիւանդութենէն կը
տառապէ՞ր:

Բ.— Ո՛չ, մեղսացեալ էր, միայն մեղսագնաց
եւ սկար վիճակի մէջ էր:

Չ.— Յուր եւ նոպաներ չունէ՞ր:

Բ.— Ասաջ ունէր, վերջը երկար բարակ չհար-
ցուցի:

Դ.— 1913ին երբոր տեսաք զինքը, աւելի լա՞ւ
էր թէ 1910ին:

Բ.— Միայն 1910ին տեսայ:

Դ.— Ուրեմն ասկէ տարի ոչ ասաջ երբ տեսաք
զինքը՝ առողջութեանը տեսակէտով աւելի լա՞ւ էր թէ
նոպաներ ունէր:

Բ.— Տկար վիճակ մը ունէր, սակայն փրփուր
եւայլն չտեսայ, զիչերը սկար էր, կը հանգար եւ բա-
ցաբանչութիւններ կ'ընէր, բայց նոպաներ չտեսայ:

Ընդհանուր դատախազը առաջարկեց որ վկա-
ներու ունկնդրութիւնը թուրքերէն լեզուով տեղի ու-
նենայ, որպէսզի դատախազ կողմը կարենայ աւելի
գիրութեամբ հետեւիլ:

Գ. Խօսքովեան պահանջեց որ հայերէնով շա-
բունակուի:

Վկաներու ունկնդրութիւնը յետաձգուեցաւ
միւս օրուան:

Ը. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Իրրեւ վկայ կանչուած էր **Գաբրիէլ** Հայ կըզ-
զիի վաճան քահանայ **Խոյնանը**: Որչեալ Սամուէն ամ-
բաստաննալ **Թորլաքեան** ձեռնակապով ներս բերուե-
ցաւ **Թուրք** ստաիկանի մը ընկերակցութեամբ: **Պարզ-**
մանի պաշտօնը կատարեց նախ **Գ. Վարժապետեան**,
յիւսոյ՝ Համաձայնական ստաիկանութեան ընդհանուր
քարաուղար **Գ. Պէնկիեան**, դուրսէն ոչ մէկ ներխոյ՝
բողի խմբագիրներէ: Նսխսչա՛նը յայտարարեց որ **Գա-**
բրիւսթիւնը տեղի պիտի ունենայ **Թրք.** եւ անգլ.
լեզուներով, բայց **Գ. Հժ.** Խարովեանի պահանջին վը-
րայ տեղի ունեցաւ հայերէն եւ անգլերէն լեզուներով:
Նախ վկայ **Խոյնան** քահանայ հայկական ջարդերու
համարօս պատմականը ըրաւ:

Ընդհ. դատախազ Գ. ԲՆՔԱՄԱՐԸ Հաթ ցոյց
տուաւ ֆրանսերէն եւ սուսերէն գրուած կապոյտ գիրք
մը՝ ուր գրուած է եղեր հայոց բարեկամ ու վստի-
անդի: Կիւպատոս Մր. Ուիլիւմօի կոզմէ եւ սրուն մէջ
ըսուած է եղեր որ հայերը 1896ին **Թուրքերու** դէմ
ջարդ կ'սկսակերպած են եւ յարեց:

Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ կ'ըսէք թէ Թուրքերը
հայեր չ'ըզած են, մանաւանդ որ գրողը անդի. Կիւ-
պատոս մըն է որ ականտաես է եւ ոչ թէ ուրիշներու
ըտեմը կը պատմէ:

Բ.— Ես գիւտնազիտական ներկայացուցիչ չեմ
որ հասկնամ

Գ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.— Այդ կապոյտ գիրքը չենք
քննար վաւերական նկատել՝ քանի որ 1916ին տպուած
է եւ տպագրութեան տեղը անյայտ է. հաւանաբար
Քիւրտական բրբրականտի գործ մըն է եւ իրրեւ այդ
զուրկ վաւերական հանգամանքէ:

ՆԱԽԱԳԱՀ. — (Ընդունելով այս առարկութեան օրինակութիւնը եւ ընդհանուր գառախաղին սւգրելով խօսքը) Ճիշդ է որ չենք կրնար ասիկա իրրեւ փաստ ընդունիլ եւ ունելորդ է այդ մասին խօսիլ:

ԸՆԴՀ. ԴՆՏԱԽԱՀ. — (Վկային) Դուք երեկ ըսիք որ Քիւրա Մուսթաֆա փաշայի պատերազմահան ասեանին կողմէ թուրք ջարդարարներ գառախարասուած են. դուք այդ առթիւ երբեք վկայութեան կանչուած էք եւ կամ վկաներ հայթայթած էք:

Ք. — Ո՛ր:

ԸՆԴՀ. ԴՆՏԱԽԱՀ. — Քիւրա Մուսթաֆա փաշայի տնունը բոլոր արդասէր թուրքերուն կողմէ նոգրկանքով կը յիշատակուի:

Ք. — Մուսթաֆա փաշա անձամբ տկանտան եղած է հայի. հալածանքներուն եւ այդ պատճառաւ գառախարանց յանցաւորները, ասոր համար հալածուեցաւ արգայնականներէն:

Դ. — Կ'ըսեն թէ Մուսթաֆա փաշա հայերէ եւ վատ թուրքերէ գրամ սուած է գառախարաներ ապաւ համար, նաեւ բանաստեղծ է Նուսրէթը օրդէսղի գառախարատէր եւ յետոյ իր անպարակելի սխրագործութիւններուն պատճառաւ խոյս տուած է:

Ք. — Մուսթաֆա փաշա արգարութիւնը գործադրած է. իսկ գալով խոյս տալու պարագային, միտան լրացիրներէ կարգացած եմ որ Դամասկոս մեկնածէ:

Գ. Խորովեան պահանջեց որ նկատի առնուի անգլ. արտաքին գործերու պաշտօնատան հրատարակած Կապուտ Դիրքը՝ սւր բողմութիւ փոտներ կան թուրքերու կատարած ջարդերու եւ վայրագութեանք մասին:

Դատախաղի փոխանօրդ Հայտար Րիֆաթ պէյի այն հարցումին թէ վկան ի՞նչ կուտակցութեան կը

պատկանի, և ոյեան քականայ պատասխաննց թէ ինք
սրեւէ հասակցութեան չի պատկանիր:

Խ.— Գաւառի հայ առաջնորդները կը համարո
շահելի՞ն տեղապահի կառավարութեան բողոքելու:

Ք.— Ասենեւի՞ն:

Խ.— 1895ին Կարնոյ առաջնորդ Շիշմանեան
ջորդի մասին հետազիր զրկեց. ի՞նչ ըրաւ Գաւառ
ութիւնը:

Ք.— Ձինքը աքսորեցին:

Խ.— Հոյերը իրենց բողոքներուն եւ տառա
պանքներուն լսուիլը ուրկէ՞ց կը սպասէին:

Ք.— Անդիտական կառավարութենէն:

Խ.— Տասապած սրտիդ մէջ մնալ. ո՞ր նստիրա
կին մնաւեք կը զրեա իբրեւ պաշտպան արդարութեան:

Ք.— Մըսթըր կլաաըսթըն...:

Խ. 1895—96ի ջարդերուն հարա Սալըսպըրի
կառավարութիւնը դէպի Հայաստան քննիչ յանձնա
խումբ սը զրկե՞ց:

Ք.— Որոշ չեմ գիտեր:

Խ.— Նոյն թուականներուն մնգլիտցիք մէկ
սիրա մէկ հօշի իրենց միջոցները ի գործ դրին:

Ք.— Այո՛, լրագիրներէն այդպէս կարգացինք:

Խ.— Վերջին սարսփներու միջոցին երբ Ձ
ւին Պատրիարք Ք. Գուազնաց բողոքելու, ի՞նչ պա
տասխանեցին եւ ի՞նչ ըրին զինքը:

Ք.— Ամէն մեզում երթալուն վաճառած է.
...մենավերջին մեզամուն հինգ վայրկեանի տեսակցու
թիւն մը ուզած է թալէսթէն որ դարձեալ վաճառք է
եւ ի վերջոյ աքսորեց:

Խ.— 1915—18 մինչեւ զինազազար անդի սենե.
ցած հայկական հարցերու մասին խոսող անդիտական
Մապոյա Գիրքի մասին բան մը լսած էք:

Ք.— Լսած եմ, բայց կարգացած չեմ:

Խ.— Հայերէն թերթերու մէջ ալ կարգացած չէք անոր յառաջարանը՝ որ գրուած է Սըր Էսուայր Կրէյի կողմէ:

Բ.— Այո՛, կարգացած եմ:

Խ.— Այդ յառաջարանին մէջ Սըր Էսուայր Կրէյ կ'ըսէ թէ՛ ինքը հաւատիլ տուած է այդ փաստերը. որպէսզի ապագայ սերունդները գիտնան թէ ի՞նչպէս կը նահապետի մարտիրոս ազգ մը: Կարգացե՛ր էք:

Բ.— Այո՛:

Խ.— Հայերը մ.ւ.ր որ կրնային պէ՛տք է որ ինքնապաշտպանութեան գիտէին:

Բ.— Ինքնապաշտպանութիւնը սասուածային պատուէր մըն է, բայց հայերը չկրցան ընել զայն պէտք եղածին պէս:

Խ.— Շաղին Գարահիտարի մէջ հայերը գիժադրեցին զիրենց շարդել եկող խուժանին ու կանաչաբական զինուորներուն չեւ իրենց աւերակներուն ու մտխրներուն մէջ թազուեցան:

Բ.— Այո՛, գիժադրեցին:

Խ.— Գանի՞ հայ եկեղեցականներ շարդուեցան թուրքերու կողմէ:

Բ.— Մօտ 600 զինյ. եւ 60—70 կուսակրօն:

Ն.— Ուրկի՞ց տօխք այդ թիւերը:

Բ.— Գաարիտարքաշանի պաշտանափան արձանազրութիւններէն:

Խ.— Հայերը երբ եւիցէ սոստանեան կառավարութեան դէմ ապստամբած չեն:

Բ.— Ո՛չ, հայերը այդպիսի բան մը երբեք չեն ըրած:

Խ.— 1909ին Իթթիհատը պաշտօնապէս յայտարարեց որ հայերը երբեք չեն ապստամբած, այլ միայն արդարութիւնը պահանջած են, թէ հայերը Համիդի կողմէ անիրաւարար շարժարուած են, եւ յետոյ

նայն այդ իթթիւնատէրները ողջագուրուած են հայե-
րու հետ ճւ հայ նահապահներու հոգակոյտը համբույ-
քած են :

Բ.— Այո՛, Նայն իսկ Առանայի ջարդէն առաջ
Մեծ—Եղարգոսը յայտարարած է որ ջարդերու պատ-
ճառը հայերը չէին :

Կ.— Սակայն հակառակ այս արտայայտութեանց
8-9 տմիս վերջ Առանայի մէջ 30,000 հայեր ջարդեցի՞ն :

Բ.— Այո՛ :

Կ.— Այդ թուականին ո՞վ էր Մեծ Եղարգոսը :

Բ.— Հրհետչին Հիլմի փաշա :

Կ.— Հիլմի փաշա լրագրով եւ պաշտօնագէտ
պայտարարե՞ց որ հայերը այդ ջարդերուն մէջ պատաս-
խանառու չեն :

Բ.— Այո՛, յայտարարեց եւ կորչացինք :

Կ.— Երբ ընդհանուր պատերազմը ծագեցաւ,
այս տեղերէն հուսց հաճախեանքը ո՞ր կողմն էր :

Բ.— Հաճախութեան կողմը :

ՆԱԽԱԿԱԿՆ.— Այս խնդիրները ինչ ազնւոս-
թիւն ունին դատաւարութեան հետ :

Կ.— Այս դատաւարութեան սկիզբը Գ. դա-
ժմազը 1895ի ջարդերու մասին խօսեցաւ եւ բժշկ
իսկ ասոնց պատճառները ցոյց առաւ հասար կը խո-
սիմ Յետոյ Գ. Խօսքովեան Կախազահին ուղղելով
իր խօսքը՝ ըսաւ որ անգլ. կադրայա Գիրքը աւելի ըն-
դարձակօրէն խօսած է այս ջարդերու մասին, որուն
մէջ կան նաեւ Անգլ. Արա. Գործաց պաշտօնատան
յայտարարութիւնները եւ հարգուց թէ կ'ուզէ՞ք որ
քաջօրէ դատաւարութեան ախթը ըրին / այդ գիրքը :

Ն.— Իբրեւ ընդհանուր յայտարարութիւն, Գ. ու-
ղենք լսել այդ գիրքին փաստերը, բայց ոչ իբր վկայ
յութիւն :

Մ. ՄԻՅՅԻ.— (պաշապան փաստարան).— Կը-
սէք թէ հալածական ջարդերու ասան հայերը օտար
հիւպատոսարաններու կը դիմէին:

Ք.— Այո՛:

— ՀԱՅՏԱՐ ՐԻՑԱԹ ՊԷՅ.— Շանայի մէջ հա-
յոց գործը կա՞ր:

Ք.— Այո՛, նախակրթարան մը:

Հ. ՐԻՑԱԹ ՊԷՅ.— Դպրատանութիւնները հա-
յերէն էին:

Ք.— Այո՛, հայերէն:

Հ. Ր. Պ.— Պատերազմէն առաջ հայերը եւ
թուրքերը միայն բազմաաւթեան ասնելով ամբողջ
երկրին մէջ անսեռապէս ո՞ր ազգը ունի յառաջադէմէք:

Ք.— Կրննական մը ըլլալու համար չեմ գիտեր
ու այդ մասին գիրքեր ալ կարդացած չեմ:

Հ. Ր. Պ.— Իսկ Պալատ՞ մէջ:

Ք.— Հօր թէ ասեւորական չեմ եւ չեմ կրնար
պատասխանել այդ կարգի անսեռազգասկան հարցերու:

Հ. Ր. Պ.— Հայերը ասեւորի մէջ աչ ո՞տ էին:

Ք.— Չեմ գիտեր:

Հ. Ր. Պ.— Ասկէց Ծ—Ծ ամիս առաջ արաս-
քին գործերու նախարարը Դարբիէէ էֆէնտի Նարա-
տունիեանը ըլլալը գիտե՞ք:

Ք.— Այո՛:

Հ. Ր. Պ.— անձնական գանձան եւ ելեւճու-
կան պաշտօնատեւններուն մէջ հայ նախարարներ կը
յիշէ՞:

Ք.— Յակօր փաշա:

Հ. Ր. Պ.— Նայիրի գինադադարէն վերջ, ե-
ւ լճական նախարարութեան մէջ:

Ք.— Չեմ գիտեր, կարելի է գանուին:

Հ. Ր. Պ.— Իր զուտիք քր նախ եզեր է հայ
քանակին մէջ եւ յետոյ ինկեր է Շաբօնիքի ճակա-

անն վրայ, ո՛ւր է սորվեր զինավարժութիւնը:

Ք.— Մէկ ազատ 15 տարի ճիշտութիւն մէջ Քը-
րանս, զինուորապետ ձառայութեան մասն եւ գացած
է Տաճփանեք. իսկ երկրորդը՝ իբր սկսուա մարզիչ
մեկնած է Հայաստան եւ ոչ թէ իբր զինուորական:

Հ. Ր. Գ.— Դուք ասմանեան կառավարութե-
նէն իբր մահուան գառապարտուած մը բնական է
քաղաքային իրաւունքներէ զրկուած էիք, ոչխարէի
մէջ ո՛ր մէկ կառավարութիւնն է որ կրնայ թաւա
ստանկ գառապարտեալի մը՝ պաշտօնավարել պատրի-
քարանի մէջ: Հայ աւետարանին մէջ Վճուք զկայ-
սերն կայտեր, եւ զԱստուծոյն՝ զԱստուծոյն խօսքը
զո՞յ:

ՆԱԽ.— Այդ հարցը կոպ չունի. փակեցէք:

Հ. Ր. Գ.— Հայերը ինչո՞ւ կը ջարդուին թուր-
քերու կողմէ, առոր մէջ ի՞նչ հաճոյք կայ, եւ յետոյ՝
ինչո՞ւ միայն հայերը եւ ո՛չ հրեաները ու լոյները:

Ք.— (հաս հաս շնչակով).— Հինգ տարեկան
էի երբ ծնողքէս եւ գրացիներէ կ'իմանայի որ թուր-
քերը մեզ պիտի ջարդեն, կը ջարդեն կ'որ, ջարդեցին.
Ինչո՞ւ կը ջարդէին, — չեմ գիտեր, բայց սա լայնի
է որ յայներն ալ, պուլկարներն ալ, սերպերն ալ ջար-
դուած են: Իսկ թէ ջարդելու մէջ ի՞նչ հաճոյք կայ,
առիկա թուրքերը միայն կրնան գիտնալ:

Հ. Ր. Գ.— Պատրիարքարանի ծանօթ էր որ
դուք ներուած գառապարտեալ մըն էիք եւ գիտակ-
ցօրէն պաշտօն տուած է ձեզի:

Ք.— Իմ մասին եզմած անիրաւ գառապարտու-
թիւն մը պաշտօնավարելու արգելք չէր կրնար ըլլալ:

Հ. Ր. Գ.— Գիտէ՞ք որ Պաթուի մէջ հայերու
հարմէ թուրքեր ջարդուած են:

Ք.— Թերեւս մաս մը հայեր ոչխարի պէս ջար-
դուիլ չուզելով ինքնապաշտպանութեան կամար մէկ
քանի նշի սպաննած ըլլան:

Հ. Ր. Գ. — 1918ին Պաշտօնի հարկը պրնկիկէ
եւան զիմպիկի սակ տեղւոյն տեսնել իրաւունքը իւր-
գեցի՞ն թէ ոչ:

Բ. — Եւ Պաշտօն գոցած չեմ որ գիտնամ:

Հ. Ր. Գ. — Բայց յիշ առաջ Շապին Գարսա
Ֆիւսարի մէջ հայկական ջարդերու մասին կը խօսէի՞ք՝
տասնց հին գոցած ըլլալու: Լա՛ւ: Կը իշխե՞ք պարս-
կայ մը՝ որ թուրք կառավարութիւնը գոցած ըլլալ
մեր կրօնքին եւ լեզուին՝ ինչպէս Ռուսիոյ մէջ, արդ-
եօք եկեղեցիին մասին սեւէ կաշկանդում զքեզ մի-
ջատութիւն մը եղած է թուրքերու կողմէ:

Բ. — Ո՛չ, միայն թէ զաւաններու մէջ մասնա-
կի գէպքեր պատահած են. որինպէ կը իշխեմ որ մեր
գիւղին խածը եկեղեցական զանգակին նայնէն ն ա-
մ ա զ ի խո՛ղարումը տարկելով զզանգակահարու-
թիւնը արգիլել ուզած է. նայնպէս օսմանեան պատ-
ժութեան ուսուցումը թուրքերէն լեզուով կը պար-
սկաբունէին զաւանային վարժարաններու մէջ:

Հ. Ր. Գ. — Անգլիացիք երբ Պաշտօն պարզե-
ցին եւ քաշուեցան՝ ամբաստանեալը ինչ միջոցներով
ժողիւր է Թիֆլիս:

Բ. — Ինչի բան մը չէ տայնամ այդ մասին:

Հ. Ր. Գ. — Գիւրա Աւսթաթի փաշայի պա-
սերազօ. տեսնի նախադասութեան օրով՝ ինչեալին
կարուտ թուրքերէ գրամ քաշելու համար բանաոր-
կութիւններ ըրած ըլլալու մասին բան մը գիտե՞ք:
Գիտե՞ք նայնպէս թէ ինչեալը թուրք կառավարութիւնէն
գատապարտուած մէկն է եւ Շամ գոցած է տեղւոյն
ժողովրդերը զրգակու կառավարութեան գէմ:

Բ. — Լրագիրներէն կարգացած եմ միայն որ
Շամ գոցած է:

Դատաւարութիւնը վերջացու 1,40ին եւ շա-
բունահարութիւնը գիտի վերակիսի վաղը պաշտօն:

Թ. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԿԱՆԵՐՈՒ ՈՒՆԿՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նրառը յտակացում էր օւնկնգրութեանը ներ
վկայի մը: Տրագիզանի յայտնի վահառականներէն
Յովնաննէս Թակմապետնի զուկին պ. Սուրէնի:

Հարցաքննութիւնները սկսու վորեւէ ամբաս-
տանկային պաշտպան փոստօրանը՝ պ. Խօսրիզեան:
Ե.— Մեծ պատերազմի տակն Տրագիզան կը

թանուէրք:

Թ.— Այո՛:

Խ.— Բռնի՞ տարեկան էիք:

Թ.— Տասնըչորս:

Խ.— Եզրայր օւնի՞ք:

Թ.— Մէկ եզրայր:

Խ.— Ո՞ր է թէ սեռած:

Թ.— Աջսորում եւ մեռած:

Խ.— Հայրերնիդ ո՞ղջ է:

Թ.— Նոյնպէս աջսորում եւ մեռած:

Խ.— Մայրերնի՞ք:

Թ.— Պատերազմէն առաջ մեռած էր:

Խ.— Ո՞ւր մնաւ ձեր հայրը եւ ի՞նչպէս:

Թ.— Խածոի քէոյէն անգին Տալապպան ըս-
պաննում է. տարկա լսեցի ստարկաններէն:

Խ.— Ի՞նչ ձեր եզրայրը ի՞նչ եղաւ:

Թ.— Ան ալ հայրիկիս հետ միասին էր եւ միեւ-
նոյն բախտին ենթարկուեցաւ. սպաննում է:

Խ.— Ի՞նչ դուք ի՞նչպէս ազտացաք:

Թ.— Քօւրք մը զիս թրքացուց եւ իր քով տաւ:

Խ.— Ի՞նչ էր այդ թուրքին անունը:

Թ.— Էօմէր էֆէնտի:

Ե.— Մինչև ե՞րբ թուրքին քով Յասիթ:

Բ.— Մինչև Տրապիզոնի սուսերուն կողմէ գըրաւումը: Թուրքը ինձի տարաւ մինչև Վան: Յայն փոստարան մը դիւ ուղեց ուսմերաւ գալէն քաղաք, բայց թուրքը դիւ չառաւ եւ Վան տարաւ, Օրտաւի սուս:

Ե.— Յետոյ ի՞նչ պատահեցաւ:

Բ.— Ես փախայ եւ հոսոյ Օրտաւ 12 ասորիկան ընկերոջս հետ, ինքզինքս թուրք ձեւացնելովք թուրք նաւատարներ վարձեցինք Տրապիզոն երթալու համար. շորս որ ծովուն վրայ կեցանք, չորրորդ օրը մեզի հանդիպեցան սուս մարտանաւեր եւ մեզ արին ճարտանաւ:

Ե.— Ձրահաւօրը ո՞ւր տարաւ ձեզ:

Բ.— Նավարտութք:

Ե.— Հոն ի՞նչպէս տնցուցիր կեանքդ:

Բ.— Ռուսերը իմանալով մեր հայ ըլլալը՝ մեզ ազատ աջակցեցին: Հոնկէ ետ Գոքու գացի ջեառայն ըրիս մօտ:

Ե.— Կը յիշե՞ս թէ որ թուսկաններուն Գոքու հոսար:

Բ.— 1916ին:

Ե.— Հայ գաղթականութիւն տեսո՞ր:

Բ.— Այ՛մ:

Ե.— Հայ գաղթականներուն համար մասնաւոր հաստատութիւն մը կա՞ր:

Բ.— Այ՛մ, էրմէնի ջեմաի մէջ, Կազկասի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը կ'օգնէր գաղթող փաններուն:

Ե.— Ի՞նչպէս ըսիք պատուարանին սնունդ:

Բ.— Էրմէնի ջեմա, քաղաքէն թիչ մը հեռաւ արուարձան մը:

Ե.— Գաղթականները ընդհանրապէս մ'րտեղացի էին:

Թ. — Տանկապատանցի:

Խ. — Անպեք ունեցած էին սխրեյրներ եւ կ'ողոր
բարին ձեզի պէտք:

Թ. — Ասէնքն ալ զորանցուցած էին իրենց ծը-
նողքները կամ ընտանիքի անդամներուն մեծ մասը:

Խ. — Տրապիզոնցիներ կայի՞ն:

Թ. — Կային:

Խ. — Ամբաստանեալը կը ճանչնա՞ս:

Թ. — Այո:

Խ. — Ի՞նչ է տնունը:

Թ. — Միտաք Տրապիզոնցի:

Խ. — Ազգանա՞նք:

Թ. — Թորլաքեան:

Խ. — Ազգականներէն մարդ տեսա՞ր էրձէնի
քէնաի մէջ:

Թ. — Այո՛, տեսայ: Հայրը, կիներ, եղբայրը,
քոյրը, եւ երկու զուտկները:

Խ. — Ո՞րքան տանն Պաքու մնացիք:

Թ. — Երկու տարիէն աւելի:

Խ. — Ո՞ր ամսուն հետացաք Պաքուէն:

Թ. — 1918ի հոկտեմբերին:

Խ. — Երբ Պաքու էիք աուսերուն եւ թաթար-
ներուն մէջ կախ տեղի ունեցա՞ւ:

Թ. — Այո՛, 1918ի մարտին:

Խ. — Հայերը կախներուն մտնակցեցա՞ն:

Թ. — Այո՛, մտնակցեցան թաթարները պաշա-
քանելով:

Խ. — Որքա՞ն թաթար պաշապանեցին:

Թ. — 10—15000:

Լախաշահ. — Ի՞նչ տնձնապէս ո՞րքանը դիտեա:

Թ. — Հինգ հազարի շուրջ:

Խ. — Ինչէ՞ն դիտեա:

Թ. — Կը տեսնէի փոքրցներէն տնցած տանն,

ևս այդքան կ'ենթադրեմ .

Խ. — Ուրիշ՞ կուզային եւ ս'ւր կ'երթային .

Բ. — Մալիշֆի թատրոնէն գուրս կ'ելլէին .

Խ. — Իրենց վրայ հայ պահակներ կը տեսնուէիք :

Բ. — Այո՛ .

Խ. — Հաս'ե էք որ Թաղիէֆ (Թաթար պետերէն)

ջնարկալուծեան զիր ուղարկեց հայերուն .

Բ. — Այո՛ .

Խ. — 1918 սեպտեմբերին Պաճս'ւ կը զանուէիք :

Բ. — Այո՛ .

Խ. — Հոն անգլիական բանակ մը կա՞ր .

Բ. — Այո՛ .

Խ. — Այդ անգլիական բանակը թուրք եւ թաթար բանակներու յարձակման առարկայ գործա՞ւ .

Բ. — Այո .

Խ. — Անգլիացիները իրենք զիրենք թիչս'որ զգալնուն համար Պաքսւէն քաշուեցան .

Բ. — Այո .

Խ. — Պաքսւէն քաշուելէն ետք զէպտեր տեղի սենեցա՞ն : Թաթարները յարձակում գործեցի՞ն հայերուն դէմ .

Բ. — Այո՛ .

Խ. — Թաթարները Երմէնի զէնաթի վրայ ալ յարձակեցա՞ն .

Բ. — Այո՛ .

Խ. — Հայերէն ծեր կի՞ն, մանուկ, ջարդուող եղա՞ւ .

Բ. — Այո .

Խ. — Դուն այդ ջարդերուն ասին ս'ւր էիր .

Բ. — Հրեայ ծանօթի մը ասուք .

Խ. — Բանի՞ որ մնացիր այդ ասուք .

Բ. — Վեց օր .

Խ. — Ջարդերը քանի՞ օր տևեցին .

Թ.— Երեք սր:

Խ.— Ինչո՞ւ շորերդ սրը դուրս չկա՞ս:

Թ.— Որովհետեւ շարգի միջոցին Խան Ասուցի
և Ճիվանչի Թուսցիկ մը հրատարակած էին՝ Կաները
սրենք զուրս յայտարարելով:

Խ.— Ի՞նչ լեզուով էր այդ յայտարարութիւնը:

Թ.— Թուրքերէն և առսերէն:

Խ.— Ինչէ՞ն դիտես:

Թ.— Կհայ բարեկամս բերու ինձի:

Խ.— Ո՞ր լեզուով կարգացիր:

Թ.— Ռուսերէն:

Խ.— Թուրքերէն ալ կարդալ դիտե՞ս:

Թ.— Քիչ:

Խ.— Ո՞վ էր Ճիվանչի:

Թ.— Ճիվանչի Կայտանոց, դէշ մարդ մըն էր:

Խ.— Ի՞նչ պաշտօն ունէր:

Թ.— Ենթացին գործերու նախարար էր:

Խ.— Կամ՞ էջ Թուրքիոյ մէջ Կայկական Գոր-
գեր կազմակերպող կուսակցութեան մը մասին:

Թ.— Ի՞՞՞՞թիւտաջ:

Խ.— Ատոր նման կուսակցութիւն մըն ալ Ա-
ճըրպէնանի մէջ կա՞ր:

Թ.— Այո՛:

Խ.— Ի՞նչ էր անունը:

Թ.— Մուսավաթ:

Խ.— Որո՞նք էին իր գլխաւոր պետերը:

Թ.— Ճիվանչի, Խան Ասյացի, Թուրքիէֆ:

Խ.— Ո՞րքան կայ ջարդուկցաւ Գաջուրի մէջ:

Թ.— 15—20,000:

Խ.— Ինչէ՞ն դիտես:

Թ.— Այնպէս լսեցի:

Խ.— Քանք՞ յարկ ունէր ձեր տունը:

Թ.— Զորս յարկ և ևս կը դանուէր ամէնէն

Խ.— Ձեր փառսցին մէջ շարք սյանակեցա՞ւ . .

Ք.— Այո՛ :

Խ.— Ինչէ՞ն գիտէք .

Ք.— Չառաւանէն կը տեսնէի :

Խ.— Ինչէ՞ն գիտէք թէ սպաննուածները հա-
յեր էին .

Ք.— Որովհետեւ զլիարկով Նէին :

Խ.— Ձարգարարները միայն թուրքա՞ր էին թէ
այնտեղի թաթարներէն ալ կային .

Ք.— Խառն էին :

Խ.— Տիրապետող տարրը մըն էր .

Ք.— Թաթարները :

Խ.— Էրմէնի քէնա գացի՞ք . Տերբոր շարդին
վեցերորդ օրը դուրս ելաք .

Ք.— Այո՛ :

Խ.— Ո՞վ տեսաք հան .

Ք.— Տեսայ որ իմ ծանօթներս վերաւորուած
են եւ լսեցի թէ շատեր ալ սպաննուած էին .

Խ.— Ո՞ւրկէ լսեցիք .

Ք.— Ամբաստանեալէն :

Խ.— Ո՞ւրտեղ տեսար գայն .

Ք.— Չաքուի մէջ, շարդէն ետք :

Խ.— Ի՞նչ ըսաւ քեզի .

Ք.— Հասա թէ բացի իրմէ, իր ընտանիքի բո-
լոր անդամները սպաննուած են, իսկ ինքն ալ քանի
մը տեղէ վերաւորուած է . նայն իսկ ոտքէն ստացած
մէկ վերքին մէջ կը մնայ կապարը .

Խ.— Ե՞րբ տեսար այս պարտը .

Ք.— Կարծեմ շարդէն ութ օր ետքն էր :

Խ.— Ո՞ւր տեսար .

Ք.— Փաղսը :

Խ.— Ի՞նչ վիճակի մէջ տեսար .

Թ.— Սոսկալի յուսակաւ, մաշուած ու աւառած
վիճակի սէջ:

Խ.— Ուրիմն տակաւին զիւսնդ էր.

Թ.— Այ՛ն:

Խ.— Ի՛նչ պատահց ձեզի իր ազգաւոր մասին.

Թ.— Ըսու որ կ'ուզեմ ստանալ Թիֆլիս փա-
խազուիլ.

Խ.— Գործի՞ թէ բժշկուելու համար.

Թ.— Բժշկուելու:

Խ.— Ձեր հայրը վաճառական էր, հարստու-
թիւնը ի՛նչ եղաւ.

Թ.— Ամբողջ կողոպտուեցաւ, բան մը չմնաց:

Խ.— Ձեր հայրը որքա՞ն հարստութիւն ունէր.

Թ.— 100,000 թրքական սոկի:

Խ.— Կը պնդէ՞ք որ հայրդ առաջնակարգ վա-
ճառականներէն էր.

Թ.— Այ՛ն:

Խ.— Ձեր հօր եւ եղբոր յիշատակը ձեր սրտին
մէջ պահած էք.

Թ.— Միշտ. երբեք չեմ կրնար ժողովուրդ եւ ա-
նանք երազիս սէջ կը տեսնեմ:

Խ.— Կը ներէ՞ք ջարդարարներու օրոնք ծը-
նողքդ սպաննեցին.

Թ.— Գրիտուսի ապաւէնին ապատանած եմ:

Հոս պ. Գարսամեան սկսաւ հարցաքննելու—

Մինչեւ սուտերտ գողը աւթը տառը ամիս անցաւ: Ի՛նչ
պատահեցաւ Տրապիզոնի հայերուն:

Թ.— Գէտք է ըսել թէ ես ձեզիդիք մնացի,
որ Թրապիզոնէն քանի մը ժամ հեռու է.

Գ.— Նրբ հայրդ առաջին խուճրին հեա գնաց,
չուք ո՞ր խուճրին հեա մեկնեցաք.

Թ.— Վերջին.

Գ.— Ի՛նչ պատահեցաւ որաւ բնակչութեան,

Թ.— Բուրբը հուռքեցին եւ արարեցին:

Գ.— Ի՞նչ եղան կրները եւ պղտիկները:

Թ.— Մեծ մասը արարուեցաւ եւ սէկ փոքր մասն ալ մնաց:

Գ.— Մնացողները որո՞նք էին.

2

Թ.— Գեղեցիկները:

Գ.— Տարագրուած արու բնակչութիւնը վերագարձա՞ւ:

Թ.— Ո՛չ:

Գ.— Ի՞նչ եղան:

Թ.— Ամբողջ շարդուած են:

Գ.— Ձեր հորձէն եւ եզրորձէն դառ ուրիշ ազգականներ ալ ունէ՞ի՞ք:

Թ.— Մեծ մայր, մօրեղբայր եւ այլն:

Գ.— Ոեւէ մէկը վերագարձա՞ւ:

Թ.— Ո՛չ:

Գ.— Մեծ մայրդ քանի՞ տարեկան էր:

Թ.— 65—70:

Գ.— Ի՞նչպէս, պառուը արարել զինուորական անհրաժեշտութիւն մըն էր:

Թ.— Ո՛րքէ քիչ կրնար ընել խեղճ պառու մը:

Գ.— Ի՞նչ եղան հայերուն ինչքերը:

Թ.— Բուրբն ալ թալանուեցան:

Գ.— Ի՞նչ եղան գեղեցիկ աղջիկները եւ կրները:

Թ.— Շատերը ամուսնացուցին, իսկ փոքրիկները իսլամացուցին:

Գ.— Որքա՞ն էր Տրապիզոնի հայ բնակչութիւնը:

Թ.— 10—15000:

Գ.— Տրապիզոնի մէջ ներկայիս ծանօթներ ունի՞ք. կը թղթակցի՞ք:

Թ.— Ոչ, ոչ ոք չունիմ Տրապիզոնի մէջ եւ հետեւաբար որո՞ւ հետ պիտի թղթակցիմ:

Գ.— Արտպետներու ընտանիքէն ոեւէ մէկը

կա՞ր արտարուածներուն մէջ:

Թ.— Եւ չտեսայ:

Գ. ՄԻՉՁԻ.— Ուրիշ սեւէ գաղաթանի վկայուած
թիւն ըբա՞ն էք Տրապիզոնի շարգներուն մասին:

Թ.— Այո՛, Պալսայ մէջ:

Մ.— Որո՞ւ դէժ:

Թ.— Տօքթ. Ավնի պէյի գէժ:

Մ.— Ձեր եւ ուրիշներուն զկայութիւնները
չսելէ ետք դատարանը ի՞նչ ըբաւ:

Թ.— Մուսթաֆա փաշայի օրով բանտարկուած
էր ան, բայց երբ փաշան պաշտօնէ ինկաւ Ավնի պէյ
ազատ արձակուեցաւ:

Մ.— Ի՞նչ գիտէք Ավնի պէյի մասին:

Այս հարցումին վրայ պղտիկ ընդօրինուած մը ան-
դի՛ ունեցաւ. լուսաբանելու համար այն կողք որ կար
Ավնի պէյի եւ Պաքուի շարգ տարին միջեւ: Պաշա-
պան փաստաբանները յայտնեցին թէ Տրապիզոնի կա-
մարանները սեծազէս կող ունին ամբաստանեալին
հետ, որուն ազգականները խոզխոզուած են Տրապի-
զոնի շարգերուն եւ տեղականութեանց ընթացքին,
ուր քի. Միտոք Թարլաքեան ունի անթաղ սիրելիներ
բու գերեզմանը:

Նախագահը լսելով այդ բացատրութիւնները,
այդ առթիւ հարցաքննութիւնները յայտարարեց թէ
կը վերապահէ իրեն վկայութեան վերջին մասին մէջ:

Յետոյ խօսք առաւ ընդհ. դատախազը որ հե-
տեւեալ հարցումները ուղղեց Սուրէն Թանձազեանի.

Դ.— Ե՞րբ Պաքու եղաք:

Թ.— 916—918ին:

Դ.— Ծիվանչիբէ հետ տեսուեցա՞ք:

Թ.— Ոչ:

Դ.— Անձուկան բան մը չունի՞ք:

Թ.— Ոչ:

Դ. — Պեկզուս խան ներ անին Քուս սշուսի
ցուցած է.

Թ. — Ո՛չ:

Դ. — Ինչէ՞ն գիտէք թէ ճիզանչիբ պատաս-
խանասու է ջարգերու, քանի որ աննապէս չէիք
հանչնար:

Թ. — Որովհետեւ ծանօթ յայտարարութիւնք
ստորագրած էր:

Դ. — Ուրեմն երկու պատճառով կ'ամբաստա-
նէք ճիզանչիբը իբրեւ պատասխանասուչ նախ լսե-
լով եւ յետոյ այդ յայտարարութեան հիման վրայ:
Այդ յայտարարութիւնը պատերա՞ն վրայ փակցուած
էր թէ առգին անգին ջրուած:

Թ. — Ես ապէ լուր չ'անիմ, որովհետեւ հըր-
եան բնքաւ իննի:

Գ. — Ռուսերէն լու գիտէ՞ք:

Թ. — Այո՛, գիտեմ, բայց բնական է որ լու
չեմ գիտեր: Ես սչ համալսարան գացած եմ, եւ սչ աչ
գիմնադրա, որպէսչի աւելի գիտնամ: Բայց երկու
սարի աշխատած ճե՛հւ գիտեմ:

Դ. — Կրնա՞ք ըսել այդ յայտարարութեան մէջ
յիշուած բաները հայերու մասին:

Թ. — Անբժիանէ պէզզակտին:

Դ. — Թուրքերէնը տեսա՞ք:

Թ. — Ես Թուրքերէնը չեմ տեսած եւ սչ աչ այդ
չեզուս լու գիտեմ:

Դ. — Կրնա՞ք ուսուսերէն անգամ մըն աչ ըսել:

Թ. — Անբժիանէ Պեզզակտին:

Դ. — Ձեր համոզումով ամբողջ կայսութիւնը օ-
րէնքէ դուրս յայտարարած էր, թէ անոնք միայն
որ կռաովարութեան գէմ կը գործէին:

Թ. — Ամբողջ Պաքուի կայսրը:

Գ.— Ճիվանչիք շարգերու ատեն Գաթուի մէջ էր:

Թ.— Ձեռ գրաներ:

Գ.— Ճիվանչիքի ստախն լսեցի՞ք թէ ուր էր:

Թ.— Ոչ, այնքան հեռու չէր:

Գ.— Երբ սիլոսներ չունէիք շարգերը անանկու, ի՞նչպէս կրցաք հասնուի թէ 15000 հարկ շարգուած են, իսկ Ճիվանչիքի պարագան թմաւիցաք:

Թ.— Անշուշտ ծակէն դուրս ելայ եւ տեսայ հասարուածները:

Գ.— Դուն աչքովդ տեսա՞ր սպաննու թիւնն երբ հրեայի աունին մէջ էիր, եւ ս՞րգան:

Թ.— Բռան հաջք:

Գ.— Ե՞րբ կը սպաննէին:

Թ.— Երբ հայերը փոզոցներուն մէջ ապրին անգին կը փախչէին, իսկ շատեր ալ դուրս կը քաշէին աուներէն:

Գ.— Սպաննողները ս՞րոնք էին:

Թ.— Խառն, թէ ժողովուրդ եւ թէ զինուոր:

Գ.— Ի՞նչ ազգէ էին:

Թ.— Թուրք եւ թաթար զինուորներ եւ թաթար ժողովուրդը:

Գ.— Ի՞նչով կը սպաննէին հայերը:

Թ.— Միեւնոյն ժամանակ թէ՛ դաշոյնով եւ թէ զէնքով:

Գ.— Բայց դուք չվախցա՞ք որ ձեր աճուեր կըրնային զալ եւ ձեզ սպաննել:

Թ.— Այո՛, շատ վախցայ, սրտմկանու ինչպէս ըսի, աուներն ալ կը մանէին եւ կը փնտաւէին հայեր: Մեր աունն ալ եկան, բայց հրեան դուռը բացու եւ ջուր որ հայեր չկան, շուտեզ հրեայի՛ աունն է. ու այսպէս անցան գացին:

Գ.— Այս խուժանին մէջ սպայի համազգեստ ունեցողներ կային:

Թ.— Այ՛ն՛, թաթարական :

Դ.— Ձարգերը ո՞ր տանն ազգի կ'ուսնենային :

Թ.— Յարեկ եւ գիշեր :

Դ.— Երկու տարի Պաքու մեացիք, կրնա՞ք ըսել թէ հարբը ի՞նչպէս Ձարգերին թաթարները :

Թ.— Այդպիսի գէտք մը չեմ իշխեր, չեմ գիտեր :

Դ.— Երկու տարուան ընթացքին երբեք հարբը չձարգերին թաթարները :

Թ.— Այգպիսի Ձարգերէ շուր շուկիմ :

Դ.— Երբ հրեային տանն էիք, Պաքուի կառավարութիւնը զինուորական թէ քաղաքային էր :

Թ.— Չեմ գիտեր :

Դ.— Պաքուի Ձարգերէն ետք քաղաքը զինուորական թէ քաղաքային իշխանութեան ձեռքն էր :

Թ.— Ես այդպէս քաղաքային պետական կառավարութիւններու մասին գաղափար չունիմ :

Դ.— Քաղաքային կառավարութեան պէտք ո՞վ էր :

Թ.— Խան Խոյսքի, Ճիվանչիք, եւ Քազիէթ :

Դ.— Դրուստ բանակ մը Պաքու մասնա :

Թ.— Այ՛ն՛, նուրի փաշայի բանակը :

Դ.— Նուրի փաշայի ձեռքը չէ՞ր քաղաքին իշխանութիւնը. քանի որ զինուորական օրէնքով այդպէս է :

Թ.— Քաղաքին կառավարութիւնը կարծեմ թէ մասամբ նուրի փաշայի ձեռքն էր :

Դ.— Նուրի փաշայի կողմէ ալ հրամանագիր անարագրուեցա՞ւ :

Թ.— Նուրի փաշա հրամանադրներ հանած էր քաղաքին մէջ կարգ ու կանոնի մասին, բայց ես լճակցի, ոչ տեսայ, ոչ ալ կարգացի :

Դ.— Երբ զինուորական զինակ կը յայտարարուէ քաղաքին մէջ, քաղ. իշխանութիւնը աչքու հը

չամաններ չկրնար արուած ըլլալ: Քիչ քանակ ըստ
 թէ միջանշիր, և սն և այլքի, հրաժաններ աւուս էին
 նշպէս կրնալ ըլլալ:

Թ.— Ես ըստ որ այդ ներքին զազաքական և
 վարչական խնդիրներու մասին ծանօթութիւն չունիմ:

Դ.— Դուք գիտէ՞ք որ հայ յեղափոխական
 գաղանի կազմակերպութիւններ կան, որինպի համար
 շտաշնակները:

Թ.— Գաղանի կամ ազգային միջոցներով աշ-
 քատող յեղափոխական հուսակներութիւններու մասին
 անպիտանութիւն չունիմ:

Դ.— Տրապիզոնի շարքերուն պատասխանատուն
 ժաշնակները և ևայ գաղանի կազմակերպութիւնները
 ի՞նչն: Դուն Դաշնակցական էիր:

Թ.— Այդպէս գաղանի կազմակերպութիւններ
 չկան և ևս ալ զաշնակցական չեն:

Դ.— Որքան թուրք զինուոր կար Տրապիզոնի
 զարմնոցին մէջ:

Թ.— Ձեզ գիտեր:

Դ.— Ինչո՞ւ թուրք կառավարութիւնը աշտ-
 րեց հայերը, այդքան ծախս լանձն տաւ, եթէ նպաս-
 տակը սպաննել էր չէ՞ր կրնար Տրապիզոնի մէջ ըս-
 պաննել:

Թ.— Մտիցե՞ր: Ընդհակառակը, կառավարու-
 թիւնը կոզուպակց հայերուն բոլոր օւնեցանները: Իսկ
 ինչ կը վերաբերի այն խնդրին թէ ինչո՞ւ հայերը զա-
 ճաքէն զոքս հանուեցան և Էհրսերը զրկուելով ըս-
 պաննուեցան, այդ մասին կառավարութեան օւնե-
 ցած ծրագրի մասին ոչինչ գիտեմ:

Ժ. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՈՒՐԷՆ ԹԱՂԱՋԵԱՆԻ ՎՎԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Հարցաքննութեան սկսու պաշտպան փաստաբաններէն պ. միցցի:

ՄիՅՅԻ.— Պատերազմի ժամանակ կատարուած ջարդերուն որոնք պատասխանաւ են, զինուորական թէ քաղաքային իշխանութիւնները:

Թ.— Ձեզ գիտեր, մինակ Թալէաթն է:

Մ.— Պատերազմի ժամանակ Թալէաթ փաշայի գերբը ի՞նչ էր:

Թ.— Վարչապետ էր:

Մ.— Գաղափար մը ունի՞ք Պալայ մէջ տիրող պատերազմական վիճակի մասին:

Թ.— Ո՛չ:

Մ.— Պատերազմի ժամանակ Թալէաթ փաշայի զինուորական գործերու միջամտելը գիտե՞ք:

Թ.— Ո՛չ:

Մ.— Կը կարծե՞ք որ պատերազմական վիճակ յայտարարուած ըլլաք Պալայ մէջ:

Թ.— Ես այդ բաներուն տեղեակ չեմ:

Մ.— Թալէաթ փաշայի ընթացքը՝ կայերու կամար, ներկի՞ էր:

Թ.— Ո՛չ:

Մ.— Պատերազմական վիճակ յայտարարուած էր երկրին մէջ: Թալէաթ փաշան ենթակա՞ն էր այդ զինուորական իշխանութեան:

Թ.— Ձեր, ինչպէս թէ՛ աստի ըրի:

Հայտար Բիֆաթ պէ՛ կը կարցնէ:

Հ.— Պատերազմի յայտարարութենէն վերջ
 Կարտատանեալին սեւէ տեղ հանդիպած էք:

Թ.— Ո՛չ:

Հ.— Պաշտօնի մէջ շատ անհաւանած էք անոր
 հետ, եւ քանի՞ ամբաստ:

Թ.— Ա՛հ այնպէս:

Հայտար Բիթաթ պէ՛յ խօսքը նախագահին ուղ-
 զելով, ըսաւ.

Հ.— Երէկուան յայտարարութեան մէջ երկու
 անգամ տեսնուած ըլլալը յայտարարեց, մէկը վերա-
 քրտեւելէն առաջ, իսկ միւսը վերաւորեւելէն վերջը:
 նախագահը՝ քննելէ յետոյ նախօրգ օրուան
 կարգաքննութիւնը, ըսաւ.

— Ամբաստանեալին հետ մէկ անգամ տեսնուած է:

ՀԱՅՏԱՐ ՐԻՑԱԹ.— Ամբաստանեալին երկու
 դատակնիքը քանի՞ արեկան են:

Թ.— Անսնք Տրապիզոն չտեսայ, եթէ այն ժա-
 ժանակ տեսած ըլլալի անգամ շատ պզտիկ պէտք էր
 իլլային:

Հ.— Սպաննութիւնէն առաջ ամբաստանեալը
 ո՛ւր կը բնակէր

Թ.— Չեմ գիտեր, չեմ տեսնուած:

Հ.— Դուք Մուսովաթի եւ Իթթիկաթի մասին
 Խաղափարներ կ'արտայայտէի՞ք, սեւէ կուսակցութեան
 մը կը պատկանի՞ք:

Թ.— Ո՛չ, չեմ պատկանիր:

ՆԱԽԱԳ-ԱՀ.— Ոեւէ կուսակցութեան անգամ ե-
 զած չէ՞ք:

Թ.— Ո՛չ:

Հ.— Զեր ներկայ գրադուսը ի՞նչ է:

Թ.— Գ. Պետրոս Գաղուքեանի վաճառու
 քրտիք կ'է:

Հ.— Վաճառակներն Կոստէն ո՛ւր է:

Թ.— Պալիս, Սուլթան կամոմ, 38 թիւ Օ Թե-
կիբ վահառասունը.

Հ.— Ի՞նչ առթիւ հայկական ցեմֆը գացի՞ց:

Թ.— Թուրքերու կատարած ջարդերէն ազգը-
ւած՝ երբ ժամերով կը թափառէի սենեակիս մէջ. մո-
րաքրոջս ամուսինը կը ստիպէր որ պաշտիմ, եւ նը-
կատելով որ թրքահայերու նեա շփոււմ ունենալու մի-
տկ վայրը ցեմֆն է, այդ առթիւ հոն գացի:

Հ.— 1918 ժարաին հայերը Պաքուի մէջ պու-
շուիկներէն աւելի՞ կացութեան աէր էին:

Թ.— Պուշուիկներէն աւելի ակար էին:

Հ.— Երէկ ըսու թէ հայ զինուորները սեծ թիւ
մը չէին կազմեր, ուրեմն այնքան թուրքեր թաարոնի
չէնքին մէջ ի՞նչպէս կրցան պահպանել:

Թ.— Ես չեմ գիտեր թէ ինչպէս պաշտպանե-
ցին, սինակ՝ տեսայ թէ շատ մը թաթարներ հայ զին-
ուորներու պաշտպանութեան ներքեւ կ'առաջնորդ
գուէին:

Հ.— Հայաստանի եւ Պաքուի սիջեւ Ազրպէճան
մը կայ, այս զինուորները Հայաստանի՞ ենթակայ զին-
ուորներ էին թէ Թուրքոյ կամ պուշուիկներու:

Թ.— Ասոնք ռուսական բանակի ենթակայ էին,
սակայն պուշուիկներու հրամանատարութեան աւել ըլ-
լալնին չեմ գիտեր:

Հ.— 1918ի ո՞ր ամսուան սէջ թաթարները
ջարդեցին հայերը:

Թ.— Սեպտեմբերի մէջ:

Հ.— Այսօր ամսուն քանի՞ն է:

Թ.— Օգոստոս 26ն է:

Հ.— Կասպից Մոզէն մինչեւ Պաքու երկաթու-
գիծ քանի՞ ժամ կը տեւէ:

Թ.— Պաքու Կասպից Մոզին եզերքն է:

Հ.— Երէկ դուք միզանչիբի կազմէ արտա-

Պրուան յայտարարութեան մը մասին խօսեցաք, որ-
քան ասան որ այդ յայտարարութեան վախճ կար եւ
քանի որ ջայգերը երեք որ տեւեքին, Քնչպէս կըր-
ցաք հինգերորդ որը դուրս ելլիւ: Արդեօք ուրիշ յայ-
տարարութիւն մըն ալ կրտարակուեցա՞ւ:

Ք.— Այդպիսի յայտարարութիւն մը չկարգա-
ցի, միայն տեսայ թէ հայերը դուրս կ'ելլին, ես ալ
եկայ:

Հ.— շայերը օրէնցէ դուրս է խօսքէն ի՞նչ
իմաստ կարելի է հանել:

Ք.— Սրեք որ վերջը արդէն ուրիշ ազգեր
դուրս կ'ելլին, հետեւաբար հինգերորդ եւ վեցերորդ
օրերը հայերն ալ ելան, սակայն տեսայ թէ նորէն
հայերը կը ձերբակալէին. բայց չեմ գիտեր թէ ի՞նչ
կ'ընէին:

ՆԱԽԱԳԱՀ.— Յայտարարութեան մէջ հայերու
մասին գրուածքին նշանակութիւնը ի՞նչ էր:

Ք.— Որոչ զազափար մը չեմ կրնար առլ:

Հ.— Սրեկ ըսիք մէ հայերը գլխօրկէն կը զա-
նաշանէք արդեօք սուսերուն եւ հրեաներուն դըր-
խարկ գնել արգելուած էր:

Ք.— Բնակոնարար ոչ, սակայն երբ դուրս ե-
լայ իմացայ թէ սպաննուածները հայեր են:

Հ.— Ըստ իմ քննութեանս Պաքուի մէջ հայե-
րը սասարակածէ գալիփակ կը կրին:

Ք.— Հայերուն մեծ մասը գլխօրկ կը կրէին,
չոս քիչեր գալիփակ կը գործածէին:

Հ.— Ըստ իմ քննութեանս 1918ին Պաքու մը-
փած է ոչ թէ Նուրի փաշա, այլ Նուարէթ փաշա, ա-
սոր ի՞նչ կ'ըսէք:

ՆԱԽԱԳԱՀ (Պօսքը ուզգելով Հայտար Բիֆօթ
պէյէ).— Հարցումի ձեւով արտայայտուեցէք:

Հ.— Հայկական թեմֆին մէջ շարքերէն ազատուող հայեր եղա՞նք:

Թ.— Ազատուողներ կան այժմ. զիտեմ:

Հ.— Մարդ սպաննելը սեր ճըն է, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ հայերը շարքուեցան եւ ուրիշ ազգեր չը շարքուեցան:

Թ.— Եւ ջազացապէտ չլիմ, պատեաններն ալ չեմ գիտեր, մինակ զիտեմ թէ առաջ ալ հայերը այս մեկով խոզխոջուած են:

Հ.— Ձիւնազաղարէն վերջը Տրապիզոն գացա՞նք էք:

Թ.— Բ՛լ:

Հ.— Սրէկ ըրիք թէ Տրապիզոնի մէջ ազգուկան չունիք, բարեկամ չունիք, ի՞նչպէս կրնաք զիտեմ թէ Տրապիզոն բնաւ հայ վերադարձած չէ:

Թ.— Սրբ Տրապիզոն գրաւուեցաւ ուսուերէն, մօրաքրոջս մմուսինը ուզեց զիս հան տանիլ, սակայն ես որովհետեւ խելազարի պէս էի, չէի կրնար կարգալ եւ չէի կրնար մամեղ հօրննական հարստութեանը մասին, ասոր համար չգացի:

Հ.— Ձեր մօրաքրոջ մմուսինը տարազուած չէ՞ր:

Թ.— Բ՛լ, այն ատեն Ռուսիա կը գտնուէր:

Հ.— Հոս ուսուերէն եւ Ֆրանսերէն գրուած գիրք սը կայ, պ. նախապէս եթէ թողլաւարէ, թող վկան կարգայ եւ մեծք իրեն հետեւինք Ֆրանսերէնով. նասկնալու համար թէ վկան ուսուերէն զիտե՞մ:

ՆԱԽԱԳԱՀ.— Ձեւ կրնար հրաման ընել, սակայն արտօնութիւն կուտաս եթէ ինքը փափաքի, սքրովհետեւ հոս յօմար կամքով եկած է. չեմ կրնար պնեանալ:

ՄԻՁՁԻ.— Եւ ուսուերէն բաւեր կարցնեմ, ե. թէ թոյլ կը արուի:

Հ.— Չե՞ս ընդունիր: [Սգեսնազատ ատեաննկո
բու նախագահները աշխարհի ամենայն զատուար-
ններն են, սեւէ տեղ եթէ գրութիւն մը գրկէ, անոր
պէտք է պատասխանուի:]

ՈՒՆԷ. ԿՆՏԱՆԱԶ.— Հարցուցէ՞ք իրեն:

Գ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ.— (Խօսքը ուզուելով թարգ-
մանին).— Խնդրեցէ՞ք պ. Նախագահէն թէ ես ձ'ու-
ղեմ որ վկան պահանջուած թարգմանութիւնը ընէ:
Նախագահը գիրքը կ'առնէ եւ տեղը կ'որոշէ:

Թահմազեան կը կարգայ, ուսուերէն գիրքէն
Ֆրանսուած մը օրուն թարգմանութիւնը հետեւեալն է.
«... Ասանց նշմարուելու հազարներ հրա-
քանդարութեան ներքեւ գանուող 43 հարիւնոց խնու-
րը հրացանակաւթիւնը շարունակեց, ասանց մեծ վը
նասի ենթարկուելու:»

Ընդհանուր գատախաղ Գ. Ռիցաթըն Հաթ եւ
Միցիտի գրքին վրայէն կը հետեւէին Գ. Թահմազեանի
թարգմանութեան:

Այս կերպով ատեանը ապացուցած եղաւ որ վը-
կան ուսուերէն գրեալ, ինչ ու Հայաստան Ռիֆաթ պէյ
հասկածի տակ կ'ուզէր ձգել:

Հ.— Տեղահանութիւնը բացառութիւն համա-
քելով՝ անկէ զուրս հայերու կեանքին, պատիւին, ե-
րկնայնորէն դպրոցին հանդէպ սանձաւթիւն եղա՞ծ է:

Թ.— Ես սինչեւ պատերազմի յայտարարու-
թիւնը 14 ամբիկան էի. դպրոց քացած արեւմտեան կը
վարձակալէր թուրքերէն որ մեզ շնորհե՞ն եւ չխոշտան-
գեն:

ՆԱԽԱԳԱՎ.— Այդպիսի հարցումներու պատաս-
խան պէտք չէ պահանջել, որովհետեւ պարսիկ էր:

Հ.— Կը խնդրե՞ս փաստագրան ընկերներէն որ
սքիվանչիրը Մալասլաթ կուսակցութեան լիարներէն
է՞նի հարցումներով յարաբարեան զիտ:

Ն.— Ես որչափ կը յիշեմ հարցումը Վաւստ-
 վոթ կուսակցութեան անդամները որոշեց երեսի մե-
 ւով էր: Ինչպէս հիմա եթէ եզրն է, ապէս վերջ
 ուշադրութիւն պիտի ընեմ: (Խօսքը ուղղելով զկա-
 յին). Դուք ըսիք թէ Ալիի պէյի դատաւարութեան
 վկայութիւն ըրած էք: այնպէս չէ՞:

Թ.— Այո՛:

Ն.— Ալիի պէյին ի՞նչ յանցանք չ'զերազրուած
 էր:

Թ.— Ջորգուբար:

Ն.— Ուրտեղի՞:

Թ.— Տրապիզանի

Ն.— Որո՞նց շարգարարն էր:

Թ.— Հայերու:

Ն.— Զեր գիտցածին համեմատ քանի՞ հարի
 վկայութիւն ըրին:

Թ.— Երեք չորս հարի կային վկայութիւն ընողք

Ն.— Դատարանը ի՞նչ արշուժ տուաւ:

Թ.— Վէրսին հ'րբ արուած ըլլալը չե՛մ գիտեր:
 միայն Մուսթաֆա փաշայի շախազաւութեան ժամա-
 նակ բանասրհուած էր:

Ն.— Դատաւարութենէն վերջը բանալը մնա՞ց:

Թ.— Եստ ցիչ:

Ն.— Մուսթաֆա փաշայի շախազաւութենէն
 վերջը քանի՞ շաբաթ մնաց:

Թ.— Հազ'ւ շաբաթ մը:

Ն.— Մուսթաֆա փաշայի հետանալէն վերջը
 ի՞նչ պատահեցաւ, ի՞նչ պատահաներով Ալիին ազատ
 քրքնակեցին:

Թ.— Զե՛մ գիտեմ:

Պ. ՊԱՐԻՍ ՊԱՅՔՈՎԻ ՎԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Գաւառանը յետոյ վկայութեան համար սրան նրաւորեց պ. Պարիս Պայքով որ առբեր շեզու չգիտ-
 իալուն համար դատարանի սրուումով պ. Միքսի (Յո-
 թանանոթ աւստրէն լեզուի) երգուեալ թանգումն նը-
 թանակուեցաւ:

Պ. Հոսյեակ Խարովեան վկան հարցաքննեց
 Թանակալ կերպով.---

Խ.— Անունդ ի՞նչ է:

Պ.— Անո՛նս Պարիս Պայքով է:

Խ.— Ո՞ւր ծնած էք:

Պ.— Ռուսոյ ծնած եմ:

Խ.— Գանի՞ առեկան էք:

Պ.— 55 առեկան եմ:

Խ.— Ի՞նչ է ձեր արհեստը:

Պ.— Փաստարան եւ Կովկասի ազգային կամի-
 տէի նախագահ, Կովկաս քաղաք եմ հշուսուն առի:

Խ.— Պաքուն է՞րբ հեռացաք:

Պ.— Պաքուն ձգեցի երկու առի առաջ, կա-
 ջաւթիւնը նկատի ունենալով չկիցայ երկար առին ժը-
 նալ, սրով հասեւ Աարպէեանի կառավարութիւնը իմ
 ինչո՞րս գրուեց:

Խ.— Դուք Ռուսիոյ տկոնաւոր փաստարան-
 ներէն եւ նշանաւոր սէրարաններէն էք, ի՞նչ կ'ըսեք:

Խ.— Այդ հարցումին ներեցէք որ չպիտի կըր-
 նամ պատասխանել:

Խ.— 1918ին Պաքու էիք:

Պ.— Այո՛, Պաքու էի 1918ին:

Խ.— Դուք տեղը շտապանութեան ներքեւ
 եւ տեղը գրանաւորով Պալիս կկաք:

Պ.— Այո՛:

Խ.— Ատրպեճանի Մուսափաթ կուսակցութեան
ճասին գաղափար ունի՞:

Գ.— Այ՛ս, անոնց պետք եւ նախաշարժ Բե-
աուլ Ջաւէն էր. ճիշդ Իթթիկաթի ցաղաքահանու-
թիւնը ունէր. միասին կ'աշխատէին եւ փորլաճէին
մէջ Իթթիկաթի ցաղաքահանութիւնը ընչգրկեցին:

Խ.— Մուսափաթ կուսակցութեան միւս լիազը
ները որո՞նք են:

Գ.— Թօփնդաշէֆ, Մէհէտ Հասան Կահրնը-
թի, Պէկուա Սան Ճիվանչիք եւ Ալիէֆ:

Խ.— Թրքական բանակը Պաքու ճասն ասան
ներքին գործոց նախարարը ո՞վ էր և այդ միջոցին Կու-
սոց զէ՞մ շարք պատանեցա՞ւ:

Գ.— Ճիվանչիքն էր ներքին գործերու նախա-
րարը:

ԸՆԴՀ, ԴԱՏԱԽԱՋ.— Կը պահանջեմ որ 1918 ին
Պաքուի մէջ Ի՞նչ պատանեցուի ձեւով կարցում ուղ-
գուի եւ ոչ թէ զարգերու վրայ շեշտուի:

Գ. Պարիս Պայքով, շարունակելով, ըսաւ.

— Մենք կը կարծէինք որ շարքը ոչ—Թաթար
տարրերու զէ՞մ ուղղուած էր. մինչդեռ միայն Կայերը
շարգուեցան: Քարգէն ետքը Կոլմանքը կրկին շար-
ունակուեցաւ:

Խ.— Որչա՞փ Կայեր շարգուեցան Պաքուի մէջ:

Գ.— Որչապէս չեմ կրնար ըսել, միայն ի՞մ ա-
նըրևագա՞ որ Պովկաթի ժողովուրդներու կեդր. ըն-
կերութեան նախագահն էր, էր պաշտօնին շնորհմով
զիսէր թէ 18.000 Կայ շարգուեցան:

Խ.— Հայերը թուրք կամ Թաթար շարգեցին:

Գ.— Անկառանկար կրնան ըրած ըլլալ, եւ այն
ալ ոչ թէ ընդհանուր, այլ անկառապէտ, որքէն ան-
կարելի էր այդպիսի բան սը ընել, ճասնի որ Կայերը
թէ՛լ էին:

Եւ.— Ընդամենիւր այդ շարքերուն պատասխանա-
նապաստան էր:

Գ.— Իմ կարծիքս կ'ուզէք թէ տեսնենք:

ՆԱԽԱԳԱՀ.— Տեսնենք:

Գ.— Զարդը նախապէս շրջակայ ֆոթոթրներու
կողմէ սկսած եւ աւարտուած է Գաջուի մէջ. այդ մի-
ջոյին թուրքերը զազաք մասն եւ շարդը շարունակեցին:

Եւ.— Հայ մաուսրականներու շարքի մասին
ի՞նչ գիտէք եւ սրճնք էին անոնք:

Գ.— Իմ հանչած մաուսրականներէս Ակամիր-
զայիտն (որ անուսով կը հանչնամ), Սամսոն Ամիր-
եան, Ծուհչուա, Յարութիւնեան եւ ուրիշներ: Երբ
շարքը տեղի ունեցաւ, աներևազիս հետ ընդամենիւր
քով զաջի՛նք եւ հայ բարեկամներուս մասին տեղեկու-
թիւն պահանջեցինք: Ընդամենիւր պատասխանեց թէ
տեսնեց ձերբակալութեան մասին տեղեկութիւն չունի,
երկու օր վերջը հորէն գացինք եւ յայտնեց թէ եթէ
չուր մը անէ հեռանալով պիտի հազարդէ: Հակառակ
անոր որ ինքը օժտուած էր այնքան լայն իրաւասու-
թիւններով եւ բարձր գիրք մը կը դրուէր. իր այս
պատասխանը մեզ զարմացուց, [եւ յետոյ տարիկեց
թէ պատասխանելու սեւէ պատհաս չկայ ու մեզ դա-
տակած նախարարին զրկեց: Դատական նախարարը՝
Նիրզապէթպոլլի յայտնի փաստաբաններէն, պատաս-
խանեց որ այս դրոճերուն տեղեկաց է եւ անոնց ձեր-
բակալածան մասին քննութեան համար հրաման աը-
ւած է. ու աւելի մանրամասն տեղեկութեանց համար
բարձր գրութեան բանակի հրամանատար Միւրադէլ փո-
այի զրկեց. փաշան ըստ թէ հայերու ձերբակալածան
մասին հրաման տրուած չէ. իրեն ըսի թէ ինքը ձեր-
բակալեր է կ'ըսեն, ասոր վրայ, փաշան ըսաւ թէ
այդպիսի խոսքերու կարեւորութիւն մի տաք: ասանք

Ատրպէճանի կառավարութեան կողմէ՛ պատասխան
առուութիւնը իրենց վրայէն նետելու համար հնար-
ուած խօսքեր են:

Գ. Պարիսի վկայութեան շարունակութիւնը լե-
ռաւորեցու վազուան:

ԺԱ. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԻՆՉԵՐ ՊԱՏՄԵՑ ՌՈՒՍ ՎԿԱՆ

Շարքթ օրուան դատավարութեան իրեւ վկայ
ներկայացող առև վկան՝ հաշակաւոր փաստարան Գ.
Պարիս Պայքով՝ շարունակեց իր նախորդ օրուան վը-
կայութիւնները Պաքովի ջարդերուն եւ անոնց պա-
տասխանատուութեան մասին:

Պատասխանելով պաշտպան փաստարան պ.
Հմ. Սարգսիանի հարցումներուն, վկան պատմեց իր
գիմումները Ատրպէճանի զանազան պաշտանական շէժա-
քերուն մօտ՝ ձեռք ձգելու համար անիրաւարար ձեռ-
բակալուած եւ բանա նետուած կարգ մը հայերու ա-
ղառութիւնը:

Ե.— Երէկ ըսիք թէ Միւրսէլ փաշային գիմած
էք որ ձեզի ըսած է թէ ձիվանշիրի եւ արիշներու
անտեղեկ ձեւանայը՝ հայերու ձեռքակալութեան մա-
սին՝ պատասխանատուութիւնը իրենց վրայէն նետե-
լու համար է:

Գ.— Միւրսէլ փաշա ըսու թէ այս գործին հետ
սեւէ կապ չունէր ինքը, թէ կառավարութեան բոլոր
գործերը Ատրպէճանի նախարարութեան ձեռքն էին
եւ ոչ թէ իր մօտ:

Ե.— Առկէ վերջ ձիվանշիրը տեսնելու պլան-
կութիւն ունեցո՞ք:

Գ.— Այս անսակցութենէն զերջ զարնեալ զա-
ցի ձիգանչիբրի ծօա՝ իր աներևադին եւ ազգականնե-
րէն մէկուն հետ: Պատմեցի անոր ինչ որ Միւրսէլ փա-
շա ըստն էր եւ յետոյ բացատրեցի ձիգանչիբրի թէ՛
քանի որ կառավարութիւնը իրենց ձեռքն էր, իրենց
պարտականութիւնն էր զաննչ Ազատիրաշատանը եւ իր
ընկերները: Պատասխանեց թէ կարելին պիտի ընէր
զանոնք զանհլու համար:

Խ.— Քաղէոս Զսգարեանը, Ամիրզանեանը, Ա-
ւետիս Աւետիսեանը, Ստեփան, Հայկ, Գրիգոր Սահ-
փանեանը, Գրիգոր Ազազարեանը, Գալանթարեանը,
Ալեքսանդր Միրզաշիանը, Սիսան Այալնեանը, երկուս-
չաք Մովսէսեան Գեորգը և Նանչնաք:

Գ.— Սալափը միայն չիտեմ թէ յիշուած ա-
նունները Պաքուի մասնաբաժաններէն էին:

Խ.— Ե՞րբ պատահեցան շարդիբը:

Գ.— Այդ բոլորը պատահեցան երբ Աարպէնա-
նի կառավարութիւնը ծաղաքը գրաւեց:

Խ.— Էրմէնի թէնաք զիտե՞ս:

Գ.— Այո՛, Պաքուի գրաւման ժամանակ բոլոր
հայերը էրմէնի թէնա էին: Եւ երբ Պաքու գրաւուեցաւ,
շարդը սկսաւ ամեն կողմ, մէջը ըլլաւով նաեւ էրմէ-
նի թէնա:

Խ.— Ո՞ւր է էրմէնի թէնա:

Գ.— Քաղաքին մերձակայքը:

Խ.— Ի՞նչպէս տեղի ունեցան դէպքերը:

Գ.— Մուսափաթականները չկրցան համառայնիլ
պաշտելիներուն հետ՝ որոնք թաթարներուն զբայ յար-
կանեցան 1918 ժամաին: Քաղաքը բաժնուած էր բա-
նազան ստաբուլ: Թաթարները որոնք հայոց թաղին
սօս էին ապստամբեցան հայերուն ծօա՝ որոնք պաշա-
պանեցին զանոնք, սրովհետեւ հայերը ընդհանուր քա-
ղաքականութիւն մը ունէին: Գրնայ պատահած ըլլաւ

որ քանի մէ հայեր որոնք պաշտօնական հասցումներ
ունեցած էին թաթարներու հետ վարուած ըլլալին
այնպէս՝ ինչպէս պաշտօնականները: Գրեմք թէ Մայիլո-
թի թաթարներն մէջ ապաստանած քանի մը հարիւր
թաթարներ հայերուն կողմէ պաշտպանուեցան եւ ուղ-
նունք վայելեցին:

Խ.— Ծիվանչիբի հետ ուրիշ յարաբերութիւն
մը ունեցա՞ն էջ:

Պ.— Կրբեց:

Խ.— Ստրիֆինսցին կը հանչնա՞ք:

Պ.— Այո՛:

Խ.— Ի՞նչ էր իր ընկերութեան նպատակը:

Պ.— Առաջմէ մեծազանակ դարձ կ'ընէր մաս-
նաւորապէս եւ բազմաթիւ ճիւղեր ունէր:

Խ.— Միրզայեանի հետ սուէ տանչութիւն ու-
նէի՞ն:

Պ.— Փայտի դարձին մէջ գրեթէ ընկերներ էին:

Խ.— Ինչ կգաւ ընկերութիւնը:

Պ.— Երբ քաղաքը գրաւուեցաւ թաթարներու
կողմէ, ընկերութեան պատասխանատու անդամներէն
ոչ մէկը թողուեցաւ Պաքուի մէջ՝ բացի Կանձապահէն
եւ համարակալէն: Ընկերութիւնը վերաբացուեցաւ եւ
առաջը ապրուեցաւ: Իրբեւ ընկերութեան իրաւորապ
նը մեացին համարակալին մօտ: Գրեմքի Ծիվանչիբի
որ այն տակն ներքին գործերու նախարար էր եւ ա-
նոր պաշտպանութիւնը խեղդեցի ընկերութեան հա-
մար: Ծիվանչիբի հարցուց թէ սուէ հայ շահալիֆն է
այդ ընկերութեան: Հարիւրին 99 ասուեր էին, քա-
նի մը հայեր մնայն կային: Նախարարին զսնացում
առլու համար բաժնուկոյներու մէկ ցանկը պատրաս-
տեցի: Բանուէ վարչ Ծիվանչիբ այն կարծրքը յայտնեց
թէ ընկերութիւնը զվարարարը հայերուն հետ գործ:

ունեցած ըլլալուն հաճօր պաշտպանութիւն չէր կըր-
նար ստանձնել:

Յետոյ ընչհանուր դատախազը սկսաւ հարցա-
քըննեք՝ ընելով հետեւեալ հարցումները.—

Դ.— 1918 մարտին գուճ Պաքս՝ յ՛ջ քանուէրք:

Պ.— Այո՛:

Դ.— Պալլեիկներուն կողմէ թաթարներուն գէժ
ուզգուած ջարդերուն հայեր ալ մասնակցեցա՞ն:

Պ.— Մասնակցող հայերն ալ պալլեիկներ էին:

Դ.— Բանի՞ հայեր մասնակցեցան:

Պ.— Թիւք չեմ գիտեր, որովհետեւ փողոց ել-
լիւք վտանգաւօր էր:

Դ.— Դիտե՞ս թէ որքան թաթարներ ջարդուե-
ցան Պաքսի մէջ:

Պ.— Շատ մը թաթարներ սպաննուեցան պալ-
լեիկներէն եւ կարգ մը հայ պալլեիկներէ:

Դ.— Իսլամները հայերէն վրէժ լուծնելու իրա-
ւունք ունէին:

Պ.— Կրնայ ըլլալ:

Դ.— Հայերը իրենք չէին սր յեղափոխութիւն
հանեցին:

Պ.— Ձեզ գիտեր թէ ո՛վ սկսաւ ամէնէն ստալ:

Դ.— Մեծ թիւով Կրեաններ կա՞ն Ռուսիոյ մէջ:

Պ.— Վեց միլիոնի չափ:

Դ.— Եւ Կրեանները միշտ յեղափոխութիւն կը
հանէին:

Պ.— Ճիշդ է:

Դ.— Այս գուճերէն եւ յեղափոխութիւններէն
ճարտհատ ուսս կատարութիւնը ի՞նչ քայլեր առաւ
եւ ի՞նչ ջրաւ Կրեաներուն:

Պ.— Ռուսներն ալ անձնապաշտպանութեան հա-
կար Կրեանները ջարդեցին:

Դ.— Նո՞յնն է նաեւ Կովկասի և Թուրքիոյ մէջ:

Գ.— Ոչ, նայել չէ:

Դ.— Ինչո՞ւ:

Գ.— Հայերը երբեք չեղափոխութիւն չեանեցին Ռուսիոյ մէջ եւ մեծ աստիճանով չեղան հայ այս երկու ժողովուրդներուն՝ հրեաներուն եւ հայերուն միջեւ: Վերջինները աշխատասէր եւ քաղաքակրթուած են: Անոնք չէին ապստամբեր:

Դ.— Նուրբ փաշան ե՞րբ Գաջու մտաւ:

Գ.— Միւրեւի փաշայէն 4 կամ 5 օր վերջ:

Դ.— Գաջու մասն ասին զօրքերը աչտե անցօ՞ւցի:

— Գ.— Հաւ չե՞ս գիտի:

Դ.— Թուրք զօրքերը կարգապահութիւն ունէ՞ին թէ ոչ:

Գ.— Կարգապահութիւն չկար:

Դ.— Թաթարներէն առջ ա՞յ էր քաղաքին տերը:

Գ.— Գօլլեւիկները, առա զօրքը, առաւելան ասորիքը, հայ եւ նայնիսկ անգլիացի զինուորներ:

Դ.— Միւրեւի փաշա երկու անգամ պահանջեց հայերէն անձնատուր ըլլալ՝ երաշխաւորելով անոնց կեանքը, յայտնելով թէ հակառակ պարագային պատահանառաւ չէ:

Գ.— Կեցի:

Դ.— Զարգին թուրք եւ քիւրա զինուորներու հօզմէ կառարուիլը երեկ ըսի՞ք թէ ոչ:

Գ.— Զըսի:

Դ.— Բայց արձանազրութիւնը ձեռքիս առկն է, ե՞ս այդպէս չէ ըսուած չթուրք եւ քիւրա զինուորս արձանազրուած է:

Գ.— Թարգմանը սխալ հասկցեր է, ես առանկ ըսն մը չըսի:

Վհային նախորդ օրուան վիճալութիւնը թարգմանուեցաւ, վհան կ'ըսէր, չթուրքերը երբ Գաջու

ժամն. քաղաքին չըջեցաները գանուզ Աւարդաստի-
նի թուրքերը ստան եւ շարքին ստանակցեցան: Բա-
ղաքին մէջ քրտական մէկ գունդ կար, ան ալ լա-
յն թոսց չուսննալուն համար ուսուերու կողմէ կզան
գանկաւորին վրայ թուրքերը զայն նկատուցին:

Դ.— Բանի որ այս շարքը կազմակերպուած
չէր. ինչպէս կ'ըլլայ եր ձիվանչիք պատասխանատու
կը բռնուի:

Գ.— Այս ստաին այնքանը կրնամ բռնի որ ձի-
վանչիք կրնար բանտարկեալները ազատել ասոր նկատ
մէկպահ չեմ կրնար բռնի որ ձիվանչիք պատասխանա-
տու է հայկական շարքերուն:

Ե.— Վկան բռած է որ Միւրսէլ փաշա ոչ մէկ
ձրտման չէ ստացած շարք կառարկու:

Զ.— Այ՛ն:

Ե.— Ունի՞ այն միտքը թէ ձիվանչիք պատաս-
խանատու չէ սոմանեան բռնակին կառարած շարքին.
Թէ այդ շարքը անկազմակերպ դէպք մը անդի սնն-
ցած է միայն կազմակերպ նպատակով, թէ մէկ քանի
ազգաներ ուզած են առիթէն օգուտ քաղել 1918 մար-
տի դէպքերուն վրէժը լուծելու համար:

Կ.— Հաւանաբար:

Զ.— Ըսուած էր թէ՛ Մուսաղաթ եւ Իթթիկաթ
տիպարները նպատակները ունէին, զկան գիտէ՞ թէ ինչ
էր Իթթիկաթի ծրագրին նպատակը:

Կ.— Ո՛չ, չեմ գիտեր թէ՛ ինչ էր նպատակը
Իթթիկաթի, բայց Մուսաղաթի մէկ յայտարարութեան
մէջ կ'ըսուէր թէ Իթթիկաթը կ'օժտուէր Մուսաղա-
թի:

Զ.— Վկան գիտէ՞ թէ երբ Իթթիկաթը կ'ս-
նակցուէր, իրեն մէջ մասն կրկրին իրենց արժանիք-
ներով յարմար մարզիկը:

Կ.— Ձեմ գիտեր:

Գ.— Պաշտօնի իր բարեկամները միայն հայն՞ք
էին:

Պ.— Հայերը զիս թուրքերու, իսկ թուրքերն
ալ հայերու կողմնակից կը նկատէին:

Գ.— Ըսել է թէ վկան երկուքին ալ երկուին
կը խնդա՞ր:

Պ.— Ես կը խօսիմ ի՞նչ անհնազան բարեկամնե-
րու մասին, երկու կողմերն ալ բարեկամներ սւնիմ:

Գ.— Ատրպէ՛տանի կառավարութիւնը զինքը ա-
զատեր է, ինչո՞ւ համար:

Պ.— Երբ Աղաբէ՛տանի կառավարութիւնը Պա-
շտօն կրննուեցաւ, ես ուստ ազգային խորհուրդի երկ-
րուց նախագահն էի, յրազիր կը հրատարակէի, բնա-
կանաբար կառավարութիւնն անկառուկարց էի:

Գ.— Այդ խորհուրդը քանի՞ հազիւ կը բազկանար:

Պ.— 68:

Գ.— Ասանց մէջ հայեր ալ կային:

Պ.— Ո՛չ, ուստ ազգային խորհուրդ էր:

Գ.— Վկան զիտե՞՞ք ուստ կառավարութիւնը
չառ մը գրաս աւան է եւ բոլորականը մզան է որ
Պովկաս գեղացիք ծագին հայերու եւ թուրքերու միջև:

Պ.— Թերեւս:

ՏԻԿԻՆ ՔԷԼԼԵՐԵԱՆ ԿԸ ՊԱՏՄԷ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐԸ

Շարաթ օրուան գառավարութեան իբր վկայ
ներկայացող արկին Քէլլերեան օրինաւոր երգումը ը-
նելէ ետք, կը գրուէ իր վկայի մթաւը:

Պ.— Ի՞նչ է ներ անունը, ասրիքը, մննգավայրը:

Տ.— Ձափո Քելլերեան, 28 տարեկան եմ եւ

Տրտալիզանցի:

Պ.— 1915ին ս'ւր կը գտնուէիք:

Տ.— Տրտալիզան:

Պ.— Ամառանայս՞ն էիք ան տանն:

Տ.— Ո՛ր:

Պ.— Որո՞ւ հետ կը բնակէիք:

Տ.— Մ. ազգիս հետ:

Պ.— Դուք Տրտալիզո՞ն էիք երբ տարագրու-

թիւնը սկսուաւ:

Տ.— Այո՛:

Պ.— Դուք շատ ազգականներ ունէի՞ք հան:

Տ.— Այո՛, հորաքոյր, մորաքոյր, զարմիկներ

եւ այլն:

Պ.— Տեղականութեան ժամանակ մեր ընտանի-

քին ի՞նչ պատահեցաւ:

Տ.— Մեզ ազգորիցիին 1918 Յունիս 18ին:

Պ.— Բանի՞ հոգի էիք երբ զուք համբայ հան-

քեցաք:

Տ.— Ձորս ցորերս, հայրս եւ մայրս:

Պ.— Ձեր խուժքին մէջ ս'ըջան մարդ կար:

Տ.— Ձորս—հինգ հարիւր հոգի կար, որոնց

մէջ մեր ամբողջ ազգակիցները:

Պ.— Ո՞ւր ըսին թէ մեզ կը զրկեն:

Տ.— Եթէ զէնքերը յանձնէիք, ըսին, ոչինչ պի-

տի պատահի մեզ, սիւայն այր մարդիկը պիտի զրկենք:

Պ.— Յետոյ զէնքերը յանձնեցի՞ք:

Տ.— Այո՛, կառավարութեան:

Պ.— Յետոյ ի՞նչ պատահեցաւ:

Տ.— 500 հոգիեոց տաղիւն կորուսանը աջա-

րիցին, ըսելով որ հոս պատերազմի թատերաձայր պի-

տի ըլլայ:

Պ.— Ըսիք թէ եթէ զէնքերը յանձնէիք, սիւայն

այր մարգրիկը պիտի զրկէին. ձեր կարաւանին մէջ կի-
նէր. ալ կայի՞ն:

Տ.— Այո՛, շատ մանուկներ ու կիներ ալ կային:

Պ.— Դուք փափաքելալ կամօզի՞ն գացիք:

Տ.— Բնական է սչ, բռնութեամբ զրկեցին:

Պ.— Ձեր ճամբուն ապահովութեան համար հա-
ւաստիքներ առի՞ն:

Տ.— Երբ Տէյիբմէնտէրէ հասանք, այնտեղ էջ-
քամօնտաարը եկաւ եւ երգում ըրաւ իր զոււակնե-
րուն վրայ որ սչինչ պիտի պատահի մեզի:

Պ.— Ըսիք թէ զուք ճամբայ ելաք զէպի կիւ-
միւշխանէ, հան ի՞նչ պատահեցաւ:

Տ.— Դեռ կիւմիւշխանէ չհասած Յալ Յապանի
սօս մեզի ընկերացող սպային թելադրութեան վրայ
խուժքին ընկերացող մտնաբժանները կուքերուն վը-
րայ յարձակեցան, ազամարգրիկը կոզուպեցին, ամենց
գրամները առին:

Պ.— Ինչո՞ւ համար յարձակեցան կռքերու վրայ:

Տ.— Կոզուպեցաւ համար:

Պ.— Ի՞նչ սնէիք ձեր վրայ:

Տ.— Ոսկի եւ գորգեր, զորս առին, ինչչէս
նանւ հագուստ եւայլն:

Պ.— Ձեր հօրը ի՞նչ պատահեցաւ:

Տ.— Վրան յարձակեցան, գետին քաշկոտեցին
բռնութեամբ եւ չարչարեցին:

Պ.— Յետոյ ի՞նչ պատահեցաւ:

Տ.— Տարագիրները սկսան փախչիլ. երբ կիւ-
միւշխանէ հագանք, տեղւոյն միւթէտարըֆը խուժքի
մը զլխաւորութեամբ ինքն ալ եկաւ:

Պ.— Հոն ի՞նչ պատահեցաւ:

Տ.— Բաւար ազամարգրիկը զատեցին եւ առանձ-
նացուցին, իսկ մեզի տանիքի մը վրայ սլխապնեբու
նման շեցուցին իրարու վրայ. ամբողջ նրեկոյ մենք

հան մեացինք, իսկ ազատարդիկը պանդուկի մը մէջ-
յաջորդ առաւօտ եկան եւ ածրազմ մեր ունեցած շշու-
տանները հաւաքեցին. երբ հարցուցինք թէ ի՞նչ պիտի
ընեն, այր մարդոց ձեռքերը կապելու համար է պա-
տահարանները:

Գ.— Յետոյ ի՞նչ պատահեցաւ:

Տ.— Նախ ազատարդիկը համբայ հանեցին,
յետոյ մեզի, Քիչ մը համբան շարունակելէ ետք բը-
լուրի մը վրայ մաւխ անասնք եւ զէնքի ձայներ լսե-
ցինք եւ այն ասան հասկացանք թէ հայրս եւ ազգա-
կաններս սպաննուած էին:

Գ.— Կ'ըտէք թէ սիայն մաւխ անասք եւ զէն-
քի ձայներ լսեցիք: Ի՞նչպէս գիտէք թէ ձեր հայրն
ու ազգականները սպաննուած էին:

Տ.— Ժանաարժանները ըսին:

Գ.— Սյդ բաժանուածէն ետք ձեր հայրը կամ
այդ խումբին մէջ դանակազներէն սեւէ մէկը տեսա՞ք:

Տ.— Ոչ մէկը մինչեւ այսօր:

Գ.— Ձեր բաժանուածէն ետք ի՞նչ ըրիք:

Տ.— Մենք Երզնկայի Ռոսերը գացինք, սկսան
մեր մէջէն ստանք առեւտրեցի եւ ընդհանրապէս կո-
զողակի մտէնքը. այն սպան որ խումբին մէջ կը գրա-
նաւէր ուղեց թոյրս ասնել:

Գ.— Քայրդ քանի՞ տարեկան էր:

Տ.— 12 տարեկան:

Գ.— Բաւ քայրդ հո՞ս է եւ նրա պէտք ըլլաւ
կրնա՞յ գալ վկայելու համար:

Տ.— Այո՛, հոս է եւ կրնայ վկայել:

Գ.— Ի՞նչ նպատակի համար այդ սպան ուղեց
ձեր քայրէ ասնել:

Տ.— Ամուսնանալու համար:

Գ.— Արդեօք կարեւի՞ր է 12 տարեկան ազնիկ
մը սէկու մը հետ ամուսնացնել:

Տ.— Կարելի չէ. բայց թուրքերը այնքան վայ-
րազ են որ ասէն ինչ կարելի է սպասել:

Գ.— Դուք ներ քայրը ամուսնութեան ասի՞ք
այդ սպասիմ:

Տ.— Ո՛ր:

Գ.— Ի՞նչպէս կարողացաք փրկել զայն:

Տ.— Մենք քայրս սպային աստիարկեց որ երկու
աարի ետքը միայն ամուսնութիւնը կարելի է. ան-
չաւշտ զիտմամբ ըսաւ. սպան չընդունեց եւ ասուե-
լաքոյ վեց ամիս միայն սպասել յօժարեցաւ:

Գ.— Ապա ի՞նչ եղաւ:

Տ.— Յետոյ մեծ քայրս ըսաւ թէ եթէ ամբողջ
ընտանիքը սպասեա այն ասեն կարելի է որ քայրս
քեզի հետ ամուսնանայ: Սպան ալ խոստացաւ որ կ'ա-
զատէ: Ճամբայ ելանք. ժօրաքայրս կ'ուզէր եւ
Տրապիզոն դառնալ. կ'ուզէր իր հետ ասնիլ նաեւ
պղտիկ քայրս:

Գ.— Անք քայրը զրկեցի՞ք:

Տ.— Քայրս տեղեկութիւն չստէր թէ ի՞նչ կը
դառնար իր շուրջը. ժօրաքայրս նգեցիկնք զայն:

Գ.— Ո՛ր նգեցիք:

Տ.— Մասէն զիւզր. յետոյ համբայ ելանք.
սպան խոստացաւ որ մայրս եւ զիս պիտի վերադար-
նընեն իմ քրոջս: Ելանք Յ ժամ հեռաւորութեամբ
զիւզ ժը. յետոյ սպային հարցուցինք թէ ըսա իր
խոստման մեզի Տրապիզոն պիտի զրկէ՞ր: Թէեւ մայ-
րըս զրկեց սակայն զիս չզրկեց, եւ այն ասեն հասկը-
ցանք իր ստարին երազիրսները: Մենք Սրզնկա եկանք
կարծելով թէ մայրս քրոջս միացած է:

Գ.— Ո՛ր գացիք Սրզնկա:

Տ.— Մեզի հայոց զերեզմանասաւնը աարին:
Սպան ուղեց որ մեզ՝ չորս քայրերս պահէ. բայց ըսաւ

որ թիւը շատ էր, երկուքս առանձին եւ միւս երկուքը զսօս պիտի պահէ:

Գ.— Բացասարկեց թէ երբ ներ պզտիկ քոյրը ճշտագիշտ զրկած էիք, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ շօտ րեւոյ նրպնկա կը գանուէիք:

Տ.— Այո, հիւճիւշխանէի միւթէսարեֆը մօրաքոյրս եւ քոյրս ներբակալիւ առւած էր եւ այնպէս ճիշտահեցաւ որ մենք մեր քրոջը պատահինք:

Գ.— Ձեր մօրը վրայ ի՞նչ տեղեկուեթիւն ունիք:

Տ.— Այն կատապանը որ մայրս սարած է, զգամամ է ինչ որ պատահած է մօրս:

Գ.— Ի՞նչ պատմեց ներ մօրաքոյրը ներ մօրը մօտին:

Տ.— Պատմեց թէ առնջանքներով մայրս ըստաննած են կուսքին մէջ:

Գ.— Ասկէ ետք ներ մայրը անստ՞ք:

Տ.— Ո՛չ:

Գ.— Բայց մը ներ առնական պատուութիւնը չէտէք եւ ըսէք թէ ի՞նչ պատահեցաւ ներ ընկերացոյ կարուանին մէջ:

Տ.— Կողպակեցին, տանուանդեցին, եւ մերկը, որ չէին կրնար քալիւ, սպաննեցին:

Ընդհանուր գօտախաղը սկսաւ իր հարցումնեօքուն՝ արկին Քէլլերեանի սպղելով չխօսքը:

Դ.— Նախ քան պատերազմը ս'ըջան զինուոր կար Տքապիզան:

Բ.— Ձեռ գիտեր:

Դ.— Դազափար մը չունի՞ք, զինուորները շատ էին թէ քիչ:

Բ.— Ձեռ գիտեր:

Դ.— Ըսէք թէ՛ հայերը իրենց զենքերը տանձնեցին, ըսել է թէ Տքաւիլիզանի հայերը իրենց առնեցը զենք ունէին: Այնպէս չէ՞:

Ք.— Անշուշա, ինքնազաչապանութեան համար:

Դ.— Այս զէնքերը որո՞ւ զէմ պիտի գործածէիք:

Ք.— Քուրցերուն զէմ:

Դ.— Քանի՞ մարիէ ի վեր, իրենց առները զէնք

ունէին:

Ք.— Ձեւ գիտեր:

Դ.— Գիտէ՞ք թէ հայ յեզափոխական փրփփոր-
կանզը ժեռ գործունէութիւն մը ցոյց առած է Տրա-
պիզոն:

Ք.— Գազափար մը չունիմ:

Դ.— ՇՊաշնակչ յեզափոխական մարտինը Տը-
րապիզոն պատուէրակ ունէ՞ր:

Ք.— Ո՛չ:

Դ.— Քուրց Մէտրիֆի նախարարութիւնը կը
միջամտէ՞ր հայ գարացներուն, անոնք անկ'ա՞ն էին:

Ք.— Ձեւ գիտեր:

Դ.— Քուրցերը կըթական եւ կրօնական գոր-
ծերու մասին սիլամաութիւն կ'ընէի՞ն:

Ք.— Ձեւ գիտեր:

Դ.— Տրապիզոն քանի՞ հայ կ'աւրժարան կար:

Ք.— Երկու:

Դ.— Եկեղեցի՞:

Ք.— Արեւ:

Դ.— Գիտէ՞ք որ քուրցանները կը վարէին հայ
ազգային փրփոխականզը:

Ք.— Ո՛չ:

Դ.— Հայերը Տրապիզոնի մէջ վաճառականա-
կան ազատութիւն ունէի՞ն:

Ք.— Շատ հարուստ հայ վաճառականներ կայի՞ն:

Ք.— Այո՛:

Դ.— Տրապիզոն կայի՞ն հայեր որ վաշտով դը-
րամ փոխ կուտային ասի Քուրցերուն որ իրենց ար-
տերը դրու ցոյց կուտային:

Բ.— Ձեռ գիտեր:

Գ.— Քուրացիքը ինչո՞ւ հայերը Տրապիզոնէն
քարազրեցին. ի՞նչ գիտէք այս մասին:

Ա.— Քուրացիքը կ'աչէին հայերը բնակիչի:

Գ.— Աւրեմն Քուրացիքու համար զա՞նի կար
հայերէն:

Բ.— Հայերը իրենց կեանքին համար կը զախնա-
յին:

Գ.— Աւրեմն իրենց կեանքէն զախնայնա՞ն հա-
մար է որ Քուրացիքու զեմ կ'ապաստուէին:

Բ.— Ձեռ գիտեր:

Գ.— Պատերազմի սիլսցին օստանեան կառա-
վարութիւնը հայերը արազրեց երկրին ներքին ա-
պաստուածական համար: Մի՞չոք է:

Բ.— Ձեռ գիտեր:

Գ.— Իմացան էք որ օստանեան կառավարու-
թիւնը հայերը սեղանակցեց անոնց վրայ զառանգութիւն
հանձնուով:

Բ.— Ըստեցու թէ մինչ սեղանակցանք, ու
բովանակեալ քաղաքը պատերազմի թափար պիտի ըլլար:

Գ.— Ասիկա անգառակութիւն չի՞ նշանակեր:

Բ.— Կրնային հայերը սեղանակցիլ, բայց ոչ
թէ շարզիլ:

Գ.— Տրապիզոնը ե՞րբ թաղուցիք:

Բ.— 1917թ.

Գ.— Հո՞ն էիք երբ ուսուցող եկան: Գիտե՞ք
թէ երբ ուսուցող քաղաքին սօսերն էին ուսուսող
չէթէները իշխանները կը սպաննէին:

Բ.— Ո՛չ, Քուրացիքու փառատրան Հայաստան Ռիֆ օթ
Պէլ.— Ի՞նչ պատահուով աւ ի՞նչ պատրուակաւ ալ ըլ-
լայ կառավարութիւնը իր կ'առանկներուն զենքերը
հաւաքելու իրաւունք ունի:

Բ.— Ձեռ գիտեր:

Հ.— Գիտե՞ք թէ երեսփոխանական ժողովը մը
մէջ, ուր հայեր ալ կը մասնակցէին, որեւէ մը զբը-
ուած եւ սրուն հայերն ալ ցուէ աւուած ու ասարա-
զբութիւնը կառարուած էր:

Ք.— Աե՛մ զիտեր:

Հ.— Գիտե՞ք թէ իւզարկութեանց միջոցին
հայերու ցովէն աւուսեր եւ զնգացիլը ցանուած են:

Ք.— Աե՛մ զիտեր:

Հ.— Քուրճերը աւուսերուն պէս հայերուն զե՛մ
պ • կ • ր • մ ըրի՞ն:

Ք.— Այո՛, միշտ ջարդած են:

Հ.— Տարապիտեան ասէն կի՛նները որո՞նց ա-
ւուանցած են:

Ք.— Ոտական զինուորներ եւ սպաներ:

Հ.— Ոտականներու եւ զինուորներու թիւը
ի՞նչ էր:

Ք.— Երկու սպայ եւ ցառասուն՝ ոտական զին-
ուոր:

Հ.— Տարապիտեանք իւ՛մբը ցանի՞՞ կողի էր:

Ք.— Ընչի՛նք կարիւր:

Հ.— Իժացա՞ք թէ հայերու կողմէ (խաւաններ
ջարդուած են):

Ք.— Ա՛յ:

Հ.— Տրապիգանը աւուսերու կողմէ ալ զբը-
ուած ասէն այսպիսի բա-նք պառտեա՞ծ են:

Ք.— Աե՛մ զիտեր:

Հ.— Արեւէ կրօն կա՞յ որ բանի ամուսնութեա-
նը թողտարէ:

Ք.— Կայ:

Հ.— Աեր քրոջ կեռ ամուսնանալ ուզող ստակ
կան զինուորին ստակեանք ի՞նչ էր:

Ք.— Տեղակալ էր:

Հ.— Ձեր ունեցած հարսութիւնը հայերնի՞ք
ուսկան էր:

Ք.— Ո՛չ, ժառանգած էր:

Հ.— Այս ժառանգը Վասակոյնըը դրասը Ա-
րիկայի, Աւարիո՞յ թէ Քուրդիոյ մէջ Վասակեցան:

Ք.— Թուրքիոյ մէջ:

Հ.— Նախ քան պատերազմը մ'ձ հարսուս էր,
ուրքն'ըը թէ հայերը:

Ք.— Թուրքերը:

Հ.— Պալոսյ մէջ երեւոյթանական ժողովի սը
այս թիւնը եւ Իթթիւսա—Թէրապղընի Գաշնազնե-
ու փամպակոյն ըլլալը յայտնեցիք: Աւրիէ՞ դիտէք:

Ք.— Թերթերին:

Հ.— Ո՞ր թուականին համաձայնած եւ մ'ը
Վասականին խզուած են:

Ք.— Ձեզ գիտեր:

Հ.— Պալոսյ մէջ հայերուն Ազգ. ժողովի մը
ունենալով հանդերձ սոս, երեւոյթանական ժողովին
մէջ ալ անդամներ ունենալը Թուրքերուն բազմա-
մասը զարուհիութիւնը մը չէ՞:

Ք.— Կրնայ ըլլալ:

Հ.— Թուրքերու կողմէ կրներու եւ մանուկնե-
րու խողխողուսը տեսն'ած էք:

Ք.— Ջորդուան ասեն չտեսայ, դիտկներ տե-
սած քո:

Հ.— Նախ քան պատերազմը, անձնազէս,
թուրքերու մասին ասելու թիւն մը ունէի՞ք:

Ք.— Ո՛չ:

Նախագահը այստեղ ընդհատեց նիստը:

ԺԲ. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Պ. ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ ԿԸ ՊԱՏՄԷ
ՀԱՅԱՋԻՆՁ ՍԱՐԹԵՓՆԵՐԸ

Յրազինան Թուրք փաստերան Հայաստանի
Պէ, Երթիւնական շարդարաններան յերես ծանօթ
պանեննաւանութիւններով Կուզէր անշէ, որչարա-
գասութեան աշխարհածնապէս ուրանալ պատեմ
բազմի ընթացքին Երթիւնական կառավարութեան
կառավարական զարհուրելիք եւ պատժութեան յէջ
նորոգիթաց բղանալը, որուն զոն զանցան են նան. Պ.
Թարգմանի ազգականները. դատարանը յարմար ըն-
կատեք յնորո նան Պ. Միւսանդ Մանանը, որ անբն-
գրական եւ սկանտես եկան է Թրքական արտաքին-
բան:

Սրէկուան զառավարութեան ընթացքին ներ-
կայ էր անգլիապէս պ. Զորեան որ յանեն անան էր
պ. Խարովեանի Թարգմանի պաշտօնը կապարել:

Պ. Օտեան երգուելէ յարդ յայտարարելէ. —

Պ. — Եւ Պոլսէն աջարուեցալ 915 Յուլիոսին
առանց գիտնալու թէ ի՞նչ պատեաւով կ'աջարկել կամ
ուր կ'աջարկէ. Անը բնական զգացէս սինչեւ երեւի:
ԵՍՍՐՈՒՄԵՆ. — Երեսի յէջ ուրիշ քաղթպա
կաններու ճշ կանգնուեցա թ:

Օ. — Այժ, ծերերու, կիներու եւ երախաներու,
որոնք եկան էին Արաւուզեկէն, Պարտիզակէն, Ե-
կիշէկերէն եւ այլն:

Խ. — Երիտասարդները ի՞նչ եկան էին:

Ս. — Երիտասարդները որդէն զինուոր պ.
նուան էին կամ ապրազրուան էին անծանցթ վաւեր:

Խ. — Ի՞նչպէս եկան էին:

Օ.— Եղեկաւորով եկած էին անոնք որ վեա-
ջելու գիւրութիւն ունէին, իսկ մեծ մասնաւորութիւնը
սաքով: Էրէյի միացին ասը որի չափ պահուըտելով,
բայց կրկին ձերբակալուելով ուրիշ սարազիրներու
հետ մեզ գրկեցին Պաշտնթի Մեզի ընկերացող կրնե-
րը յինչեւ Պաշտնթի անջ առաջը հասան բացի կրնանգ-
ներէ եւ յի կրնանգէ: Պաշտնթի մէկ գիշեր միացինք:
Այնտեղ կային նաեւ ուրիշ զաղթականներ որոնց հետ
միացնելով մեզ աջարեցին Տարսան:

Ե.— Այնտեղ ալ կայիւր տեսող:

Օ.— Տարազիրները արդէն քաղաքէն մէկ մէ-
կուկէս ժամ հեռու կը պանէին: Մեզ ասին Բիւլէկ
գիւղը, ուր կային 7000ի չափ վրաններ եւ իւրացան-
չիւր վրանի մէջ 6—7—8 անձ: Այդտեղի զաղթական-
ները եկած էին Էսթրոնէն, Պրուսայէն Ասարազա-
րէն, Պարտիզակէն, Գանիայէն: Բիւլէկ միացինք 10—
12 որ, յետոյ փախանք Տարսան:

Ե.— Կառավարութիւնը համբաւ ընթացքին
ձեզի ուսեցից կուտա՞ր:

Օ.— Իբր թէ: 30000 հագինաց կարաւանին մի-
այն 4—500 հաց: Այդ կարաւանէն օրական 4—500
հագի կը մեանէին ըմանօր տեղէ, ժամաստեղէ եւ
ուրիշ հիւանդութիւններէ: Տարսան միացին 50 որի
չափ, սակայն յետոյ հրաման ելաւ որ հայ պահուըտը
եւս պիտի տարազրուին: Գանիայի առաջնորդ Գորե-
զին վարչանպաստին հետ մեզ ալ աջարեցին զէպի Օս-
մանիէ: Այստեղ միացինք ութը որի չափ: Օսմանիէն
մեզ աջարեցին Ըւլահիէ, ուր հանգրիպեցանք անկէ
մեծ թիւով զաղթականներու, ժողովարարէս 50,000
հագի:

Ե.— Զեր թուած քաղաքներէն զոս այնտեղ
ուրիշ տեղերէ ալ զաղթականներ եկած էին:

Օ.— Այ՛ս, Էնկիւրիէն, Ռատաթոյն, Պիլեճի-
լէն, Գասթեճուներէն:

Խ.— Յետոյ ի՞նչ պատահեցաւ:

Օ.— Գարեգին զրգ. յաջողեցաւ թայլառաւոր
թիւն ստանալ շոգեկանքով Ընդհանրէն անցնել, Հալէպ
ես ալ ընկերացայ իրեն: Հալէպի մէջ կային բազմա-
թիւ գաղթականներ, որոնք եկած էին Ղէյթուէն,
Սիսէն, Ասունայէն, Խարբերզէն, Տիգրանակերտէն:
Մեծ ժառը կիներ եւ երախաներ:

Խ.— Տրապիզոնէն գաղթականներ չկային:

Օ.— Ո՛չ, միայն քանի մը կիներ եւ երախա-
ններ կային, ինչ իրրեւ ազածարդ միայն հանդիպեցայ
այ. կայծակ Արապականի, Տրապիզոնի ծանօթ զա-
հառականներէն, որ 60—70 տարեկան էր եւ իր կնոջ
կեաւ քարաւեցաւ Պամասոս, ուր մնաւ բնակ
տեղով:

Խ.— Այդ կողմերը հայ ժառարականներ
կանգրկեցա՞ք:

Օ.— Այ՛ս, բժիշկներու, փաստարաններու եւ
ուսուցիչներու: Հալէպ քաղաքի տասնըսէկ որ:

Խ.— Երբ ես գացիք Չոբրայ եւ Վարդգէս
մեր տեղ էին:

Օ.— Անոնք պահնուած էին Հալէպէն դուրս
զայրի մը մէջ:

Խ.— Ի՞նչու անք աչքով տեսա՞ք:

Օ.— Ո՛չ չէի տեսներ:

Խ.— Յետոյ ի՞նչ պատահեցաւ:

Օ.— Հալէպէն տեղ կրկին աքարիչ ուղեցին
Այնտեղէն քանի մը հողիով կրկին յաջողեցանք փախ-
չիլ Հասաւ:

Խ.— Հասա մ'ըջան հետս է Հալէպէն:

Օ.— Ետեկաւաքով 7—8 ժամ է: Այնտեղ ալ

Հային բնիմասթիւ աջսորեալներ, որոնց մեծ մասը
ծայրայեղ Քառասուութեան մէջ էին. շատ քիչ էին
զբաւ սննեցողները: Համայն հայերը մինչև տար-
ազութեան վերջը մնացին այնպէս:

Մեզ շատ ալ հանգրսա յՊազուցին եւ աջս-
րեցին Հալէզ ալ երկք Գնջի որ բանասրկուած պահե-
լէ նաք սննսորեցին Տէր Զոր: Մտքով Հալէզէն Տէր
Զոր կը տեւէ 15 որ, իսկ կառքով 6—7 որ: Ինծի նեա
աջսորուեցան եօթը ուրիշ հայեր Համաւէն եւ եօթը
հոգի ալ Հալէզէն:

Խ.— Տէր Զորի մէջ ի՞նչ տեսաք:

Ս.— Շատ քիչ հայեր կային հազիւ 2000 հոգի,
որոնց միայն փոքր մասը ազամարդիկ էին:

Խ.— Տէր Զոր միայն ուղքա՞ն հայեր զրկուած
էին:

Ս.— Մէ, այնտեղ կառած հայերը կը պատսէին
ինծի որ 200 (200) հայեր զրկուած եւ բուրսի ալ շար
զուած էին: Այդ շարքերը տեղի ունեցան էին մեր
Տէր Զոր հասնելէն ինը տմիս վերջ:

Խ.— Մըբ հասաք Տէր Զոր:

Ս.— 1917 Մայիսին:

Խ.— Կառավարելէն անունը կը յիշե՞ք:

Ս.— Աէքի պէյ: ՆՄեզ իբր աջսորեալ զրկեց
Համա ուր իսլամացուցին:

Խ.— Բանի՞:

Ս.— Այո՛: Դամասկոսէն եկաւ իթթիքասական
քննիչ մը՝ Քէմալ պէյ, որ հրամայեց աջսորել բուրս
անտնք որ չեն իսլամանար, եւ իբրաւ ալ քանի մը
քննիչներ աջսորուեցան, ինչպէս նաեւ երկու
քանտնաներ եւ երկու բազմական քարաղբիներ, ո-
րոնք սերմեցին իսլամանալ եւ նայնպէս աջսորուեցան:

Խ.— Ամսբաւ ընթացքին որպէսք ձեզի սար-
ցուա ազնոյ գէպքերու սկանառեա եղա՞ք:

Օ.— Այ՛ս, անկողիւ զէպերու: Ըստկրէյէն
 երբ Յոսանիէ եկանք, ճամբան անտանք բազմաթիւ
 գիւղիներ օրանք կրտսզ միայն թալուած էին, կամ
 թուերը հողէն գուշս կամ սօքերը, իսկ թալուաներ
 թառած էին այդ գիւղիներուն վրայ:

Խ.— Տէր Զօր օրքան ասնն մնացիք:

Օ.— Շտաթ սը, սւրկէց աքսորեցին էլլաու-
 րէ, Միջագետքի մէջ, գրեթէ անապատը, սւր երեք
 ամիս մնացի:

Խ.— Այդ անդ ալ զարհուրելի անտարաններու
 ականտանս եղա՞ք:

Օ.— Այնտեղ արդէն շատ քիչ հայեր մնացած
 էին: Տասը հազար հայեր զրկուած եւ բուլբոն ալ
 շարքուած էին:

ՆԱԽ.— Ինչէ՞ն գիտես:

Օ.— Այնտեղ մնացող քանի մը, հայերը ինծի
 այնպէս պատմեցին:

Խ.— Ի՞նչպէս վերջացու ձեր աքսորի կեանքը:

Օ.— Զիս կրկին Տէր Զօր վերադարձուցին սւր
 մնացի երեք շորս ամիս:

Խ.— Տէր Զօրի մէջ ձեր անոսած հայերէն վե-
 րադարձողներ կա՞ն:

Օ.— Այ՛ս: Տէր — Զօրէն ետք մեզ աքսորե-
 ցին Հալէպ, սւր կրկին ձերբակալեցին եւ մէկ ամիսի
 շափ բանտարկեցին: Անկէ աքսորեցին Փանթա, ասոր
 օր մնալէ ետք, կրկին աքսորեցին Օսմանիէ:

Խ.— Զեր համարգութեան ընթացքին հանդի-
 պեցա՞ք Արամ Անուանեանին:

Օ.— Այ՛ս, ասաջին, անգամ հանգրպեցայ
 Տարսուսի մէջ, երկրորդ անգամ Հալէպ: Անուանեանն
 ալ Ապրիլ 11ին ձերբակալուածներուն հետ էր: Իր
 սօքը կտարած էր երբ Ապրիլ 15ին ինչիւրի կը փոխադր-
 ուէր: Ետքանուանեան համար մնաց ինչիւրիի կիւած:

դանոցը:

Գ.— Խօսքովեան յետոյ ցոյց տուաւ Գ. Արամ Անտանեանի կրտսերական մէկ գիրքը՝ որ բազմաթիւ զտեւրաթուղթեր կը պարունակէ հայալինջ սարսափներու մասին:

Դասուսքը գիրքը ըննելէ ետք կարգուց Գ. Օսեանի:

— Այս փաստաթուղթերու մասին դուք անզեկութիւն անէի՞ք:

Դ.— Այո՛, Հալէպի մէջ պ. Անտանեան ըստ թէ ձեռք անցուցած է այն անասի գազանի կրտսերաներ օրոնք, սարսափուած են Քալէթի կողմէ եւ օրոնք կը կատապան թէ կառօժարութիւնը ուղղակի կազմակերպած է այդ սարսափները:

Նախ.— Ձեզի ցոյց տուա՞ւ փաստաթուղթերը:

Օ.— Ոչ, յայտնեց որ մինչև պատերազմի զտեւրանը գազանի պիտի պահէ:

Գ.— Օսեանի զկայութիւնը ընդմիջուեցաւ, սրբզնեանու սուս փաստարան պ. Գորիս մտաւ գառարան:

ՌՈՒՍ ԻՐԱԿԱՐԱՆԻՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մ.— Միձնի սկսաւ կարց սքաննել պ. Գորիս Գոյցովը:

Մ.— Գաթու մինչև ե՛րբ Գոլլեւերկներու էլիտանութեան ենթակայ էր:

Գ.— 1918 Մարտէն մինչև Յուլիս պոլլեւերկներու ձեռքն էր, սրանց կը գերմանացիներն նաև սէնչեւերկները, իսկ Մարտէն առաջ միայն պոլլեւերկներու ձեռքը:

Մ.— Երբ միւրտէլ փաշայի բանակը կը յաւաքանար՝ քաղաքը ս՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛ կը պաշտպանէր:

Պ.— Սուսական բանակը, նուազարք անդ-
լիացի զինուորներ, ինչպէս նաեւ հայերը, որոնք ա-
ռանց անգլիացիներու հաւանութեան ոչ մէկ քաւ
կրնային առնել, կամ վերցնել Պաքուի պաշարումը:

Հայասր Րիֆթի պէյ իր կարգին սկսաւ սլզել
Կեռեւեալ հարցումները՝ որոնք ստացան իրենց արժան
նի պատասխանները:

Հ.— Պաքուն այսօրազրական եւ ոչ թէ քա-
ղաքական անտակէտով, Արպէճանի՝ կը պատկանի
թէ Հայաստանի:

Պ.— Զարմանալի հարցում: Պաքուն երբեք ալ
Արպէճանի մաս չէ կազմած. Արպէճանի անկախ
պետութիւն մը, այն ալ Պաքուի մէջ եւ երբեք չի
հանդիպած պատմութեան ընթացքին: Եզած են զա-
նազան իշխանութիւններ որոնք ժԼ գարաւ վերջերը
միացած են Ռուսաստանին: Կովկասի մէջ Արպէճան
գոյութիւն չունի, եւ Արպէճան սը կը ճանչնան
Պարսկաստանի մէջ միայն վերջերս էր որ ա է -
թ ա թ օ ճանչցուեցաւ:

Հայասր Րիֆթի պէյ կը փորձէ երկար ճանով
մը բացատրել որ Պաքու եզած է Արպէճանի մէկ
մասը. սինչ նախագահը կը հրաւիրէ որ ճառ չխօսի
այլ միայն հարցումներ առջ. Րիֆթի պէյ կը սկսի:

— Աղջազրական անտակէտով Պաքու որուն կը
պատկանի:

Պ.— Պաքուի 60 առ հարիւրը կը կազմեն ռու-
սները, 22 առ հարիւրը ժահմետիկներն են: — Թաթարի
պարսիկ եւ այլն— Իսկ հայերը կը կազմեն 15 առ հա-
րիւրը եւ միացեալը զանազան աղբութիւններ: Ու-
րեմն աղջազրական անտակէտով ալ ժահմետիկները
Պաքուի մէջ ոչ մէկ արժէք չեն ներկայացներ:

Հ.— Պաքուն պատմութեան մէջ Հայաստանի

մաս կեղծած է:

9.— Ոչ:

2.— Մտրա ամսուն ընթացքին երբ զանազան աշխատան շրջաններէ Կայր հաստատուած էին, Պաքուի ազգ. խորհուրդը այնպէս յանուար ջանքերով Պաքուի մէջ արուեստական խնդուս մը եւ քերականութիւն մը ստեղծեց, արդիւնով Պաքու հասնող Կայրը իրենց ճամբան շարունակեց:

9.— Պաքու եկող Կայրը ուղեցին մեկնել Ջանքեզուր եւ Ղարաբաղ եւ օգնութեան հասնել իրենց Զորայրներուն որոնք իրենք զիրենք կը պաշտպանէին Քրքական ներխուժման դէմ: Բայց Գանձակի եւ շքրջանին թաթարները կտրած էին ճամբան եւ Կայրը սկսածայ կը մնային Պաքու: Սուլտանէն անգին կը գահուէին մահմեդական զինուած ուժեր:

Հայտար Ռիֆթ ակէ այս անգամ ալ կ'առարկէ որ իրենք շատ մեծ ծանօթութիւններ ունին եւ պէտք չունին այդ լուստարանութիւններուն: Թէեւ ինք իր Կորցումին պատասխանն էր որ ստացաւ: Ռիֆթ ակէյ անկցուց:

— Պատասխանեցէք թէ այդ զինուորները մտրտի ընթացքին յատկապէ՞ս վարդաբուսան Պաքուի մէջ:

9.— Ոչ, ակամայ բանտարկուեցան, ընդհանրապէս Կայ ազգ. խորհուրդը Սուլտանութէն խնդրեց որ Կայ զինուորներուն թոյլ տրուի անցնել, բայց Սուլտանութը որդեկը կ'անցնեացաւ:

2.— Գանձի որ Պաքուն պատասխանօրէն, աշխարհագրականօրէն եւ արդարականօրէն Քրքական է(1), բնութիւնը պարզեամբ թուրքերուն, բնական զէ՞ր որ Կայրը բնաշնչէին: Սրբ թուրք բանակը իրեն ընդգրկածողները կը շարժէ՝ պատերազմը շարունակած կ'ըլլայ թէ շարք կտտարած:

9.— Բնականաբար շարք: Իսկ Մտրտի գեղ.

քերուծ քաղցածն յով հաւանարար սյլ

Հայտար Ռիֆտթ պէլ Հարգարարութիւնը պոչը
սոհապէս սւգիւղ արդարացնել, միեւնոյն ասան կը
կը շարունակէր. Խոսիլ թուրքերուն Պաքուի վրայ սւ-
նեցած իրաւունքին մասին եւ աւելցուց.

— Ինչո՞ւ հայերը միայն գիժագրեցին 'երբ
անգլիացիներն սւ սուսերը քաշուեցան:

Պ.— Կը սխալիք: Հայերը քաշուեցան սուսե-
րու եւ անգլիացիներու նեա միաժամանակ 'իւ թուր-
քերը երբ Պաքու մասն իրենց 'պէժ բանակ չի գտան,
ընդհակառակը եւանգուլեանի պատգամաւորութիւն
էր որ գիրենք հրաւիրեց:

Հ.— Ինչո՞ւ հայերը գիժագրեցին:

Պ.— Հայերը առանձին չէին, անգլիացիներն
ալ սուսերն ալ կային եւ թուրքերուն Պաքու գրաւե-
լաւ. նպատակն էր Պաքուի վրայով անցնիլ Պարսկաս-
տան եւ սւգիւղի Միջագետք՝ պաշարելու համար անգ-
լիական սւժերը եւ այդ նպատակը կատարելով էր որ
զոր. թուսըն սւժեր զրկեց Պաքուի պաշտպանութեան
համար:

Հայտար Ռիֆտթ գծգոն, 'կ'անցնի սւրիշ հար-
ցումներու:

Հ.— Հայերը չուս գիժուարներէն զինք կը գնիլի՞ն:

Պ.— Հայերը որքան կը գնէին, նոյնքան ալ
ալ մահահառականները:

Հ.— Հայերը պալլեւիկներուն նեա եզրայրա-
ւած էին:

Պ.— Պալլեւիկները կը հալածէին թէ գաշեակ-
ցանկանները եւ թէ մուսալաթականները:

Հ.— Հայերը պալլեւիկներուն նեա շքոյ զո-
տինս ըրած էին:

Պ.— Մարտեան կախներէն ետք երբ մահահ-
առականները նեաոցած էին Պաքուէն, ինչպէս մարդ

ազգեր նայնպէս եւ հայերը ստիպուած էին համակերպելու պալլեւիկներու նրամճաններուն:

Հ.— Մենչեւիկներու օրով, երբ պալլեւիկները նկան, հայերը սուտերուն հետ միացած էին:

Գ.— Երբ պալլեւիկները թնկան, անկէջ ետք նկան անգլիացիները՝ Վիսուար զնկավարութիւնը անգլիացիներու ներքն էր:

Հ.— 1918 ժամին, երբ պալլեւիկները կատաթեւապէս չէին սիրացած քաղաքին, հայերը օգտուելով կաթութենէն կացութենէն մանճեապաններ շարքեցին:

Գ.— Ոչ, երբեք: Ոչ մէկ բան չեմ լսած:

Հ.— Գալլեւիկ նուաասրճը հայերու օժանդակութեամբ ինչո՞ւ սքստկոնեց թրջական թաղերը:

Գ.— Այ՛, ամբողջ քանդեցին, սրովհետեւ սանտուարապէս թրջական թաղերէն էր որ մանսեապան ընթացաւթիւն անգի զ'ուսննար, զնկավար և թեատր Մուսավաթի:

Հ.— Հայերու թաղերը ինչո՞ւ չսքստկոնեցին, քանի որ քիչ տառ ըսիք թէ պալլեւիկները կը հալածէին թէ մանճեապանները եւ թէ գաշեակցեպանները:

Գ.— Ջարճանալի է որ պ. փաստարանը շատ քանօթութիւն ունի՞մ կ'ըսէ մինչդեռ իմ ըսածներս լաւ չի հասկնար, պալլեւիկները գաշեակցեպանները կը հալածէին միայն ոչն առն, երբ մարտի կտիւնները վերջացան, իսկ մարտի կտիւններու ընթացքին Մուսավաթեպաններն էին որ կտնգնտակ էին պալլեւիկներու դէմ: Ասկէ դատ թուրք թաղերու կից հայկազան թաղերն ալ միասուեցան:

Հ.— Աուստրա երբ կտնգնտակ էր մանճեապաններէն զհնուար կ'տանէին:

Գ.— Ո՛հ, բայց ուրիշ պարտականութիւններ
ունէին:

Հ.— Իսկ հայերէ՞ն:

Գ.— Այո՛:

Հ.— Երբ Յուժան բացուեցաւ մանկատան-
ները ներկայացուցիչներ անէի՞ն:

Գ.— Այո, Թոփնիպաշը եւ ուրիշ մը:

Հայասր Ռիֆթ պէլ իր պատիպաս հարցումը
ներէն հաջ կը շարունակէ:

— Հայերը խաղաղասէր են թէ տարզէնանցիները:

Գ.— Ձե՛մ հրնար պատասխանէլ:

Հ.— Որո՞նք իբրեւ պատերազմիկ համբաւ շա-
հած էին: Օրինակ 905ի կտիւները:

Գ.— 905ի հայ թաթարական լնդհարումներուն
տեղի տուին թաթարները եւ հայերն ալ ինքնապաշտ
պանութիւն չբրին:

Հ.— Ճի՛վանչիրի անձնական կեանքի մասին
ի՞նչ գիտէք:

Գ.— Ես մտա յարարներութիւն չեմ անեցած ի-
րեն հետ բայց իր մասին լաւ չեմ լսած նոյն իսկ մտ-
մետականներէն:

Հ.— Ի՞նչ գէշ բան լսած էք:

Գ.— Իր բարեկամներէն մէկը վաւասովի Գուլիս
գաւէն ~~Պէլ~~ Այիպէկովի շայտարարից թէ, ի՞նչպէ-
ճի՛վանչիր համարեակած էր Գուլիս գաւ:

Հ.— Ես անձնական կեանքի մասին հարցուցի,
իմո՞ղ է, խաղամո՞լ է, ի՞նչ է:

Գ.— Մեծ խաղամուլ մըն է, սովէն օր ջլիւպնե-
րը կը խաղար այն աստիճան օր, տեղացի թուրքեր
զինքը Ք ի լ ք ի կ'անուանէին:

Հ.— Քիչ առաջ ի՞նչպէս կ'ըսէիք օր չեմ գի-
տեր եւ հիմա գիտէք:

Պ.— Անձնական կեանքը հարցուցի՞ք, բայց
 քորուցի՞ք:

Հ.— Պատերազմի յայտարարութեան ընթաց-
 քին Աուստրոյ մէջ իշխանութիւնը քաղաքայի՞նք թէ
 զհնուարական էր:

Պ.— Զինուորական:

Հ.— Իսկ անպատեհութեն հաջ Աարպէնանի մէջ
 քննուէ՞ք էր:

Պ.— Զինուորական գործերը Մուրտել եւ Նու-
 րի փառայի ձեռքն էին, իսկ քաղաքայի՞նք՝ Աարպէ-
 նանի իշխանութեան ձեռքն էր:

Հ.— Եթէ ձեզի ըսեն որ ուրիշ օրհէ երկիր
 չկայ հետեւաբար պէտք է ընտրել ուրիշ կամ Աալը-
 պէնանի կամ Հայաստանի մէջ, ո՞ր երկիրը կը նա-
 իընտրէք:

Պ.— Աւելի կը նախընտրեմ ինքզինքս՝ սպան-
 նել քան այդ երկիրներէն մէկը երթալ:

(Ընդհանուր ծիծաղ մը դատարանին մէջ):

Հ.— Մտածան էմբրեան չէ՞ր կրնար կառավար-
 ցաւթեան կողմէ տմբաստանուած ըլլալ. կաս զրգար-
 ասութեան մը հետեւանքով կառավարութիւնը պատ-
 ճառ մը ունենար զայն ձերբակալելու:

Պ. Մտածան էմբրեանը շատ լու սարգ մըն էր
 եւ այն տեսակ մէկը, որ օրհէ մէկուն Քրաս չէ հաս-
 ցանցած: Մտնաւանդ Աարպէնանի կառավարութեան
 կողմակերպած հալածանքը որ կը զնկավարուէր Ճի-
 վանչիբի կողմէ, ուղղուած էր առանց բացառութեան
 բոլոր մտաւորականներուն:

Հ.— Կը պնդէ՞ք որ օրհէ զրգարութեան ա-
 քարկայ չէ եղած:

Պ.— Կրնայ ըլլալ որ Բաղէս Ամիրեանի տեղ
 բանասերկած եւ սպաննած ըլլան, սրբհետեւ Բաղէս-
 քը պոլիտիկ էր կւ Շամախուի մէջ շարքեր կազմու-

կերպած էր:

Հ.— Հայ մատուրականները ինչու կը հալաւ ձէին, անոր համար որ մատուրական էին, թէ կը նստակէին քէշ քաղաքականութեան ոչ, որ քիստակաբ կզաւ թէ հայերուն եւ թէ մահաւանդաններուն:

Պ.— Իմ տեսած ցանկա կը պարունակէր այն տեսակ մատուրականներու անուններ, որոնք ոչ մէկ տան քաղաքականութեամբ զբաղած էին:

ՌՈՒՍ ԻՐԱԽԱՐԱՆԻՆ ՎԵՐՁԻՆ ԽՍՄԲԵՐԸ

Առջի որում զատաղարութեան վերջին մասին մէջ, ինչպէս ժանրամասնորէն զբաշ էինք, ջախջախիչ վկայութիւններ առաւ առ յայտնի իբրաւորան պ. Պարխ Պայքով պատմաբաններով անձնական զատախաղի փաստարան Հայաստան Ռիֆոթ պէյի խել մը հարցումներուն:

Հայաստան Ռիֆոթ պէյի վերջոյ ցոյց առաւ փաստաթուղթ մը, որ իբր թէ պաշտօնիկները պաշտօնապէս առած են ձեռնարկի եւ որուն մէջ վկայած են որ իբր թէ հայերն ալ իրենք մասնակցած են մարտի ջարդերուն: Նախազանչ նոյն իսկ վրան անգամ չնաւ յնցաւ ա, զ փաստաթուղթին եւ այն ալ զատարարուած պաշտօնիկներէն:

Ռիֆոթ պէյ հարցուց.

— Ի՞նչ կ'ըսէք այս փաստաթուղթի մասին:

Պ.— Ինչքա չի հասնիր:

Հ.— Այո վկան ի՞նչպէս եկած մասն է այս գործին մէջ, քանի որ առեսերէնէ զառ լեզաւ չեմ գիտեր ըսու:

Պ.— Եւ ֆրանսերէն ալ գիտեմ, զերմաներէն ալ: (Քնքնաւար ծիծաղ):

Յետոյ նախագահը ասեանը փակուած յայտարարելու վրայ էր երբ թուրք փաստաբանը յանկարծ սեծ գիււտ սը ըրածի պէտ կրկին հետեւեալ հարցումը սւղղեց պ. Գորիս Գայթովի ուստերէն թերթ մը ԾՅՅ տալով:

Հ. — Ի՞նչ է ձերզանչիքի մասին ձեր կարծիքը: Երբ Ատրպէեանի ներքին ֆորմերու նախարարը այս յայտարարութեամբ կը հրուիրէր հայերը որ վերագտանան իրենց տեղերը եւ խաղաղ գործի սկսին:

Գ. Գորիս ժողովից մտեցաւ նախագահին եւ ասաւ թերթը ու յայտարարեց.

Այս թերթը կը կրէ դնկանմբեր 10 թուականը երբ արդէն զօրավար թոմարն Գաջուի մէջ էր, ներկայ էր անգլիական բանակը եւ բոււական էր որ փոխաւայտն հայերը վերագտանային իրենց տեղերը, առանց սպասելու այդ տեսակ մեւական եւ ակամայ յայտարարութիւններու:

Գ. Գաթով իր վկայութիւնները վերջացուց Վերջարանին մէջ անգամ ժպիտը անպակաս ընելով ներկաներու դէմքէն:

Պ. ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Դարձեալ լուսեցաւ պ. Երուանդ Օսեան, որ հետեւեալ կերպով պատասխանեց պաշտպան Գոստաօրան պ. Հմայեակ Ասարղեանի հարցումներուն:

Ե. — Գոտերազմի ժիջոցին հայոց տեղահանութիւններն ու ջարդերը եւ ամբողջ քանակով ժողովրդի զիջը ի՞նչ կը վերագրէք:

Օ. — Շատ դժուար է պատասխանել: Ես ընդհրմուր կերպով կը քննեմ խնդիրը եւ կ'ըսեմ թէ ոչ միայն կ'ուզէին հայերը բնակնջել, այլ այդպէս վար-

ուած են գարեբէ ի վեր իրենց բաւոր հպատակներուն հետ: Պատմութիւնը գիտէ որ հայերէն զառ շարդուած են յայնքը, սերպերը, պուլկարները, լիբանոնցիները եւ բացի քրիստոնեաներէ նաեւ արաբները, ալպանացիները եւ այլն:

Խ.— Քուրք կառավարութիւնը հայերու տեղա-հանութիւնները զինուորական պատճառի սը վերա-գրելու հարկին առ՛կ էր:

Օ.— Ձեռ գիտեր, բայց թերեւս զինուորական պահանջ մը թելադրած ըլլայ սահմանազուխներուն վրայ, իսկ տեղական եզած են սահմաններէն շտա հե-տու վայրերու բնակչութիւնը եւ այն ալ կիներ, երե-խաներ, Երեւ, հիւանդներ, նայնիսկ խննթեր եւ հոշտանդամներ առանց սեւէ տնրածեշտութեան:

Խ.— Պատերազմի պահուն գաւառներուն մէջ հայոց հոգմէ որեւէ յեզափոխական արարք կը յիշե՞՞ք:

Օ.— Պատերազմի ընթացքին չեմ յիշեր, բայց տեղականութիւններու պահուն քանի մը տեղեր գի-ւարդութիւններ եզած են:

Խ.— Հայերու մէջ զազանի քամիթէ գաղտնի կուտակցութիւն կա՞յ:

Օ.— Սահմանազրութենէն ետք բաւոր կուտակ-ցութիւնները օրինապէս ճանչցուած եւ վաւերացուած էին կառավարութենէն եւ ազատօրէն կը գործէին:

ՆԱԽ.— Ո՞ր թուականին:

Օ.— 1908ին, երբ սահմանա սահմանազրութիւնը յայտարարուեցաւ:

Խ.— Կը հանի՞ք թուել սեր մէջ գոյութիւն տանցող կուտակցութիւնները:

Օ.— Դաշնակցութիւն, Ռամկավար, Հնչակեան, ազատական կուտակցութիւնները կան:

Խ.— Ըսի՞ք թէ այդ կուտակցութիւնները կառա-

Վարութեան կոզսէ ճանչցուած էին, արդեօք օսածու-
եան խորհրդարանի սէջ ներկայացուցիչներ օւնէի՞ն:

Օ.— Այո՛:

Խ.— Որո՞նք էին Դաշնակցութեան ներկայա-
քուցիչները:

Օ.— Վարդգէս, Փասարժան, Վասմեան,
Տօքթ. Փաշահան, Վանան Փափազեան, Մուշի Դեղամբը:

Խ.— Հնչակեաններէ՞ն:

Օ.— Համբարձում Պոյսեան, (Մուրա), Տա-
ղուարեանը որ չես իշխեր թէ սեւէ կուսակցութեան
կը պատկանէ՞ր:

Խ.— Իրենց քիւլպներն ալ օւնէի՞ն:

Օ.— Այո՛:

Խ.— Իրենց թերթերը օւնէի՞ն, Կթէ գիւտք
որո՞նք են:

Օ.— Ստանաեղբայրութենէն Եւք Դաշնակցու-
թեան օրկանն էր Ազատամարտը, Հնչակեաններէն
նը՝ Եհնակոջը եւ ընօր Աշխարհը, Վերակազմու-
ներն ալ օւնէին Մուրն եւ Անաւառ:

Խ.— Այսօրուան թերթերուն վրայ խօսեցէ՞ք
քիչ մըն չալ:

Օ.— Դաշնակցութեան օրկանն է „Ճակատա-
մարտ“, Ռամկազարներունն է „Ժողովուրդի Ձայն“ը,
Հնչակեաններունը „Երկիր“ը, Ազատականներունը
„Անաւառ“:

Խ.— Այս կուսակցութիւնները նոյն Ազգային
Ժողովին սէջ ալ, ինչպէս Օսմանեան Փարլամէնտին
մէջ, երեսփոխան ունէր՞:

Օ.— Այո՛, Կին ասեմն ալ օւնէին կիմա ալ օւնին:

Խ.— Իւրաքանչիւր կայ իր պատուարութիւ-
նը Դատաանլիզի եւ կուսակցութեան քաղաքականու-
թիւնը ընդօնելիզ կրնա՞ր մասնակցիլ այս կուսակ-
ցութիւններէն սէկուն:

Օ.— Այո՛:

Խ.— Այս կուսակցութիւններէն ո՞րն էր որ
Իթթիկատի նա կը գործակցէր:

Օ.— Դաշնակցութիւնը:

Խ.— Այս երկու կուսակցութիւնները միասին
կը կատարէին երեսփոխանական ընտրութիւնները:

Օ.— Այո՛, հասերաշխութեամբ կը զարհէին:

Խ.— Դաշնակցութիւնը Իթթիկատին մեծ զօ-
րովից մը եղած է:

Օ.— Սանճանագրութենէն ետք երբ 909 մարտ
Յիին բեաքսիտն եղաւ, դաշնակցականները սեծ օժան-
գափութիւն ջոյց տուին Իթթիկատին կազմութիւնը
վերականգնողու համար:

Խ.— Ուրեմն լաւ բարեկամներ էին, զիչ ա-
ռաջ մեր յիշած դաշնակցական երեսփոխանները ո՞ղջ
են:

Օ.— Ո՛ր:

Խ.— Բնական մահուամբ մեռան:

Օ.— Վարդգէսը, Տօթթ. Փաշեանը, եւ միւս-
ները աքսորուեցան եւ սպաննուեցան: Վասմեանը
Վանի մէջ սպաննուեցաւ:

Խ.— Տօթթ. Տրդաւարեանի անունը առիթ-
օ՞ղջ է:

Օ.— Ո՛ր սպաննուեցաւ:

ՆԱԽԱԳԱՀ.— Ինչէ՞ն գիտէք:

Օ.— Որովհետեւ թուրք թերթերը յայտարարեցին
եւ սպաննութիւններուն մանրամասնութիւն-
ներն անգամ հրատարակեցին:

Խ.— Օսմ. թարգմարանը իր անգամներուն ըս-
պաննութեան մասին ջուակցութիւն չյայտնե՞ց:

Օ.— Երեսփոխաններէն մէկը հարցապնդում
ուզից եւ պատասխան տալու որ մեռած են: Ո՞նչ
ջուակցական արտայայտութիւն չեղաւ:

Թ.— Գրեալ է այ կեանքի փայլուն գեղեցիկն
 Տէկը որ այս երկրին ալ փառքերն մէկը նշան ըլլալ:

Փ.— Գրեալ որ Զօհրայր:

Խ.— Ո՛ր կը գտնուի:

Օ.— Սպաննուեցաւ:

ՆԱԽ.— Ինչէ՛ն գրեալ:

Օ.— Յրագնեաւ իր կինը ներքին գործերու
 նախարարութենէն պեղեկութիւն ուզեց, պատասխան
 ստացաւ որ գործարարար սեռաւ:

ՆԱԽ ԼԴԱԼ.— Ինչէ՛ն գրեալ որ սպաննուեցաւ,
 քանի որ չէր տեսնուի:

Փ.— Քուրթ թերթերն ալ գրեցին:

Խ.— Ըսի՞ք որ իթթիւտա եւ Դոշնակցութիւն
 քարեկամներ էին, ուրեմն իրենց քարեկամներէ՛ն ըս-
 տաննուեցան:

Օ.— Այո՛:

Խ.— Ազգ. ժողովի անդ՝ժ էք:

Օ.— Այո՛:

Խ.— Ո՛ր թուականն ի վեր:

Օ.— 909էն ի վեր:

Խ.— Ի՞նչ է հայերու Ազգ. ժողովին պաշտօնը:

Օ.— Կրօնական եւ կրթական պէտքերը կը հո-
 գայ:

Խ.— Ուրեմն թուրքերէն աւելի նպատակաւոր
 պայմաններու մէջ էին, քանի որ անոնք նրեպ, ժո-
 ղովին մէջ ալ անգամ ունին, ինչպէս նաեւ խորհր-
 դարանին մէջ:

Օ.— Ասիկա առաւելութիւն մը չէ քանի որ
 չպէտքն ալ, սերպերն ալ ունին իրենց կրօնական եւ
 կրթական գործերը մասնակարարելու իրաւունքը:

Խ.— Քուրթ կառավարութիւնը Ազգ. ժողովը
 միշտ ազատ ձգած է այդ գործերով զբաղելու:

Օ.— Ո՛չ, Համիտի օրով մտրուել 12 աստի
փակ մնացին:

Խ.— Իսկ պատերազմի ընթացքի՞ն:

Օ.— Թէ սահմանադրութիւն եւ թէ պատրի-
արքութիւնը մէկն ինչ շնչեցին:

Գ.— Խորագնան իր հարցումները լրացնելէ
եւտ, ընդհանուր դատախազ Բիթաթաւըն Հաթ ուղղեց
Կեսեիեալ հարցումները պ. Երուանդ Օսեանի.—

Դ.— Ըսիք որ Պոլսէն աքսորուած էք, ինչո՞ւ
աքսորուած էք արդեօք:

Օ.— Ձե՛մ գիտեր:

Դ.— Գիտէ՞ք որ հառաժարութիւնը աքսորած
է Տիաշն այն յեզափոխականները ու ժառանգականնե-
րը, որոնք կրնան շարժուի մը ժամանակցած ըլլալ:

Օ.— Պոլսէն աքսորուեցան 300ի չափ ժառան-
գականներ եւ 10 000էն աւելի պանդուխտ դաւաճա-
ցիներ, որոնք ասուրի էին:

Դ.— Թուրք հառաժարութեան մէջ սեւէ պաշ-
տօն ունեցած էք:

Օ.— Ո՛չ:

Դ.— Ըսիք թէ հառաժարութիւնը պատ. շր-
ջանակէն զայնքը աքսորելու պէտք զգաց:

Օ.— Ոչ թէ պատ. շրջանակէն ալ բոլոր վայժ-
րերէն, բացի Պոլսէն եւ Իզմիրէն բոլոր տեղերու հա-
յերը աքսորեցին:

Դ.— Ինչո՞ւ աքսորեցին:

Օ.— Ձե՛մ գիտեր:

Դ.— Ձեզի պէտք արդացած սէկը ինչպէս չգիտեր:

Օ.— Կտակածեցան: Թուրքերը մեզ կը յիշ-
ատէին Հասանաշատեր:

Դ.— Դիտե՞ք որ պատ. շրջանակի մէջ գըտ-
նուող հայեր լրտեսութիւն կ'ընէին :

Օ.— Ո՛չ :

Դ.— Պատերազմի ընթացքին յեզափոխու-
թիւններ տեղի ունեցա՞ծ են :

Օ.— Ոչ, ինքնապաշտպանութիւն եզրւծ է ե-
րեք տեղահանութեանց ընթացքին :

Դ.— Դիտե՞ք որ հայերը ուսարեք և զենքեր ու-
նէին :

Օ.— Չեմ գիտեր, բայց այսօրան գիտեմ որ
ԹԹԹիւտը զինեց հայերը որպէսզի պաշտպանեն ստե-
փանագրութիւնը : Օրինակ սահմանագրութիւնն է առ
մարտ 31ին :

Դ.— Դիտե՞ք որ ամ. եղատակ հայեր ուստու-
կան բանակին մէջ ծառայութիւններ զբաժն են :

Օ.— Այո՞, լսած եմ :

Դ.— Աւրիմն կառավարութեան դէմ դուռնու-
թիւններ չէ՞ :

Օ.— Այո՞ :

Դ.— Աւրիմն չէ՞ք արգարացներ կառավարու-
թեան տեղահանութեան ընթացքը :

Օ.— Ո՛չ, որովհետեւ ընդհանուր շարժում չէր,
այլ սնկառակած զարծեր, որովհետեւ եթէ հազար հո-
գի անշա՛ծ է թշնամի բանակը, անգին հարիւր հա-
զար հնգի հասայած են հոս :

Դ.— Կտիրենէի պատերազմի ընթացքին սեւէ
գետք օր կը տեսնե՞ք :

Օ.— Ո՛չ :

Դ.— Հայերը սեւէ տակն կառավարութիւնը
չենք ձգա՞ծ են :

Օ.— Ո՛չ :

Դ.— Կամուրական գունդեր կազմուա՞ծ
կազմասի մէջ :

Օ.— Այո՛, բայց կամուսններ կային անգլիական եւ ֆրանսական բանակներուն մէջ:

Դ.— Իսլամ բնակչութեան գէ՛տ այդ կամուսնները առկա էին միայն խճուճութիւններ գործած են:

Օ.— Սրբ սեսած են որ իրենց կայրերը մայրերը չեն ձեռնարկ, առկա էր քանչուսած են, լսած եմ որ զեղծեր ճշ տեղի ունեցած են:

Դ.— Զինագազարէն ետք քրտական բանակին մէջ կայր ալ խճուճութիւններ գործած են իզմիրի մէջ:

Օ.— Զեմ գրտեր, եթէ ըլլար պէտք էր որ թեղթերէն կարդայի:

Դ.— Ինչո՞ւ թարգ բնակչութիւնը կը բնաջընջէ կայրեր. ինչպէս ըսէք այդ քաղաքականութիւնը գործեր է վեր կը շարունակէ: Ինչո՞ւ կաստիպութիւնը առաջ չըբաւ եւ հի՞՞տ իր տկար վիճակին մէջ կ'ընէ:

Օ.— Ասիկա յատուկ քաղաքականութիւն մըն է իթթիւտի կողմէ ընդգրկուած, արեւելեան կարծը լուծելու համար: Ծէլայ Նուրի հայնիսի գիրք մը գրած է, որ կ'ըսէ թէ Ծաթի՛ սխալ ըբաւ շարգելով իսլամ քրտականները երբ գրտեց Գոլթը:

Այստեղ պզտիկ թիւրիմացութիւն մը կը ծագի: Ընդհ. շատախաղը կը պնդէ թէ ինչո՞ւ առաջ չըբաւ գեղին:

Օ.— Հայերու հանդէպ միշտ հալածանք տեղի ունեցած է. իսկ բնաջընջման քաղաքականութիւնը Համիտի որէն սկսած է:

Դ.— Գտնի որ այս քաղաքականութիւնը գործեր է վեր կը շարունակուի, ի՞նչպէ՞ս կայրը կըրնան ազգ. ժողովներ ունենալ, նախարար չըլլալ:

Օ.— Մարդ չին ունեցած, առար համար հայ

հարաբարներ անած են, ինչպէս նաև Յոյներ, Հըր-
եաններ, Աւրոպացիներ ալ անած են:

Գ.— Հայ քաղաք. կուսակցութիւնները ան.
կախութիւն ուզեցի՞ն եւ ասոր համար չէ՞ք որ ջար-
գեցին:

Օ.— Միտլ է, այդ անկախութիւնը ձեռք բե-
րելու համար և եւ է անզ յեղափոխութիւն հանեցի՞ն:
Հայերը միայն բարենորոգումներ կ'ուզէին եւ այն
յոյսը ունէին որ զանոնք իթթիկաւը պիտի իրադար-
ձէր, բայց խաբուեցան:

Գ.— Ի՞նչ միջոցներով կ'ուզէին այդ բարենո-
րոգութիւնները ձեռք բերել:

Օ.— Բաւարովին խաղաղ միջոցներով: Երբ Հա-
յերը իրենց յոյսը կարեցին թէ իթթիկաւը բարեկար-
գութիւն պիտի ըլնէ, դիմում ըրին պետութիւններուն,
որպէսզի բարեկարգին եւ իր— ալ պատերազմէն ա-
ռա՞վ անզիտացի եւ ուրիշ Աւրոպացի քննիչներ պիտի
զային:

Գ.— Ճիշտ չէ՞ որ հայերը միշտ այսպէս դիմում
ընելով Աւրոպացիներուն կամ յեղափոխական միջոց-
ներ զործադրելով կառավարութիւնը գրգռած են:

Օ.— Ո՛չ:

Գ.— Կը յիշե՞ք որ յեղափոխականներ ջարդած
ըլլան իրենց համիա չեղող հայեր:

Օ.— Այո՛, ոպանութիւններ ըրած են բայց
խարդեր ոչ: Միտլն գաւառանները սպաննած են:

Գ.— Ուրեմն զազանիքներ ունէին այդ կուսակ-
ցութիւնները, զազանի կազմակերպութիւններ էին,
որ գաւառանները կը սպաննէին:

Օ.— Ո՛չ, սազանի ի՞նչ կրճած ունենալ երբ ծը
ֆազիբները սպառարւած են. երբ 10000 անգամ կու-
ֆեման: Անոնք զրոյստութիւններ ըրած կ'ըլլան, ի-
րենց փնկերները կառավարութեան ներկայացնելով
լործու կառկածելի:

Դ. — Այս կուսակցութիւններէն սեւէ մէկուն
չէ՞ր պատկանիր:

Օ. — Ո՛չ:

Դ. — Դաշնակցութեան մասին ի՞նչ գիտե՞ք,
անգամները գրամ կը վերսկսէ:

Օ. — Ձեզ գիտե՞ք:

Դ. — Պատերազմէն առաջ Տիգրան Պարակէտեցի
հան կամուրջին վրայ Ռուսներն եւայլն գրամի կա-
մար սպաննա՞ծ են:

Օ. — Ատիկա 25 ասրուան խոսք է, եւ լսած եմ
միայն, Գարակէտեցեան զարնուած է Հնչակեաններէ:

Դ. — Եթէ այս կուսակցութեանց մէջ անգամ
ներ կային, որոնք իրենց ազգակիցները կրնային ըս-
պաննել, նաեւ կրնան կառավարութենէն ալ սպաննել:

Օ. — Երկուքը մէկ բան չէ, անկասկած գեղ-
ցեք ոչ մէկ կապ չունին:

Դ. — Պարբերագրանը սուսերուն նեա մի-
ցած թուրքերուն դէմ դուռեւանած է:

Օ. — Երբ ուսուերը Սան Սթեփանօ եկան, Պար-
բերագրը ներկայացաւ հրամանատարութեան, որպէսզի
յօգուած մը աւելցուի հայերուն համար գաշնազգի
մէջ եւ ընդունուեցաւ 16րդ յօդուածը, որ յետոյ Պեր-
լինի մէջ փոխուեցաւ 61-րդ:

Դ. Թուրք կառավարութիւնը ինչո՞ւ հայերը հա-
լածեց եւ ոչ հրեանեցը:

Օ. — Որովհետեւ հայերը միշտ բարենորոգազ-
մներ պահանջած են, իսկ հրեաները չենին փոքրամաս-
նութիւն զը որ սեւէ յուսկնութիւն չեն աւնեցած:

Դ. — Գիտե՞ք որ Ռուսերայէն շատ մը հայեր քր-
փախչէին թրքական բարեացակամութեան սպասառ-
նելով:

Օ. — Ռուսերոյ մէջ գաշնակցականներուն դէմ կա-

լանձանք մը եղած է պատերազմէն առ—ջ եւ հազիւ
հինգ—վնց հազի եկած են Պալիս:

Պալապան փամբարանի օգնական պ. Միսոյի
կը սկսի հարցաքննել:

Մ.— Պոլսոյ սէջ պատերազմական զինակ յայտարարեցա՞ն
պատերազմի ընթացքին:

Օ.— Այո՛:

Դ.— Երբ պատերազմական լճիկակ յայտարարեցա՞ն
հայերը իրենց զէնքերէն չչրհուսեցա՞ն:

Օ.— Այո՛:

Ս.— Ուրեմն արամաբանակա՞ն է որ ազգութիւն
մը՝ որ 30 առ 100ը կը կողմէ, կառավարութեան զէմ
ելլէ եւ ապաստարութիւն կազմակերպէ:

Օ.— Քէ՛:

Մ.— Կրնա՞ք քօնել թէ պատերազմի յօտիննը
որք էին:

Ս.— Չեմ գիտեր, բայց կ'ենթադրեմ խոր կողմ
իստեան անձամբազուխը պիտի ըլլայ:

Մ.— Որքա՞ն հետու էր այդ սանձանագլուխը
պատերազմի գիծէն:

Օ.— Հազարուոյ օգններով:

Մ.— Տարօրինակ բան չէ՞ որ թուրք կառա-
վարութիւնը փոխանակ թրքական սանձանագլուխէն
հեռացնելու պատերազմական շրջանակ չրհց:

Օ.— Անշուշտ:

Մ.— Ձէ՞ք կարծեր որ այդ պատերազմական
դօտին պատրուակ մըն էր հայերը բնակնջեցու:

Օ.— Անշուշտ, ջարդելու եւ հայերը սրուելու
պիտարուակ մը:

Մ.— Թուրք կառավարութիւնը՞ ըլլայ բարձր,
ըլլայ սարդին դասակարգը՝ հաւանած է բնակնջման
այս գործին:

Օ.— Այո՛:

Մ.— Գրե՛ք թէ բարեբանութեան կամ միջին
Թուրքեր պարտուած են կառավարութեան այս քառը:

Օ.— Ձեռ գրե՛ք, բայց կարծե՛մ միայն Անճեռ
Քիզա պէյ դէմ խօսեցաւ:

Մ.— Տեղեկութիւններ չունի՞ք որ Թուրք ժո-
ղովուրդը ընդհանրեալ է կառավարութեան եւ արգի-
լած է հայերու տեղափոխութիւնը:

Օ.— Միայն Քէթթապիայ մասին լսած եմ:

Մ.— Ինչո՞ւ հայերու քնաղնջու՛մը սահմանաւ-
գրութենէն ետք տեղի ունեցաւ:

Օ.— Բարեկարգութիւններու խնդիրը պատճառք ե-
ղաւ այդ բնաղնջման ծրարիքը գործադրելու: Պատե-
րազմէն տեսիլապէս առաջ սե՛մ պետութիւններու ս-
ջալուժով երկու քննիչներ նշանակուեցան հայկական
նահանգները բարեկարգելու համար, երբ Քնդհանուր
պատերազմը սկսաւ, քննիչները եւս կանչուեցան. հա-
յերը բնաղնջելով ուղեցին լուծել հայկական հարցը:

Մ.— Ձե՛ր կրնար բէֆօրմներ գործադրուիլ, ա-
ւանց սահմանադրութիւնը պարտադրելու հայերու,
յայներուն, Կրեաներուն եւ նոյնիսկ Թուրքերու:

Օ.— Տարակոյս չկայ:

Մ.— Թուրքերը միւս քրիստոնեաներուն չափ
չէ՞ք փափաքներ բարեկարգութիւններ ընելու:

Օ.— Թուրքերը նոյնքան կը փափաքէին որքան
հայերը:

Մ.— Թուրք կառավարութիւնը յուսախաբ չը-
թա՞ւ բարձր փոփոխութիւններն սւ ժողովուրդները:

Օ.— Այո՛:

Մ.— Կա՞ն Թուրքեր որոնք նոյնիսկ իրենք կը
փնտան Աղտուլ Հաֆիաք եւ կը նախընտրեն Իթթի-
հատէն:

Օ.— Ո՛չ միայն Թուրքերը, այլ եւ հայերը:

Մ.— Արիստատարչ Թուրքեր կայի՞ն որ կը հա-

ւանէին կառավարութեան ծրագրին:

Օ. — Այո՛:

Մ. — Յայնք եւ արարներ ալ չկային որ թըշնամիին կողմը անցած ըլլան:

Օ. — Կային անշուշտ:

Մ. — Ձե՞ք կարծիք ու թշնամիին կողմը անցած յայնքուն եւ թորքներուն թիւը աւելի շատ է զան կայերունը:

Օ. — Կ'ենթադրեմ որ շատ էին:

Մ. — Թրքական կառավարութիւնը փորձարարած, հակական ջարդերուն համար:

Օ. — Բնականաբար ոչ:

Մ. — Ձե՞ք կարծիք որ իթթիւաքը թուրք կառավարութեան ծառայութիւն կը մասնացանէր կայերք եւ յայնքը անջանան ընելով:

Օ. — Անշուշտ:

Մ. — Այդ ծրագրերը իրենց զազազականութեան սէկ մա՞ն էր:

Օ. — Այո՛:

Մ. — Ձե՞ք կարծիք որ ջարդուած կայերքը թիւը համեմատական չէր այն կայերքը թիւին, որոնք չեն յարգած կառավարութեան օրէնքները:

Օ. — Այո՛, անշուշտ:

Մ. — Ձե՞ք գիտեք որ թուրք ժողովուրդին մէջ կ'առանցեալութիւն մը կար որ իթթիւաքին հակառակ էր:

Օ. — Այո՛:

Մ. — Թրքական այն փոփոխութիւնը որ բարենորոգումներու կողմնակից էր ի՞նչ պիտի ընէր, Ջորգիերը չէ՞ր արգելներ:

Օ. — Չմ գիտեմ, Որոշ բան մը չեմ կրնար ըսել:

Մ. — Դուք Միւսի փաշայի սահմանագրութեան հեղինակ Օսեանի եզրօր աչուն չէ՞ք:

Օ. — Այո՛:

Մ.— Եթէ այդ սակմանագրութիւնը գործազրուէր յետագայ դէպքերը չէի՞ն պատահեր. Ի՞նչ կը փարսէք:

Օ.— Այո՛, չէի՞ն պատահեր:

Գ. Միտտի հարցաքննութիւններէն ետք, Գ. Ենրոպեան սպիտակ վերստին իր հարցումները վերադառնել Հայաստան Բիֆաթ պէյի հարցաքննութիւնէն ետք, բայց նախագահը ըստ որ թուրք փաստաբանը առանց իր արածութեան չի կրնար հարցում ընել, ինքն է որ կը թայլաարէ իր սլզած ասին խօսք առ Հայաստան Բիֆաթ պէյի:

Այս յայտարարութեան վրայ խօսք առաւ Գ. Խօսքովեան:

Խ.— Մեր կուսակցութիւնները Ազախի Համիտի որով բարեմարդումներէ զատ բան պակասըմ են:

Օ.— Ո՛ր:

Խ.— Եւրոպա զբաղում է բարեմարդումներու հարցով:

Օ.— Այո՛:

Խ.— 1913ին Մեծն Բրիտանիոյ Զանգերով վից նախնական բարեմարդութիւնը յանձնաւ՝ է Եւրոպայի եւ Նորվեգիայի քննիչներու:

Օ.— Այո՛:

Խ.— Իսկ թուրքերը պատերազմի յայտարարութիւնէն անմիջապէս ետք քննիչները վերագարնուցում են իրենց անգիրը:

Օ.— Այո՛:

Խ.— Ընդհ. գառախազը ըստ թէ առաւ հաւանական ազատելու համար հայեր թուրքիս եկան: Ազախի Համիտի որով 500,000 հայեր զոչթում են Թուրքիս:

Օ.— Այո՛:

Կ. — Մեր նախնիքները գաւազակով մեր ազգին գլխուն գալիքները 1828 թուականին Պատկեզիչի քրով Ռուսիա գաղթած եւ Ախլցխա եւ Ախալ զազաքը հիմնած են :

Օ. — Այո՛ :

Գ. Օտեանի վկայութիւնները տեսցին մինչեւ ժամը սէկ, երբ նախագահը տակածը ֆակուած յայտարարեց եւ հարցաքննութիւնը յետանկուեցաւ յաշորդ սրահան :

Պ. ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Շարունակուեցաւ Պ. Երուանդ Օտեանի վկայութիւնը :

Ճիգանչիքի ընտանեաց փաստաքան շայտար Րիֆաթ պէյ զատարանի որսանութեանը հարցաքննեց վկայ Ս. Օտեանը որ առու հետեւեալ պատահանները :—

«50 ասրեկան եմ, 26 տարի առաջ հայոց կոզմէ Պապը Ալիի եւ Օսմանեան Պանքայի վրայ կատարուած յարձակումները չեմ յիշեր : Յիսուն տարուան ընթացքին թուրքերուն կողմէն շատ հալածանքներ ներ ու հարստահարութիւններ տեղի ունեցած են եւ մեր Պատրիարքարանը սիշա բողջած է թ. Դրան : Ես բոլոր զեպօքերը չեմ յիշեր, բայց եթէ զեպօքերը ձեկիկ մեկիկ հարցնէք կրնամ պատասխանել : Հայերը խնդիր մը առին թ. Դրան : Ես բոլոր զեպօքերը չեմ յիշեր, բայց եթէ զեպօքերը ձեկիկ մեկիկ հարցնէք կրնամ պատասխանել : Հայերը խնդրազիր սը աջ լին թ. Դրան, նոյնիսկ Օսմանեան Պանքան մտան : Ի՞նչ յարի ընթացքիս թուրք ժողովուրդին զեմ բողջ մը չունիմ : Տեղահանութիւնը եւ շարքերը բա-

ւակած են սպառնացանելու թէ ի՞նչ է Բուրջ մազ-
 գուրգը: Այս կտորածներէն առաջ մենք կը կարծէք
 ինք թէ Բուրջերը լաւ յատկութիւններ քանին:

Եթէ ես ըսի թէ կարգ մը Բուրջեր կը մերձե-
 ին ստորագրուած հայոց տնօրէնով սպրանքները գը-
 նել, առիթաբար ստորագրութիւններ են:

Բուրջերը հայերու լեզուն եւ ազգութիւնը վեց
 քանրու ընթացքին չեն սւզած զնչևէ:

Անտառչաւի մէջ կովկասեան, Միջագետքի եւ
 Պաղեստինի նահանգները կային, իսկ ներսերը պատե-
 րազմի դաշա չէին եւ հայերը քշուած էին միւս նա-
 րկանները:

Տեղականութիւնը սկսան 1915 Մայիսին: Պազ-
 տաա գրուուեցաւ 1916ին կամ 1917ի սկիզբները, այն-
 պէս որ Մուստաֆա եւ Տէա Զօր պատերազմական զօր-
 էին: Մուսուլէն մինչեւ Պազտաա սաքով ասանքիինք
 որուայ նանապարէ է:

Մարտարայի մէջ անգլիական ընդձագեաներ եւ
 Աւել Մոզու մէջ առևտական նաւատորմի անբազանաւ
 եւ ի՞նչ գիտնամ. ես այն ատեն Տէր Զօր աքսոր էի,
 ոչ մէկ լաւ չէի կրնար ասել մինչեւ իսկ լրագիր
 չէի տեսներ:

Անուանացած չեմ եւ զուակ չունիմ:

Բուրջ կոտորածութիւնը երբեք չարագործարար
 գրաղէտներ եւ մատուրականներ աքսորած ըլլալուն,
 որովհետեւ գրաքննութիւն հաստատուած էր եւ ոչինչ
 կարելի չէր նրանաբանիլ:

Զինուորականութիւնը ամբողջ Բուրջիոյ բնակչ-
 լութեան յատուկ էր:

Երէջի քանուած տարակիրներու մէջ եթէ երբ-
 տաաբաններ չկային, ես արդէն ըսի որ զինուորա-
 գրուած էին, սակայն կային երիտասարդներ ալ ու-
 բոնց իրենց կիներէն բաժնած եւ անյաւա սւղգու-

Քննարկ արկուած էին. 'անոնց կրնէրէն անգիցաց այ: Յարագութեան ժամանակ երկուսորդն: ազօրութեան, անոնք քաղաք Մնացած էին ոչ թէ արդէս գառաւիթս զինուոր, այլ զերթ զինուորական ծառայութեան: Այդ Քննարկներն ապակիս պետէլ կ'ընդունուէր, այնպէս որ շատերը իրենց պէտէլը զհարած ըլլալով Մնացած էին իրենց ընտանիքներուն քով: Գտահարչութի առաջին երկու ասորիները լլեակէլ կ'ընդունուէր, նոր օրէնքը վերջէն կրտարակուեցաւ:

Է.— Հայերը անկախութեան փոփոք սեփնցած են:

Օ.— Կրնա՞ք ըսել թէ կը գտնուի ազդ սը որ անկախութեան չփոփոքի:

Զ.— Վարդգէս ու Զօհրապ աշխատեցան Հաստատնի անկախութեան:

Է.— Այս քրկն անձերը Քոյիական հարցին դէ՞մ էին:

Օ.— Այո՛, աշխատած են միայն արդէսգի բազմաբարգու Մներ անգիս ունենան ու նոյն իսկ այս մասին խոսած են նախ խորհրդարանի բեմէն:

Զ.— Քիչ առաջ ըսիք որ բոլոր կոտակները անկախութիւն կը բազան, ազատիլ արտագետազ ասորէն. այդ երկու անձերն ալ անկախութեան կողմնակից նշան են:

Օ.— Ես անոնց գաղափարներուն մէջ չեմ, չեմ գիտեր:

Զ.— Ինչո՞ւ իբրեւ մասուորական գուք յաղագեցաք ազատիլ եթէ կտառգարութեան նպատակն էր մասուորականները սպաննել:

Օ.— Մինչեւ 1915ի վերջերը Չարգերը անգիս ունեցան, անկէց վերջ չեմ գիտեր ի՞նչ ազդեցութեամբ ուղղակի սպաննութիւնները դադարեցան, անկից վերջ սկսաւ ուրիշ քաղաքականութիւն սը, առաջանքս:

անթափեալք եւ ծարաւով, շարունակական աքսու
բով սպաննելու քաղաքակառնութիւնը:

Հ.— Դուք ձեր աչքով տես՞ք սպաննութիւնք
ներ:

Օ.— Ո՛հ:

Հ.— Դուք ըսիք որ հայ նախարարներ ասնցս
ւած էին սրովնեալ թուրքերը սարգ շուկէին մինչեւ
հիմա ալ բոլոր պաշտօնատուներուն մէջ հայեր կան,
ափիկա՞ ալ կը վերադրէք համապատասխան թուրքեր
գոյութիւն յունենալուն:

Օ.— Այո՛, այդպէս կ'ենթադրեմ, եթէ համա-
պատասխան մարդ գոյութիւն ունենայ, անոնք ալ
պաշտօնէ կը հանէք:

Հ.— Դիտե՞ք որ Ատրպէճանի վարչապետ Խան
Խոյսիկ ճիշդ Պէկալա խանի պէս հայու մը կազմէ ըս-
պաննուած է:

Օ.— Ո՛հ, չեմ գիտեր:

Հ.— Դիտե՞ք որ Ատրպէճանի երեսփոխանական
ժողովի անդամ Հիւսնի պէյ սպաննուած է հայու մը
կողմէ:

Օ.— Չեմ գիտեր:

Հ.— Ձէ՞ք գիտեր որ աս անբոնները տեղի
կ'ունենան այն պատճառով որ հայերու կողմէ փոխ-
ցուած եւ անպատիժ մնացած են անբոնները:

Օ.— Այդպէս չեմ խորհիր, սրովնեալ ընդհան-
րապէս ճիշտ անբոններ կը բանալին կամ կը պատ-
ժախին: Կրնայ ըլլալ որ ազատողներ ալ ըլլան, ինձի
վերաբերութիւն չունի:

Հ.— Հայերուն օգտակար կ'ըլլա՞ն անբոնները:

Օ.— Ես սեւէ մարդասպանութիւն չեմ արդար-
բացներ:

Հ.— Ըսիք որ երեսփոխանական ժողովին մէջ

չքնուած հայ անդամները արտօրուած եւ սպաննուած են: Գրեւէ՞ք որ հայ երեսփոխաններ ալ քուէարկած են սեղանահանութեանց օրէնքը:

Օ.— Նախ չեմ գիտեր թէ այդ օրէնքը վիճարանուած է խորհրդարանին մէջ, եթէ նայնիսկ հայ երեսփոխանները քուէ ասուած ըլլան, միայն իրենց կաշին ազատելու համար է:

Հ.— Պատրաստուած այդ օրէնքը լաւ օրէնք մըն էր, մարդավայել կերպով գործադրուելու սահմանուած. այդ շուրք հեռեւանքները առաջ եկած են քործադրողներու գէշ ըլլալուն հեռեւանքով ի՞նչ կ'ըսէք այս մասին:

Օ.— Ոչ ես այդպէս չեմ կարծեր, ընդհանրապէս համոզուած եմ որ մասնաւոր կերպով հրամայուած էին այդ սարսփները:

Հ.— Գրեւէ՞ք որ քննիչ մարմիններ զրկուած են այդ ծայրայեղութիւնները սուսզելու համար եւ ճէճալ փաշայի քննութիւններու հեռեւանքով երկու քաղի կախուած են Ասանայի մէջ:

Օ.— Ասանայի մէջ ոչ, բայց Հալէպի մէջ երկու արարներ կախուած են:

Հ.— Ըսիք որ Քէօթահիայի մէջ հայերը լեզուած են սեղանահանութեան գիտուսին վրայ: Այս քարազան ցոյց չի՞ տար թէ միայն կասկածելի հայերը կ'աջարուին, քանի որ Բուրճեր կասազարութիւնը ապահովցուցած են իրենց գրասի հայերու մասին:

Օ.— Չեմ կարծեր որ միայն Քէօթահիայ հայերը անկասկածելի էին:

Հ.— Ոնչ քաղաքական կուսակցութեան կը պատկանէք:

Օ.— Քչ:

Հ.— Ըսիք որ սահմանազրութենէն ետք հայ կուսակցութիւններ օրինաւորապէս ճանչցուած եւ

զազանի չէին: Երբ այս կամ ան կայր սպաննա՞ծ են, արևմտագրո՞ւմ են իրենց տեսարկներուն մէջ այդ մասին իրենց վերահերը:

Օ.— Երբ սպաննած են, 25—26 տարի առաջ, երբ վաւերացուած չէին, սահմանագրութենէն ետք իբր օրինաւոր կուսակցութիւն կառավարութենէն Վանչոււած են:

Հ.— Գրեւէ՞ք որ կառավարութիւնը եւ կանչած է շատ մը աջսօրեալներ, երեփօխանական մոզովի անդամներուն յանձնարարականօ՞վ կամ անմիջապէս որ վտարուածին զայացած է աջսօրուածի մասին:

Օ.— Այո՛, քանի մը հօգի:

Հ.— Գրեւէ՞ք որ Փաստրատեանը որ ուսու կառավարութեան կողմէ պատերազմէն առաջ մտնուած գառապարտուած էր եւ երբ սահմանագրութենէն ետք նորմով մը Ռուսիա անցած էր ուսուերուն կողմէ բանաստրկուած էր եւ թուրքերը զիմու՞մ ըրին որպէս զի ազատեն:

Օ.— Այդպէս խնդիրներ մը տեղի ունեցան, բայց մանրամասնութիւնը չեմ գիտեր:

Հ.— Այդ Փաստրատեանը, օսմ. երեփօխան ըլլալով նանդերն Ռուսիա անցած եւ հայ չէթէներու հետ եկած է Վան եւ Գիթլիսը այրած է:

Օ.— Կամ եմ որ Վանը գրաւուած է կամաւոր ներէն, բայց չեմ գիտեր թէ Փաստրատեանը մէջն էր:

Հ.— Ես կ'ըսեմ թէ աջսօրը միայն տեղի ունեցաւ պատերազմ. դատիներու մէջ, իսկ գուք ըսիք որ պատերազմ. դատիէն հազարաւոր մղաններ կետաւ զայրերու հայերն ալ աջսօրուած են. կրնա՞ք այդ կարգի վայրերը ցոյց առլ:

Օ.— Եթէ ամբողջ թուրքիան պատերազմ. դատի նկատենք ոչ. օրինակ Մուստանթա, Գրուսա, Էն-

գիւրի, Գոնիա, Այաքն, Անթալիա Սկազ պատերազմական դառի՝ էին:

Լ.— 2^էՁ գիտեր որ Մուսանիա, Գուսաճ, Անթալիա եւ այլն սիլա թշնամիին սպանաւիթիս ասկ էին:

ՆԱԽ.— Իսկ Գոնիա եւ Էնկիւրի:

Լ.— Այդ վայրերուն մէջ ազատը չէ եղած:

Ս.— Ըսգն-հասանելը աքսորուած եւ շարգուած են:

Գ. Օսեան կ'աւելցնէ թէ Հայերը պատերազմական շրջաններէ հետացնելու պատրուակով փոխադրուցին արմատից, ուր ամենէն աւելի շուտ գրուուեցան Կնգլիսացիներէն եւ Ծրանապետներէն, որինսկ փոխադրուցին Միջագետք եւ Սուրիա:

Լ.— Հայերուն փոխադրուելից անգը հոն է ուր կառավարութիւնը փոխադրեց:

Կ.— Ըսիք որ Հայերը Քաւքասէն բարենորոգում կը սպասէին, 14 տարի է ի վեր Քաւքասի շտաբ տասն անո՞ր բարենորոգումները գործադրելու համար:

Ս.— Մինք 14 տարի չէ որ կ'ուզենք, այլ 60 տարի է:

Լ.— Քաւքասէն ու բարենորոգումներ կ'ուզէի՞ն:

Ս.— Այո՛:

Լ.— Հայերը Քաւքասէն իբր ասաւելու թիւնք ազգ. ժողով եւ կրօն. ժողով չունի՞ն:

Նախագահը կ'ընդմիջէ, ըսելով որ այս ժամին խոսած է արդէն:

Լ.— Տրապիզոն, Էրզրում, Վան պատերազմի ընթացիս ջնդիներ կրնայի՞ն մեալ,

Ս.— Ոչ:

Լ.— Հաջորդ փուլն Անգլիոյ շիժուումներ ըրած է, որպէս զի արեւելեան Ծախանդներու մէջ բարենորոգումներ ընէ. բայց Անգլիա չի՞ գիտեր ինչ պատճառներով Եւէտի եւ Նորվեգիոյ յանձնեց այդ գործը:

Օ.— Ձեզ գիտե՞ք:

Դ.— Հալիբը Գոնիայի հուսակալ ձեւալ պէտէն
ձորհակալութեան գիր չ'ն գրկած:

Օ.— Գիտեմ եւ կը հանչեմ ձեւալ պէտէ որ
արժանի է շնորհակալութեան եւ հաւանաբար այդ
տեսակ թուղթ մըն ալ արուած ըլլայ:

Գառազարութեան շարունակութիւնը տեղի պիտի
տր ունենայ վազը:

ԱՐԿԱ ՊՈՒԿՏԱՆՈՎԻՉԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Այժմ Գուհամազկիչ երգուելէ յետոյ ըբու հե-
տեւեալ յայտարարութիւնը.—

47 տարեկան եմ, մնամ եմ Գաթուի մէջ եւ ար-
կեսագ ճարտարագէտ եմ. հաս իմ հասցէս է Թի- 27
էլմա Յաղ փողոց: Ատեւառբով կը գրագիտ: Գալլուի-
նքէն փախչելով հաս եկայ 1920 Յուլիսին:

1918 սեպտեմբերին հայկական կոտորածնեցոց
տանն եւ Գաթու կը գտնուէի 15 հազարէն սինչեւ 30
հազար հազի սպաննուեցան: Եւ քաղաքին մէջ հրեա-
յի մը տունը կը գտնուէի. Կոզապուաը ընդհանուր էր,
իսկ սպաննութիւնը միայն հայոց վրայ կը գործա-
գրուէր: Եւ զ'անգամակցէի Հայոց Ազգա.ին Յարևուր
գին: Ճիվանչիբը այն տանն ներքին գործոց նախա-
բար էր:

Երբորդ որը ճիվանչիբը գազրեցուց կոտորածը
եւ ուրիմ ինքը կրնար արգիլել անոր սկսումը: Մըլ-
մարիս է որ երբ կոտորածները վերջացան, քանի մը
հայ մասւորականներ ձերբակալեցին եւ բանտարկե-
կից, եւ երբ անոնք հարցուցին թէ ի՞նչու ձերբակալ-
ուած եւ բանտարկուած են, պատասխանուեցաւ, «Ճի-

վանչիր կրնայ այդ մասին ձեզ բացատրութիւն տալն:

Անտոնցմէ սմանք հեռացուեցան, բայց երբ անգլիացիները եկան անտոն որ Պաքու կը գանուէին ազատ լքահանուեցան: Չնմ գիտեր թէ ինչու թաթարներն ու թուրքերը շարզեցին հայերը:

1918 Մարտին պայքարը Մուսաղաթի եւ պաշտեակներու իջնու էր, եւ հայերը ամէն ճիջոց գործածեցին երկու կողմերը հաշտեցնելու համար: Այն կողմին պատճառն այն էր որ պաշտեակները թաթարներու սեփական 34 հրազէններ գրաւած էին: Հայերը անտոնց փոխարէն առաջարկեցին 34 հրազէններ առ թաթարներուն: Հայերը սինէմաներու եւ թաաքաճներու մէջ ազատամեարան տալին եւ կերակրեցին էինք հազար թաթարներ: Վերջէն թաթար պատուիրակութիւն մը եկաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդին եւ շնորհագրութիւն յայտնեց եզածին համար: Սնպակմ, բերի կտորածին չարորդ օրը յայտարարութիւն մը իրաւաստանուեցաւ որով կ'ըսուէր թէ ամէն ոք կրնայ իր գործով զբաղիլ: Այդ յայտարարութեան մէջ հայոց մասին բան մը չկար:

Յայտարարութիւնը եւ անոյ սակայն բաւերը չեմ յիշեր, միայն գիտեմ թէ իստաք այն էր որ ամէն մարդ կրնայ գործի սկսիլ: Ճիզանչիք Մուսաղաթի քիտրներէն էր: 1905ի աւստական յեղափոխութեանէն լստայ թշնամութիւն սկսաւ երկու ցեղերուն միջեւ: Ռուսոյ մէջ փոքր ազգերը ինքնավարութիւն կը պահանջէին երբ պատերազմը սկսաւ: Թաթարները եւ վրացիները Գերմանիոյ եւ թուրքոյ համակիր էին, իսկ հայերը Համաձայնութեան: Այս պարագան աւելի կըրգտեց հակառակութիւնը:

9. Արամ Գուկասանովիչ վկայութիւնը շարունակեց այսպէս:—

Սնպակմ բերի կտորածները ըստ իս հետեւեալ

կերպով անգի ունեցան: Քուրճերը եւ հայերը կը պատերազմէին, Քուրճերը յաղթեցին եւ այսպէսով հասարակ անգի ունեցաւ: Առանց կողմնակիցութեան հասարակութեան այնքան ընդարձակ սահմանի վրայ հասարակներ չէին կրնար պատահիլ: Քրիստոսական իշխանութիւնը Նուրի փայտի հրամանատարութեան ներքեւ կը գտնուէր:

Գաղաթափին իշխանութիւնը կազմուած էր ներքին գործոց նախարարութենէն, որուն ղուլթը կը գտնուէր ձիվանչիբ: Այդ ժամանակ զինուորական եւ քաղաքային իշխանութիւնները կը գործակցէին:

Սա լուծ չեմ թէ ձիվանչիբը հայերը օրէնքէ գուրս հաշակահ ըլլայ, բայց կ'զգում թէ այդպէս է: Ընդհանուր թշնամութիւն մը կար հայերուն հանգեց եւ ասէն առատ շատ մը հայեր կը հաւատարմէին եւ կը շնորհէին կողմնակիցութեւն եւ վստահներու մէջ, իբրեւ ժողովուրդին ծագիլ առարկայ: Հոյ մը օրէնքով ինքզինքը պաշտպանելու պատենութիւնը չունէր:

Քուրճերը հայ գեղիները կը սգաննէին, մինչ որիչ ազգի գերիները ազատ կ'արհաւելին:

Կազապուտը ընդհանուր էր եւ միջազգային: Հայերուն գրացի թաթարներն ալ կ'ազգապատեցան: Սա ի՞նչ պատուած ասունէս նայելով տեսայ իսկ մը հայ յարգիկ, կրնար եւ ազգներ սրտեք զինուորներէն կը ջուլէին փոզոցին մէջ: Յանկարծ կրակ բացին անոնց վրայ եւ սպաննեցին մօտեցն ալ: Սա վերջէն տեսայ անոնց գեղիները որ երկու օրէ ի վեր հոն կը մնային եւ անոնց մէջ փոքրիկ մանուկ մը կար:

Իմ բնակարանս բարձրագիւր ըլլալով, ես անկէ կը տեսնէի զինուորները սրտեք ուրիչ ասուներ կը մտնէին, Սրբ կը հարցաւ թէ հոս հոն հայեր կային, չէ պատասխանէ թէ հայերը կամ տեղի ու տեղի չէ սպաննուէին եւ կամ կը նեղացնէին սպաննելու իս-

ժուր: Ի՞նչ քրոջ ներկայութեան երես հայ կիներ քչա-
նարարում էին: Գոտարածէն յետոյ կիներու բնա-
քորուսը շարունակական գարնաւ: Կոտարածներուն
տանն ազգային խորհուրդը լուծուեցաւ, սակայն յե-
տոյ մենք նորէն քով քովի եկանք եւ Աւաջնորդէն
ես պաշտօնազէս տեղեկացա, այս բանարարութեանց
մասին:

Եան Առյուկին վարչապետ էր: Ճիվանչիբ ներ-
քին դործոց նախարար: Բազաթին աճըզլ էլթամու-
թիւնը Ճիվանչիբի նեւթէն մէջն էր:

Յայտարարութեան մասին տեղեկութիւն չու-
նիմ, սակայն աւաջնորդող յօդուածներ կը հրատա-
րակուէին հայերու դէմ ղեկառդիթ թերթին մէջ: Անդ-
թիացիներու երկրորդ ժուաթէն յետոյ դաշնակից յանն-
թիտօղով մը կազմուեցաւ հայրց նիւթական կորուս-
ները դնահատելու համար միայն: Որքան որ կը յիշեմ
այդ կորուստը 40 միլիոն բուրլի քնահատուեցաւ, այ-
սինքն մտաւարանդէս մէկ միլիոն անդլիական սակի:

Ռուսական յեղափոխութենէն յետոյ, ուսու-
կան գինուարները սկսան քաշուիլ դէպի Ռուսիա եւ
ճակատին պաշտպանութիւնը ձգեցին ուսուսկան բա-
նակներու մէջ դանուսի հայ գինուարներուն: Այն ու-
տեն թաթարները ճակատի նեւ եղած հազարակցու-
թիւնները կարեցին եւ գինեալ պայքարներ սկսան
ուսեբու եւ թաթարներու եւ հայեչու ու թաթար-
ներու միջեւ, որու ընթացքին երկուտանք շատ մը
գիւզեր ոչնչացան:

Ճիվանչիբը կը ճանչնամ, մենք պաշտօնակից
ներ էինք. իբր հարսարագէտներ: Կոտարածներուն
տանն ինքը բանակին մէջ կը դանուէթ, քաղաքէն կէս
ժամ հեռու, կոտաղարութիւնը աճըզլութիւնը ճան-
էր: Ատիկա ես յետոյ իմացայ:

Երբ բանակը շատ, միայն յառաջապանները
եկան: Բարձր հրամանատարութիւնը քաղաքէն գուր
մնաց:

Ընդհանուր գառախալութեան հոգով հարցա-
քննութեան երթարկուելով, վկան ըսաւ:

«Հրաման մը հրատարակուեցաւ թէ ամէն ոք
հրէայ գործի սկիւի եւ կտորածը քաղաքեցաւ:

Սա անսոյ որ կարգ մը թուրքեր ու թաթար-
ներ կախուեցան, որովհետեւ անոնք հրամանին հնա-
զանգած չէին: Սա չեօ գիտեր թէ ճիվանչիք անձնա-
պէս պատասխանատու է, բայց ես իս կործիքս կը
հիմնեն այն փաստին վրայ, թէ՛ երբ քաղաքի ման հը-
կատան հրատարակուեցաւ, կտորածը վերջ գտաւ:

Թէ՛ սպաները եւ թէ զինուորները կողպուե-
աին ժամանակցեցան, եւ զինուորական ուժերը կառա-
վարութեան մաս կը կազմեն: Չորրորդ օրը ես անսոյ
հայկական թաղին մէջ թուրք սպայ մը, որ կողպու-
աիցները կը ձեռներ: Հայ զինուորները որոնք ուսու-
կան բանակին մէջ կը գտնուէին զինուած էին, սա-
կայն քաղաքին ընտելութիւնը անպէս էր:

Այս հայ զինուորները կը պաշտպանէին քաղա-
քը որ ասկաւին ուսուսկան էր եւ ասկաւին գրաւ-
ուած չէր Ատրպէտանի նորակազմ հանրապետութեան
կողմէ: Թուրքները 1918 սեպտ. 16ին Պաքու մասն,
Նախապէս, աստիկն յեղափոխութենէն յետոյ Պաքուի
մէջ աստմտեայ կառավարութիւն մը կար: Ենվէր
փաշան եւ երբեք անսած չեմ Պաքուի մէջ:

Պաշտպան փառատարանին կողմէ հարցաքննուե-
լով, վկան ըսաւ:

Սպաները կը վարէին կտորածը: Չեմ գիտեր
թէ զինուորներուն հրամանատարը ո՞վ էր: Ճիվանչիք

Մուսավոթի իրարն էր: Կատարածէն յետոյ հաս ու հոն հայերը կը սպաննուէին սահմանափակ թիւով: Աժէն մարդ կը հասկնար թէ կառավարութիւնը պատասխանատու էր: Չես գիտեր թէ Ի՞նչ կը խորհէր կառավարութեան անէն մէկ անգամը ռուսներու, եւ կամ թէ ձիվանչիք կատարածներուն ի նպատակ իրան տէ կամ ոչ: Չես գիտեր թէ Էնվեր փաշան Գանձակ գացած է թէ ոչ:

Ձիվանչիքի քառասունին պահանջին վրայ դատարանին կողմէ հարցաքննուելով, զկան ըսաւ.—

1918 ժամանակ հայերը ինքզինքնին չէզոք յայտարարելով պաշտօնակներու կատարած կատարածին չի ստանակցեցան, բայց այն հայերը որոնք պաշտօնակներու շարքին մէջ կը գտնուէին մասնակցեցան իշխաններու կատարածին: Պագուի մէջ 1918 ժամանակ մատուցուած 2000—3000 իսլամներ շարքուեցան:

Ձիվանչիք քաղաքավարի էր եւ վարպետ:

1905ի յեղափոխութեան ժամանակ Ռուսիոյ քաղաքականութիւնն էր կայտարարեալ մէջ ապրող փոքրիկ ազգութիւնները իրարու դժ լարել եւ այդ տարի զինեալ ընդհարումներ տեղի ունեցան հայերու եւ թաթարներու միջեւ: Թաթարները կրթուած չէլաւ լով անոնց մէջ այս ազգութեամբ պրոպագանդա եղաւ որովհետեւ անոնք ինչ որ լսէին կը հաւատային եւ հակակրթութիւն սկսաւ անոնց կողմէ:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը կազմուած էր զանազան քաղաքական կուսակցութեանց ներկայացուցիչներէն. ես անգամ էի Ազգային Թամակավար կուսակցութեան: Գանձակցութիւնն ալ ներկայացուցիչներ ունէր: Թաթար զինուորները, թաթար զինուորները եւ քաղաքացիները թէ՛ Պագուէն եւ թէ չրջականներէն մասնակցեցան կատարածին:

Թրքական լեւ Աւրապէանի սպայից, համազգետ.

ներսն մէջ շատ մեծ ասորիներովն չկար. ի բաց
տեսաւ միայն Ասորացեանցի սպաներէն ուս-
նացներ կը կրէին:

Այն ընտանիքները որոնց հետ ես կ'ապրէի Հի-
պանցի հրեաներ էին, անոնք շատ աննշան կապակ-
ցութիւն մը ունին Պալոսոյ հետ: Ես մինչոյն ասան մէջ
կ'ապրէի, բայց ապաստանեցայ անոնց յարկը:

Չեմ կրնար հասկնալ թէ ի՞նչպէս հայերը կըր-
նային զբզուկ իսլամները զիրենք կատարելու համար,
սրբօրէն անոնք (հայերը) Պաղօսն պաշտպանող մի-
շաղկապին ուժին մէկ մասը միայն կը կազմէին:

Ինչնակցութիւնը ընկերվարական կուսակցու-
թիւն մըն է, քոմիւնիստական կուսակցութիւն մը չէ
եւ կառաջի թշնամի մըն է այդ իսլամներուն:

Կարապետ Սազեանն երգուելէ յետոյ պաշտպան
փաստարանին հարցումներուն պատասխանելով նեանե-
փաւ յայտարարութիւնները ըրաւ. —

«Ես արկեստով գործին եմ. 38 տարեկան, կը
ընակիմ Հայ կղզի. Բնիկ Տրապիզոնցի եմ: Անկէ հե-
տացած եմ 1895էն ի վեր եւ միայն մէկ անգամ վե-
րադարձած եմ. 1912ին, երբ ասորի մը մնացի հին:

«Իմ բոլոր ազգականներս Տրապիզոնցի են:
Հայրս մեռած է, իսկ մայրս ողջ է: Պատերազմի ըն-
թացքին մայրս աջարուեցաւ Հալէպ եւ Տեր Զորչ
Ամրաստանեալը կը ճանչնամ: Ես Տրապիզոն գիւղէն
եմ, այն է Եւան. որ Տրապիզոնէն 4 մամ հեռու է:
Ինքը մօտ 4 տարեկան էր երբ ես Տրապիզոնէն հե-
տացայ 1895ին: Ամրաստանեալին հայրը կը ճանչնամ,
անոր անունը Յակոբ էր: Տեղւոյն ամէնէն բարեկեցիկ
ազարակապանն էր: Իր ընտանիքը ամէնէն յարեկեցի
էր գիւղին մէջ: Ամրաստանեալը 4 տարեկան եղած ո-

անն անարակազմ էր եւ պատշաճօրէն չէր կրնար քայել: 1918ին երբ ես այդ գիւղը այցելեցի, անսոյ եւ խոսեցայ ամբաստանեալին հետ: Այն ատեն շատ հանգորա էր եւ լուսնկարագրի ատէր: Ես իմ դրամս կըրնամ անոր վառահիւ: Երբեք լսած չեմ որ ան ստախոս մը ըլլայ: գի՛նով եւ կամ գողն:

Գոտախազութեան կողմէ հարցաքննութեան ենթարկուելով, վկան ըսաւ:

1912ին շարաթը երկու կէտք չիցամ կը աննէի զինքը: Ամբաստանեալը ամուսնացած չէր: Անոր հայրը եւ մայրը ոչլ էին, մէկ քայր օւնէր եւ մէկ եղբայր:

Տիկին Գոհար Սարգեան, երգուելէ յետոյ պաշտպան փոստարանին հարցումներուն պատասխանելով, ըրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը. —

«Հաւ կղզի կը բնակիմ. 35 տարեկան եմ. ծընած են Տրապիզոն, իմ ազգականներս բնիկ Տրապիզոնցի են. ամուսնացած եմ: Տրապիզոնի մէջ ամուսնացայ, Արամ Սարգեանի հետ որ ետպայտի անհետուրով կը զբոսէր: Ամուսինս սեռած է: 1915ին Տրապիզոնի մէջ մեռաւ: Աքսորեցին զինքը եւ զբնի մտկայի մը մէջ եւ սպաննեցին: Երեք զուակներ օւնիմ, որոնք ոչլ են: Ամուսինս հարստ էր: Անոր հարջտութիւնը թուրքերը կողոպտեցին: Ինծի բանութեամբ խլամացուցին եւ մահմետականի մը հետ ամուսնացուցին: Զինադադարէն յետոյ ամուսինիս քովէն փախայ եւ Քիֆլիս գացի:

«Ամբաստանեալը կը ճանչնաս: Բնիկ Շօնա գիւղէն էր, ուր ասէն ամառ կ'երթայինք արձակօժըր գով: Անոր ազգականները բարեկեցիկ են եւ յարգուած: Զինադադարէն յետոյ ամբաստանեալը Քիֆ.

յիսի մէջ տեսայ: Հոն մեր ուսն մէջ ան երեք սր կիւր
Մնաց: Այն աստե՛ն Փոքու Գ'իք Չար իր ազգականները
թեանկու:

Ամբաստանեալին հայրը կը ճանչնար. Անոր
տնունց Յակոբ էր: Ծանալի մէջ հայ եկեղեցի մը կար:

Ամբաստանեալին հորեղբայրը զո՛ւսնայ էր, որ
Ջրային եւ ոչ հուսարակչիս բնութիւն մը անէր:
Ջուն կ'անուանէին շիննթ Տէրաւեր: Ան խննթ էր:

ՇՕր մը իր եկեղեցականի վերաբերուծ հանեցով
աշխարհականի հազուաուով շրջեցու գիւղին մէջ: Աւ-
րիչ անգամ մըն ալ եկեղեցին Թաթարնի վերածնցը
Կոստրաններէն երկու տարս տառալ կամուար գնաց
Թրքական բանակին մէջ սպիայն հակառակ ասոր ըս-
տաննեցին զայն: Սպաննեցին զայն, սրովհետեւ Թուր-
քերը ժառգրով էին հայութիւնը բնաջնջել: Բանահոն
եւ ամբաստանեալին հայրը ազարակ մը եւ լծկան կեն-
գանիներ ունէին: Ամբաստանեալը ամուսնացած էր:
բայց չգիտեմ թէ ե՞րբ: Անոր կինը կը ճանչնայի.
բայց ճակերիմ չէի անոր հետ: Փոքր էինք եւ ես կը
ժողջայի ամբաստանեալին հետ: Երբեմն լուսնոտայ-
թիւն կ'ունենար եւ գինք կը ասնէին ասունը:

Սրբ պատեհքազմը ծագեցու: Յակոբ իր ասրող
ընտանիքը կովկաս գրկեց: Զգիտեմ թէ ինք գնաց թէ
ուչ: Զանի որ ջազաթին մէջ խառնակութիւն, կարգ
Ամբաստանեալին հայրը շատ յարգելի մարդ մըն էր:
բայց ասորբիւնակ էր եւ իր զրպանին մէջ քարեր կը
պակէր: Կարծեմ ամբաստանեալը մէկ կամ երկու զա-
ւակ ունէր: Ան մէկ եղբայր եւ մէկ քոյր ունէր: —

Դասախառնութեան կազմէ հարցաթնուելով վը-
կան ըսու: —

Վերաբարձին աստե՛ն ես կիւսանդ անց կը գտնուէի
եւ այսպէս ցանի մը արիչ աշխիկներու հետ գիւր քու:

գաջը ձգեցին: Բանութեամբ ինծի թուրքի մը կնու
թեան տաին եւ իսլամացուցին: Ինծի ըսին, եթէ
չկամ աձայնիս պիտի սպաննուիս:

Էիմ թուրք տասուինս լու ժարդ մըն էր եւ
ինծի հետ լու կը վարուէր: Վեց ամիս յետոյ ես գոյն
ձգեցի եւ ուրիշ գիւղի մը մէջ պահուեցայ, բայց երբ
աւաական բանակը Տրապիզոն եկաւ ես քաղաք վե-
րագարմայ:

Կատարածէն առաջ ամբաստանեալին հայրն ու
ժայրը սոջ էին: Զեմ գիտեր թէ անոնք հիւստ օճջ
են թէ ոչ, եւ ոչ ալ տեղեկութիւն ունիմ իր կնոջ եւ
զաւակներուն ժաօին: Կատարածներէն առաջ իր կինն
ու զաւակները սոջ էին: Անոնք կատարածներէն ա-
ռաջ Կովկաս գացին: Կարծեմ թէ 1917ին կամ 1918ին
էր երբ ես ամբաստանեալը Թիֆլիսի մէջ տեսայ:

Ան Թիֆլիսի մէջ զբազում մը չունէր: Իր ըն-
տանիքը այն տանն իրեն հետը չէր: Ես կարցուցի թէ
քուր կը գանուէր իր ընտանիքը, բայց ինքը չէր գի-
տեր: Ինքն ալ կ'ուզէր տեղեկութիւն ստանալ, ինքը
չըսաւ թէ իր ընտանիքը կատարուած էր:

Գաշտաշան փաստարանին կողմէն, յորէն հար-
ցաքննուելով, վկան ըսաւ:—

«1917 կամ 1918 տարին գարնան էր երբ ամ-
բաստանեալը Թիֆլիս եկաւ: Ես միայն անցեալ օր
տեսայ ամբաստանեալը Գուրոյ մէջ, այս դատարանին
տակել: Ես տեղեկութիւն չունիմ թէ ամբաստանեալը
պատերազմի տանն թրջական բանակին մէջ կը գը-
նուէր: Ես կրնամ ցուցնել իմ լուսանկարս թրջական
տարազով:

Հայ թերթի խմբագրէ մը տեղեկացայ թէ՛ ամ-
բաստանեալին դատի մասին ծանուցում կոպ թերթին
մէջ: Վերջին վկան իմ գրացիս էր: Երբ Եանա փո-
զոց կը գընուէինք, ամբաստանեալը Տ տարեկան էր,

իսկ եւ 12 ասրեկան: 10 — 15 շաբաթի առաջ էր երբ ես
կը խազայի իրեն հետ: Իր հօրեզբօր անունը Արիս-
տակէս էր. Շանա կը գտնուի Տրապիզոնի արեւելքը,
եւ երեք շաբաթ օրուան համբաւ է: Չեմ գիտեր թէ այս
սենեակի արեւելքը ո՞ր կողմն է: Շանա Տրապիզոնի
առասական կողմէ կը գտնուի:

Ճիվանչիբի ընտանիքի փոստարանին պատան-
ջին վրայ գտաարանին կողմէ հարցաքննուելով վկան
լլաւ:—

«Ես ծնած եմ օսմանեան հպատակ, բայց ա-
րիւնդանցած եմ առեւտրականի մը հետ: Ես թէ՛ ին-
ձի եւ թէ զուտկնեբուս համար անցազիր ունիմ: Հոս
գտաարանին մէջ չունիմ. Ես կը բնակիմ Հայ կղզի,
Քաչնեան պանդոկ:

Տրապիզոնի Քըրզաուէ եւ Նէմլիզաուէ անունով
թուրքերը կը հանչնամ. ժանուանդ Մուսթաֆայի,
Քըրզաուէի փեսան, որ երեք անգամ կեանքիս սպա-
նաց եւ բնութեամբ զիս իսլամացուց: Իմ թուրք ա-
մուսինս շատ ծանօթ էր հան: Անոր անունը հանէմ
էֆէնաի է: Որպէս վկայ անցած եմ թրքական դա-
տարան: Ես վկայ էի Ալիի պէյի գաղտնաբերութեան
Նախագահը Մուսթաֆա փաշան էր»:

•••

Տիկին Համասփիւս Խոյեան երդուելէ յետոյ,
պաշտպան փոստարանին հարցումներուն պատասխա-
նելով, ըբաւ հետեւեալ յայտարարութիւնները:—

«Ես 37 ասրեկան եմ, կ'ապրիմ Հայ կղզի, ա-
մուսինս ցանանայ է, Տէր Վահան Խոյեան: Մտած եմ
Տրապիզոն: 22 տարի է որ հեռացած եմ Տրապիզոնէն»:

Ամբաստանեալը կը հանչնամ, որ իմ քրոջ ազ-
նկան ամուսինն է: Անոր անունը Միսաք Քօրլու-
կան է:

1913ին և Տրապիզոն գաղի և Կոն մնացի երեք ամիս: Շանա գրողէն եմ: Շանա Տրապիզոնէն 4 ձաժուան եամբար է, կարելի է նաւարկ ալ երթալ:

Ամբաստանեալին հարբ կը հանքնազ անուծը Յանար է: Անոր մայրն ալ կը հանչնաւ բայց անուծը չի գրեար, մինչ շայն մամա կը կոչէինք:

Անոր մեծ հայրը կը հանչնամ, անուծը Տէր կառապետ էր, Յակոբի եղբայրը կը հանչնամ, որ քա հանայ էր: Անոր անուծը Տէր Աբխատակէն էր: Ամբաստանեալին Կոնզաւայրն էր: Երբ 1913ին և Կոն քացի, այն ատեն սխալն իմացայ որ չամբաստանեալը յարի մը սառչ անուծեացով էր ինք քաջա ողջկան, իսկ քայցիւթնէն մարտարապետ 18 ամիս աստղ:

Ամբաստանեալը 1913ին միտակ մէկ գաւակ սուներ, կարծեմ թէ յետոյ Պաթումի մէջ երկարացա զուակն զը կը կոչնէցած է: Ան Արսւանչ անուն եղբայր մը ուներ և Աղաւնի անունով քոյր մը: Տրապիզոնէն անգանաձուեցաւ և կարծեմ թէ արանհուած է:

Ես կը կոչ գաւակ սուխի ողջ: Աւրի մէկ գաւակ կըս մեամ է: Անիկա սպաննուեցաւ բրզէս գինուար անդի, և Ֆրանսական բանակներուն մէջ: Երբ ևս աստղին քիչքս կեանցայ Տրապիզոնէն, ամբաստանեալը ութ կաւ ինք ասրեկան էր: Անոր մայրը Եւրի զաւակներ ալ ուներ որոնք շատ մատաղ հասակէ մէջ մեամ: Ամբաստանեալը շատ ակարակազս էր, կանուար քալել չէր կրնար և կ'իյնան գետին, իջածը գութնէնէր զնկալ: Երբ 3—4 տարեկան էր, այն ատեն նոր սկուա քալել և խոտիլ:

Անոր հայրը սկիզբները լաւ էր, բայց վերջերս կը վախնար դուրս նլիւ, վախնալով որ զինք կ'ընդգաննէ:

Հորեղբայրը ասորոյինակ ասրգ մըն էր: Երբեմն իր եկեղեցական վերաբաւն կը հանէր և այլ վրեժակի

մէջ փողոցները կը պատէր: Յետոյ կամուրջ զինուոր
եղաւ թրքական բանակին մէջ եւ երբ մեկգլխեաց կը
կը գանուէր, հոն ուրիշ հայ զինուորներու հետ կո-
տորուեցաւ:

1913ին ամբաստանեալը յորդուած եւ բարձր
տարգ մըն էր: Իր ծնողքը բարեկեցիկ էին: Շատ հո-
գեր ունէր:

Մասուորապէս ետթը կամ ութը ամիս առաջ
երբ կովկասէն եկաւ, իբրեւ արզազան սեզի այցել-
լու թիւն աւաւ եւ Պապ մեր աւանը: Պատերազմին
առնն իր գլխէն անցածները բոլորը պատմեց: Տրու-
պիզսէն ան փախած էր Պաթում եւ անկէ թիֆլիս:

Նա գոհ էր որ իմ քրոջ ազնիւ ամուսնացած
էր ամբաստանեալին հետ: Չեմ կարծեր թէ ամբաս-
տանեալը կարող է գէշ գործ մը կատարել:

Դասախազութեան կողմէն հարցաքննութեան
ենթարկուելով, զկոյ աիկին Խոյեան լքաւ, —

Ամբաստանեալը կը ճանչնայի մինչեւ 8 կամ
9 տարեկան: Լուսնոտութենէ կը ստապէր, որով
պատճառաւ երբեմն կ'իյնար եւ բերանը փրփուր կը
կոտէր:

Մեծնալէն յետոյ չեմ գիտեր թէ ինչպէս էր իր
կասկածութիւնը, բայց քոյրս ինծի ըսաւ թէ երբ իր
ազնիկը ամուսնացուց անոր հետ, չէր գիտեր որ ան
գիշերաչարչիկ էր, միայն վերջէն այդ բանը երեւո-
ւելաւ: Չեմ գիտեր թէ ան ծագուից թրքական բա-
նակին մէջ թէ ոչ:

Պէնպուա Խոյ միզանչիբի մասին երբեք չեմ
չեմ: Ամբաստանեալը խօսեցաւ Պաքուի բոլոր խո-
փութիւններու եւ կատարածներու մասին, բայց միւ-
զանչիբի անունը չիշտատակեց:

Նա նախապէս երբեք գտաորան գտնուած չեմ:

Գառարանին կողմէ հարցաքննուելով, զկան ը-
սու.—

Ինծի Ճիվանչիրի անունը աւոււ, սրգէս պա-
տարանաւու կողմուաներուն: Ես սխալեցայ բայց
հիմա կը յիշեմ: Անոր ժամին լսած ըլլալս հիմա յի-
շեցի: Կառարաններու հետ կապ չունեցող ուրիշ անու-
նի էջ չիշատակուիմք: չեմ յիշեր:

(Ճիվանչիրի փառարանին պահանջին վրայ).
Աճրաստանեալը 31 կամ 32 տարեկան պէտք է
ըլլայ: Հոս գալէն յետոյ ստրաստանեալը երբեմն մեր
տունը կուգար. երեք կամ չորս անգամ: Չեմ գիտեր
թէ Պալսայ մէջ ո՞ւր կ'ապրէր:

Շահաթի մէջ իմ առնա 15 վայրկեանի չափ հե-
սու էր անոր աւանդն:

Շատ անգամ ան քունին մէջ կը քալէր: Իր
լինանաութիւնը տեսած եմ երբ ազայ էր, բայց տե-
սած չեմ որ քունի մէջ քալէր:

Ստորութիւն օւնէր քալել եւ արթննալով ին-
քզդինքը ուրիշ տեղ մը գտնել: Աճրաստանեալը երէ-
րեք քանտարկուած չէ:

Չեմ գիտեր թէ հայերը կառարան ըլլան թուրքերը:

Աճրաստանեալը քունի մէջ կը քալէր ուղեբը
գոց: Չեմ գիտեր թէ գիշերաշրջիկութեան համար զին
քը բնիշկի տարած են թէ ոչ:

Շահա կը քեկովաղուի Ձիֆիլի Գովագի պաշ-
տանեալով սը, երկու ժամուան ճամբայ հետու Շահա
ձողէն երկու կամ երեք ժամ ներսն է:

Չեմ գիտեր թէ 1913ին Տրապիզոնի կառավար-
րիչը ո՞վ էր: Չեմ գիտեր թէ ստրաստանեալը դրամ
աւանդ էր ինծի այցելութեան եկաւ: Ես ամուսնոյս
հետ միասին կ'ապրէի:

Վկան վերստին կանչուելով պաշտպան փաստա-
նին կողմէ հարցաքննուելով այն յայտարարութիւն-

կերտ ժառին, զոր ամբաստանեալը իրեն ըրած էր, Տիկին Խոյեան ըսու։—

Պատերազմի սկիզբնաւորութեան ան իր հօրը, ժօրը, կնոջը եւ զուակներուն հետ փախուստ աւուաւ Պաթաւս։ Անկէ անսնց թիֆլիս գացին, եւ այնուհետեւ Պաքաւ։ Ամբաստանեալը թիֆլիս գանուած ասան կամուր գրուեցաւ, բայց չեմ գիտեր թէ ո՞ր բանակին մէջ եւ ո՞ր ասան, բայց ասկէ յետոյ իր ծնագորը, կինը եւ երկու զուակները Պաքաւ զրկեց։ Յետոյ թիֆլիս գնաց։ Սրբ իմացաւ թէ խոսվութիւն ու կտարածեցար Պաքաւի մէջ, բանակէն հեռացաւ եւ հոն գնաց։ Ինծի պատմեց որ հայերը կտարուած էին ինչպէս նաեւ իր ծնագորը։ Ինքը յահուելէ ազատուած էր, բայց զիրաւորուած։ Գնալից աջ իր ծուկին վերեւ եւ զէրգեր իր ձեռքին եւ կանակին վերեւ։

Միևնայն ասան սպաննուած էին իր կրնն ու զուակները։ Պալիս եկաւ, որովհետեւ ոկէ ազգակամի մնացած չէր եւ ինքը կ'ուզէր երթալ Ամերիկա կամ ուրիշ տար երկիր մը։

Գրաստիագութեան կողմէն հարցաքննութեան ենթարկուելով, վկան ըսու։

Ինծի ըսու որ բանակին մէջ ծառայեց։ Ինքը ինծի պատմեց որ իր ընտանիքը կտարուած էր։ Ինքը ներկայ էր երբ իր ընտանիքը կտարուեցաւ եւ ինքը զիրաւորուեցաւ։ Հայ կին մը խնամք տարաւ անոր, եւ երբ ազգեցաւ մեկնեցաւ թիֆլիս։

Այս բաները գիտէի գոտարօնը գալէս առաջ։ Ամբաստանեալը՝ երբ Հայ կզգի իմ աուսն կուգար, պատած է ինծի ամբաներ առաջ։ Սրբ վերջերս սեղի չէր այցելեր, եւ խորհեցաւ թէ ուրիշ երկիր գացած է։ Վերջէն իմացայ թէ այս գործխաւթիւնը պատահած է իրեն։

Միշտ միմակ կուգար եւ երբեմն երկու գիշերօ

մեզ կը մնար :

Ես տեղեկութիւն չունիմ որ ամբաստանեալը Հայ Կղզիի մէջ Թուրքի մը հետ խորած է : 1913ին Տրապիզոնի մէջ Գահար Սարգեանը չէի հանչնար : Ես երբեք անոր հետ խօսած չեմ ոչ Պալոսյ եւ ոչ ալ Հայ Կղզիի մէջ . բայց գիտեմ թէ ամառուան համար կղզիին կը բնակի : Չեմ գիտեր թէ ան Շանայէն է թէ Տրապիզոնէն :

Չեմ գիտեր թէ ամբաստանեալը ընկերակցու . թեան մը կը պատկանի : Չեմ գիտեր թէ ղէնք կը կերէր երբ ինծի այցելութեան եկաւ : Թուրքերու մասին իր ատած զգացումները չի յայտնեց :

Երբ կը 'յուզուէր' իր շունչը կը կտրուէր . իր զէրքին պատճառաւ , այնպէս որ ես չէի թողուր որ ան չափազանց խօսի :

ԳՐԻԳՈՐ ԱՍԻՐԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր Ասիրեան երգուելէ յետոյ, պնշապան փաստաբանին հարցումներուն պատասխանելով՝ հետեւեալ յայտարարութիւնները ըրաւ .

34 ասրեկան եմ , կը բնակիմ Սկիւտար . Գէրազէնեան փոզոց թիւ 38 : Հայոց Ազգ . Խնամառութեան պաշտօնեայ եմ , եւ կը ծառայեմ Գալէլիի սրբանոցը , որպէս ընդհանուր հսկող : Ես Պաքու կը գտնուէի որպէս զօր : Սեպուհի թիկնապան՝ անոր հետ հոն գացի :

Ջորաժարը Հիւսիսային Կովկաս կը գտնուէր , երբ իմացաւ որ անգլիական զօրքերը քաղաքը պիտի պաշտպանեն . ինքը համաւարներու խումբով մը Պաղու գնաց :

1918 սեպտեմբերին կոտորածներուն ասին եւ
 նսն էր: Բրիտանական ուժերը Պաքստէն քաղաքացան
 սեպտեմբեր 14ին իտարէն յետո: Զոր.-Սեպտեմբեր անգ-
 լիացիներուն հետ քաղաքացու: Եւ յանձնառութիւն մը
 ունենալով պարտաւարում էր Պաքստ. մնալու: Իմ
 պարտականութիւնս էր հսկել որ բոլոր քաղաքը պաշտ-
 պանսը ստերը հետանային, քանի որ պաշտ-
 պանութեան մասերու միջեւ հազարապիստութեան մի-
 ջոցները շատ ակար էին:

Բրիտանացիներուն հետանալէն յետո: կոտորած-
 ները եւ արհաւիրքները սկսան: Թուրքերը կ'սպան-
 նէին հայերը: Իմացայ որ 25—30 հազար հոգի սպանու-
 նուեցան: Փազոցներուն մէջ գիւղերը տեսայ: Կոտա-
 բանը կազմակերպուած էր Ատրպէտանի կառավարու-
 թեան կողմէ, որուն գլխաւորները Պաքստ. կը զբա-
 նուէին, ինչպէս Խան Յոյսեկի եւ ուրիշներ: Գիտեմ
 որ այս մարդիկը կազմակերպած էին կ.աւարանը, ու
 բովնեան սանջ կառավարութեան անշարմեղներն էին
 եւ Մուսավաթի լիարները: Եւ կարգացած եւ լսած եմ
 այս:

1918 Յուլիսին, եւ որպէս Թրքախոս սպայ մը՝
 կցուած ընդհանուր հրամանաւարութեան, պարտա-
 կանութիւն ունէի հայերէնի թարգմանելու բոնուած
 կարգ մը զուերագիրներ: Ասանք ներքին գործոց նա-
 խարար ձեզմանչիբի կողմէ արուած հրամանագրեր էին,
 սլաղաւած կարգ մը քաղաքներու քաղաքագետներուն
 եւ հետեւեալ իմաստը ունէին:

«Մրբազան պատերազմ մըն է այս, մզուած՝
 միացնելու համար բոլոր թուրք սեղերը: Այս է կա-
 տար անելու համար անհրաժեշտ է որ նախ հայ սեղը
 ընաշնջուի: Հայերը գործիք են անգլիացիներու ձեռ-

քին եւ խօշընդատ կը հանդիբանան մեր քաղաքագան
 համբուն վրայ, որ ուղղուած է կշէպի Հնգկատան:
 Իրածնչա է սննչացնել հայերը, անոնց գիտկներուն
 վթայէն անցնելով մեր նպատակին հասնելու համար:
 Մի խնայէք ոչ սքի եւ հաւատարմօրէն կատարեցէք
 ձեզ արուած հրահանները. Կ. Պոլիս այս համբով պի-
 տի կրնայ ողջունել Հնգկատանը:

Այն ասին հասկցայ թէ յարատեւ կոտորածները
 ձեզմանչիրի հրամանով կը կատարուէին: Թուրքերն ու
 թաթարները միամտալու համար Հայաստանի վրայէն
 պիտի անցնէին:

Սա լու կը նանչնամ զօր. Տընըսթըրվի եւ
 Կարապետի Սթօք: Այդ վաւերապրերը ինծի կը արուէին
 թարգմանելու համար սպայտկայտի գլխաւոր քնդ.
 Աւետիսեանի կողմէն: Ան կը գործակցէր գնդ. Սթօք-
 սին: Կը խորհիւ թէ զօր. Տընըսթըրվի վատարու-
 ֆիւն ունէր վրաս: Գանձակ Պաքուէն 150 մզօն հե-
 աւ է: Ծամախի եւ Նուխի նահանգներուն մէկ ոչ
 սէկ հայ ոչլ ձգուած է: Ծամախէն եւ Կեօնէկէն փոք-
 րիկ թիւ սը կրցու խուսափի:

Գաւախտագութեան կողմէ կարցաքննութեան
 քնթարկուելով, վհան ըսու.—

Ճիվանչիրը անձնապէս չէմ նանչնար: Վաւի
 ֆազրերը ձեռք բերուած էր Պաքուի պաշտպանութեան
 համար կազմուած սիլազգային ուժին կողմէն: Պա-
 քուի կառավարութիւնը կեդրոնացած էր տիգթաթու-
 բայի սը ձեռքին սէլ: Ասոնք կը կուէին Գանձակի
 սէլ կազմուած կառավարութեան մը դէմ, որ ինքը-
 չինքը Աարպէնանի կառավարութիւն կը յօրընդէր:
 Վանի օգրքերը թաթար լեզուով էին:

Սասրազութիւնը հետեւեալն էր՝ Էրէզուա
 եան Ճիվանչիր, Ենքէն արծոց նախարար: Ասոնք

կենսագրեր էին, որոնց վերուշ գրուած էր՝ շնորհի
բը՝ ծածկագիր գաղանի:

Սա սպայակոյտի գլխուոր չէի ծւ թարգմանելի
յնտոյ, վաւերագրերը կը վերագործնէի: Հաւանործի
տնոնք կը գանուէին Պաքուի բանակի հրամանատար
զոր: Տոկուլէտֆի քով, որուն հիշա ուր գանուելը չեմ
գիտեր: Սա վաւերագրերը կը կարգայի. որոնք կը
հրամայէին ոչ թէ խիստ յիշոցներ ձեռք աննել, ալ
բնաջնջել էայ բնակչութիւնը: Նոյն իմաստով ուրիշ
վաւերագրեր ալ տեսած եմ: Երբեք լսած չեմ որ հա-
յերը կատարած ըլլած իջումները:

Դատարանին կողմէն հարցաքննուելով, վկան
բուս:

Քաղաքի անկումէն շատթ մը առաջ քաղաքի
յանկման համար բանակցութիւններ կատարուեցան:
Յանուհ Պաքուի ստեղծուն կարծեմ թէ՛ զորավոր
Բաղրատուներն կը վարէր բանակցութիւնները:

Քաղաքէն զուրս գանուած թրքական եւ թա-
թարական բանակներու հրամանատարն էր Միւրսէլ
փաշա: Երկու կողմէն բանագնացներ ջրհուեցան: Երբ
սէլ փաշա բանագնացները անկամք չընդունեց: Միւր-
սէլ փաշա թուղթ մը չրկեց քաղաքը, որ ես թարգ-
մանեցի եւ որ հետեւեալ իմաստն ունէր, —

Հիմբման եւ թուրք միացեալ ուժերը որոշած
են ամէն գնով գրաւել Պաքուն: Ինչ ապագայ զոր-
ձադութեանց համար Պաքուն անհրաժեշտ է որպէս յե-
նակէտ. սենք հայերու խորհուրդ կուտանք որ անգ-
լիացիներու օւնայն խորհուրդներէն չխաբուին, հա-
կաւակ պարագային հայերը ստեղծութեն գիտի շար-
գուին:

Ատրկա ուղղուած էր Հայոց Ազգային Խորհուրդ
գին: Երկու անգամ օգոստոսի վերջերը այսպէս առա-

Զարկներ բերին ներմակ դրոշակներով :

Անգլիացուց հեռանալէն յետոյ, պատուիրակու-
թիւն մը սասար հիւպատոսներու ընկերակցութեամբ
այցելեց Միւրսէլ փաշայի: Այս պատուիրակութեան
նախագահն էր հայոց առաջնորդ Խորէն եպիսկոպոս,
որ զնոց զթուփիւն հայցելու: Բանակը մեկնած էր
եւ քաղաքին մէջ զինուորներ չկային: Նախ Ասրղէ-
նանի կառավարութեան գացին: Օտը չեմ գիտեր:

Ասրղէնանի կառավարութիւնը ըսաւ.

«Շատ ուշ Թացած էք»: Միւրսէլ փաշա ըսաւ.

Քեւք իմ առաջարկներս մերժեցիք, եւ հիմա է որ
պիտի կրէք հետեւանքները:

Ձեռ գիտեր թէ թուրքերու մուտքէն առաջ ձի-
վանչիք ուր կը դաճուէր: Բազաքը անձնատուր եղաւ:
եւ թաթարներու խուճրեքը ներս մտան առանց դի-
մադրութեան: Կանոնաւոր զինուորները գիտամբ հա-
պանեցին. սրղէազի թաթար անկանսն ուժերուն ա-
զատ ասպարէզ թողուն: Թաթարները կ'առաջնորդէին
ուսու եւ թուրք սպաները եւ խրենց խորագետները:

ԳԱՐՁԵԱԼ ՊԱՔՈՒԻ ԶԱՐԴԵՐԸ ԵՒ ՃԻՎԱՆՇԻՐԻ ՄԵՂՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՈՆՑ ՄԵՋ

Իբրեւ զկայ լսուեցաւ բոխչկ Արշակ Գոզաստան
որ երգուելէ չի տոյ, պաշապան փաստաբան Գ. Խոս-
րովեանի հարցումներուն պատասխանելով ըսաւ.

35 տարեկան ես, արհեստով բոխչկ, զկայուածն
եւ Գէլբութի համալսարանէն, Մզազչի եմ:

Խ.— Գոտերազսի տանն ո՞ւր էիք:

Գ.— Թրքական բանակին մէջ զինուորագրե-
ցին:

Խ.— Ո՞ր թուականին, եւ որ բանագնորուն մէջ:

Գ.— Երբոր զօրահաւաքը սկսաւ 10 զօրորաւ նակի 31րդ զօրաբաժնի 4րդ Գիւանդանոցին մէջ:

Խ.— Ո՞ր քաղաքին մէջ:

Գ.— Մեզ տարին զանազան քաղաքներ, Ա՝ մասիւ, Ի՛ւնեա, Էրզրում եւ յետոյ Սարըզամըշ:

Խ.— Միշտ թրքական բանակին մէջ մնացի՞ք:

Գ.— Ո՞չ:

Խ.— Ի՞նչ պատահեցաւ որ թրքական բանակէն ելաք:

Գ.— Մեզի երաման ըրին որ Սարըզամըշի Յի՛ւզիք գիւղը մնանք, որ Սարըզամըշէն հինգ ժամ աւագին կը գտնուի:

Խ.— Այդ գիւղին մէջ հիւանդ զինուորներ կային՞:

Գ.— Պաշտօնական բժիշկը ես էի, կային 800ի մօտ զիբու որ եւ սառածներ:

Խ.— Յետոյ ի՞նչ պատահեցաւ:

Գ.— Ռուսական բանակը եկաւ եւ մեզի գերի բռնեց: Բաշար գերի սպաներուն հետ մեզ ալ փոխադրեցին Թիֆլիս:

Խ.— Ի՞նչ գործով զբաղեցաք Թիֆլիսի մէջ:

Գ.— Այնտեղ ծանր հիւանդներուն հետ զիս առջին հիւանդանոց, որովհետեւ պրօզիթ ունէի: Դարձնուելէ հաք այնտեղ զիս առկակական գերիներու բը՛ժիշկ նշանակեցին, բանըժմաններ կ'ընէի:

Խ.— Յետոյ ի՞նչ ըրիք:

Գ.— Կաթողիկոսին երամանով սկսայ զայ գաղափարներուն բժշկութիւն ընել: Ալաշկերտէն եկած էին մեծ թիւով գաղթականներ: 916 մարտին սուս Գարսիւր Խաչը զիս զբկեց Խնուս, 918ին անցայ Հիւս. Վովկաս, 1918 յուլիս 15ին Պաքու գացի եւ մինչեւ Արքական բանակին կողմէ քաղաքին զբաւումէն 15

օր եւոք ախտեղ մնացի:

Խ.— Գաջուի մէջ ի՞նչ գէպքեր պատահեցա՞ն:

Գ.— Գազաքը անձնատուր եղաւ թուրքերուն:

Խ.— Ո՞ր թուականին:

Գ.— 14 սեպտեմբեր շաբաթէն կիրակի:

Խ.— Այնտեղ Հատաձայնական բանակ զո՞ր:

Գ.— Այո՛, անգլիական բանակը:

Խ.— Անգլիական բանակը ո՞ր բանակի յաջ-
նակման ենթակայ եղած է:

Գ.— Գանձակի կողմէն քաղաքը պաշարեց

Պարս-թաթարական բանակին:

Խ.— Ուրիմն անգլիական բանակը քաջուեցաւ
եւ թուրք-թաթարական բանակը ստաւ. ի՞նչ յաջ-
ջումնայից գէպք տեղի ունեցաւ:

Գ.— Թուրքերը եւ թաթարները ջարդեցին հա-
յերը առնորէն դուրս քաշելով:

Խ.— Դուք հո՞ն էին:

Գ.— Այո՛, հրեայի մը տան մէջ պահուած էի:

Խ.— Առանձի՞ն թէ ուրիշ ընկերներ ունէիք:

Գ.— Այո՛, ուրիշ հայաւ մը կեա, որուն անունն
էր Վահան Մանուկեան:

Խ.— Քանի՞ օր մնացիք այնտեղ:

Գ.— Մինչեւ տասը օր:

Խ.— Այդ տասը օրուան մէջ դուրս չելա՞ք:

Գ.— Մէկ անգամ միայն փորձեցի դուրս ելլել
իմ գոնուած տեղերս պաշտելու, ծանօթներս փնտառ-
ելու, հակառակ իւր ջիգիցոջու եւ հրեային յարգարներուն:

Խ.— Քանի՞երորդ օրը դուրս ելաք:

Գ.— Հինգերորդ օրը:

Խ.— Այդ հինգ օրուան մէջ ի՞նչ տեսաք:

Գ.— Ընդոցներ շատ կը լսէի եւ այդ ճիւղներէն
եւոք հրացանի պայթումներ: Սրբիմ կը յաջողէի տան
ընտառահանէն վարագոյլքին տակէն դիտել եւ կը տես-

նէի որ Դիւանացի քրիստոնեայի առններէն զուրս կը
քայլէին ձեր, կին եւ ազնիկ ու կը առնէին:

Խ.— Ինչէ՞ն գիտցաք որ հայեր էին:

Գ.— Իրենց հազուաաններէն եւ էջոցներէն, ու
քաղկեալու ճեփառու՛ն, Աստուածս կը կանչէին:

Խ.— Ինչէ՞ն գիտցաք որ սպաննուողները թա-
թարներ էին:

Գ.— Կը նանչնաս թաթար սպաննուող աւարա-
ղը եւ սեղացի թաթարներուն հազուաաը, անոնք ա-
սանննայառուի գլխարկներ կը գործածէին:

Խ.— Ո՛ւր գտցիք:

Գ.— Երբէնի քէնա ուր կար սննդառու կա-
յան սը. իս զբազուստ սյնակը էր. պալատնս էր կի-
ւանդներուն սնունդ եւ զեղեր առ:

Խ.— Ի՞նչ տեսաք այնտեղ:

Գ.— Տեսայ առքին անգին ինկած գիւղներ,
քուները կիսով չափ քանդուած, կարասիները առկն
ու վրայ եղած:

Խ.— Զարգուողները ի՞նչ ազգ էին:

Գ.— Հայեր:

Խ.— Ինչէ՞ն գիտէք:

Գ.— Հազուաաններէն եւ մանուանդ կային նաեւ
Կաթնօթներու:

Խ.— Այդ օրը յետոյ ի՞նչ ըրիք. ո՛ւր գտցիք:

Գ.— Պահուըտեցայ:

Խ.— Ինչո՞ւ:

Գ.— Երբ առն վերադարձայ ասնանչրս եւ ըն-
կերս ինծի շատ բարկացան թէ ինչո՞ւ զուրս ելած եմ
յետոյ կրեան ինծի ցոյց առաւ յայտարարութիւն մը,
որ կ'ըսէր թէ բարբն ալ ազատ են իրենց դարձերը
Քրտուակեալու բացի հայերէն, որոնք օրէնքէն զուրս
յայտարարուած են:

Խ.— Այդ թուիք տեսնելն վերջը զուրս ելածք:

Պ.— Ո՛ր, ընդհանրապես, Այդ թուշթը տեսնելու հարցը զգուշացոյ, եւ դուրս չելայ, կի՛նզ որ եւս պահուած մնացի, որովհետեւ ասնաբն ինծի ըսու որ դեռ հալածանքը չէ գաղթած եւ կը հաւաքեն յաւաւքսիանները: Տասներորդ որը գուրս ելանք. ընկերս ծանօթներ շատ ունէր, վարկնց նաւազար մը եւ փախանք Փեթրովսկ:

Խ.— Ո՛րքանի՛ք հետաւորութիւնը Պաքուէն Փեթրովսկ:

Պ.— Մզաններով չեմ կրնար ըսել, բայց մենք երեք օրէն գացինք:

Խ.— Ասկէց ո՛ւր գացիք:

Պ.— Էնպէլի, անկից Համասան:

Խ.— Դուք անզլ. ծառայութեան մէջ գտնուած էք:

Պ.— Այո՛, հայ աքսորական զօրամասին հետ ա՛նհեցած պաշտօնիս բերուածով:

Խ.— Ո՛ր թուականէն ո՛ր թուական մնացիք անզլ. ծառայութեան մէջ:

Պ.— Նոյեմբերէն մինչեւ յունուարի կամ փետրուարի սկիզբը:

Խ.— Անգլիական կառավարութեան կողմէ թուշթեր ունի՞ք:

Պ.— Այո՛, վաղը կրնամ բերել:

Խ.— Ծիզմանչիբ անունով մէկը լսած էք:

Պ.— Այո՛, միշտ լսած եմ եւ թերթերու մէջ ալ անունը կարդացած: Գանձակի մէջ Ատրպէճանի կառավարութեան ներքին գործերու նախարար էր:

Խ.— Երբ անգլիական բանակը քաշուեցաւ եւ Պաքու—թաթարական, բանակը Պաքու ստաւ այդ սարգը նոյն պաշտօնին մէջ էր:

Պ.— Այո՛:

Ե.— Գիտե՞ք թէ Պաքուի ջարդերուն մէջ քա-
նի հայեր ջարդուեցան:

Գ.— Լեւիզ գիտես թէ 15—20000 հայեր ջարդ
զուեցան:

Ե.— Ի՞նչ կը կարենք որ այս ջարդերուն պա-
տասխանառու ըլլալ:

Գ.— Ի՞մ կարծիքով նախ այնտեղի թաթարու-
կան կողմակերպութիւնները եւ գլխաւորաբար Մու-
սավաթը:

Ե.— Որո՞նք էին Մուսավաթը կողմակերպող-
ները:

Գ.— Սուլթանով, Խան Խուսի, Ճիվանչիք եւ
այսպէս քանի մը մարզիկ:

Ե.— Ի՞նչ նպատակ կը նետադնդէր այս կու-
սակցութիւնը:

Գ.— Արքան կը հասկնայի, անոնց նպատակն
էր թուրքիոյ, Կովկասի եւ թուրքիստանի մահմեմա-
կանները միացնել եւ համաթուրանական միութիւն
մը ստեղծել:

Ե.— Այդ համաթուրանական շարժումը ի՞նչ
կապ ունի հայկական ջարդերու հետ:

Գ.— Նս պատահած եմ Մուսավաթականի մը,
որու նա համարողեցինք Հաստան, կ'ըսէր թե՛ եթէ
գուց հայերը չըլլային, մենք շատոնց Պաքուն առա՛ծ
եւ յառաջխաղացած կ'ըլլային: Մասնաւորաբար Ճի-
վանչիքի կողմէ զբուսած էր նաեւ մը Պաքուի Մու-
սավաթ կոտորէին: Այդ համակը Անտիոքի քովն էր,
որ ընդհանուր թարգմանն էր եւ իր քով հղած թուր-
քերէն նամակները ինծի ցոյց կուտայ:

Ե.— Ո՛ւրկէ գրած էր այդ նամակը:

Գ.— Գանձակէն:

Ե.— Զ՞րք գրած է:

Գ.— Յուլիսի վերջերը երբ անգլիացիները գետ չէին նկատ:

Խ.— Ի՞նչ էր նամակին պարունակութիւնը:

Գ.— Նամակը հ'ըսէր թէ Նուրի փաշայի հետ խօսակցութեան արգիւնքը սա է.— Անգլիացիները ուժ չեն կրնար բերել, սեր ճամբուն գոցողը հայերն են եւ ժեր ուժը կը բուէ արպէսզի Պայերուն գառ նանք, արգէն սուտերը հեռզնետ կը քաշուին, երբ քաղաքը գրաւենք, պիտի գտանք հայ՛մաուտրակամները եւ պիտի ջարդենք բոլոր հայերը:

Խ.— Երբ անգլիացիները գետ եկած չէին, քաղաքը որո՞ւն ձեռքն էր:

Գ.— Մինչեւ յուլիսի վերջերը պալլեւիկներուն ձեռքն էր, որոնք կը զեկավարուէին Մուսավաթէն: Ծրկու անգամ մեծ ժողով տեղի ունեցաւ. ուր պալլեւիկները յայտարարեցին թէ իրենք պիտի քաշուին: Ատկէց վերջն էր որ Սոցիալ Դեմոկրատ Մենչեւիկները, Եօ—էչները եւ հայերն ու նաւային ուժը միացան եւ իշխանութիւնը ձեռք տարին եւ հրահրեցին անգլիացիները, տակէց ետք իշխանութիւնը լձեռքը չընցաւ:

Խ.— Ի՞նչ պիտի պատասխանէիք եթէ ձեզի ըսէին.— Որովհետեւ հայերը ազատամարտեան Աարպէճանի կառավարութեան գէտ, անսնք ալ իզան եւ ջարդեցին:

Գ.— Որքան ինծի ծանօթ է, ժինչեւ անգլիացիներու նախնիքը Աարպէճանեան կառավարութիւնը քայլութիւն ունեցած չէ:

Խ.— Ըսիք թէ Էրսէնի գէնա գոցած էք եւ այնտեղ գաղթականներ կային, մ'ը տեղացի էին այդ կաղթականները:

Գ.— Շատ տեղերէ, բացի տաճկահայերէն՝ կէօք-ձէէն, Շամախիէն եւ Նախիւնէն, տաճկահայերէն չ'ու

անբ Մշեցի, Տրապիզունցի, Չալկածագի էին:

Խ.— Ինչո՞ւ կ'երթայիք Երժէնք քէնա:

Գ.— Բժշկութիւն շնեւա:

Խ.— Տրապիզունցի Քարլաքեան անուն ընտանիք լսած ես:

Գ.— Այժ՛ լսած եմ, Յակոբ Քարլաքեան ինք մէկը որ թոռներ ալ ունէր, Գաքուի մէջ սպանեալ Գաբրիէ Կրանդաւթիւններ ալ տարածուած էին եւ այդ պատճառով գաղթականութենէն շատեր կը ճանչնայի:

Խ.— Ազդիկը կը ճանչնա՞ք:

Գ.— Այժ՛, Աղաւնի էր անունը, գեղեցիկ ազգիկ մը, ինչ որ պատահեցաւ շատբուն, միեւնոյն ճակատագիրն ալ Աղաւնին օւնեցաւ: Սպաննուած էր ու քիչներու հետ:

ՆԱԽ.— Ի՞նչպէս տեսցա:

Գ.— Որքան սք մարդ կրնայ գիտկներ գիտել:

Խ.— Նախիէն գաղթականներ կային ըստք, Ի՞նչ պատահած էր անոնց:

Գ.— Ամէն օր օրական քանի մը հոգի, կին, մարդ, կուգային Գաքու, շատեր վիրաւոր վիճակի մէջ, կմտացած, անութի, Կրեւուած, պարտէզներու մէջ պահուած էին:

Խ.— Ինչո՞ւ Նախիէն եւ Շամախէն կը փախչէին:

Գ.— Այդ գաղթականները կը պատմէին թէ կառաւարութիւնը կը հաւաքէր ազամարդիկը եւ կ'ըտպանէր, գեղեցիկ ազդիկները կ'տանուանգէին, իսկ պղտիկները կը շարդէին: Այդ գիւղերը ենթայայ են Գանձակի կառավարութեան:

Խ.— Չոր. Արարատեանը կը ճանչնա՞ք:

Գ.— Անունով լսած եմ, անձնապէս չեմ ճանչնար:

Խ.— Միւրտէլ փայտն կը ճանչնա՞ք:

Գ.— Այժ՛:

Ե.— Կ'ըսուի թէ Միւրօւել փոշա հայերը կրօնիբան է անձնատար ըլլալ եւ քրտասացած է խնայել անձնոց :

Գ.— Այդ զբոյցները երկու անգամ ելան երբ անգլիացիները հօն էին Սեպտեմբերին :

Ժ.— Եթէ այդ հրաւերը ստայգ ալ ըլլայ հայերը կրնայի՞ն ընդունիլ :

Գ.— չէին կրնար, որովհետեւ գլխաւոր ուժը բնգլիացիներու ձեռքն էր եւ արկաւարութիւն էր : Նախագահը չուզեց որ այս հարցումը սլզգուի զկային :

Գ.— Եւրոպեանի կարցերէն ետք ընդհանուր քառասրակ ա. Րիքաթորն Հաթ սկսաւ հարցաքննել բժիշկ Գոզսեանը :—

Դ.— Ըտիք որ Ատրպէեանի կառավարութիւն չկար. ի՞նչ կառավարութիւն կար :

Գ.— Անգլիացիները կային սեպտեմբերին, իսկ քուլիսին պաշտելիները, փոխանցման շրջանին քանի մը որ մենչեւիկները եւայլնը

Դ.— Գիտէ՞ք որ հայերուն ձեռքն էր գրեթէ քլիտանութիւնը :

Գ.— Ո՛ր, նաւասարմն ալ կայ եւ միւս կուսակցութիւններն ալ :

Դ.— Լսած էք որ մարտին հայերը ջարգեցին թուրքերը :

Գ.— Ո՛ր, ճիշդ հակառակը, հայերը պաշտօնած են թաթարները :

Դ.— Ուրեմն զրէժիսնգրութեան արշիւնք չէ, ինչո՞ւ թաթարները ջարգեցին հայերը :

Գ.— Որովհետեւ թաթարներուն եւ թուրքերուն շատ ծանր կուգար որ հայերը իրենց արգելք ըլլային գէղի թուրքերուն յաւաքխաղացութեան, Կապիտ ծովն անգին :

Դ.— Գրեւէ՞ք որ Եւրբի շաշա երբ Պաքու ժը-
տու, դեռ հայերը կը կրակէին թուրքերուն շրայ:

Պ.— Աեմ գրեւեր աօրկա:

Դ.— Այդ թաթարները որոնք շարդեցին եւ կօ-
քապոսցին հայերը թելադրուած էին իրենց ճեծերէն:

Պ.— Ես կը կարծեմ որ մտախը ինքնարեքա-
բար այդ շարդերը չէր ընէր առանց կառավարութեան
թելադրանքին:

Դ.— Ես ձեզի կը հարցնեմ կազմակերպուած
էին չարդերը:

Պ.— Այո՛, կազմակերպուած էին, զինուորներ
եւ ժողովուրդը կը կառարէին:

Դ.— Անք պահուած տեղերէն ի՞նչ տեսաք:

Պ.— Արհուօրներ, թրքահոն թէ թաթարու-
կան զուաները կը զարծէին, կը ճանային ներս կը
կոչուպօէին եւ կը սպաննէին:

Դ.— Անձամբ տեսա՞ք անոնց սպաննութիւն-
ները:

Պ.— Անոնց ճիշերն ու պաղատանքները կը լը-
սէի եւ յետոյ հրացանի ձայն:

Դ.— Սպաննութիւնները կը հարցնեմ:

Պ.— Նո՛չ:

Դ.— Կրնա՞ք ըսել թէ այդ սպաննութիւնները
ինչո՞ւ կըլլային, որովհետեւ կը դիմադրէին:

Պ.— Կրները ու երախտները ի՞նչպէ՞ս կրնային
դիմադրել: Ես սպաննուած կրներուն դիակները չի
կրցայ համարել որովհետեւ թէ շատ էին եւ թէ ամէն
տեղ շղատանկացայ:

Դ.— Երբ շարդերը տեղէ ունեցան, Նուրի փա-
շայի բանակը զաղագ ժամ՞ն էր:

Պ.— Այո՛:

Դ.— Գրեւէ՞ք որ շարդերը դադարեցնելու հա-

ժամը Նուրի փառա շահերը ըրած է :

Գ. Զարթոյց օրը :

Դ. Նուրի փառայի ժամը օրը :

Գ. — Ատիկա չեմ կրտեր :

Դ. — Դիտէ՞ք որ պատերազմի տանն թաթար
ճիւղերն են բանուած ըլլան եւ կախուած Նուրի
Փառայի կողմէ :

Գ. — Ես չեմ գիտեր :

Դ. — Սրբ աշխարհ օրուան կտուրածները տե-
ղի ունեցան, Գէկուա խան ճիւղանչիք Գաղա՞ւլէք :

Գ. — Ճիշտ չեմ գիտեր թէ բանակի՞ն հետ մը-
տու թէ ոչ :

Դ. — Զեր ամբողջ կեանքին մէջ ո՞րքան տան
Պապած էք կողմա :

Գ. — 1914 զեկտեմբերէն 1918 սեպտեմբեր :

Դ. — Ինչէ՞ք գիտէք Մուսաղաթի մասին :

Գ. — Ատիկա կողմանեան այն թաթարական կու-
ղակցութիւնն է որ կը ձգտէր Իթթիկա տան : Մրազիբն
էր շնչել բաւոր քրիստոնեաները, որոնք դէմ էին Ի-
թթիկայի ծրագրին եւ կը ջանային տիրանալ երկրին :

Դ. — Ինչէ՞ն կրնաք ըսել թէ ջարդել էր Իթթիկայի
գաղաքակցութիւնը :

Գ. — Ես գիտեմ որ կազարուար սուտեր, որոնք
Դաննակէն կ'անցնէին կը ջարդուէին թաթարներուն
կողմէ զէնքերը կը գրուուէին :

Դ. — Ուրեմն գաղափար չունիք Մուսաղաթի
մասին :

Գ. — Ինչէ՞ն մէջ Մուսաղաթականներ, որոնք
մեզսէ առաջ փախած էին, քրիստոնեաներուն կ'ըն-
չառանային եւ եթէ տեղիփոխութիւնը չըլլային մեզ պի-
տի ջարդէին : Մուսաղաթական կուսակցութիւնն էր
որ քաջաբան կողմանեան ճակատը՝ Ի հաշիւ թուրքե-
րուն :

Դ.— Իրա՞նք ուղղակի արարուած թուղձ մը
 որ Յոյն առջ Մուսուվաթի հայա՛ղինը շարագահա՛նու
 թիւնը:

Գ.— Ճիվանչիբի նամակը:

Դ.— Ո՛ւր տեսար այն յայտարարութիւնը որ
 հայերը օրէնքէ դուրս կը նկատէր:

Գ.— Հրեային տունը տեսայ, զբուած էր սու-
 սերէն եւ թուրքերէն. ես թուրքերէնը կարշատի,
 սուսերէն քիչ գիտէի:

Այտանգ ընդհանուր գառա՛նազը սուս թարգ-
 մանին միջոցով բժիշկ Գոզսեանի կը կարցնէ այն բա-
 սերը, որոնք կ'ըսէին թէ հայերը օրէնքէ դուրս յայ-
 տարարած են: Բժիշկ Գոզսեան կը պատասխանէ՝
 Արժեանքի զննէ զովանի:

Դ.— Միայն կանկանելի՞ հայերուն գէժ էր, թէ
 ընդհանրապէս ամբողջ հայերուն:

Գ.— Ընդհանուր:

Դ.— Գազուի մէջ օտմ. կպատակ հայերէն յա՛ջ
 նի՞ կողի կը ծառայէին սուսական բանակին մէջ:

Գ.— Բանի մը կարիւր:

Դ.— Դիտէ՞ք թէ քանի հայ խուսակցութիւն-
 ներ կան Կովկասի մէջ:

Գ.— Էսթեկներ— Էս—էրներ Դաշնակցական-
 ներ, որոնք կը ձգտին հայերու գոյութիւնը պահպանել:

Դ.— Մուսուվաթի նպատակն ալ նային է ուրեմն:

Գ.— Հայերունը ինքնապաշտպանութիւն էր
 միայն:

Դ.— Հայերը երբեք չե՞ն յարձակիր իրար-
 ներուն վրայ:

Գ.— Ո՛չ, պատմութեան մէջ հայերը միշտ հա-
 ջածուած են թէ թաթարներէն եւ թէ թուրքերէն:
 Մենք է՛նչպէս կրնանք յարձակիլ մեզսէ աւելի թիւով
 մեծ ժողովուրդի մը վրայ:

Թ.— Գիտե՞ք որ պալլեւիկները և հայերը մի
քոցած, մարտին շարքած են թաթարները:

Գ.— Եւ հակառակը գիտեմ, թալիէֆը պահուած
է հայերուն կողմէ, ինչպէս նաեւ 5—8000 թաթարներ
քոցած շարիակալութեան գիր ուղղած են հայերուն:
Թայց կրնան հայ պալլեւիկներ ալ ժամակցած ըլլալ
Պարզերուն: Եթէ հայերու նպատակն ըլլաք թաթար-
ները շնչել, Պաքուի մէջ թաթար չէր մնար:

Գ.— Ի՞նչպէս:

Գ.— Հայերը կրնային չպաշտպանել ալ թալի-
էֆը եւ ալ ալ 80000ը, անոնք ալ պիտի զարգուէին
պալլեւիկներուն կողմէ:

Գ.— Պաշտպանութեան ի՞նչ էր պատերազմի ըն-
թացքին:

Գ.— Կարելիութիւն չկար յարաբերութիւն ըս-
տեղեկու:

Գ.— Գիտե՞ք որ կովկասահայ վարժարաննե-
րու մէջ թաւրջերուն գէտ պրոպագանտ կ'ըլլար:

Գ.— Ձեռ կարծեր:

Գ.— Գիտե՞ք որ հայ-թաթարական շարքը
Պաւսերու զրգուժով եղաւ:

Գ.— Ձեռ կարծեր, անոնք ներքին տաղնազ-
ներ ունէին, ներքին դարձերով զրազուած էին:

Ընդհանուր դատախազի հարցումներէն ետք,
Յայտար Ռիֆաթ պէ, նախագահին Յայտուութեամբ
նետեւեալ հարցումները ուղղեց բժ. Պազուսեանի:

Հ.— Մը տեղացի էք:

Գ.— Սվազի:

Հ.— Ձեր կոր արնետառ:

Գ.— Կատաղարական պաշտօնեալ:

Հ.— Դուք որո՞ւն ծախքով Պէյրուսի գացիք ու-
տանկու:

Գ.— Լօրս :

Հ.— Մինչև հիմակ թրջական ծառայութեան մէջ եզրած էք :

Գ.— Այո՛, թաղապետական բժիշկ եղած եմ Ամասիոյ շրջանը :

Հ.— Կը հաստատէ՞ք թէ Պաքուս սեպտեմբեր 14ին թնկաւ :

Գ.— Այո՛ :

Հ.— Պատմութեան անցած նշմարութիւն մըն էր որ անգլիացիները սեպտեմբեր 18ին հեղափոխութեան պաշտպան. հակառակ անկար որ երգում ըրիք ի՞նչպէս սուս կը խօսէք :

Գ.— Ձեր կարգացած պատմութիւնը սխալ է :

Հ.— Պէտք է պատժել կամ այն վկանները որ 17 զոյց առած են կամ այս մարդը որ կը ստէ. ստիկա կը պահանջիմ հանր. իրաւունքի անունով :

Նախագահը յայտարարեց որ միւս վկանները ուրիշ թիւ չեն ջոյց առած :

Հ.— Օգտատես ամուսն կըք փոզոցները պատերազմ եղած է, հայերը թրջական շահաւորներ շարքած են :

Գ.— Դուք Պաքուս կը նանչնա՞ք : Այո՛, այդպէս գէղք մը պատահած է բայց հեռուեալ կերպով. Մինչև Պէտէ Հէյպէթ ըսուած սեզը թուրքերը յաջող փոցան գալ. բայց շարքուեցան զային : Պալլի վաստի զարանէն Պէպի Հէյպէթ կէս քիւսէթը է, այդպէս թուրքերը բուսական սպաննուածներ թողուցին եւ քաշուեցան :

Հ.— Այդ ուժերը եւ սզոյնները անգայի հանրին էին թէ սերիներ :

Գ.— Գնդ. Պէլէրախօֆի ուժերը, սրանք անգլիացիներու մաս կը կազմէին եւ հայ եւ սուս զօրաւորներ :

Հ.— Ձեր պահուած աստիճանը անունը ի՞նչ է :

Պ.— Մօիզ : Բայց ազգանունը չեմ յիշեր :

Հ.— Ո՞ր թաղին մէջ :

Պ.— Անգլիական սպայակոյտին գանուած թաղէն ինչ վայրկեան կեաւ է :

Հ.— Փողոցին անունը :

Պ.— Ձեւ յիշեր :

Հ.— Փողոցին լայնքը :

Պ.— Մինչեւ 12 մէթր :

Հ.— Էրմէնիճէօյի մէջ ազամարդի՞ց ՚ու կիներ ալ սպաննուած են եղեր, ազամարդի՞ վիճուած չէին :

Պ.— Ո՛չ :

Հ.— Ինչէ՞ն գիտէք :

Պ.— Պաքուի, Նախիի եւ Նախիի հայերը իրենց սեփական աստիճանները ՚ուներն : Միւս հայերու աստիճան ալ անչնալ գծուար չէ : Դէմքերէն ալ կարելի է անչնալ, սրովնաեւ թաթարները բաւարովին տարրնք գէճ անին :

Հ.— Ես գիտեմ որ Ճիվանչիք երկու ամիս մը նոց Մուսաղաթի մէջ եւ յետոյ Զաչուհցաւ : Ինչէ՞ն գիտեմ որ Ճիվանչիք Մուսաղաթի լիարներէն էր :

Պ.— Ես այդ չեմ գիտեր, միայն գիտեմ որ միշտ ներքին դործերու նախարար էր :

Հ.— Մուսաղաթը 20 ասրուան կուսակցութիւն է, ըսէք որ այդ կուսակցութեան նպատակն էր ջնջել հայերը, մինչդեռ առաջին դահլիճին մէջ կային երեք հայ նախարարներ իսկ երկրորդին մէջ : Ի՞նչ կ'ըսէք :

Պ.— Ձեւ գիտեր :

Հ.— Գանձակի մէջ քեան հազար հայ կայ եւ սեկ հատիկ չէ ջարդուած Աարպէճունի մայրաքաղաքին մէջ, այս իրողութիւնը զինքը ստախոսի գիրքին մէջ չի՞ գնիր :

ՆԱԽ.— Անձնական զիրարօրանքներ մի չենք։
 Ես այդ կարցու՛մը չեմ կարցներ, որովհետեւ Գանձակ
 չի գտնուած։ Կարցումները պէտք չէ նապէ մեզով ը-
 նել այլ կարէ։

Հ.— Սեպտեմբերին երբ Գաջու գրաւուած էր,
 Ի՞նչպէս գիտէք որ ձիվանչիբ Մուսավաթի մէջ էր։

Գ.— Ես չեմ գիտեր, բայց կառավարութիւնը
 կը հաթներ Մուսավաթի հետ։

Հ.— Բանի՞ անգամ Գալիս եկած էք։

Գ.— Երկու։

Հ.— Ասող. մարմինն հետ սեւէ յարաբերու-
 թիւն օւնի՞ք։

Գ.— Ո՛չ։

Հ.— Սվազի ո՞ր թաղէն էք։

Գ.— Բազաթէն. սպաննուած Գարոյր էֆէնաիի
 ազան եթէ ըսէք մէկն մարդ կը հանչնայ։

Հ.— Ո՞ր թաղէն։

Գ.— Կառավարութեան փառոց, Գանրի պէտ
 ան կից։

Հ.— Գալիս Սվազի երեւելիներէն ո՞վ կը հանչ-
 նաք։

Գ.— Անցեալ տարի կը հանգիպէր, բայց այս
 տարի չեմ տեսներ։

Հ.— Ձիվանչիբի ստորագրութիւնը եթէ տես-
 նէք կը հանչնա՞ք։

Գ.— Երեք տարի առաջ տեսնուած ստորագրու-
 թիւն մը չեմ կրնար միտքս պահել։

Հ.— Իրադամզ գրուած այդ նամակին իսկու-
 թեան մասին ի՞նչ գիտէք։

Գ.— Բուրք մը սուգած է Գաջուի պաշտպա-
 նութեան շղթայէն ներս մտնել ևւ ներքապուած են,
 այդ Բուրքին վրայէն բռնուած է։ Անտանտիք գրա-
 յանեակին մէջ ցոյց պուին։

2.— Եթէ ես ըսեմ թէ այդ Պանթակը սխալ է
իմնի պիտի հաւատայի՞ք:

Գ.— Ես ձեզ չեմ հանչնար, հետեւորար ձեր ը-
ծնեցուն չեմ կրնար հաւատալ: Իննի համար, աւե-
լի հաւանականութիւն կայ ճշմարիտ ըլլալու քան կեղծ:

2.— Դուք բժիշկ էք եւ Ինչպէս կրնաք ըսել
թէ այսպէս նամակ մը տեսնելով Մուսավաթին ծրու-
պերը քրիստոնեաները ջարդել էր:

Գ.— Որովհետեւ գեղաքերն ալ եկան հաստատե-
ցին, լեռայ իրենք միշտ կը յայտարարէին թէ հայերը
իրենց խաչընդոս տին:

2.— Որքան մարդ կար Էրմէնիքէնախ մէջ:

Գ.— Երկու հազար կին եւ աղամարդ:

2.— Որքանը աղամարդ եւ որքանը կին:

Գ.— Ճիշդ թիւը չեմ կրնար ըսել որովհետեւ
ջարդերէ ալոտան ըն:

2.— Ինչպէս կարելի է, բժիշկ մը հինգերորդ
օրը դուրս ելլայ եւ երթայ Էրմէնիքէնա այնտեղ եր-
կու հազար գիակի մէջէն զոտէ տեսնէ ամբաստան-
ձալին պարագաները:

Գ.— Ես հօրս գիտկը 18 օր վերջ տեսած եւ
ճանչած եմ, իսկ այս գիակները իրենց զքան շատ
մտա տին:

2.— Էրմէնիքէնաը քաղաքէն կէս ժամ հեռու չէ՞:

Գ.— Քաղաքին կեդրոնէն թէ քաղաքին ծայրէն:

2.— Քաղաքին ծայրէն հազիւ 15—20 վայր-
կեան քալելով:

2.— Ամբաստանեալիկ հեռ աղագականութիւն
ունի՞ք:

Գ.— Մշ:

2.— Ըսիք թէ Քուրթիոյ եւ Աարպէնանի մի-
աջսան արդեւիք ըլլալու համար էր հայերը ջարդել
հուզէին, հայաստան աւելի հեռուն չիմա՞ք:

Նախագահը կ'արգիլէ քաղաքական կարգումներ
ընել:

Ը.— Սեպտեմբեր 14էն ետք երես որ ինչորեւ
զան է անկէց վերջ դադրած է, ասիկա ուղարկուց չէ՞
որ հայերու գէժ ուղին ունէին թուրքերը եւ թաթար-
ները:

Գ.— Անկէց վերջ սկսան ժառանգականները կա-
ւարդել:

Ը.— Կովկասի մէջ թաթարները շարքելու հա-
մար հայ կաշտակերպութիւններ զայուժիւն ունէ՞ր:

Գ.— Ո՛ր:

Հայասր Րիֆաթ պէյ հայ թերթերէ կարուած
պատկերներ կը ներկայացնէ նախագահին շիրքու կեն
զանի վրայ ուղարկուածն էլու համար թէ հայկական
խուճեր կազմուած են շարքելու համար: Նախագահը
Քիւրդներուն վրայ չի նայիր եւ Հայասր Րիֆաթ չպէյ
համայն անձայ գրպանը կը գնէ: Յետոյ Հայասր Րի-
ֆաթ պէյ կ'անդրադառնայ բարեփոխութիւններու խընդ-
ըին, բայց նախագահը կ'արգիլէ խոսիլ քաղաքական
խնդիրներու մասին:

ՌՈՒՍ ԳՆԴԱՊԵՏ Պ. ՊՈՐԻՍ ԿԵՐԻՍՏՍԱՆԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Երէկ, անգլիական զինուորական աստանին առ-
ջեւ սեղի ունեցաւ Ճիվանչիթի սպանիչ Միսաք Թար-
չաքձանի դատաւարութեան 18-րդ անկընդունութիւնը:
Ճշուեցաւ վիճաբանը Գորիս Կրիստամանի, որ երգ-
ուելէ յետոյ կեանեալ պատասխանները աւուա պաշտ-
պան փաստարան պ. Հմայիակ Խարազեանի կարգում-
ներուն:—

— Սպայ եմ վրացական բանակին մէջ, գեր-
վնգապետի ստորկանով:

Ե.— Պաշու զանուանեմ էք:

Գ.— Այո՛:

Ե.— Ո՞ր թուականին:

Գ.— 1918 ապրիլէն նայեմք:

Ե.— Ի՞նչ առիթով Պաշու զանուանեմ էք:

Գ.— Հիւսիսային կովկասը պաշտպանելու վը-
տանդին ենթարկուելուն առթիւ՝ Ռուսագէն Քիթլիկ
անքննելու համար:

Ե.— Անգլիական բանակը զաշուելէն ետք ի՞նչ
պատահեցաւ Պաշուի մէջ:

Գ.— Թաթարներու կողմէ շարքեր տեղի ունեցան:

Ե.— Դուք տկանտանս եզա՞ք շարքերուն:

Գ.— Այո՛:

Ե.— Պատմեցէք ինչ որ տեսաք:

Գ.— Ես կ'ազդէի մահմեդականները թաղի մը մէջ՝
երբ փոքոց ելայ տեսայ, որ մահմեդական հայեր կը
քաշկըստէին: Ես տկանտանս եզայ կիներու եւ մա-
նիկներու սպաննութեան:

Ե.— Որքա՞ն տուեցին շարքերը:

Գ.— Երեք որ եւ երեք զիշեր:

Ե.— Միայն հայերը կը շարքէին:

Գ.— Հայերէն զոտ ուտներն ալ:

Ե.— Ո՞րքան հայեր շարքուեցան:

Գ.— Յոսոկան 8000 հոգի իմ աչքովս տեսայ:

Ե.— Ի՞նչու կը շարքէին հայերը:

Գ.— Նախ սրովեանս պատմական հակամար-
տաթիւն մը գոյութիւն ունէր հայերուն եւ թաթար-
ներուն ժիջեւ եւ յետոյ սրովեանս թաթարները գեր-
էտաններու եւ թուրքերու հետ լին, իսկ հայերը գաշ-
տակիցներու հետ:

Ե.— Կ'ըսէք թէ շարքերը երեք որ երեք զիշեր

անկեցին. անկէ զերջ անգորութիւնը արեւոյ թէ հոյ
լանանքը շարունակուեցաւ:

Գ.— Թէեւ շարգեր ընդհանրապէս անգի չունեն
ցան, բայց հաշտանքը շարունակուեցաւ:

Խ.— Ո՞վ հազստիերպեց շարգերը:

Գ.— Շատ դժուար է որչեւ, բայց յայտնի էր
որ հազմակերպուած էր հասաժարութեան կողմէ:

Խ.— Ընդամենը անունը լո՞ք էր:

Գ.— Այո՛, լսած եմ:

Խ.— Ի՞նչ պաշտան սենէր:

Գ.— Ներքին գործերու նախարար էր:

Խ.— Ընդամենը կէ ճանչնա՞ք, սեռած էր:

Գ.— Այո՛, սեռած եմ, բայց անձնական ծա-
նօթութիւն չունիմ:

Խ.— Ջարգէն առաջ սեռած էր թէ հաջրէ ո՞ւր:

Գ.— Ջարգէն առաջ ալ, հաջրն ալ, սեռած եմ
փոզցին մէջ:

Խ.— Ջարգերուն մէջ ընդամենը պատասխան
նառաջութիւն սենէ՞ր:

Գ.— Այո՛:

Նախագահը թելադրեց պ. Խարովեանի որ
հարցուժը հետեւեալ կերպով ընէ:

Խ.— Ո՞վ է շարգերուն պատասխանատուն:

Գ.— Ժողովուրդը կը հաւատար որ ընդհանրա-
պէս հասաժարութիւնն է, որովհետեւ եթէ ուզէր կըր-
նար դադարեցնել:

Խ.— Կասաժարութիւնը շարգերը արգիւտ
համար սեւէ էիք թափնց:

Գ.— Ոչ մէկ ջանք:

Խ.— Իրիւս սուս բարձրատիեան սպայ մը եւ
պատասխար մէկը ներ խղճին գիմելով կը հարցնեմ
ձայերը սեւէ սխալ մը կոս յանցանք մը 'անկեցա՞ք
ին շարգերուն անգի առաջ համար:

Գ.— Հայերը ոչ մէկ կերպով պատասխանատու էին: Միակ պատասխանատուն թաթարներն էին:

Ե.— Ի՞նչ պիտի պատասխանէք եթէ հարցնեմ թէ Պաքան Աարպէնտի կառավարութեան կը պատկանի եւ հայերը ապստամբեցան Աարպէնտի դէմ:

Պ.— Եւ այդէս պիտի պատասխանէի. Աաքը քէնտի կառավարութիւն գոյութիւն չունէր: Պաքան աւստիան թաղաք էր:

Գ.— Խորագրեան յայտնեց թէ իր հարցումները վերջացած են: Ընդհանուր դատախազ զ. Ռեթաթըն չափ անու իր հարցումներուն:

Դ.— 1918 ապրիլին երբ Պաքան գացիք, այնտեղ լսեցի՞ք թէ ժարաին հայերը եւ պաշտօնականները շարժած են թաթարները:

Գ.— Ո՛չ, չեմ լսած: Գիտէի որ թաթարները գեմ էին պաշտօնական, բայց լսած չեմ որ հայերը թշնամութեամբ շարժած ըլլան թաթարները: Անպիտակաբար բանակին ժուտէն առջև թաղաքին իշխանու թիւեր պաշտօնականներուն ձեռքն էր:

Դ.— Պատերազմը սկսելու ասին յիշեցիք զբանտները:

Գ.— Թիֆլիսի մէջ էի երբ 914ին պատերազմը շարունակու լիտայ զրկուեցայ զերժանական նահապետ: 914ին հայերու եւ թաթարներու յարաբերութիւնը բնական էր:

Դ.— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մինչև այն ասան հայերն ու թաթարները կանգարտ էին եւ 918ին թշնամութեամբ թիւները սկսան ու թաթարները շարժեցին հայ չ:

Գ.— Երբ կ'ըսեմ թէ կանգարտ էին, ասիկա չի նշանակիր թէ պատմական թշնամութիւն գոյութիւն չունէր: Ուստի յզգաբար թիւներն ետք թշնամութիւնները զարգացան:

Դ.— Արո՞նք էին որ Պաքուի մէջ կոտորածներ
բուն սեղի աւերին:

Պ.— Թաթարները, եւ աչքովս տեսայ, գրե-
աւոր է ըսել թէ Ղարգարները զինուորներ էին թէ
քաղաքացիներ, որովհետեւ շատերը զի՛ւս որակած կա-
մազակաւ կը կրէին: Կրնայ ըլլալ որ քաղաքացիներ
ըլլային, սէկ կողտէն ամբոխն էր որ կը կատաղարեց
բայց միւս կողմէ կատաղարութիւնն ալ կը մտնուի-
ցէր:

Դ.— Ինչէ՞ն գիտէք թէ կատաղարութիւնը կազ-
մակերպած էր:

Պ.— Որովհետեւ ես միշտ լսածիմ որ թաթար-
ները կ'աւելին կայերը Ղարգել:

Դ.— Տեսած էք սպաներ եւ այլն, որոնք մաւ-
նակցած ըլլան:

Պ.— Ես գիտեմ որ կատաղարութիւնը կազմած
կերպած էր, որովհետեւ երբեք չաշխատեցաւ դադրե-
ցընել:

Դ.— Դիչ առաջ ըսիք որ Նուրի լիփշան յայ-
տարարութիւն մը կանած էր, որով կը հրահրէր կա-
ւերը անհնաաւոր ըլլալ: Այդ յայտարարութիւնը կար-
գացի՞ք:

Պ.— Տեսած եմ յայտարարութիւնը, բայց չեմ
կարգացած, որովհետեւ թուրքերէն գրուած էր:

Դ.— Անգլիացիներուն քաշուելէն ետք ո՞ր բա-
նակը մտաւ Պաքու:

Պ.— Թրքական բանակը Նուրի փաշայի հրաջ-
մանաւարութեամբ: Նուրի փաշան տեսայ Ղարգերէն
ետք:

Դ.— Երբ Նուրի փաշան քաղաք մտաւ, ի՞նչք
թափե՞ց Ղարգերը դադրեցնելու:

Պ.— Անոր մանկէն՝ ետք Ղարգերը դադրեցան:

Գ.— Երբ նուրի փաշա քաղաք մտաւ ս'ր կա-
տիզարութիւնը հար Պաքուի մէջ:

Գ.— Ատրպէեանի կառավարութիւնը: Նուրի
փաշա միտտին կը գործակցէր Ատրպէեանի կառավար-
ութեան:

Գ.— Նուրի փաշա ի՞նչպէս գաղթեցուց շարգերը:

Գ.— Նուրի փաշա կոտորածը գաղթեցնելու հա-
մար պէտք էր Ատրպէեանի համաձայնութիւնը տանէր:

Գ.— Երբ թուրք բանակը մտաւ, ի՞նչ բէխիմ
տակադուեցաւ Պաքուի մէջ:

Գ.— Պաշարման վիճակ կը տիրէր եւ ամէն ինչ
խրխուժ ունէր նուրի փաշայէն:

Գ.— Նուրի փաշա առաջարկած է հայերուն
քնննաուար ըլլալ՝ տնտես կեանքը խնայելու խոստու-
ւածով:

Գ.— Այո՛, չստձ եմ:

Գ.— Ինչո՞ւ իւրամական թաղ կը բնակէիք:

Գ.— Որովհետեւ սուս ծանօթներ ունէի այդ
թաղին մէջ:

Գ.— Կոտորածի տակն տան մէջ փակուած էիք:

Գ.— Երբեմն հետաքրքրութեան համար դուքս
հ'եյլէի տեսնելու համար թէ ի՞նչ կ'ըլլար փաշային
մէջ. մահմետական թաղերը գտնուող հայերու աւելե-
րը կը ստնէին եւ կը շարգէին:

Գ.— Ճիշտնշիրը շարգերէն ետք տեսա՞ր Պա-
քուի մէջ:

Գ.— Յարչ չեմ կրնար ըսել թէ նայն տան
Պաքու՛ էր, զինքը վերտաին տեսայ երբ անգլիացի-
ները եկան էին, չեմ յիշեր թէ կոտորածներէն որքան
առաջ եկած էր Պաքու:

Գ.— Ճիշտնշիրի մասին ի՞նչ գազափար ունէին:

Գ.— Ռուսերն ու մահմետականները այն գա-
ղթաբար ունէին թէ շատ մտնամեզ ազգայնական մըն

է: ձիվանչիբ մօլի իօլտօ էլն էր եւ Քօթարնեբը կը սիրէր. բայց չէ՛մ կրնար զոյն հայրնասէր անուանել սրովնեակ. առւանգատակ էր եւ հպարտարի՛մ չէր իր կատաճարութեան:

Գ. Խորովեան դարնեալ խօսք կ'առնէ.

— Ըսի՞ք թէ ազրիւ զերջեբը Պաճու գացած էք, ձեռեւարար մարտի կոխնեբուն հո՛ն չէիք, այնպէս չէ՞:

Գ. — Ո՛չ:

Խ. — Երբ սեպտեմբերին անգլիացիները քաղաք չէին մտած ի՞նչ կատաճարութիւն էր:

Գ. — Հայերէ եւ սուսերէ կազմուած էր:

Խ. — Ջարգեբը նրկու կերպ կը գազրին, անսխլապ. ք կամ աստիճանարար, ի՞նչպէս դազրեցաւ:

Գ. — Աստիճանարար: Որովնեակ զիս քաղաքին դուրսեբը հասուկսար շարգեբ անզի կ'ունենալին:

Խ. — Նուրի փաշայի մասին ընդհանուր գառախազին աւուած հարչումներուն ձեր աւուած պատասխանները ենթադրութեա՞ն վրայ հիմնուած էին թէ ձեր ծանօթութեան:

Գ. — Ուրիշներու ըսածին եւ ի՛մ անձնական ազուարութեան վրայ:

Խ. — Նուրի փաշայի յայտարարութեան մասին խօսեցաք, որ եթէ հայերը անձնատուր ըլլային պիտի խնայուէին: Այդ յայտարարութիւնը անստձ է՞ք թէ լսած էք:

Գ. — Լսած եմ:

Խ. — Եթէ գուց ըլլայի՞ք հայկական հրամանաւարին անզը եւ Անգլիացիներուն հետ, պիտի յանձնուէի՞ք Քուրդերուն:

Գ. — Ո՛չ:

Խ. — Ըսի՞ք որ Քօթարնեբը մշխրանդ ազգայ-

Նախաններ են: Ատիկոյ, Ռուսերու կարծիքն է թէ
 Թերթերէն կարգացած էք:

Գ.— Եստ չսած եւ այդ ժամին եւ միւս կող-
 մէ կարգացած եւ սուսական գրականութիւնը: Նաև
 կարգացած էւ «Արարչեան» անուն թաթարական
 սուսերէն պաշտօնութիւն մէջ:

Խ.— Ի՞նչ կարգացած էք:

Գ.— Զանազան յոգս-ածներ:

Գ. Եստրզեանի կարգումներէն նաք թուրք
 գոստարան Հայտար Րիֆթի պէ: Նախագահին թայլա-
 քութեամբ զկային սւղղեց հեանեալ կարգումները:
 սրանք սովորականին պէս երբեմն կ'ընդմիջուէին նա-
 խագահին կողմէ:

Հ.— Անգլիացիները կ'ըր քաշուեցան Գա-
 սէն:

Գ.— Սեպտ. 28—29ին հին սաւարով:

Հ.— Ըօրք թէ կատարածները մանկտական
 թաղերուն մէջ տեղի ունեցան Ըտել է հայկական
 թաղերը պաշտպանուեցան:

Գ.— Ռ՛չ, հոն ալ շարք տեղի ունեցաւ. բայց
 ես մանկտական թաղի մէջ կը մնայի:

Հ.— Ճի՞վանչիբի աննի մասին տեղեկութիւն-
 ներ աւելք. ի՞նչպէս էր Փիլիք-ական կողմութիւնը,
 սորաք անէ՞ր:

Գ.— Մտ զինքը Գաջու տեսած եմ ինքնաշար-
 ժի մէջ, պարտիկի կը նմանի. երբ ես տեսայ, սորաք
 չուներ: Եսալ անգամ տեսած եմ ինքնաշարժով անցնի-
 լը: Կըսէին թե տեսէք կ'անցնի:

Հ.— Հայերը Գաջուի մէջ պուլիսիկներուն հե-
 ժիացան:

Գ.— Գաջուի հայերը ընդհանրապէս ունեւոր
 ըստով պուլիսիկ չէին կրնար ըստու, իսկ ազատները
 կրնան պուլիսիկ հզած ըստու:

Հ. Պաքուի պալլեւիկեան իշխանութեան մէջ
 ելեւտտական նախարարը հայ էր, անունը կրնա՞ք ըսել:
 Նախագահը հետեւեալ կերպով ուղղեց հարցումը:
 — Ո՞վ էր Պաքուի մէջ ելեւտտական նախարարը:
 Պ.— Ձեւ գիտեր:

Հ.— Որո՞նք էին հայ քաղաքական կուսակցու.

թիւները:

ՆԱԽ.— Այդպէս հարցումներ մի ընէ՞ք:

Հ.— 918ին սեպտեմբերի շտաբերուն հայերը
 պատասխանատու չէին ըսի՞ք. արգեօք հայերը ու եւ է
 կերպ տեղի ունեւ չե՞ն:

Պ.— Ձեւ գիտեր:

Հ.— Ըսի՞ք որ հայերը պալլեւիկներուն կեա էին,
 տարիկա պատճառ մը չէ՞ որ թաթարները թշնամանան
 հայերուն հետ:

Պ.— Եթէ այդպէս է ինչո՞ւ միայն պիտի թըշ-
 նամանան հայերուն հետ եւ ոչ թէ ուսուցանելու ալ հա-
 ւատարմութեա:

Հ.— Ինչէ՞ն գիտէք թէ հայերը անգլիացիներ-
 րուն բարեկամ էին:

Պ.— Որովհետեւ անգլիացիներու մէջ հայ կա-
 ճաւար զունդեր կային եւ հովկասի ճակատը պաշտ-
 պանեցին:

Հ.— Պաքուի մէջ միայն թաթար—հայկակ
 թշնամութիւն կա՞ր, ինչո՞ւ յայտնարուն կամ հրեանե-
 րուն դէմ թաթարները չեն թշնամացած:

Պ.— Յայտները կամ հրեաները շատ քիչ են Պա-
 քուի մէջ:

Հ.— Յայտները զերմաններու կողմնակի՞ց էին:

Պ.— Ո՛չ:

Հ.— Թաթարները Պաքու ի՞նչպէս մտան, պա-
 տերպմամբ թէ խաղաղ կերպով:

9.— Քաղաքէն դուրս պատերազմ կար:

Հ.— Պաշտօնի հայ գինուորնորը դուրսը կը կըսուէին:

9.— Այո՛:

Հ.— Թաթարները Պաշու մահելէ մէկ տմիտ ասով քաղաքին զբայ յարձակեցան եւ թրջական երկու վայտ շարքուեցան:

9.— Ձեռ գրտեր:

Հ.— Ի՞նչպէս չէք գիտնար երբ երկու թրջական վայտ քաղաքին մէջ շարքուած են:

9.— Ձեռ գրտեր:

Հ.— Ըսիք որ ձեզմանչիւր մէկ շարքով ասով Պաշուի մէջ տեսած եմ. երբ հայերն ու թաթարները կը զոտէին, ի՞նչպէս ձեզմանչիւր մէկ շարքով ասով Պաշուի մէջ կ'ըլլայ:

9.— Եր պոչ չեմ գիտեր թէ մէկ շարքով ասով է:

Հ.— 1918ին ուրիշ՝ եկած էք Պաշու:

9.— Խորքովէն՝ պոլլեւիկներու ձեռքէն փախայ Ռոստով, յետոյ Յարիւնի Փեթրովսկի համրով Պաշու եկայ:

Հ.— Երբ մարտէն յուլիս Պաշուն պոլլեւիկներու ձեռքէն էր, ի՞նչպէս պոլլեւիկներէն կը փախչիս կուգաս Պաշու:

9.— Ես Պաշու երթալու համար համրոյ չեալայ, այլ թիֆլիս, առնա պիտի երթայի բայց համրոս չկրտի շարունակել:

Հ.— Երբ թուրք բանակը մաու Պաշու, հայ լծրէ շատ էին թէ թաթարները:

9.— Թաթարները:

Հ.— Եթէ թաթարները ուզէին բնաջնջել հայերը, կրնային երբեք հաւ չթողուլ Պաշուի մէջ, ասիկա շնչածակե՞ր թէ միայն գիտագրողները սպան-

Խառն Են:

Նախագահը հարգելի խոսելի, յայնպիսի
թէ կարեւորութենէ զուրկ է այդ կարցումը աւելցը-
Փնւով թէ երախտներն ու կիներն ալ գիտաբանին որ
անոնք ալ շարժանցան:

Հ.— Աարպէճանի կառավարութիւնը եթէ ու-
զեր, չէ՞ր կրնար ամբողջ կայրը շարժել եւ յետոյ
գաղթեցնել, քանի որ ինք կազմակերպած էր:

Գ.— Արդէն շտաբը փոխան, իսկ Պաշտօն-
բու մեծ մասը շարժանցան. միայն քիչ թիւով պակ-
ուսողներ ազատեցան:

Հ.— Գաջուէն ասոյ Աարպէճանի կառավարու-
թեան մայրաքաղաքը ո՞ւր էր:

Գ.— Աարպէճանի ինչ ըսուիլ չեմ գիտեր:

Հ.— Գանձակի մասին լսած էք, ո՞րքան կե-
սու է Գաջուէն:

Գ.— 400 զերտ:

Հ.— Քանի որ պատ. վիճակ յայտարարուած էր,
ուրեմն ձեռնարկէր ի՞նչ ազգացութիւն կրնայ, ունենալ:

Գ.— Զարգերը պատ. վիճակ յայտարարուելէն
ստուղ տեղի ունեցան:

Հ.— Ըսէք որ շարժերը երեք որ երեք գիշեր
տեղի ունեցան. ըսել է կառավարութիւնը յաջողեցան
արգելել, եթէ ոչ կրնային շարունակուել, երեք որ-
ուան մէջ գաղթարու՞մը ցոյց չի՞ ստեր թէ ձեռնարկէր
գաղթեցուց:

Գ.— Զարգերը քաղաքէն զուրտ ալ շարունակ-
ուեցան այդ երեք որ երեք գիշերէն ետք:

Հ.— Գաջուի թերթերը կանոնաւորաբար կը
կարդաի՞ք:

Գ.— Ո՛չ:

Հայտար Րիֆաթ պէ, նախագահին բողոքեց որ
երբ պ. Խոսրովեանը զր. կարցնէ անոր արցումն ինչպէս

ժիշտ այր կը պատասխանէ, ժիշկ իրեն ոչ: Նախագու-
կը արձանագրութիւնը քննելով ըսաւ թէ «երբեմն
թերթ կը կորզած» պատասխանած է վկան:

Հ.— Նուրբ փաշան կը նսնչնա՞ր:

Գ.— Ո՛չ:

Հ.— Միւրսէլ փաշա՞ն:

Գ.— Հասն ե՛մ:

Հ.— Ըտիք թէ երբ թուրքերը Պաքուն գրաւեց
սին, պոլլեւիկները իշխանութեան գլուխ էին: Այս
խօսքը զինքը հակասութեան մէջ չի՞ գներ:

Նախագուկը կորզած արձանագրութիւնը, վը-
կան ըսած է որ պոլլեւիկներուն նստածալէն ետք ին-
չխանութիւնը անցած է անգլիացիներուն:

Վկան անգամ մըն ալ կը հաստատէ որ սեպ-
տեմբերին անգլիացիներուն ձեռքն էր իշխանութիւնը:

Հ.— Նուրբ փաշայի հայերուն ուղղած յայտա-
դարութիւնը ի՞նչ լեզուով գրուած էր:

Գ.— Թուրքերէն:

Հ.— Դուք ի՞նչ ազգ էք:

Գ.— Հայրս սուս է: Ըմայրս վրացի:

Հ.— Երբ թուրքերը Պաքու մասն եւ երեսփո-
խանական օգուզը բացուեցաւ, քանի՞ հայ երեսփո-
խան կար խորհրդաբանին մէջ:

ՆԱԿ.— Քաղաքական նարցուլներ յի ուղղէք:

Հայտար Ռիֆաթ պէյ, յետոյ ուղղեց հետեւեակ
կարցումը.

— Դուք թիֆլիսի եւ Պաքուի մէջ մանճառու-
կան դրացիներ ունէիք: ձեր կործիրքով արգեւք ի՞նչ.
պէս մարզիկ են մանճառականները:

Նախագուկը նեղանալով Ռիֆաթ պէյի ըսաւ.—

— Մանճառականներու մասին չեմ ուզեր լսել,
եւ զիսկեց ատեանը:

Յաջորդ վկաները պիտի լսուին վաղը սուտու:

ՌՈՒՍ ԻՃԽԱՆՈՒՅԻԻ ՄԸ ԶԳԱՅԱՑՈՒՆՆԵՐ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ճեզանչիբի սպանելի Միսազ Քարլազյանի դատաւարութեան 19րդ ունկշնդրութիւնը տեղի ունեցաւ երէկ անգլիական զինուորական դատարանին առջեւ: Կուսկցաւ իբրեւ վկայ՝ ռուս իշխանուհի Էմը Քամարա Վոլգանսկայա, որ զգոյացուեց յայտարարութիւններ քրաւ Պաքուի շարքերու մասին: Վկան՝ պաշտպան փոստաբան պ. Հժ. Խարաջեանի նորրոգներուն նեանեալ պատասխանները ստուաւ:

Խ.— Ի՞նչ է ձեր տնունը:

Ք.— Իշխանուհի Քամարա Վոլգանսկայա:

Խ.— Ձեր հօր անունը:

Ք.— Իշխան Ալեքսի Շիխնգի Շանժասալի:

Խ.— Պաքու դանուած էք:

Ք.— Այո՛, 1917 սեպտեմբեր 19էն մինչեւ 919

յունուար:

Խ.— Ձեւէ կանրային ծառայութեան Կուրբուսած էք:

Ք.— Այո՛, Պաքուի կարմիր Խաչին մէջ: Հիշանկազպան էի տակաբական գրքոցի նիւանդանոցի մէջ:

Խ.— 918 սեպտեմբերին կիւանդանոցին մէջ որտակարգ գործունէութիւն ձեռնարկեց:

Ք.— Այո՛, սեպտեմբեր 11ին կրտսան ստացայ մեկնելու Սալախանէի գիրքերը. հան բանակի մէջ Կասպիցու կամար:

Խ.— Այդ կիւանդանոցին մէջ որքան մնացիք:

Ք.— Մինչեւ որ թրքական բանակը ժառ. թա-

գաք:

Պատճառ.— Ո՛ւր կը գտնուէիք երբ թրքական բանակը Պաքու մտաւ:

Թ.— Մինչեւ վերջին վայրկեանը մնացի Շաւաթիի ճակատը, Շաւաթիսուքայի անգլիական եւ ասուսիան զինուորներու հետ:

Ս.— Ի՞նչ պատահեցաւ երբ թրքական բանակը կը Պաքու մտաւ:

ՆԱԽ.— Պատմեցէ՛ք ինչ որ տեսաք:

Թ.— Այն բանակները որոնց հետ էի, ոչ ջուր ունէին եւ ոչ ալ սուէ բան եւ կը սուսնջէին: Յարձակում կրցի ներսույնը քի գողցին մէջ վերաւորը սենց ոչ եւ Պաքու հրամարտաց փոխաբուեցայ: Սեպտեմբեր 14ի տասան քաղաքը ստրկեցանցաւ: Բողոքարար քաղաքացիներ վերաւորուեցան եւ բոլոր Թորքերը որոնք իւրի հետ էին, ասոնք ալ վերաւորուեցան: Երբ կը փութային վերաւորներուն օգնութեան հասնիլ: Ի՞նչ վերջը թեթեւ էր: Երբ զինուորները սնպաւէր իրիկունը Պաքու մտան, թաթարական սիվիլ շուկեր իշտ քաղաք եւ սիւսն շարգել: Տեսայ շատ մը կիսերու եւ երախտներու սպաննուիլը: Եւ ասանկանս եզայ այդ քաղաքին: 15ի տասան ժամը 4ին 5 թաթարական սպաներ եկան հրամարտաց եւ պատմեցին ինչ որ տարիլ: Եւ սրգէս ինչ սեպտեմբեր 14ը բուսայ հրամարտագտնուիլ օւսեկիք աւել տեսնց եւ տարաւորկեցի որ յաջորդ օրը դան: Երբ թաթար սպաները գացին, եւ բոլոր հրամարտագտնուիլները զրկեցի ուրիշ հրամարտացներ: 15ի տասան դուրս ելայ եւ փոքոցներու մէջ տեսայ շատ մը զինուոր թաթարներ որոնք կ'առաջնորդուէին թաթար սպաներէ եւ հրամարտաց կ'արձակէին հայերուն վրայ: Եւ կ'արթայի զեպի իմ բնակարանս, Թասանայցի փողոց, իմ 5, Աւաթիաններու տունը: Այն ատը մէջ բոլոր երախտներն ու կիսերը շարգուած էին եւ ամէն բան կողոպտուած:

Արք յարկաբաժինս յայն, մեռայ որ զուսնորը
 խորտակուած են, ծառայորը չկան, յեսայ անայ որ
 անոնք սպանուած էին քրտն ասուի կողմը: Տանս
 մէջ կային քանի որ թաթարներ, որոնք կը շարու-
 նակէին կոզապան, իմ արժէքուար կարասիներս եւ
 արծաթեղէններս: Յեսայ կեռակայնեցի Մեարագայ
 պանդոզ, ուր կը գտնուէր թաթարական «գայաշոյ-
 ար եւ ըսելով որ առաւ եմ բողոքոյի որ իմ առնս կը
 կոզապանէին: Յիչ յեսայ էլիզակոստուրուարի զուսնէն
 քանի ճը գինուարներ՝ թաթար յագայի ճը աւաղնոր-
 գութեարս եկան իմ առնս եւ անբարկաւորին կողպ-
 աղները. սպան ինծի քուս. շի՛ գարաշոյնութիւն
 է անկ պաշտպանել: Բայց գուք հայ ասն ճը մէջ կը
 յնակէիք, մեք պէտք է գիտանաք թէ անք բնաւա-
 րանն է որ կը պաշտպանենք թէ հայու ճը առնք:
 Եթէ գիտանաք որ գուք հայերը կը պաշտպանէք այն
 ասն չէք կրնար վայելել լեր պաշտպանութեանը:
 Յեսայ սպան ինծի հարցայ թէ հայեր մնացո՞ւն
 եւ ասն մէջ, եւ թէ ասն մէջ սաղսամթերք կո՞յ թէ
 ոչ: Ես պատասխանեցի թէ ոչ եւ սպան մեկնեցաւ:
 Երկու որ մնացի առնս, որովհետեւ վերքս ցու կը
 պատճառէր ինծի և ոչ զուր ակնէր եւ ոչ ոչ ակնիթ
 եւ սարիցուած գուրս ելայ: Կուզէի երժուի զէ զի ին-
 անդգանոց, երբ անցայ Վանկաւաթի: Քորքովաթի, Ռու-
 մանովաթի, Մարաքայա փողոցներէն, անայ բողոքու
 թիւ հայեր, այր, կիս, եւ երախայ որոնք կը ճըշ-
 ունէին թաթարներէն գէպի Քորքովաթի փողոց, Փու-
 ղոցը իր ասրազլ երկայնագով եւ լայնագով լացուս էր
 ճըշուող հայերով: Երկու քովերէն կը քայլէին գինուած
 թաթարներ: Ասոնք բոլորը կուլային եւ սարսախը ու-
 անոց գէժքէն կը հայեր: Ասոնց մէջ Կանգի-գոցայ ասն
 ծանոթներու, բժիշկներ, փաստաբաններ եւ հայ ին-
 անգապանակներ, — որոնքն երկուքը զիրո շոտնոց

կը հասնայի, խնդրեցին որ զիրենք ազատեմ այդ
 քորուանէն: Երբ ես յառաջացայ դէպի հորուանք:
 զանոնք զուր թաթարներէն լէկը զիս կրեց մէկ կողմ
 եւ կարցուց թէ հո՛յ եմ: Ես ըսի որ հայ չեմ: Ըսին
 որ քննիլուպէս հետանաւ: Ես կարի ժամանակով միայն
 ապամ ըլլալով կողկաս, անցեալի մասին բան մը չեմ
 քիտեր. այնպէս որ չսփառանց զարմացայ, երբ անոն
 թաթարական այս զարհուրելի նախերկները:

Յետոյ ծանօթ խանութպան թաթարի մը կար-
 ցուցի թէ ո՛ւր կը տանին այդ կարուանները. թա-
 թարը խնդաց երեսիս եւ ըսաւ. ճկանք անանկ անց
 մը պիտի տանինք որ թէ հանդիսս պիտի ընեն եւ
 թէ խելօք պիտի կենանա:

Հայերու երեւոյթը սարսափելի էր: Փազոցնե-
 րուն մէջ տմէն կողմ ինկած էին սպաննուած դիակ-
 ներ քրքերու, կիւերու եւ երախտներու: Արքերսու-
 անարանը անուր էր: Երբ ներսուայի լոսի փուզոց
 նստայ, անոնք որ թաթարները կը սպաննէին Գրորոս
 Քալանեան հոյ մը որ հիւանդանոցի պահապան էր:
 Հիւանդանոց քացի: Արիւանսփ անուն քայրի մը եւ
 աստթ. Գուռչմէնի հետ հիւանդանոցէն քարս ելանք
 սընկու համար փուզոցի վերաւորներուն: Տեսնք սուր-
 նով վերաւորուած կիւ մը, փուռի՛ն աչի՛ն մը գրկին
 մէջ, փուզոցը պտակմ, սկսանք օքուութիւն ընծայել
 անար, բայց թանի մը թաթարներ կ'կան սպաննեցին
 կիւն ու մանուկը:

Հիւանդանոցէն թէլ մը զեզորոյնք տանք եւ
 քացինք Օլկինսփ փուզոցը. ուր բազմաթիւ վերաւոր-
 ներ կային. սրովեանու գիտէինք թէ փուզոցին մէջ
 չենք կրնար անանց օգնել: Դասնք փախադրեցինք
 պանդոպ: Անոնցմէ մէկը կուլար ու կը հեծկաւար:
 Գլխաուրեցիինք որ լուս մնայ, եթէ ոչ թաթարները կը
 յան կուգան զինքը կը , սպաննեն: Վերաւորը լսեց

տակայն օգուտ չունեցաւ, որովհետեւ անոր պտեղաք
բերուիլը տեսած էր թաթար մը. բազմաթիւ թաթարներ
նորո յառն եւ սպաննեցին վերաւոր հայրս:

Նրբ տեսանք թէ վերաւոր հայերուն ոչ
այլեւս սպարազէն է եւ անչի կը զրգոնինք թաթար
ները, ես ընտկարանս վերադարձայ: Փաշտէն անց-
նելու տանն տեսայ պտտերուն վրայ յայտարարու-
թիւններ, բայց չկրցայ կարգաւ, որովհետեւ այդ
գէտքերէն չափազանց ազգուած էի:

Բայց այս գէտքերուն տկանանես ըլլալէ ետք
կանգ առնել եւ այս յայտարարութիւնները կարգով,
չառ գծուար բան էր:

Յայտարարութիւնը գրուած էր քանի մը լե-
զաներով: Յետոյ տեսայ քանի մը հրեայներ եւ սու-
սներ, որոնք ըսին թէ այդ յայտարարութիւնը կ'ըսէր
որ հրեաներ, սուսեր, վրացիներ, հոս կրնան համա-
գիտա ըլլալ եւ իրենց գործերով զբաղիլ, բացի հարիւ-
րէն, որոնք օրէնքէ դուրս են:

Ուրիշ յայտարարութիւն մը հրատարակուեցաւ
երբ թրջտկան բանակները սկսան: Ռուսերէն եւ թուր-
քի, էն լեզուներով այդ յայտարարութիւնը կը կրէր
Քան Խայտիի եւ Ճիվանչիի ստորագրութիւնը: Այդ
յայտարարութիւնը եւ կարգացի, որ կ'ըսէր թէ հրեա-
ները, սուսերը, վրացիները եւ ամէնքը կրնան համ-
գիտա ըլլալ եւ իրենց գործով զբաղիլ, բացի հայերէ:
որոնք յայտարարուած են օրէնքէ դուրս, թէ կառ-
վարութեան գէմ սերի կը գործեն անոնք, որ հայեր
կը պահեն, եւ որ սեւէ մէկը որ գիտէ պահուած հա-
յերու տեղը, պէտք է որ իմացնէ ընդ. սպայակոյտին:

Յետոյ գրուուեցաւ մեր բնակարանը կառաջ-
բարեկան կողմէ, որովհետեւ ինչպէս ըսի, մեր տունը
հայու մը տունն էր: Գրուողը թուրք սպայ մըն էր:

որ ինծի ըսաւ թէ լաւ պիտի ըլլար եթէ ինք հոն ազ-
րէր եւ թէ ինծի սուէ Դեսո չպիտի հասցնէր: Առա-
ջորկը ընդունենցի սրովհետեւ յարկաբաժինս չուր
սննեակ ունէր: Ես քովս պահած էի քանի մը հայ կի-
ներ եւ մանուկներ: Սպան գանձնք տեսաւ: Իրիկունը
եքք ճերագործաւ, իր հետ բերաւ Շիս, շաքար եւն:
Ինծի եւ հետս բնակազներուն համար:

Ես թուրք սպային հարցուցի. «Ի՞նչպէս կ'ըլ-
լայ որ դուք այնքան բարի էք հայերու հանդէպ, երբ
երեք չորս օր առաջ կը շորդէիք 20,000է աւելի հա-
յեր»: Սպան պատասխանեց. «Ես թրքական կանոնա-
ւոր բանակի սպայ եմ. թուրք բանակը երբեք մաս-
նակից չեղաւ շարքերուն, այլ միայն թօթարներու
գեկավարներն էին որոնք պատասխանատու էին, թր-
քական բանակը շատ ուշ եկաւ եւ չհասաւ դադարեցնե-
լաւ Դարգիբը»:

Միեւնոյն ասն մէջ կար ուրիշ յարկաբաժին
մը, ուր կը բնակէր Աարգէնանի հազարակիցութեանց
Ֆախարարը, Մելիք Աւլանօֆ, որ Խարքովի համալսա-
րանին ուսանողներէն էր: Կ'ուզէր գալ իս բնակարա-
նքս գրտուել, բայց թուրք սպան թոյլ չտուաւ: Մելիք
Աւլանօֆի հարցուցի թէ դուք ժառանգական ժարգէք,
ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ կը թոյլատրէր հազարական շարքե-
րը: Աւլանօֆ հետեւեալ կերպով պատասխանեց. «Ըմենք
մեր ձեռքը կը պահենք մեր զէնքերը, մինչև որ մէկ
հայ չմնայ»:

Քանի մը շտապէ ետք զազաքը կանգարե-
ցաւ: Մարզիկ կրնային չփոզոց ելլել: Կառավարու-
թիւնը հրամանագիր սը հանեց, որ կ'ըտէր թէ ամէն
ժարգ կրնայ կանգիստ ըլլալ եւ պէտք է դիսէ ներ-
քին զարծերու նախարարութեան իր կարուսաներուն
համար: Ես ալ կորսնցուցած սկիծներ եւ զօհարեղէն-
ներ ունէի եւ դիմեցի ներքին զարծերու նախարարին

եւ ասի ցանկը իմ բոլոր զօղջուածներուս: Նախարար
 քը ըսաւ թէ՛ Եկա՛նով եղէ՞ք, ներ կորսնցուցա՛նք
 զիտի վերաւարանն՝, եւ եթէ զօղջողները՝ գտնենք,
 զիտի պատճենն: Նախարարին զազաքովար ընթաց
 զեն համարակալութիւն ասնելով՝ հարցուցի անոր,
 շիրնո՞ք օգնել իմ ասնս մէջ պահուած հայերսեանք:
 Նախարարը պատասխանեց. Էներ օգտին համարէ՛ք, նե.
 զի կը յանձնարարեմ որ հայերու մասին ոչինչ խոս
 րիք, որովհետեւ հակառակ պարագային զիտի կորսն
 ցընէք կառավարութեան պաշտպանութիւնն: Յետայ
 հիւանդացոյ սպանիականով եւ ջգային ասղնագանք
 ունեցայ: Երեք շաբաթ մնացի անկողին: Յետայ անկ
 ցիացիներ եկան եւ թուրքերը ներբակալեցին հետ
 ցան: Ու չեմ գիտեր թէ հիւանդութեանս ընթացքին
 ի՞նչ տեղի ունեցաւ:

Ե.— Իշխանուհի, այս շաբաթը ի՞նչ պատճառի
 կը վերագրէք:

Թ.— Էս չեմ գիտեր այդ մասին. բայց լսած
 եմ բժիշկներէ: Որովհետեւ հայերը եղած են անզլիտ
 ցիներուն հետ եւ թաթարները անզլացիներուն զէմ.
 Բայց ես զազաքական խնդիրներու մասին չեմ ծա
 րօթութիւն չունիմ եւ հաստատ ոչինչ կրնամ ըսել:

Գ.— Ընդհ կէտարին, երբ իշխանուհին աւարտեց
 իր պատմութիւնը, ընդհանուր զատախազ պէ՛ ըր
 զաթարն շաբ սկսաւ իր հարցումներուն.

Դ.— Ո՞ւր ծնած էք:

Թ.— Փեթրոկրատ:

Դ.— Կովկասեան ընտանիքէ՞ էք:

Թ.— Այո:

Դ.— Մորտին Պաքու եղած էք. կրնա՞ք տե
 րեկութիւններ ասլ:

Թ.— Այո:

Դ.— Մորտի շաբաթը ի՞նչպէս տեղի ունեցա՞ւ

Թ.— Եւ քաղաքականութենէ շատ քիչ կը կտան հրէան: Պագուի մէջ Թաթարները շարքուեցան:

Դ.— Գրեմէ՞ք թէ ո՞վ շարքեց:

Թ.— Կիրակի օր ժամը երեքին փաղցին մէջ անոս, հրացանազարկ եղած լԹաթարներ, բայց չեմ գիտեր թէ որո՞նց կազմէ սպաննուած էին:

Դ.— Ո՞վ սպաննեց:

Թ.— Ձանոս, սպաննողները:

Դ.— Պայքելի եւ հայկական բանակներ կայի՞ն:

Թ.— Հայկական բանակներ գոյութիւն չունենին, այլ կար կազմուեան կարմիր բանակը ուր կային ուսուեր, վրացիներ, հայեր եւ այլն:

Դ.— Մարտին ո՞րքան ճարդ սպաննուեցաւ:

Թ.— Լսեցի թէ 3—4000 հոգի: Բայց բազմաթիւ Թաթարներ պաշտպանուեցան հայերու կազմէ:

Դ.— Պագու եղած ասաննիզ միշտ հայերու, ասան բնակած էք:

Թ.— Ո՞չ, սկիզբները Կարմիր Խաչի մէջ:

Դ.— Քաղաքին մէջ շատ հայ ծանօթներ ունեի՞ք:

Թ.— Իմ բարեկամներս քոյրեր էին:

Դ.— Սեպտեմբերին տեղի ունեցած շարքերը կազմակերպուած էին, թէ սարտի կարիներուն վրէժխնդրութիւնն էր:

Թ.— Այդ մասին թուրք սպաներէն լսածներէս դատ ըսելիք չունիմ:

Դ.— Զորք քնողները կանօնաւոր չէթէնե՞ր էին թէ սրիւ Թաթարներ:

Թ.— Ըսելը շատ դժուար է. ասկայն համալրական կրողներ ալ կային:

Դ.— Այս շարքը կառավարութիւնը կազմակերպեց:

Ք.— Աշգիւ չես կրնար պատասխանել. բայց եւ այնպէս կը կարծես թէ կառավարութիւնը եթէ գտնէր կրնար դադարեցնել շարքերը: Մանուանդ եթէ մասնաւոր հրաման զը չըլլար ի՞նչպէս կրնար թուրք խուժանը շարքի կայրը, երբ անոնք մարտին շէրքն իրարման էին:

Ե.— Քաղաքին անկուսէն վերջ կայրու առ-
ժեքուն մէջ շէնք ու սազմամթերք կա՞ր:

Ք.— Ձեզ գիտե՞ր:

Ե.— Ձեր տեսած յայտարարութեանց մէջ ըս-
տա՞ն էր որ կայրը իրենց շէնքերը եթէ յանձնեն
յապահով պիտի ըլլան իրենց ինչքին ու սառցուածքին
մտախն:

Ք.— Ձեզ գիտե՞ր:

Ե.— Եան Խոյսկիի ու Ճիվանչիի սարազը-
րութիւնը կրող յայտարարութիւնը բաւ՞ր կայրը թէ
սեքուպարա կայրը օրէնքէ դուրս կը կաշակէր:

Ք.— Կարելի է երկու կերպով ալ մեկնել:

Ե.— Թուրք բանակը քաղաք մասն մասանով
ի՞նչպէս վարուեցաւ:

Ք.— Թուրք զօրքերուն մուտքը չտեսայ, բայց
անոնց մաննելն հոգը շարքերը դադարեցան եւ խա-
նութիւնը քայքայեցան:

Նախագահը նիւար ընդհատեց այստեղ՝ կէսօրէն
հոգ մտը Ձին վերաբանալու համար:

Կէսօրէն հոգ մտը Ձին վերսկսու գառազ-
րութիւնը: Գ. Խարսիկան կեանեալ Կարգումները
ուզգեց իշխանուհի Քամարա Վալըմնսկայալի:

Ե.— Դուք ըսիք որ մարտի կախւնները կայն-
բու եւ թաթարներու մէջ չէին ալ պաշտելիներու եւ
նահապաշտելիներու միջեւ:

Ք.— Այո՛:

Ե.— Մեռոյ ըսիք որ պալլեիկներուն մէջ առ
մէն ազգի զինուորներ կային, ուրնն չէ՞ք կրնար
տեսի թէ այդ կողմները հայերու եւ թաթարներու միջ-
շու անցի ունեցանո՞ւ

Ք.— Ես ըսի որ իբրև ըսյր չեմ հասկնար զա-
յն անկանութենէ, բայց զիտե՞մ որ կախներ անցի ու-
նեցան կարծիք բանակայիններու եւ թաթարներու
միջեւ:

Ե.— Գիտա՞ք որ հայերը պաշտպանեցին հազա-
րաւոր թաթարներ:

Ք.— Այո՛, Մայիլեանի թաթարներն մէջ պահ-
պանեցան բազմաթիւ թաթարներ, յետոյ կինք առննք
խաղաղուեցան թաթարներուն. հայերու Ազգային
Պարիսպը զանազան անգերու մէջ պահեց 20000 թա-
թարներ եւ կերակրեց: Քաղիէ՞վ թերթերու սիջոցով
Գրապարակային շնորհակալութիւն յայտննց հայ ազգի
Պարիսպին իր ջոյց առած մարգարիութեան համար:

Ե.— Իշխանուհի, զուք կը ինչէք Վիսիթ Աս-
տանօֆի յայտարարութիւնները, իսկ թուրք խոսան ալ
լաւ էր որ թուրքերը պատասխանաւոր չեն այս ջոյ-
գերուն: Հետեւաբար ս՛վ կը կարծէք որ ըլլայ շար-
քերը կազմակերպողը:

Նախագահը այս հարցումը շուքեց վկային:

Ե.— Նուրի փաշայի հետ խօսած էք:

Ք.— Այո՛, մէկ անգամ խոսած եմ, խնդրելու
նամար, որպէսզի իմ բնակարանս չխլին եւ ջարդերը
չարդեցնեն: Նուրի փաշա ըսաւ որ թուրք բանակը
միշտ ազնիւ վերաբերում ունեցած է:

Ե.— Ի՞նչ ապաւորութիւն թողուց ձեզմանչիք
ներ վրայ:

Ք.— Առաջին անգաւորութիւնս ըսւ էր, ին-
տելիքէնա մարզու ապաւորութիւն թողուց, բայց յե-
տոյ իմ տեսակցութենէն ետք այն ապաւորութիւնը

կրօնի թէ ճշմարտն մանեական մըն էր. որինսցի
երբ հայերու մասին կը խօսէի, իր երեսը կը ծածռու-
կէր եւ զէմքն իսկ կը փոխուէր:

Թ.— Կառավարութեան յայտարարութիւննե-
րուն ապէ Թան Թայգիի սնունէն զատ ուրիշ ի՞նչ ա-
նուն կար:

Ք.— Լաւ չեմ յիշեր, կարծեմ ձեզմանչիբի ա-
նունն էր:

Թ.— Բայց որչա յայտարարութիւններէն չի՞ հե-
տեւիք թէ Ասորգեանի կառավարութիւնն է պատաս-
խանառուն:

Նախագահը գիտէի առաւ որ այդ մասին իշ-
խանուհիին կարելի՞ չէ կարցնել:

Թեոս, նախագահին թոյլատուութեամբ կարցում-
ներ ուզողն նաեւ փաստարան Հայասր Ռեֆարմ պէյ:

Հ.— Գոչիս ո՞ւր կը բնակիք:

Ք.— Ես չեմ ուզեր ըսել իմ հասցէս, արդեօքի
միշտ վկայութեան չհանչուիմ:

Հ.— Ձեզ բանի՞ բերին հաս:

Ք.— Ո՛չ, ես իմ կամքովս եկայ, բայց չեմ ու-
զեր որ հասցէս գիտնաք: Երբ ձեզմանչիբ սպանուե-
ցաւ եւ թերթերուն մէջ կարդացի, թէ ինձմէ զատ
մէկը չկայ, պարտականութիւն սեպեցի գալ վկայու-
թիւն տալ:

Հ.— Հոս պաշտան մը ունի՞ք:

Ք.— Ասով իտալական հիւանդանոցն էի, յե-
տայ հիւանդանոցայ սոսոթիզմով եւ հիմա դարձ չունիմ:

Հ.— Իտալական հիւանդանոցին մէջ իրբեւ իշ-
խանուհի կը հանչնա՞ն ձեզ:

Ք.— Այո՛:

Հ.— Գուցայ մէջ թուրք ցնտանիքներ կը հանչ-
նա՞ն:

Ք.— Ո՛չ:

Հ. — Պաշտօնի մէջ մանկատան նախնիներ ունեւոր:

Թ. — Պաշտօնական գործառնութիւններու թ. բուժող Թաղէից եւ այլն նանչցած եւ բայց ընտանեց. ներ չեմ նանչնար եւ յարարութիւն չեւ ունեցան:

Հ. — Գիտէ՞ք որ հայերը մարտին շարքերին թաթարները, իսկ իբրեւ աւելի նախօթութիւն հետեւն աւելը կ'ըսեն. հայերը մարտին զրգանցի՞ն. ուստիք եւ իւրապարզը, մարտիսինքն թաթարական թաղերը:

Թ. — Չեմ գիտեր:

Հ. — Թաթար թաղերը չե՞ն մարտիսում:

Թ. — Եւ կ'աշխատէի, մարտիսում մը լսեցի բայց մ'արեզ կը մարտիսներն եւ մ'ընդ էին մարտիսները, չեմ գիտեր:

Հ. — Գիտէ՞ք որ հայերը երբ կը շարքէին թաթարները պաշտօնիկները 6000 թաթար թաթարնի մը էջ եւ 8000 սինէմայի մէջ պաշտպանած են:

Թ. — Գիտեմ որ 22000 թաթարներ պաշտպանուած են:

Հ. — Երբ թաթարները Պաշտ. մասն, իշխանութիւնը նուրի փաշայի նեղն էր, թէ Ատրպէշանի:

Թ. — Եւ չեմ գիտեր թէ որո՞ւ նեղն էր, Եւ ցարգահանութիւններէ չեմ կ'ուզեմ:

Հ. — Երբ թաթարները գրաւեցին քաղաքը:

Գ. — Սեպտեմբեր 14ին:

Հ. — Ըսէ՞ք որ թաթարները կը շարքէին միայն հայերը:

Նախագահը կ'ուզէ. — Իշխանութիւնը չըսու թէ միայն հայերը:

Հ. — Ինչի՞նչ գիտէք թէ հայեր էին պաշտպանուածները:

Գ. — Չափազանց գիւրքին է իբրեւ զեմքերէն պատեւ, անշուշտ մանկատանները գիտար չէին շարքեր:

Հ.— Ըստ որ թուրք սպաները եկան հիւանդանոց եւ հիւր ըլլալ ուղեցին ու դուք առաջարկեցիք որ յայտորդ օրը գան: Յետոյ քայրեր զրկեցիք եւ դուք ալ առաւել կանուխ գացիք: Ե՞րբ մեկնեցաք:

ՆԱԽ.— Ինչո՞ւ այս կարցու՞մը:

Հ.— Ռոմիկեան եւ հիւանդանոցը ամէնէն ապա-հով տեղն է. եւ սեպտ. 14 շարժերու առջ օրը, ի՞նչպէս կին ժը կը համարձակի դուրս ելլել:

Նախագահը կը կարգայ այդ ժամին իշխանուհիին ըրած զկայսութիւնը եւ պէտք չի տեսներ այդ կարցու՞մը ուղղելու:

Հ.— Ձեր յաւանդ հիւանդանոցէն ք՞րքան հետու է:

Թ.— Քաշելով 15 զայրկեան:

Հ.— Երբ հիւանդանոցի քայրերը մեկնած էին, հետաձայնեցի զնկերութեան աղիկները իրենց պաշտօնին գլուխ կրնայի՞ն թալ:

ՆԱԽ.— Բնական է հետաձայնած է որ սպան եկած է. (կը կարդայ զկայիւ յայտարարութիւնը):

ՆԱԽ.— (Պատճը ուղղելով զկային) Ժամը քանի՞ն էր երբ հետաձայնեցիք:

Թ.— Գծուար է յիշել, առաւել ժամը 6—7:

Հ.— Քաշելով քացիք հիւանդանոց:

Թ.— Այո՛, որոմիկեան ուրիշ կերպ կարելի չէր:

Հ.— Ձեր ծառայողները կայս՞ր էին:

Թ.— Թուս խոհարար մը ունէի եւ մէկ ալ կայ սպասուհի: Հայր սպաննած էին:

Հ.— Առաջին օրը իսկ թուրք բանակին քաղաք մասն ըլլալու պարագան ի՞նչպէս կարելի է կամ մտածայնեցնել անմիջապէս սպայակոյտը հաստատելու իրազութեան, եւ իրեն օգնութեան կաննելուն հետ:

ՆԱԽ.— Հարցու՞մ չէ առիկա: Միայն տեսածս ներու՞մ մասին կարցուցէք, ոչ թէ այն ինչ որ կը մը-

աստէ վկան:

Հետեւեալին եւս թուրք փոստարանին նոյնի-
մասս կրկնութիւններէն ազգուած կը բողոքէ ըսելով
որ ես ձանձրացայ այդպէս հարցուցեալու պատասխա-
նելով:

Հ.— Երբ թաթարները կը կողոպտէին ձեր սու-
ր եւ դուք վրայ հասաք, ի՞նչպէս հասկցուցիք թէ
սուս էք: Յեղաք երկու որ սուսը անօթի ծարաւ սը-
նացիք եւ գուրս կ'աք: Ի՞նչպէս Բողոսեցաք իբրև
սուս:

Թ.— Ձէս փողոցին մէջ քանի մը անգամ բը-
նեցին եւ յետոյ հասկցան որ սուս եմ ձգեցին:

Հ.— Հեռաձայնով զիմ անձէք թաթարներոյն
եւ ինչու թիւն ստացած: Արդեօք արկիս բուսկան ե-
զմն է որ վստահութիւն գոյացնէք թաթարներու հան-
դէպ:

Նախագահը կ'արգիլէ եւ յետոյ թայլ կուտայ որ
հարցուի հետեւեալ կերպով:

Հ.— Թաթարներուն կը չվստահի՞ք:

Թ.— Եթէ կը խօսիք նեռաձայնելու մասին, ար-
արկիս մզուկեցայ ընելու բնազգարար: Երբ ատայ ըս-
պատուիք սպաննուած, թաթարներու վրայ վստահու-
թիւն ունենալուս համար չէ որ նեռաձայնեցի:

Հ.— Իսկ թաթարներուն անմիջապէս ծամ-
փուր եւ կողոպուտները ձերբակալելու իրազութիւնը
ոնէ ապաւորութիւն չե՞ն թողած:

Նախագահը կ'արգիլէ:

Հ.— Բուք ի՞նչպէս կրցաք ազատիլ, քանի որ
քշուող հայերն ալ կրնային ձեռ կոյ չնձ ըսելն և մտոյ:

Թ.— Ես զիտե՛ս սիայն ինչպէս ազատուիլու
բայց չեմ զիտեր ուրիշներուն զիտուն հեղածը:

Հ.— Չի՞նք ազատու: Երբ թուրքերն ու թաթարնե-
րը տարձակեցան քաղաքին վրայ, երկու թրքական

վաշտ ջարդուեցա՛ւ:

Թ.— Օգոստոսին թուրք շկար քաղաքին մէջ:

Հ.— Օգոստոսին փոզոցային կախնձր տեղի ունեցա՛ն Պաքուի մէջ:

Թ.— Թուրքերը քանի տեղամ քաղաքին ստանեցան, բայց եւ ժողուեցան անգլխացիներուն եւ ուստերուն կողմէ:

Հ.— Պաքուն խաղա՛ղ կերպով գրաւուեցաւ թէ պատերազմով:

Թ.— Քաղաքը նախորդ զիններէն իսկ պարպուած էր եւ տանց պատերազմի մասն: Ամէն ժարդ գիտէ որ քաղաքէն դուրս պաշտպանութիւն եղաւ, բայց քաղաքին մէջ ոչ:

Հ.— Ըսիք թէ յայտարարութիւն սը կար որ կ'ըսէր թէ ով որ հայ պահած է պէտք է յանձնուի ըստ պայտեկային, եւ այդ յայտարարութիւնը ստորագրած էին Խոյսկի եւ ձիվանչիբ, ի՛նչպէս կտրելի է:

Թ.— Յայտարարութիւնը ստորագրուած էր խան Խոյսկիի եւ ձիվանչիբի կողմէ, բայց ո՞վ հանած էր շեմ գիտեր:

Հ.— Թուրք սպան ի՞նչպէս ներս տաիք երբ հայեր ունէիք ասն մէջ:

ՆԱԽ.— Ինք ներս շտաւ այլ սպան գնաց:

Հ.— Ինչէ՛ն գիտէք թէ 27 հազար հայեր ջարդուած են:

Թ.— Թաթարներէն լսած եմ թէ 29 հազար հայեր ջարդուած են:

Հայտար պէյ կ'ըսէ թէ վկան ասաջ ըսաւ որ 27 հազար էր հեմա կ'ըսէ թէ 29 հազար է:

ՆԱԽ.— Գտաարանին տալիս վկան չեկաւ հաստատելու թէ որքան հայեր ջարդուած են:

Հ.— Ըսիք որ հայերը մարտին ջարդած են 8000 թաթարներ: Ի՛նչպէս ենք տէք այդ թիւը, լըսեկո՞վ:

Գ. Խարովեան. — Քուրք փոստարանը կը խն-
զաթիւրէ վհան չէ ըսած որ հայերը շարքած են թա-
թարները:

ՆԱԽ. — Կը հաստատէ պ. Խարովեանի ըսածը:
Թ. — Հստակ է՞ թէ 3000 է:

Հ. — Մէնչու կրճա եկած վհաներ կ'ըսէին թէ
տեղակեցիկի շարքերը 2—3 օր տեւեցին: Իսկ իշխա-
նուէին երեք շարքաւան ժամին կը պատճէ, ի՞նչպէս
կարելի է:

ՆԱԽ. — Այդպէս բան չէ ըսած:

Հայտար Ռիֆաթ պէյ առջևի թուղթերը իրար
հմանցնէ հաստատելու համար թէ իսկապէս վհան այդ-
պէս լայնարարած է: Բայց զարժանալի է որ չգնանք,
կը ջգտանանայ իր օգնականին որ թուղթերը կարգով
չէ շարեր: Բայց նախապէս կը բանայ արևոտագրու-
թիւնը եւ կը հաստատէ որ վհան այդպէս խօսք չէ ը-
սած ու անպակ մըն ալ կը հարցնէ:

ՆԱԽ. — Ձարքերը քանի՞ օր տեւեցին:

Թ. — Երեք օր, թրքական բանակը եկաւ ան-
կէ վերջ դադարեցաւ:

Հ. — Ըսե՛ք որ ձիվանչիերը տեսաք երբ յայտա-
քարութիւն կար որ կազմուածները պիտի վերադար-
ձուին եւ գուց անկար գիտեցիք այդ անթիւ: Ներ-
քին գործերու նախարար մը այդ տեսակ գործի հաշ-
մար ի՞նչպէս ընդունած է ձեզ:

ՆԱԽ. — Իշխանուէրի է, ինչո՞ւ չէ, նախապէս
տեղակ մըն ալ կը բարկանայ:

Հ. — Ըսե՛ք որ ձիվանչիերին երբ խօսեցաք հա-
շիբու ստան, ձիվանչիը չուզեց լսել, մինչդեռ հա-
յերը ազատ կը պատճին այն առան: Ինչպէս կրնայ
ջգտանացած ըլլալ:

ՆԱԽ. — Ատիկա հարցում չէ:

Հ. ձիվանչիերի անկնապէս գէշութիւնը տեսա՞՞ք է՞ք:

Թ. — Ես սեւէ գործ անեցած չեմ ձիվանչիերէ
հեռ եւ կեանարար ոչինչ կրճած ըսել:

ՌՈՒՍ ՌԻՍԱՆՈՂԻ ՄԸ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Երեկ եւս տեղի ունեցաւ Գ. Մխաճ Քարլաճեանի դատաւարութիւնը: Իբր զկայ լուսկցաւ սուս ուսանող Նիքոլա Գրիմորակոֆ, որ երգուելէ յետոյ կե. տեւեալ կերպով պատասխանեց պաշտպան փաստարկի Գ. Խարազեանի հարցումներուն:—

— Մնած եմ ի՞նչ բնութեամբ չազաճը, Քարլաճեանի մէջ: Ուսանող եմ:

918 յայտէն սինչեւեւ կա. 19 հը զանուէր Գաջու: Գալլիֆիները ինձմէ կը զանուէրէն խաչոր զուտար մը եւ ես չէի կրնար զեարել, Այգ զառնաւ որով Քարլաճեանէն Գաջու փախայ:

Ս.— Ի՞նչ պատահեցաւ 1918 սեպտեմբեր 15էն յետոյ քաղաքին մէջ: Գառմեցէք:

Ն.— Սեպտեմբերի սկիզբները Գաջուի կառավարութիւնը կը զանուէր անգլիացիներուն ձեռքը: Սեպտեմբեր 14ին անգլիացիք հետացան Գաջուէն եւ թաթար հրոսակներ մասն քաղաք: Անոնց մուտքէն ետք շարքերը սկսան: Ես սեւայ թաթարներ որոնք կը սպաննէին այր, կին եւ ազայ ու կը կոզոպտէին տունները: 14ի իրիկունը փոզոցնեցաւ մէջ փառած էին բազմաթիւ դիակներ:

Ես հայ ընտանիքի մը մէջ կ'ապրէի, որ կը քաղկանար մօրմէ մը, մանչ զուտակէ մը եւ երկու ազլիկներէ: Տզան Գաջուէն փախաւ թաթարներու մուտքէն առաջ: Սեպտ. 14ի իրիկունը տուն զացի, սեւայ 6 զինուած թաթարներ, որոնք մասն այն սննտակը ուր եայ ընտանիքը կ'ապրէր: Տեւայ որ սպաննեցին մայրը եւ ազլիկը, իսկ փոքրիկ ազլիկը տաշին իրինց կեա:

Երեք որ յետս հանդիպեցայ եայ բարեկամներէս
ճէկուն ցրով, որ ըստ թէ իր եզրայրը սպաննած էին:

ՅԱԿ.— Զմեր աչքովը տեսաները պատմեցի
ճիայն:

Ն.— Ընդհանրապէս մուն փակուած էի եւ
դուրս չէի կրնար ելլել:

Խ.— Ինչո՞ւ հասար դուրս չէիք կրնար ելլել:

Յ.— Գիտէի որ դուրսը կրտարած կար. չար
դերը տեսցին երեք օր:

Խ.— Երեք օրէն ետք խաղազօթիւնը հաս-
տատանցա՞ւ:

Ն.— Կատարածներ չսեայ, սակայն տեսայ որ
կը ձերբակալէին հայեր եւ պահակներու հեղազօթեամբ
կը տանէին. կ'ըսէին որ բանս կը տանին: Աս լսեցի
որ ~~...~~ Կատարկուածներու սէկ մտաք զներագարած է:

Խ.— Ի՞՞՞՞՞ կազմակերպեց շարքերը:

Ն.— Ռուսերէ, հայերէ եւ թաթարներէ լուս
պիկնիւթիւններու համաձայն կ'երեւայ թէ կառայ
Պարօթիւնը կազմակերպած էր: Պատասխանատու
կը թիւանն իսն Յոյսկի եւ Ճիվանչի:

ՅԱԿ.— Ես կարծիքներ չեմ ուզեր, փաստեր
տուէք:

Ն.— Կատարածին երբորդ օրը յայտարարութիւն
ճը Պարզացի, որուն սէլ կ'ըսուէր թէ մէն մտաք
կրնայ իր գործովը զբաղի. բացի հայերէ, որոնք օ-
րէնքէ պուրս յայտարարուած են:

Խ.— Ի՞՞՞՞՞ էր ներքին գործերու նախարարը:

Յ.— Ճիվանչի:

Խ.— Այս պահուն ներքին գործերու նախա-
րարը ո՞՞՞՞ է:

Ն.— Ճիվանչի:

Յ.— Պարօթի սէլ կրտարակուած թերթեր կը
կարդայի՞ք:

Ե.— Այ՛ժ, ուսուերէն Անգուօճ Կրտսարակուօճ
 Անարպէճանը :

Խ.— Այդ թերթը պաշտօնակա՞ն թերթ էր :

Ե.— Այ՛ժ :

Խ.— Հայերու մասին ի՞նչ կը գրէր :

Ե.— Թէ հայերը ազգային թշնամիներ են, ...
 անճ շին կրնար մեր պաշտպանութիւնը վայելից՝
 պէտք է հաշմեկ, բնաշնչեկ :

Խ.— Ի՞նչպէս համբու ունէր ձմբժանչի :

Ե.— Չափազանց ազգայնասու էր, հայերը վեր-
 չին ծայր կ'առէր :

Խ.— Այդ անգղեկութիւնը ս՛.րկէ առի՞ճ :

Ե.— Ամէն մարդ կ'ըսէր, հայեր, ուսուեր եւ
 նայմիսկ թաթարներ :

Խ.— Ըսիք որ անգլեացիները երբ քաշուեցա՞ն
 թաթարական Կրտսարու.մքեր սասն ջուղաք եւ ջար-
 քերը երեք որ տուեցին : Անարպէճանի կառավարու-
 թիւնը կ'ըր Պաքու մասու :

Ե.— Երբ թաթար շէթէներ սասն, նոյն օրն
 իսկ քաղաք մասու կառավարութիւնը : Սահայն անանց
 ներկայութիւնը յայտարարուեցու երկրորդ օրը :

Խ.— Երբեք ձմբժանչիքը տեսա՞ն էք :

Ե.— Այ՛ժ, փողոցին մէջ մէկ անգամ, թա-
 թարներու գուլէն վեց օր ետք :

Խ.— Պաքու ուսուակա՞ն քաղաք է թէ առըր-
 պէճանեան :

ՆԱԽ.— Այդ մասին վերջը :

Գ. Խարազեանէն ետք ընդհանուր դատարան
 զ. Իրքաթարն Խաթ Կատեւեալ Կարցու.մները ուզակց
 վկային.—

Դ.— Երբ Պաքու նկաք պօլլեւիկները այնտե՞ղ
 էին :

Ե.— Այ՛ժ :

Գ.— Պագուի մէջ հայերը պաշտեցին Կեանքի տէրին։

Ն.— Կառավարութիւնը կը գտնուէր պաշտեցիներուն ներքին։

Գ.— Անպատեհներէն առաջ նրա թաթարները չէին ստան, հայերը թաթարներուն սեւէ գէշութիւնը քրին։

Ն.— Ձեռ գրեցի։

Գ.— Պագու ստան ուժերը կազմակերպուած ուժեր էին թէ հրատակային խուճեր։

Ն.— Ըստ երկուսիս հրատակներ էին, բայց կ'երևար թէ անոնք կազմակերպուած էին և հրատակուելու որ զազագի թաթարներէն ալ մասնակցած ըլլան կատարակին, բայց եւ չեմ գրեցի։

Գ.— Ուրի՞ կուգային այդ հրատակները։

Ն.— Պագուն շրջապատող գիւղերէն։

ՆԱԽ.— Ինչէ՞ն գրեցի։

Ն.— Որովհետեւ թաթարները կը բնակէին շրջակայ գիւղերը։

Գ.— Դուք տեսա՞ որ թաթարները կ'ապաննէին հայերը, ինչէ՞ն, սեւէ պատեալ կ'ա՞ր։

Ն.— Թաթարները իրենք ալ կ'ապաննէին թէ ընդհանրապէս քրիստոնէականներու թշնամի են եւ մասնախորտակէն հայերուն։ Անկէ զոտ պատմական թշնամութիւն գոյութիւն ունէր հայերու եւ թաթարներու միջեւ։

Գ.— Պագուի մէջ ներ շարեկամները ի՞նչ ազդէ էին։

Ն.— Ես առաստիան ընտանիքի մէջ կ'ապրէի, թիչ ասեմ մնացած ըլլալով Պագու շարեկամներ չունէի։

Գ.— Ճիշտնապէս ժամին ներ ըւանները հայերէն շարեկամներ թէ թաթարներէն։

Ն.— Երկուքն ալ։

Գ.— Ըստ թէ ձիգանչիբը ազգայնամու էր,
ի՞նչ կը կասկնա ազգայնական ըսելով.

Ն.— Ազգայնամու է ըսել կը նշանակէ թէ կը
սիրէ իր ազգը.

Ընդհանուր գառախազ պ. Րիչարթըն Հաթի
կարցուձերէն ետք. Հայտար Րիֆաթ պէյ, ուզզեց
կեանեալ կարցուձերէն իր թարգմանին սիջոցով որ
Կարանին վրայ երգում ըրաւ:

Հ.— Ո՛րքան տան է որ Պալիս էք.

Գ.— Անցեալ տարւան նայեմքերէն:

Հ.— Ո՛ւր կը նստիք.

Ն.— Ձեզ ուզեր ըսել կտայե.

ՆԱԿ.— Ինչո՞ւ:

Հ.— Ղարզկեան կը վախնամ թորթար կալա-
ծատէք:

ՆԱԿ.— Պէտք չէ որ վախնաք:

Ն.— Թարլա Պաշի Ձըշիհի փոզոց, թիւ 8:

Հ.— Ձեր զբազումք ի՞նչ է:

Ն.— Հիմա չունիմ, բայց առջ ասեւորակամ
գործով կը զբաղէի:

Հ.— Ի՞նչ լիզուներ գիտէք:

Ն.— Միայն սուսերէն:

Հ.— Այստեղ ի՞նչպէս եկաք, ո՞վ ձեզ բերաւ,
ի՞նչ լիզուով խօսեցաք:

Ն.— Հայ ծանօթի սը կանգիպեցայ որ էնտի ը
սու թէ Պաքուի դէպքերուն տկանասես ըլլալով կըր-
նամ վկայութիւն առլ եւ օգտակար ըլլալ զառարանին:

Հ.— Ըստ թէ անգլիացիները սեպտեմբեր 14ին
քաշուեցան, 14ի առաջին թէ Կրիկուելը:

Ն.— Կէտորէ ետք:

Հ.— Թաթարները ե՛րբ մտան Պաքու:

Ն.— Գիշերը:

Հ.— Բաժարները քաղաք մանկէն քանի՞ օր
եւջ դուրս ելաք:

Ն.— Բայրօվին փակուած չէի աւելը, երբեմն
դուրս կ'ելլէի:

Հ.— Կ'ըսէք թէ կոչուուածը տեսաք: Ինչէ՞ն
չիտէք թէ իրենց բուծ ատերքը չէ որ ետ կ'առնէին
մարտին իրենց ֆոզուպուած ապրանքները:

Ն.— Քիչովեաւ տեսայ որ հայերու ասեցրը
կը մանէին եւ գոյգերը դուրս կը քաշէին:

Հ.— Ըսիք որ սնարպէճանն թերթին մէջ զըր-
ուած էր թէ հայերը թշնամիներ են, զանոնք պէտք
է հալածել: Այդ թերթը Պաքուի՞ մէջ կարդացիք:
Մնկաեմբերէն առաջ թէ եաք:

Ն.— սնարպէճաննը վերահրատարակուեցաւ երբ
Պաքուն գրաւուեցաւ: Գրաւման երրորդ օրը տաղին
թիւը հրատարակ ելաւ, ետ այն տանն հանգիպեցայ
այդ խօսքերուն:

Հ.— սնարպէճանի հրատարակիչ—խմբագիրը
սյտեղ է եւ իմ լաւ բարեկամս է. Պաքու մանկու-
րէն հրատարակուած մինչեւ վերջին թիւին հաւա-
քածն էի: Ես պիտի բերեմ վազը եւ այդ խօսքերը
քոյն պիտի տաք:

ՆԱԽ.— Ի՞նչ պէտք կայ, եթէ բերեք ու այդ
խօսքերը չըլլան կը ջնջենք, այդքան:

Գ. Խոսրօվեան մանուածն կոչուած ուղեց որ
սնարպէճանի հաւաքածոն բերուի: Հայտար Ռիֆաթ
պէլ, տեղի տուաւ, առարկելով որ եթէ բերի իրեն չի
չիտի լանձնէ այլ դատարանին:

Գ. Խոսրօվեանի հատար այցածն թանկարժէք
փաստաթուղթ մը, Մուսափաթի օրհանը, որ ելած է
գրգոյի մինչեւ վերջը եւ համաթուրանական իտեալ-
ներու գլխաւոր ներշնչողը նեղէ փախճնել կարելի
չէր, եւ ան կրկին կը խնդրէ նախադատէն որպէս զի

Հայասր Րիֆաթ պէ, բերէ հաւաքածոն, պնդեցա՞մք որ
 դատին վրայ մեն լոյս պիտի սփռէ: Հայասր Րիֆաթ
 պէ, կ'զգայ ի թէ ի՞նչ ծանր վիճակի մտանուեցաւ, այս
 անգամ խօսքը կը փոխէ շուարած վիճակի մէջ: Ե՛տ
 այդ թերթերը յոյճ առ ի պ. Խորագեանի եւ հայ
 խմբագիրներու: Աւ ինչքոն ծիծաղելի էր Վարդէ-
 ճանախ ասորչը Գաւաքածոն... քանի մը պատկերներ
 էին, հայ կամուարներու նկարներ՝ փրցուած հայ թեր-
 րթերէ: Նախագահը իր կողմէն հետեւեալ կարցումք
 փուլզէ:

— Այն յայտարարութիւնը՝ որուն մէջ կ'ըսուէր
 թէ հայերը օրէնքէ դուրս յայտարարուած են, որո՞ւ
 քարագրութիւնը կը գրէր:

Հ.— Եսն Խոյսեկիի եւ Ճիվանչիբի ստորագրու-
 թիւնք:

Ատեանը փակուեցաւ ժամը 12ին. յաջորդ վըս
 կաները պիտի լաւ ին հետպնեան:

ՏԻԿԻՆ ԽԱՂԱՏՐԵԱՆԻ ԶԳԱՅԱՑՈՒՆՑ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Անզլ. գինուորական ատեանին արջեւ երէկ տե-
 զի ունեցաւ Ատրպէեանի նախկին ներքին ի գործերը
 Խախարար Ճիվանչիբի սպանիչ Միսակ Թարլազեանի
 քառասու՞րթեան ՉՉրդ ունկընդրութիւնը:

Նախ լուսեցաւ վկայութիւնը արկ. Հերանտէ
 Խաչատրեանի ար. օրինական ներգումը ընելէ յետոյ
 հետեւեալ կերպով պատասխանեց զաշաղան փաստա-
 րան Գ. ՀՃ. Խորագեանի կարցումներու՝—

Ե.— Աւ՞ր սեղադի էք եւ այժմ ու՞ր կը չընանք
 կրօ՞ւ

Հ.— Այնքան արագութիւն եւ. կրնա՞նք ընկերմ
Պայրու:

Խ.— Պարտաւ եզրած էք:

Հ.— Այո՞ն կրնա՞նք արք, 915էն մինչեւ 920:

Խ.— Պարտաւ սեւէ պաշտան ունեցում էք:

Հ.— Այո՛, սուտ շուկէր էի. յետոյ գրագրի
պաշտան վարեցի՝ Յայտոյ տալ. խորհուրդի՞նք մէջ:

Խ.— 918 տեղաւ. ինչ Պարտաւ մէջ ետեւ գեղ-
ձեր պատանեցումն:

Հ.— ՉԱյո՛, հայկական շարգերը:

Խ.— Զարգեցիւ ժամանակ չա՞նք կը գտնուէիք:

Հ.— Կը բնակէի Գալաթիանի փողոցի առնե-
րէն մէկուն մէջ:

Խ.— Պարտեցէք ինչ որ տեսաք մեր աչքե-
րով:

Հ.— Սեպտ. 14 շաբաթ որ էր, երբ լուսնային
ցիները հետացան եւ կիրակի որ թուրքերը արգէն
մասն էին ցաղաք: Փաղոցներէն սկսած լուսնի գո-
չումներ, մանուկներու եւ կիներու ճիշերը: Զարգնէր
որ սկսած էր: Ժամը Յին ազմուկը արգէն մեր փողոցն
այ հասած էր. զինուած հրոսակաւորներ կը մտնէին
խանութները եւ կը սպաննէին հայերը:

Տեսայ թուրք կիներ, սրանք առարակներու վ
եկած էին եւ կը կրէին խանութներու ապրանքները:

Այդ օրը, կիրակի, ես աչքովս սպաննութիւն
ներ շտեայ, միայն շարգուողներու ազգականներն էին
որ կը լսէի, բայց լաջորդ օրը, երկուշաբթի. տեսայ
որ զիմացի առնէն գուրս կը ցաշէին ձերուկ շա-
մերուկ մարդ մը եւ կին մը: Զրնուրները գուրս կը
ցաշէին մարդը. իսկ կինը կը պատար թէ ո՞ր կը սա-
նիք: Այս ազգականներուն վրայ էր որ զինուոր մը ցա-
շեց տարնանակը եւ սպաննեց թէ սուտինը եւ թէ
կրնը:

Ջինուօրնիքը գուրս կը քաշէին ժարդը, իսկ կինը կը պոսար թէ ո՛ւր կը տանիք: Այս ազգագրական զբոսը էր որ զինուօր մը քաշեց տարեանակը եւ սպաննեց թէ՛ ամուսինը եւ թէ կինը: Ուրիշ ըստ ցանկութիւններ աչքովս չտեսայ, բայց զիականեր շատ տեսայ: Ես սուս տան մը մէջ կը բնակէի: Յանուհիբուհիս երբեմն գուրս կ'ելլէր պատշգոմէն եւ կ'իմացներ թէ սարդ մըն ալ սպաննեցին, կին մըն ալ, երախտ մըն ալ, երբ ես գուրս կ'ելլէի եւ կը տեսնէի զիակաները:

Ս.— Երախտներու զիականեր տես՞ք:

Հ. Այո՛:

Ս. Ջարդերը քանի՞ օր տեսցին:

Հ.— Երեք օր երեք զիչեր:

Ս.— Ի՞նչպէս դադարեցան շարդերը:

Հ.— Կառավարութեան հրովանով:

ՆԱԽ.— Ինչէ՞ն գիտէք:

Հ.— Նախ, յրովհետեւ կառավարութիւնը չարքարդ օրը պաշտօնական յայտարարութիւն մը կը հրատարակեց ըսելով որ շարդերը, թալանը այլեւս պէտք է դադարին, թէ այս հրամանին մեռնատղաները չգիտի ցնդարեաններն:

ՆԱԽ.— Այդ յայտարարութիւնը տեսա՞ք:

Հ.— Փոզոցները փակցուած էին, իսկ ես չլի փրնար գուրս ելլել. ինձ հետ բնակող սուսերն ու հրօթաները լուր բերին:

Ս.— Հալածանքն ալ դադարեցա՞ւ շարդերուն հետ:

Հ.— Թէեւ երեք օր ետք շարդերը դադարեցան, բայց հայերու համար անգորբութիւն չախրեց, որովհետեւ ձերբակալութիւնները կը շարունակուէին, շատեր կ'անյայտանային, եւ տուներու կարտսիները կը քաղաքուէին:

Խ.—Փէպզէն սրճա՞ն ետք դուք ելաք ասնէն:

Հ.—Շարաթ մը կտաք, Եպտուեցայ սուս սպասուհիին պէս եւ սրովհետեւ սուտի երեսայթ ունէի, չէին կարծիք որ հայ եմ եւ մէկ ժամու չափ պատեցայ:

Խ.— Կազմակերպուա՞ն էին շարդերը:

Հ.— Ար՞:

ՆԱԽ.— Ինչէ՞ն գիտէք:

Հ.— Նախ որ օրեր առաջ շարդի շուկներ կային: Եզրայրս կը բնակէր հայկական թաղի մը մէջ. շարդերէն շարաթ մը առաջ եզրօրս բարեկամ թուրքերէն մէկը խօսիւորդ առած էր անոր, որպէսզի հայր կական թաղը թալու եւ փոխադրուի հեղբոնական թաղերէն սէկը: Իսկ ջայրս թաթարական թաղ մը կըրեայի մը ամն մէջ կը բնակէր: Թուրքերը շարաթ մը առաջ եկան սուսպան էին թէ այստեղ հայեր կը բնակէին: Իսնապանը թուրք էր եւ բոլոր հայերուն փոցակը առած էր: Ասկից վախճալով ջայրս առնէն ֆեռացած էր շարդերէն անմիջապէս առաջ:

Խ.— Ուրիշ պատեաւաններ ունի՞ք ենթադրելու որ ֆարդերը կազմակերպուած էին:

Հ.— Այ՞, սրովհետեւ շատ կանսնուօր կերպով տեղի կ'ունենային եւ շարդազ ու թալանոց խուճերը քնթաթ չէին խանգարեր:

Ասէէ զատ, այնտեղ ուր կը բնակէի ջանի մը անպամ եկան հարցուցին թէ այնտեղ հայ կա՞ր, մենք միայն հայեր կ'ուզենք, կ'ըսէին, սուտերը առանց վախի գուտը կ'եպէին եւ կը նամբէին զանանք:

Խ.— Ուրիշ պատեաւ:

Հ.— Ջարդերէն ետք Պաքուէ կոչուպուաներու ժամին առաջնորդը երբ զիմում ըբու Ենրգին զործրու նախայար միմանչիբի, աթ վերջինը պատասխանեց թէ զան եղէք որ տեղ տեղ միայն թալանով գտնուած են, սրովհետեւ հրաման կար բոլոր հայերը

Բ. — Ինչի, Աստուծոյ թող անկատար պատճառ է ինձի
Ե. — Ի՞նչ լեզուներ գրածք:

Հ. — Պատերէն, հայերէն, եւ զնորոգներէն կը
Գորգամ ու կը գրեն:

Ե. — Գորգուի մէջ Թաթարներու կողմէ կը
Թարակուսող սուսերէն թերթ կա՞ր:

Հ. — Այո՛, Անարպէտեան թերթը որ կառավար
ութեան պաշտօնաթերթն է:

Ե. — Այդ թերթը կարգաշէ՞ք:

Հ. — Այո՛, կարգացած եմ սկիզբէն մինչեւ
վերջը:

Ե. — Այդ թերթին մէջ պատահած էք ո՞ր մե.
տակ գրուածքներու, որոնք ձեզի համարում գոյացնող
Խալին թէ Զարգերը կողմակերպուած էին:

Հ. — Այո՛, սկիզբէն մինչեւ վերջի թիւը այդ
թերթը կը պարունակէր հայտնուած եւ գրգռիչ յօդու
թուածներ:

Ե. — Եթէ տեսնէք այդ թերթերը կրնա՞ք յոյս
տալ այդ գրգռիչ յօդուածները:

Հ. — Այո՛:

Ե. — Այս Զարգերու ընթացքին տեսնա՞ք կա
րգավարութեան կողմէ հրատարակուած յայտարարու
թիւն մը:

Հ. — Այո՛, տեսայ յայտարարութիւն մը, որ
պատերու վրայ փակցուած էր եւ հայերը կը յայտա
բարէր օրէնքէ չուրս:

Ե. — Որո՞ւ կողմէ ստորագրուած էին այդ յայ
տարարութիւնները:

Հ. — Եւսէ Կարապէտի եւ Թիֆլիսցիի կողմէ:

Ե. — Ո՞ր էր Թիֆլիսցիի:

Հ. — Անարպէտեանի ներքին գործերու նախարարը:

Ե. — Թաթարները ունի՞ն քաղաքական կու
նակցութիւն մը:

Հ. — Այո՛, Մուսաղ-թըլ:

Ե. — Արդ կուսակցութեան վրայ բան մը կար-
գացա՞նք էք, որ նեղի գազափար սայ իր մասին:

Հ. — «Առաքելնանը կուսակցութեան օրհանն
էր, ուր յօգուածներ կը գրէին միմեանցիք, Ռէսու-
րսիտ եւ այլն:

Ե. — Կուսակցութեան կողմէ Ռնչ՝ը կը դըր-
ալէին նոն:

Հ. — Կուսակցական ժողովներուն արձանագը-
րութիւնները կը հրատարակուէին:

ՆԱԽ. — Ի՞նչ կար այդ արձանագրութիւննե-
րուն մէջ:

Հ. — Գլխաւորաբար կ'արծարծէին իրենց ծրա-
գրին վերաբերեալ խնդիրներ եւ արտաքին քաղաքա-
քանութեան մասին: Այդ թերթին մէջ կ'ըլլէին կ'ըլլէին
երկրագնդի մտրոզի սահմանականներուն միանալ,
Քրտիկի թէ աւէն տեղ մտնեստականները հալածուած
եւ մնչուած էին եւ միշտ կը լսուէին 300 միլիոն ման-
կականներու անունով: Այդ յօգուածներուն զըլ-
խաւոր նպատակն էր յառաջ բերել համաթուրանական
մեծ շարժում մը եւ սիւթիւն մը:

Ե. — Հայերու մասին ի՞նչ կը գրէին:

Հ. — Կ'ըսէին թէ հայերը միշտ իրենց հրապի-
նարուն արգելք հղած են: Ընդհանրապէս բոլոր յօգ-
ուածները սա նպատակին շուրջ կը գտնուային. Մենք
300 միլիոն ե՛ք եւ պիտի կրնանք իրականացնել՝ մեր
նօրգիրը:

Ե. — 1918ին Պաքու էիք:

Հ. — Այո՛:

Ե. — Նոյն տարուան մարտին ի՞նչ գէպեր
Պաքուներուն:

Հ. — Պալլուիկներու եւ տեղական թուրքերու
ընդհարումներ:

Ե.— Պաշտեակները ինչ ազգերէ կը բաղկանա-
ին:

Հ.— Ընդհանրապէս սուսեր էին, բայց կային
Բազանի եւ Երբժի Թաթարներ, տեղական Թուրքեր,
Կրեաններ եւ հայեր:

Ե.— Այդ կռիւներու ընթացքին հայ ազգի ներ-
կայացուցիչները ինչ ընթացք բռնեցին:

Հ.— Հայ ազգային խորհուրդը պաշտպանե-
թաթարները:

Ե.— Ինչպէս պաշտպանեց:

Հ.— Թաթարները իրենց Թազերէն փոխազբոյցին
կայկահան Թազամաը:

Ե.— Մըքան ժակտեազաններ ազտանցան:

Հ.— Մտա 20000, որովհետեւ միայն Մայրիւեան
Թաթարներն մէջ կար 8000 Թաթարներ, որոնք պաշտ-
պանուեցան նաեւ եզրորս կողմէ:

Ե.— Թաթարները գնահատանցի՞ն հայերու այս
նառաջութիւնը:

Հ.— Ուրիշ սինէժայի մը մէջ ալ պաշտպան-
ուեցան 11000 Թաթարներ եւ աշատուղներն մէկը
երկու երեք շաբաթ վերջ հանդիպան էր քրքու-տմու-
նայն, որան վիզը փաթթուելով շնորհակալութիւն
յայտնած էր: Բացի այդ, Թազիէֆ անձնապէս ազտա-
ուեցաւ հայերու պաշտպանութեան շնորհէ, շնչով
նաեւ իր պունը: Ան՝ դէպքերէն ետք մասնաւոր յայ-
տարարութեամբ եւ շրջաբերականներով շնորհակալու-
թիւն յայտնեց հայերուն:

Ե.— Ո՞վ էր Թազիէֆ:

Հ.— Յայանի միլիտանտէր եւ Թաթար դելան
վարներէն մէկը, որ յարգանք կը վայելէ բոլոր մահա-
մահականներուն մէջ:

Գ. Խորագիտան յայանեց թէ իր հարցումները վերջացած են: Ընդհանուր դատախոսը պ. Վրժաթթըն Հաթ սկսու իր հարցումներուն:

Դ.— Թրքական բանակին զազաք ժանելը տեսա՞ք:
Հ.— Այո՛:

Դ.— Թուրք բանակի հրամանատարը չա՞՞ք էր:

Հ.— Նուրի փաշա:

Դ.— Նուրի փաշա զազաք ժանելէն առաջ հայերու ժառին յայտարարութիւն սը հանա՞ծ էր, չըսելով որ եթէ հայերը սեւէ զիտազրութիւն ցոյց չաան պիտի վարդուին:

Հ.— Նուրի փաշայի կողմէ չէր, այլ Միւրսէլ փաշայի:

ՆԱԿ.— Դուք տեսա՞ք:

Հ.— Այո՛, ես Աղզային Խորհուրդի մէջ կը ծառայէի: յայնտեղ տեսայ, զերմաներէն լեզուով էր: Ինչեւտազիւր էր եւ կը կրէր Միւրսէլ փաշայի ստորագրութիւնը, առանց սեւէ կնիքի, կապուտ սելանով գրուած էր:

Դ.— Այս առաջարկը հայերու մէջ սեւէ խորհրդակցութեան տեղի առաւա՞ծ է:

Հ.— Ո՛չ, որովհետեւ իշխանութիւնը հայերուն ձեռքը չէր, այլ անգլիացիներուն:

Դ.— Լա՛ւ, եթէ հայերու ձեռքը սեւէ իշխանութիւն չկար, Միւրսէլ փաշա ինչա՞նչ հայերուն զիտեց:

Հ.— Չեմ գիտեր, զուցէ օւրիշներու ալ զիտած են:

Դ.— Երբ Թրքական բանակը զազաք կը մտնէր, հայերը կը կրակէին անոնց վրայ:

Հ.— Ո՛չ, որովհետեւ բոլոր կառուցները զառուած էին անգլիացիներուն հետ եւ ոչ ոք կար կռուել:

Դ.— Դուք հայ ըլլալով, անշուշտ շատ հայեր կը անշնայիք: Ամբողջ ձեր Պարս գանուելու ընթացքին արգիտք հայերու սան սէլ զէնքեր, աւսք

ևւայլն տեսմ'ն էք:

Հ.— Ո՛ր, չեմ գիտեր:

Դ.— Ձեր անձնական կարծիքով, արդեօք նուրի փաշայի բանակը գէ՛շ վարուած էր:

Հ.— Այդ բանակին մէջ քրդական հրոսախուճիքեր կային. անոնք թէեւ չսպաննուեցին, չէն ըրած, բայց սուտական թաղերու մէջ այն տեսակ սարսափներ գործած են որ սպաննուեցին են աւելի վատ է: Եւսկ.— Ինչէ՞ն գիտէք:

Հ.— Ռուսերը իրենք կը պատմէին:

Դ.— Հայերը շարքով եւ կողակող հրոսախուճիքերու մէջ, որոնց մասին վկայութիւն տուիք, արդեօք ձեզի ծանօթ գէճքեր կայի՞ն:

Հ.— Այո՛, զլիսուորաբար տեղացի թախարներն էին, որոնք ցոյց կուտային հայերու ասուները. փոքրիկ ազաք, բանջարեղէն ծախողներ, բանակիրներ, ևւայլն առաջնորդի գեր կը կոտորէին:

Դ.— Ըսել կ'ուզէք թէ քաղաքացիները ասուները ցոյց կուտային, իսկ դուրսէն ելողներն ալ կողակող կ'ընէին:

Հ.— Այո՛, կողակողները զլիսուորաբար գիւղերէն եկած էին:

Ե.— Կողակողները քաղաքացիի՞ հազուա կը կրէին թէ զինուորական:

Հ.— Այն հրոսախուճիքերը, որոնք կիրակի օր մասն, քաղաքացիի հազուաով էին, իսկ երկուշաբթի օր զինուորականներ էին, թրքական զինուորներ:

Դ.— Թրքական թէ թաթարական:

Հ.— Թրքական. ես կրնամ զտուողանել անոնց համազգեստը:

Դ.— Եւսկ, փաշա միջոցներ ձեռք պահել շարք եւ թալանը գողարեցնելու համար:

Հ.— Ես միայն այնքանը գիտեմ որ թուրք

պահակներ կը սպասէին փողոցին անկիւնները. երբ
 թաթար կիներ կամ մարդիկ գողանի իջարներով
 կ'անցնէին, պահակները կը կեցնէին դանակը եւ ար-
 ժէքաւոր կարասիները լրենք լաւնելով համբու կը
 գնէին:

Դ. — Նուրի փաշա սեւէ ջոնք ըրա՞ւ պատճիւս:

Հ. — Երեք օր ետք յաւասարաբիւն մը կ'ը-
 սէր թէ պիտի պատճուին անոնք որ ջորդ եւ կողո-
 պուս կ'ընեն. լսեցի նոյնիսկ որ քանի մը հազի կախ-
 աւած են:

ՆԱԽ. — Տեսա՞ք:

Հ. — Ո՛չ, լսեցի:

Դ. — Ձեր տեսողները միայն պատահեցէք:

ՆԱԽ. — Ո՛ր տան մէջ կը բնակէիք:

Հ. — Մեր շէնքին տէրը ուսւս այրի կիին մըն էր,
 իսկ մեր յարկարածին վարձակալը հայ մը: որ նոյն-
 պէս ուսւս կիին մը ունէր:

Դ. — Հրոսախուճները մեր տունը եկա՞ն:

Հ. — Այո՛, բայց սեր յարկարածիւր չտանս
 թէեւ սեր յարկը չմտան՝ բայց մեր վրայի յարկը կո-
 ջապահեցին: Բակի գանէն ժաննելով, մեր յարկը չմտան:

Դ. — Եկողներուն մէջ անգոցիսնք կայի՞ն:

Հ. — Ես ուղղակի չտեսայ, որովհետեւ երբ տ-
 նանց շայնը կը լսէինք կը պահուէինք:

Դ. — Կրնա՞ք ուղղակի պատեալ մը ցոյց տալ
 թէ ինչա՞ն մեր յարկը չեկան:

Հ. — Որովհետեւ մեր սօս գանձուղ ուսւս կի-
 ները գուրս ելած եւ ըսած էին թէ հայեր չկան, փա-
 խած են եւ իրապէս բացի մեզմէ ըսչորս ոչ փախած
 էին եւ արգէն տունն ալ ուսւսի տուն էր:

Դ. — Միշտ տան մէ՞ջ մնացիք ալք օրերուն:

Հ. — Այո՛:

Դ.— Դուք ձեր աչքով սպաննուածներ տես՞ք
 Է.— Փողոցին մէջ մեր դէմը երկու սպաննուած
 հայեր տեսայ :

Դ.— Կ'ըսէիք թէ՛ զախէս ներս փախած էի :

Է.— Պատուհանին ճեղքէն տեսայ :

Դ.— Ինչէ՞ն գիտէք թէ Վայերու արիւն կ'աւ
 զենքս կը սուսային Կրասիսուսքերը :

Է.— Որովհետեւ երբեմն ուսուերէն բացազան-
 չութիւններ կ'արձակէին. թուրքերէն ալ կ'ըսէին,
 բայց ես չէի հասկնար :

Դ.— Ինչէ՞ն լսեցիք երբ պահուած էիք :

Է.— Որովհետեւ պահարաններու մէջ չէինք
 մտած, այլ սենեակներու մէջ պահուած էինք :

Դ.— Լսած էք որ հայեր ալ կային ջարդա-
 բարներուն մէջ :

Է.— Ձեռ գիտեր, չեմ լսած :

Դ.— Ըսիք թէ թաթար կիներ խանութներէն
 դուրս կ'ելլէին տուրակներով, ճանչցա՞ք :

Է.— Տեղացի հասարակ կիներ էին :

Դ.— Ի՞նչ տեսակ խանութներ էին կողսպառուած-
 ները :

Է.— Մեր գիմացիները պարզ խանութներ էին
 ինչպէս նպարտաճառի, սափրիչի, գերեզաճառի եւն :

Դ.— Համթարանական շարժում ըսելով ի՞նչ
 կը հասկնաք :

Է.— Մուսափաթը կը ձգտէր երկրազուճախի ու-
 բոյլ մահմեդականները իրոք միացնել եւ ստեղծել
 թուրանական միութիւն մը :

Դ.— Կրօնակա՞ն իմաստով :

Է.— Թէ՛ կրօնական եւ թէ աշխարհագրական
 քաղաքական :

Դ.— Մուսափաթականները երբ հայերու դէմ

Պարտիչ նիւթեր կը գրէին, ի՞նչ կը պատկասարանէին:

Հ.— Քէ հայերը անգլիացիներու հետ չեն եւ մեր համբան կը խափանեն, այս մասին երբէք չէին խածկեր իրենց ծրագիրը:

Դ.— Ի՞նչ էր գլխաւորաբար իրենց ծրագիրը:

Հ.— Մասնաւորաբար Հնգկասսանի մահմաւաններու մասին կը խօսէին, իբր թէ անգլիացիները շատ կը ճնշեն զանոնք եւ ընդհանրապէս բուր թակահասկանները:

Է.— Այգոյ՛ն՝ զրուած էր յօշուածներու մէջ:

Հ.— Այո՛:

Դ.— Իրոնք սխալն հովհասի՞ մէջ թէ ամբողջ աշխարհի մէջ քրտէին թէ Բոււազէս դերազանց են:

Հ.— Ամբողջ աշխարհի մէջ:

Դ.— Ընդհանրապէս չհայերու ըմբոստութեան մասին ալ կը լինէին:

Հ.— Այո՛, հայկական ըմբոստութեան խոցեր կը նետէին յանախ մէջտեղ:

Դ.— Մարտի կռիւներու մասին ի՞նչ կը գրէին:

Հ.— Սիշա կը շահագործէին այդ կռիւները, ըսելով թէ այդ կռիւներուն մէջ հայերը թաթար շարժած են: Թնակած է սիշա թիւը ցոյց չէին տար, որ սը կ'ընէին ասանընէնք հազար, որ սը քսան հազարի ըրական թիւը ցոյց չէին տար:

Դ.— Այդ յօշուածներուն մէջ կը լինէին թէ սեպտեմբերի ջարդերը վրէժն էին մարտի ջարդերուն:

Հ.— Այո՛, այդ պարագան միշտ կը շնչաւէին:

••

9. Խոսքովեան գործակալ սկսաւ հարցաքննել:

Խ.— Ըսի՞ք որ Միւրսէլ փաշայի կողմէ գրուած գերժաներէն յայտարարութիւն մը հասաւ յԱզգային Խորհուրդին: Ազգային Խորհուրդը անոր վաւերակա ծախսան վրայ կասկածեցա՞ւ:

Հ.— Անշուշտ, սրովհետեւ չէին գիտեր թէ ով էր զԲՊՊԳ:

Խ.— Ձեր աւնտիրոջ տնունը կ'ըսէ՞ք:

Հ.— Ո՛չ, չեմ ըսեր:

Խ.— Իսկ եթէ նախագահը հարցնէ առանձինն:

Հ.— Այն ատեն կ'ըսեմ:

Քուրճ փաստաբան Հայտար Րիֆաթ պէյ կ'ըս-
կըսի հարցումներուն.

Հ. Ր.— Քուրճերէն զիսէ՞ք:

Հ.— Ո՛չ:

Հ. Ր.— Ի՞նչ հպատակութեան կը պատկանիք:

Հ.— Հայ ես եւ Հայաստանի հպատակ:

Հ. Ր.— Ամուսնացած էք:

Հ.— Այո՛:

Հ. Ր.— Ձեր տնօւտինը այս շարքերէն առաջ
ի՞նչ հպատակ էր:

Հ.— Տանկահպատակ:

Հ. Ր.— Ըստ օրինի ձեր հպատակութիւնը փոշ
խելու համար օսմանեան կառավարութենէն արտօ-
նութիւն առի՞ք:

Հ.— Ես վեց տարի է հովհան կ'ապրիմ, ասկէ
դառ Այեքսանդրապոլ ծնած եմ որ Հայաստանի կը
պատկանի:

Հ. Ր.— Ձարդէն քանի՞ օր վերջ դուրս ելաք:

Հ.— Ըօթ արդէն որ եօթ օր եաք:

Հ. Ր.— Ըօթք թէ երախաներու սպաննուած
բլլուը տեսած էք, ո՛ւր տեսած էք:

Հ.— Ձորս հինգ օր յետոյ երբ զիտկները սայ
լերու սէջ կը փոխադրէին փոշոցներէն անցընելով:

Հ. Ր.— Ձեր եզրայրը շարքերէն քանի՞ օր ա-
ռաջ եւ եաք տեսաք:

Հ.— Ձարդերէն առաջ սիշա կը տեսնէի, շորս
դէն շարք յը առաջ մեր ատն վարի յարկը եկաւ

անակի էր սուս կնօջը նեա, բայց փնօջը թելաչբու-
թեամբ արիչ սեզ գնաց պատուելու, թաթարներէն
վարձաւազ: Զարգերը աւարակէ յետոյ կհաւ սեզ սօս:

Հ. Ր.— Ըտէք որ շարգերն ու կողոպուտը կա-
տնաւոր կերպով սեզի սենեցան, ինչէ՞ն գիտէք:

ՆԱԽ.— Այդ մասին խօսած ե պատասխանած է:

Հ. Ր.— Ընարպէճանն թերթը միշտ կը գրգռե
ըտէք, աւելի կրնա՞ք մանրամասնել:

Հ.— Ստոր եւ գաւառած կ'անուանէր հայերը
Բայր բռանքը չեմ կրնար յիշել:

Հ. Ր.— Ճիշտնչիբի կողմէ գրուած յօդուած
ներն ալ այդ բռանքը կը պարտւածակէի՞ն:

Հ.— Բռանքը չեմ յիշեր, բայց սգին նայնն էր:

Հ. Ր.— Երբ նեզի հարցուեցաւ թէ կառավար-
ութեան շարգերը գաղտնիցնելու հրամանը ո՞ւրիկէ գի-
տէք, ըտէք որ լսեցիք: Մինչդեռ նրբ յ. Խարովեան
հարցուց թէ ձիվանչի բի եւ Խան Խայկիի աւարտ
Պարթեւար յօդուած մը սեռա՞ք, պատասխանեցիք
թէ այո՛, սեռաք, մինչդեռ միւս հօդվէ ըտէք թի աւ-
նը բանասերկուած էիք, ինչպէս կրնաք համակայնե-
ցընել իրարու ներ այս յայտարարութիւնները:

Հայտար Բիֆաթ պէյ իր թարգմանին միջոցով
կ'ընէ այս հարցումները, բայց իր սովորական ճառա-
խօսութեան պատճառով թուրք թարգմանն ալ բան
մը չէ հասկնար թելու, բայց կ'ըսկսի թարգմանել:
մինչ Հայտար Բիֆաթ պէյ կրկին կը շարունակե ճա-
սել, այս պատկերը ընդհանուր ծիծառ մը յառաջ կը
ըներ: Բայց նախագահը իբր պատասխան կը կարգայ
վկային յայտարարութիւնները, որոնց մէ՛ ալ մէկ
փէս կը գտնէ հակասական:

Յետոյ 9. Խարովեան կը խնդրէ նախագահեմ
որպէսզի Հայտար Բիֆաթ պէյի երեկի խոսուածն ըն-
աբարպէճանի հաւաքածոն՝ զոր պիտի բերած ըլլար,

Պարզացուի. նախագահը կ'ըսէ որ չեմ կրնար պարզան
գրել որ անպատեհաւ ընդէ, թէև ինք նրէկ խոստացան

Հայասր Ռիֆորթ պէյ նախագահին կը յանձնէ
քանի մը թիւեր... հաւաքածոյին տեղ: Մինչդեռ
այդ թիւերը անկրօնեղա չէին, նագագահը կ'աւաջար-
կէ որ յաջորդ նիստին առաջին թիւէն սկսեալ բերէ.
հակառակ պարտոյային այդ մասին տեսնել իր գա-
զափարը կազմած պիտի ըլլայ:

Տիկին Խայասուրեանի զկայութենէն ետք լըս-
ուեցաւ պ. Արիկ Մուպահեանէան, հայկական հարըս-
տանքութեանց եւ բարեկարգութեան մասին լու-
սարանութիւններ առլու համար: Ընդէ. գոտախափ
պ. Ռիֆորթըն Հաթի եւ պ. Խարովեանի բացատրու-
թիւններէն կտը պ. Մուպահեանէան նրդուելէ ետք
ըսաւ. պատասխանելով պ. Խարովեանի հարցումնե-
րուն:—

Խ.— Քանի՞ տարի է որ Ազգային ժողովի քար-
տուղարութեան պաշտօնին մէջ էք:

Ա.— Տասնչորսու տարի:

Խ.— Ազգային ժողովի պաշտօնը ի՞նչ է:

Ա.— Ներքին կրօնական եւ վարչական գործե-
րու մասնակարարութեան վ.այ հակակշիռ մը ի գործ
գծել:

Խ.— Ազգային ժողովը հարստանքութեանց
խնդրով ալ զբաղու՞մ է:

Ա.— Այո՛, գանազան թուականներու:

Խ.— Ո՞ր թուականներուն:

Ա.— Նախ 1872ին, յետոյ 1896ին, սանձանա-
դրութենէն ետք 912ին եւ զիշտաշարէն ետք:

Խ.— Ի՞նչ կերպով զբաղու՞մ եւ ի՞նչ ըրած է:

Ա.— 1872ին երբ Խրիսեան պատրիարք պաշ-

ածի գլուխ եկած եր. կառավարութեան իշատակաւ
 մը աւուած է քաւաններու կացութեան մասին, արդ-
 հետեւ քաւաններու սէջ յաղհարգութիւն ըրած ըլլա-
 լով: քիանաես էր հարստանարութիւններուն:

Ք.— Այգ գիժուած արգիւնք մը աւու՞ւ:

Ա.— Այի փաշա այն ատեն եղարքս ըլլալով
 քաննարարած էր թէ հայերը Ազգ. ժողովներու մի-
 կացով ճշակեն ինչ որ եղած է եւ ինչ որ կ'ուզէք:

Ք.— Այդ իշատակագիրը պատրաստուեցաւ եւ
 յանձնուեցաւ, հայերը կ'ուզէին միայն պատուի, գոյ-
 ճի եւ կեանքի փպահովութիւն:

ՀԱՅՏԱՐ.— Այս սարգը իրուն աստեկան է եւ
 էր յանձնը կը պատմէ, եթէ կ'ուզէք ես կառավար-
 ութեան ստորջլ պաշտօնական թուղթերը կը բերեմ:

Ք.— Գործը պաշտօնական սարգ է, քարու-
 դար է եւ մենք ալ մեր պաշտօնական շիւտնաթուղ-
 թերը ունինք:

Գ. Արիկ կը շարունակէ.— Որովհետեւ Խրիժ.
 եւսի գիժուաները սեւէ արգիւնք չունեցան, ներսեւ
 պարտիւրը նոր իշատակագիր մը աւոււ:

Նախագահը սակայն յայտարարեց թէ այս յայ-
 տարարութիւնները Գաղութի խնդրեա նեւ Հիւսկ չու-
 յին եւ ատենը փակուեցաւ ժամը 2րդ:

Ի ՆՉՊԷՍ Կ'ԱՊՐԷՐ ԹՈՐԼԱՔԵԱՆ ԻՐ ՏԱՆ ՄԷՁ.—

«ՄԻՇՏ ԻՐ ԾՆՈՂՔԸ Կ'ԵՐԵՒԱԿԱՅԷՐ».—

ՅՈՒՋԻՉ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԻՐ ԿԵԱՆՔԷՆ.—

Երէկ տեղի ունեցաւ 22րդ ունկընդարութիւնը
 Թորլաքեանի դատավարութեան:

Իբր զկալ յաւեցաւ տեղին Հայկուհի Շանին.
 եւս որ Երզուկէ յետոյ պատասխանելով պ. Խարով:

Շանի հարցումներուն լայտարարեց.—

Կը բնակիմ Ռեյա Բանկալթի, ձեռաթիւ փոզոց
թիւ 2. Տրապիզոնցի եմ:

Խ.— Կը ճանչնա՞ք արաւստանեալը:

Հ.— Այո՛:

Խ.— Ո՞րիկ է կը ճանչնաք:

Հ.— Տրապիզոնէն չորս ժամ նեաւ Շանա ըս-
նած գիւղէն է, լաւ ընտանիքի կը պատկանի:

Խ.— Քանի տարի է որ Տրապիզոն ճեկնած էք:

Հ.— 12 տարի է:

Խ.— Քաղաքի՞ն մէջ կ'ապրէիք թէ գիւղը՞:

Հ.— Քաղաքը կ'ապրէինք, բայց ասն օրերուն՝
լրմաները կ'երթայինք ամուսինիս նեա Շանա գիւղը:

Խ.— Երբ Տրապիզոնէն նեա սցաք այս պարտեց
քանի՞ տարեկան էր:

Հ.— 18—20 տարեկան երիտասարդ մըն էր:

Խ.— Ի՞նչ նամբաւ ունէր:

Հ.— Հաւ ընտանիքի մը զաւակն էր, շատ նա-
բաս էին, գրեթէ գիւղին կէսը իրենցն էր:

Խ.— Պարսին ծնուցը կը ճանչնայի՞ք:

Հ.— Այո՛, ունէր հայր մը՝ Ասիք անունով,
ուր ասանկանկեաց էր եւ յենութիւնը կը սիւէր, նի-
ւորնդկախ ժարդ մըն էր:

Խ.— Ուրիչ ո՞վ ունէր:

Հ.— Ազուր քար մը, Ազանի անուամով, այն
քան զեղեցիկ էր որ բոլորն ալ կը փոփոքէին զինչ
մը անսնել, զիւղին զեղեցիկ աղլիկն էր:

Խ.— Ուրի՞չ:

Հ.— Եղբայր ունէր, ժայր ունէր բայց մենք ա չն-
քան ժող յարաբերութեամ մէջ չէինք եւ նեաեւորարկ
շատ բան չեմ կրնար ըսել:

Խ.— Տասներկու տարի է նեա սցաք էք Տրա-
պիզոնէն, անկէ վերջ ունա՞ք այս պարտեց:

Վ.— Երկու տարի առաջ սիրելիներս փնտա-
ցաւ համար գացի Պաթոււ, Քիֆլիս, Եկատերինուտար
Խաղարստիսկ:

Խ.— Մ'ըր կարանցուցիք ձեր սիրելիները:

Վ.— Տրապիզոնի մէջ: Եւ Տրապիզոն ալ գա-
ցի. բայց մէկը չգտայ. որովհետեւ բուրն ալ սպան-
նուած էին: Երբ Քիֆլիս հասայ գտայ եղբայրս եւ
հայրս. իսկ հորեղբորս ազան Հուլարարի մէջ ունէր
կաթնատոււն մը, այդտեղ կանգիպեցայ: պարտին:

Խ.— Պարտը ե'րբ տեսաց Քիֆլիսի մէջ:

Վ.— Երկու տարի առաջ, 919 սեպտ. 5ին ան-
կէ մեկնեցայ Քիֆլիս, այս ամսուան մէջ էր որ կան-
գիպեցայ:

Խ.— Ի'նչ ըսաւ ձեզի երբ տեսաց:

Վ.— Իրարու վիզ փաթթուեցանք եւ սկսանք
լալ: Յետոյ լալով պատմեց որ իր կայրը, եղբայրը,
քայրը, կիներ, երկու զաւակները ջարգուած են Պա-
թուի մէջ, ջարգերու ընթացքին: Երբ կը պատմէր
եւ ալ կուլայի ինք ալ:

Խ.— Ե'րբ պատուեր են այդ ջարգերը:

Վ.— Հոտ որ զինք տեսնելէս մէկ տարի առաջ:

Խ.— Զեզի պատմե'ց թէ ինչպէս կեսացած էր
Տրապիզոնէն:

Վ.— Այո', ըսաւ որ պատերազմը զեւ չսկսած
ըսաւ ընտանիք'ներ անապահով նկատած են եւ կեսա-
ցած իրենք նախ գացած են Պաթոււ, յետոյ Սոխոււմ,
այնտեղ ալ անապահով նկատելով անցած են Պաթոււ:
Իսկ ինքը ժամանակ մը մնացած է Պաթոււ եւ յետոյ
Նքացած է Պաթոււ:

Խ.— Պաթոււ ինչո՞ւ գացեր է:

Վ.— Իր ընտանիքը փնտաւելու բայց ոչ մէկը
չէ տեսած:

Խ.— Ի'նչ վիճակի մէջ տեսաց:

Վ. — Արդէն զերուար էր, յետոյ չարագանջ
Նկեւած էր իր հորուստներուն համար, սելամոզ
ձուս գործած էր:

Խ. — Ռեւոսեզ վերջուստուած էր:

Վ. — Այդ մասին չեարցուցի:

Խ. — Քիֆիսի մէջ ի՞նչ գործով կը զբաղէ:

Վ. — Ըսու որ լաւ գործի մը ձեռնարկած էր.

Պարթաւոցի վաճառականի մը նեա պայմանուստը
էր եւ քնօր հաշուոյն գրած եւ ապրանք կը փոխապէր:

Խ. — Յետոյ ո՞ր տեսաք:

Վ. — Պայիս եկած եւ Քիֆիսի եղբորմէն լաւ
ընթաց էր: Եղբայրս ի՞նչ տուած էր հասցէս:

Խ. — Ի՞նչ ըսու ձեզի:

Վ. — Ըսու որ կարն մամանակի համար Պայիս
իջիտ մնամ եւ ինծի գննեակ մը գտիչ: Սենեակ մը
ուսնէր զօր վարձու կուտայի եւ այդ սենեակը յառ-
կապուցինք իրեն: Մենք շորս սենեակ ունինք, եւ
երեք գունակ ունիմ ինչպէս նաեւ ամուսինս: Անկէ ի
վեր լինչեւ վերջերս վեր աւելը կ'ապրէր:

Խ. — Հիմա ձեզի արդարեւ թեան անուսով կարք
մը հարցումնեք զիտի ընեա ամբաստանեալին բար-
յական կենցաղի մասին. ի՞նչպիսի էր, ասնը մէջ պատս
ուսուր կ'ապրէր:

Վ. — Այն շատ պատուաւոր ազա, մըն էր
Քիչ մը վառաստոզի կ'երիւար եւ շատ առանձնակեա
էր, կ'ըսէինք թէ եկուր նստէ խօսինք, ան միշտ կը
փակուէր իր սենեակին մէջ եւ մարդու երես տեսն
չէր ուզէր:

Խ. — Գիտե՞նք ի՞նչպէս կ'ապրէր:

Վ. — Միւսնեւ լալս երբքը վառ կը պահէր, սեն-
եակէն ձայնեք կը լսէի, երկար մտածակ ըսն չէր
ըլար:

Խ.— Ի՞նչ շտնչ կ'ուզէք ձայներ կ'հնչէք քուելով:
 Վ.— Իր պտուղած սենեակը իմ սենեակին քառե-
 ր, երբեմն ստիպուած կ'երթայի հարցնելու թէ ին-
 չո՞ւ քուն չէր ըլլար. ոչինչ չէր պատասխաներ եւ
 սէշտ գլուխը ձեռքերուն մէջ առած անպաշտ պէս կը
 ժամներ: Կը հարցնէի. ի՞նչ կայ, է՞նչ կ'ըլլայ, երբ
 կը պատասխանէր՝ կ'ըսէր.— սայրս, հայրս, կինս,
 քայրս եւ երախտներս սիշտ աչքիս առջեւ հուզած
 հոս կեցած են քովս: Գիշեր մըն ալ սենեակէն ձայն
 մը եկաւ: Գոցի տեսայ որ սենեակին մէջ փառւած է.
 ուշադրութիւն դարձուցի, տեսայ որ բերանէն բաննոց
 մը հուզալին. ինքզինքը կորսնցուցած էր: Ես վախ-
 ցայ չուարեցայ այս զիեակը տեսնելով. բայց յետոյ
 այսպէս երեք անգամ ալ տեղի ունեցաւ, սէկ անգամ
 անկողնէն ինկաւ, ըսաւ որ մի վախնաք ես միշտ
 այսպէս կ'ըլլամ: Տասը վայրկեան ետք կը շահուէի:
 Երբ իր այդ հիւանդութեան պատճառը կը հարցնէի,
 կը պատասխանէր թէ երբեմն ինծի այնպէս հուզայ,
 թէ գիշերը կինս քովս անկողնին մէջ կ'ըլլայ, բայց
 յետոյ կը տեսնեմ որ չկայ: Գիշերները կը շքէր սենե-
 ակին մէջ, առասուները ու չ կ'հնչէր, ժամը 11ին:

Խ.— Անկողնէն դուրս կը շահէի՞ք:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Ի՞նչպէս կը գտնէիք անկողնէն:

Վ.— Միշտ թաց, բարձը թրջուած:

Խ.— Կրօնական զգացումը ի՞նչպէս էր:

Վ.— Սենեակին մէջ կ'ազօթէր, կը կորագար
 շարականներ:

Խ.— Մեր եկեղեցին ախար եւ ուրախ շարա-
 կաններ ունի, ո՞ր շարականը կ'երգէր:

Վ.— Միշտ մեռելական շարականներ:

Խ.— Գիշերները զուրաբ կը մտօ՞ր:

Վ.— Այո՛, երբեմն Գեշիկթաշ կ'երթար գող-

Քակածներու կայանը սիրելիները փնտնելու համարչ
Ծրբեմն կզգի կ'երթար:

Ե.— Կը գինսփռա՞ր:

Վ.— Միշտ խմող չէր, բայց երբեմն գինով զի-
նակի մէջ տուն կուգար. կը հարցնէի, ինչո՞ւ կը խը-
սես Միսաք: Վիշտերս փարտակու համար, կ'ըսէր:

Ե.— Ոտքի ելէք, շիտեցէք պարօնը, ղէժք
քիտուած է:

Տիկիներ սաքի կ'ելէ եւ յուզուած շեշտով կ'ըսէ.

— Շոտ փոխուած է:

Ե.— Բանասարկուելէն վերջը անսո՞ք:

Վ.— Այո՛, նայեցայ քանի մը որ տուն չեկու,
կասկածեցայ, յետոյ թերթերուն մէջ կարգացի անու-
նը: Ես որ վերջ յաջողեցայ անգլիական ստաիկու-
նութենէն արտանութիւն ստանալ ներմակեղէնները
ստանելու հաջողքը անտեսելու համար:

Ե.— Ինչէ՞ն գրացաք թէ անգլիացիներու քով է:

Վ.— Աստիկանութենէն:

Ե.— Բանտին մէջ հոգեկան վիճակը ի՞նչպէս էր:

Վ.— Շոտ ընկեւած էր, տխուր էր:

Ե.— Խզէին վրայ բնա մը կ'զգա՞ր:

Վ.— Ո՛չ:

Ե.— Պազ սարսափ մը կա՞ր վրան:

Վ.— Այո՛, սրովհետեւ ինծի ըսու թէ թրքու-
կան ստաիկանները խիստ կերպով ծեծած էին զինքը:

Նախազանց կը զարմանայ եւ մտնուար ու-
շազրութեամբ կ'ուզէ հշգիւ այս կէտը. Գ. Տիքաթ-
որն Հաթ եւս կը հեռաքրթրուի եւ ըսա այնմ կ'ար-
ձանագրեն:

Ե. Դուք ներ կեանքի մէջ յանցաւոր մարդու
կանգիպած էք:

Վ.— Ո՛չ:

Ե.— Այո ազուն վրայ յանցաւորի վախ անսո՞ք:

Վահ Ռ՛շ, չանայի Ամբաստանեալը յանցաւորի
երեսոյթ մը չէր ցուցներ :

Տրկին Հայկուկի վայսութիւններէն ետք ներս
կանչուեցան Պ. Պ. Պայրով, Քնարակով եւ Քուրթ
Քարզման մը Մէկմէա պէ, Ազն ոչլու, Քարզմանկու.
Պատար Հայանը Ռիֆօթ պէի թերան՝ շնորհեանքի
գանձի մը թիւերը, որոնք Քոյն կը ժայթգէին Գոյ-
նակցութեան հանգէպ եւ լեցուն էին գրգռի յօգուած-
ներով :

Քերթերու քննութիւնէն ետք կրկին նետուեցան.
չուեցան վիճակն որ ընդհանուր դատախազ պ. Քիչ-թ-
որն Հովիթ հարցումներման կեանեալ կերպով պատաս-
խանէր. —

Գ. — Երբ որ ամբաստանեալը Տրապիզոնի գիւղն
էր, Փրզիթական սնկէ պարութիւն տեսա՞ք :

Վ. — Ահա՞նք միայն զիւզը կ'երթայինք եւ
այնքան չափ չիինք կեսաքարութեւ իրենցմով :

Գ. — Իսկ Պոլիս բժիշկ կուզա՞ր իրենց աւուք :

Վ. — Ռ՛շ, բժիշկը աւուն չէր գար. բայց աւն
մէջ դեղ կը գործածէր :

Պ. — Իր'հիւանդութիւնը երբեմն արգելե՞ց կ'ել-
լա՞ր արպէտը գործի չերթայ :

Վ. — Հիւանդութիւնը ընդհանրապէս արգելե՞ց
չէր :

Գ. — Հիւանդութիւնը արգելե՞ց որ զիւսուար-
կան ծառայութիւնը չկատարէ :

Վ. — Իսկ կ'ընէր իր'կատարար գրուեցայ բայց
կիւանդութեան պատճառով զիս գուր Տաննջին ծա-
ռայութիւնէ :

Գ. — Ի՞նչպէս հանգիպեցաք ամբաստանեալին :

Վ. — Քրիզիսէն եզրայրո յանձնարար ըն էր եւ
կապէս աւուած :

Գ. — Ճիշտնչի՞րի մասին կը խօսե՞ր ձեզի :

Վ.— Զիվանչիքի անունը երբեք բռան չէր ինձի.

Գ.— Երբ իբարտ. կուգայիս եւ կը խուսէիք ի՞նչ
 զբերէր ձեզի իր ընտանիքը սպաննողներու մասին:

Վ.— Ունէ բան չէր ըսեր, ան իր ցանկերուն
 կամար. իսկ ես իմ կորսնցուցաններուս յամար կու-
 լայի: Կ'ըսէր թէ որ մը Աստուած սեր գառը պիտի
 զնէ:

Գ.— Ըսիք թէ բերնէն փրփուր կուգար, ի՞նչ
 ըսել կ'ուզէք:

Վ.— Երբ զիշխը ինկած էր սենեակին մէջ, այն
 սանն սեսայ:

Գ.— Փրփուրը աշխնո՞ւ էր:

Վ.— Ո՛չ:

Գ.— Բայրովին անզգա՞, էր ինկած սանն:

Վ.— Այո՛:

Գ.— Ըսիք թէ կին եւայլն չէր գար սան, այր
 մարդ կուգա՞ր:

Վ.— Ո՛չ, ինքը այնքան մեղամուգնա էր որ
 առանձնութիւնը կը սիրէր, մարդէ չէր ախորժեր:

Գ.— Գիտէ՞ք թէ ուրիշներու կեա եանօթու-
 թիւն սնէր:

Վ.— Ո՛չ, չեմ կարծեր, սրովկեան Երազիզան-
 ցիներ քիչ կան:

Գ.— Երբ բանաին մէջ սեսոց զինքը, ձեզի
 ըսա՞ւ թէ սասիկանները բանաին մէջ ինչո՞ւ ծննդցին:

Վ.— Ո՛չ, սրովկեան քիչ խոսեցայ կեաը:

Գ.— Գիտէ՞ք որ Պալոսայ քրիստոսեանները միշտ
 այգպէս ամբաստանութիւններ կ'ընեն:

Վ.— Ամբաստանութիւն չեմ զիտեր, բայց աշ-
 քովս սեսած ես որ սասիկանները ծննդով կը սանին
 զոգերգեւային:

Սեսայ Րիֆաթ պէյ սկսաւ իր կարցումները ուղղել.

Հ.— Ի՞նչ ասներու կերթայիք Շանա :

Վ.— Ձաթիկէն ետք Վարդավառի եւալին :

Հ.— Պաշայ մէջ Տրապիզոնի ծառոթ թուրք ընտանիքներու հետ շփում ունի՞ք :

Վ.— Ա՛յ, շարքերէն ետք թուրքերու հետ չեմ թոսած եւ յարաբերութիւն ալ չունիմ :

Հ.— Ինչէ՞ն գիտէք թէ ձեր ազգականներն ալ շարքուած են :

Վ.— Որովհետեւ նազօրութիւն վերադարձին հանդիպեցայ Տրապիզոն, Մաճան, Օսեսա եւ սրբալիներէ ոչ մէկը չկար, ինչպէս նայիք չկային :

Հ.— Թիֆլիս կաթնաօտան մէջ երբ ամբաստանեալին հետ տեսուեցաք ձեզի ի՞նչ ըսաւ. իր ծնազօր Պաշուի մէջ տեսնելէն առաջ աշտնանած էին, թէ ետքը :

Վ.— Երկար բարակ բան չպատահեց, այլ միայն ըսաւ որ Պաշուի շարքերուն սպաննուած էին :

Հ.— Թիֆլիսի մէջ ո՞ւր հանդիպեցաք ամբաստանեալին :

Վ.— Երեք անգամին ալ կաթնաօտան մէջ :

Հ.— Ինչո՞ւ մէկ անգամ տեսուեցայ ըսիք :

ՆԱԽ.— Երեք անգամ տեսուեցած է :

Հ.— Ամբաստանեալին քով զէնք տեսած էք :

Վ.— Այո՛, երկու անգամ տեսուեցին մէջ :

Հ.— Ձէնքը ի՞նչ մեծութիւն ունէր, եթէ տեսնէք կը ճանչնա՞ք :

Վ.— Արբանակը եթէ տեսնեմ կը վախնամ, բայց կարծեմ որչափ կար :

Հ.— Ձէնքը վրա՞ն կը պատցնէր :

Վ.— Այո՛, իր վրայ կը պատցնէր, երբեմն կը տեսնէր :

Հ.— Զեր բնասնիքին մէջ խնկթ կա՞ր :

Վ.— Մե՛ր ընտանիքին մէջ, Յի :

Հ.— Երբեք հետաքրքրութեան համար յիտա-

բանաց զայցածն էք:

Վ.— Ես անոնցմէ չեմ, որոնք կ'ախարհին իմարանացն:

Հ.— Ձեր սմաւորնը թնչ գործ կ'ընէ. ո՛ւր կը ջնակի:

Վ.— Ոսկերիչ է, սոկերիչներու շուկան:

Հ.— Սարսառանեալը սկիւրի սրբ ժամը քանի՞ն զուրս էլու:

Վ.— Խորագեան կը բողբէ, սեխը չէ, նախագահը կ'ուզէ. Թորչաքեանի գոտ, ոչ թէ սկիւր:

Վ.— Սովորակներն պէս առաւուսն առտին եւ Պրիկունը չնկու:

Հ.— Ի՞մ քննութիւններու հասանալի ստորանեալը Պելիկթաշ ցոյց աւուած էր իր աւունը, ի՞նչպէս կ'ըլլաւ:

Վ.— Հարցում առէք, կարցում:

Հայասր Բիթաթ պէ, իր Թարգմանիկ միջոցով չէ՞ր թէ թող դատարանը իրրեւ տեղեկութիւն արձանագրէ. որ ստիկանութեան ծառ իր աւուած պատիւաններու ընթացքին ըսած է որ կը բնակիս Պելիթաշ:

Վ.— (Ղալն սլով) գտարանը ձեր աւուած տեղեկութիւններուն պէտք չունի:

Հ.— Արտասանեալը կ'զգի քանի՞ անգամ գտած է:

Վ.— Ձեռ գիտեր:

Հ.— Ո՛ւր կը գիտե՞ք:

Վ.— Երբեմն աւունը գունեաց կը խմէր. բայց գաւառը հետը չէի պահել, որպէսզի չբռնայի թէ ուր կը խմէր:

Հ.— Տրագիչներէնքու ժտին չե՞ր ըսեր. իր միտ ընկերները որո՞նք էին:

Վ.— Այդ ժտին պատասխան՝ է:

Հ.— Երբեք ձեզի կ'ըսէ՞ր թէ ուր կ'երթար
նրա աչից ձեռքը:

Վ.— Պէտքէկթաւ կ'երթար, բայց ա՛նուհ չէր
տար:

Հ.— Ա՛րբաստանեայց բանախն մէջ ձեզի խոսած
էր ձիզանչիբրի մասին:

Վ.— Ո՛չ, ձիզանչիբրի ա՛նուհը երբեք չէ տաւած:

Հ.— Ա՛րբաստանեայց ձեր տաւը քանի՞ ամբո
մնաց:

Վ.— Յունուարին եկաւ եւ մինչև վերջ մնաց:

Հ.— Ի՞նչ կը զեւրէր ձեզի:

Վ.— Ամսական 30 սպի. աստուան նախանա-
լը եւ իրիկունն ալ երբեմն ընթրիք հաւասոյթնք. ներ-
մակեղէնները եւ կը լուսոյի:

Հ.— Կէտորները ո՛ւր կը նաչէր:

Վ.— Չեմ գիտեր:

Հ.— Պալտայ մէջ զրազու մը ի՞նչ էր:

Վ.— Չեմ գիտեր, միայն թէ ամսականները
կանոնաւոր կերպով կը վնարէր:

Հ.— Ինչէ՞ն գիտէք թէ կամուր գացած էւ
ՆԱԽ.— Ինչք պատմած է:

Հ.— Ա՛րբաստանեայց ի՞նչէն կամուր գալու
ցուցած է թէ իր ծնողքը եւ ընտանիքը սպաննուած էին:

Վ.— Ըսու որ Պաքուի մէջ շարքուած էին,
ուրիշ բան մը չըսու:

Հ.— Երբեք չհարցուցիք թէ ինչէն գիտեր:

Վ.— Ո՛չ:

Հայտար ՐԲՓԱԹ պէիի հարցումներէն ետք նա,
խաղաղ հարցուց:

ՆԱԽ.— Ըսիք որ երեք անգամ ինկած է. վեր-
ջին անգամը ե՛րբ էր, կ'ը յիշէ՞ք. սպաննուածներն որ-
քան տանն առաջ էր:

Վ.— Երկու շաբաթ, առջիկ:

ժամը երեքն էր նախագահը տեսնել փակուած
յայտարարեց: Այսօր տասուան ժամը 10ին պիտի լըս-
ուի արհիւն Հայկուհիի տմուսինը, որ նսխպէս անգե-
կութիւններ պիտի հազարգէ պ. Քարլաքեանի ազրե-
լակերպին մասին:

••• Շնչաման կ'ըսէ թէ պ. Քարլաքեանի դա-
տազարութեան ընթացքին ընդհանուր դատաքննալի
պահանջին զբայ իբր զկայ պիտի լսուի նաև: Ալի Կա-
լիկ պէյ, որ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին թը-
քահան բռնակին մէջ հայթաթման ճիւղի նախագահ
և կազմասեան զէպքերու ծածոթ է եղեր: Հաս թուրք
թերթին այդ զկայութիւնը շատ կետազրթեր պիտի
ըլլայ եղեր:

Պ. ԿԱՐՊԻՍ ԾԱՅԻՆԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՅՈՒԶԻՉ ՊԱՏԿԵՐ Ե՞ ԹՈՐԱԲԵԱՆԻ ՏԱՌԱՊԱՆՔԷՆ

Սրէկ անդի անեցաւ քսաներեքերորդ օւնկընդ-
բութիւնը: Պաշտպան փաստարանին թարգմանն էր
պ. Զորիկ Զորանան: Վկայ լսուեցաւ պ. Կարպիս
Շահինեան որ երբուհիէ ետք պատասխանելով պաշտ-
պան փաստարան պ. Խարսզեանի հարցումներուն յայ-
տարարեց. —

- Տրապիզոնցի եմ. արևեստով սոյնբիլ, կը բնա-
կիմ Ռերա Փանկուլթի, Ճէտիտիէ փողոց թիւ 109: Ը.
- Խ.— Ամբաստանեալը կը ճանչնա՞ք:
- Վ.— Այո:
- Խ.— Ո՞ր տեսած էք առաջին անգամ:
- Վ.— Տրապիզոնի մէջ:
- Խ. Գան՞ ապրի ի վեր Տրապիզոնէն յլած էք:

Վ.— Տանընդերկու ասրի:

Ե.— Տրապիզոնի սէջ ս'ւր և ինչ առիթով տեսաք:

Վ.— Որովհետև մեր կողմերը սովորութիւն կար տեսաները գիւղ երթալ, մենք ալ կ'նսջն հետ ասն օրերուն կ'երթայինք Շանա, ուր տեսած եմ ամբաստանեալը:

Ե.— Ի՞նչ է այս պարսին ազգանունը:

Վ.— Քորլաքեան:

Ե.— Ի՞նչ գիտէք այդ ընտանիքի նիւթական գիւնակի մասին:

Վ.— Գիւղին սէջ աճեանկարուսան էր:

Ե.— Ընտանիքի անդամներէն որո՞՞ք ճանչցած էք:

Վ.— Հայրը, հօգեպայրը, փոյրը:

Ե.— Այդ ընտանիքի անդամներուն վրայ նշանակելի բան ոչ տեսած էք:

Վ.— Այո՛, հայրը ընդհանրապէս մարգարծէ կը խուսփէր, ասանկանկեաց կեանք ոչ կը վարէր:

Ե.— Հօրեզրօր մասին ի՞նչ գիտէք:

Վ.— Ենթի տնուն ասած էր գիւղին սէջ, կը հանէր վերաբեան եւ կը պատէր փոզոցները: կը եանչի մայրը որ գիւղին աճեանկարուսանի պղկին էր:

Ե.— Այս պարսնը քանի՞ տարեկան էր երբ հեռացաք Տրապիզոնէն:

Վ.— Մտաւարպղէտ 18—20 տարեկան:

Ե.— Ձեր աննկանի կարծիքը չեմ ուզեր, ընդհանրապէս գիւղին սէջ ի՞նչ գէտ ճանչցաւած էր:

Վ.— Ամէնքս ալ շատ լուր կը խօսէինք ամբաստանեալի ընտանիքի եւ իր մասին:

Ե.— Իրբև ոչխատաղէր եւ պատուաւոր աջ զայ լուր ճանչցաւած էր:

Վ.— Այո՛:

Ե.— Յետոյ ուրիշ անգամ տեսա՞ք:

Վ.— Այո՛, Քրիստոս:

Ե.— Ո՞ր թուականին Քրիստոս եղած է՞:

Վ.— 920 աւրիկին:

Ե.— Ո՞ւր տեսաց ստրաստանեալը:

Վ.— Քրիստոս ծեր ազգականներէն Երուանդ

Վաթաֆեան կաթնասուն ժը բացած էր Հաւլարարի
մէջ: այնտեղ խոսած եւ:

Ե.— Քանի՞ անգամ տեսնուած չէք:

Վ.— Երկու երեք անգամ:

Ե.— Ի՞նչպէս էր կրք տեսաց:

Վ.— Զափազանք ընկնուած էր, սրովնտեւ

կորսնցուցած էր իր ընտանեկան պարագաները: Հար-
ցուցի թէ Վրք ժնկնեցաց Տրապիզնէն, պատասխա-
նեց թէ ընդհանուր պատերազմին նեաւորաց, նախ
գայինք Պաթուս, յետոյ Սոխուս, ժամանակ ժը Պա-
թուս ապրիլէ ետք, կրք առաւելան բանակը քա-
ջայուեցաւ եւ սիւս կազմէ թրքական բանակը սիւս
յառաջանալ զեպի Կարս եւ Պաթուս, եւ ինչպէս ա-
մէն հայեր կը ժամայնէին ինք ալ էր ընտանիքի ազա-
նագութեան համար զայն զրկած էր Պաթուս, իսկ ին-
քը մեկնած էր Երեւան, սր իրքեւ կամուր՝ բանա-
կին մէջ ծառայելէ ետք իրքեւ հիւսազ դուրս հանած
էին ծառայութենէ: Յետոյ կրք թուրքերը սկսած էին
յառաջանալ Պաթուս եւ սրովնտեւ իր ընտանիքն ալ
Պաթուսի մէջ էր, ինք ալ գացած էր հան. բայց իսկ հա-
նելէս 5—10 վերջ տեղի սննեցած էին շարշերը: Այդ-
տեղ հառաչելով եւ տրաստուելով սկսաւ պատմել թէ
ինչպէս իր աչքին առջեւ պատմած էին հայրը, քայրը,
կիւր եւ երկու զուակները: Ինքն ալ վերաւորուած
էր երկու երեք տեղէ, ծունկէն, թիկունքէն վերա-
ւորուած էր եւ իսնի քայք առաւ վերքերը: Յետոյ
կ'ապաստանի հայ առն ժը մէջ եւ 5—10 օրէ շափ կը
բռնէ իր վերքերը տնկէ վերջ եկած չք Քրիստոս:

Խ.— Ո՞ր թուականին յեղի պատմեց:

Վ.— 1920 ապրիլ ամսուան մէջ:

Խ.— Գործ մը, աշխատութիւն մը ունէ՞ր Թիֆ-
լիսի մէջ:

Վ.— Այո՛, Կարուս Կոյ վաճառական մը գը-
տած էր, որուն գրասենեակը կը գոխադրէր Պաթուսէն
Թիֆլիս եւ Թիֆլիսէն Պաթուս:

Խ.— Դրամ ունէ՞ր:

Վ.— Լաւ զինեակ ունէր:

Խ.— Բարոյապէս ի՞նչդէս դատար:

Վ.— Շատ ընկեւած էր, երսկեակեւ իր աչքին
տողեւ տեսած էր իր սիրելիներուն մակը. ես ալ կոր-
սընցուցած եմ իմ սիրելիներս եւ գիտեմ թէ ի՞նչ պըժ-
ուար բան է, մանաւանդ երբ մէկու մը ծնոյթը կը
սպաննուի իր աչքին առջեւ:

Խ.— Թիֆլիս ո՞րքան կեցաց:

Վ.— Տասնըհինգ օր:

Խ.— Յետոյ ո՞ւր պապահեցաց:

Վ.— Պալիս, մեր ասն մէջ, այս ամբի յուն-

դարին:

Խ.— Ինչո՞ւ եկած էր ձեր ասեւջ:

Վ.— Թիֆլիսէն Կոստն եզրորմէն լուր բերած էր:

Խ.— Երէկ Կոս արկին մը եկաւ անոր ամու-
սինն էք զուք:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Յետոյ շարունակեցէք:

Վ.— Իրիկունը ասն դացի, տեսայ որ չստան
է, Կոստն ըսած է թէ սենեակ մը կ'ուզէր վարձել,
իսկ կինս առաջարկած է սեր մէկ սենեակը, զոր վար-
ձու կուտայինք:

Խ.— Ձեր ասեւջ ո՞րքան ասեն մնաց:

Վ.— Միսկեւ վերջը մնաց:

Ե.— Զեզի կարգ սը կարցուններ պիտի ընես. մի Տանաք սր անգլիական գառարանին առջեւ կը գտնուիք, ձեր ձեռքը ձեր խղճին վրայ դրեա եւ ըստ այնմ պատասխանեցե՛ք. ի՞նչպէս կեանք ունէր ձեր առն մէջ:

Վ.— Առանձնակեաց էր, իրիկունները սեզի կէ կրուիրէինք, շատ քիչ անգամ կուգար: Երբ կը կարցընէինք թէ ինչու չէր գար, առանձնութիւնը լից սիրեմ, կ'ըսէր եւ կը քաշուէր սենեակին մէջ:

Ե.— Կրնա՞ք ըսել թէ ինչպէս կ'անջնէր իր կեանքը սենեակին մէջ:

Վ.— Շատ անգամ սագի ձայնիւր կը լսէինք. սենեակին մէջ կը պատէր:

Ե.— Զէր քնանար:

Վ.— Քուն չուներ, կ'ըսէր, չեմ կրնար քնալ նար: Մինակ կը տեսէինք սր առասուները ձայն չէր գար, այն ատեն կը հասկնայինք սր կը քնանար:

Ե.— Ըսե՛ք սր չե՞ր քնանար, ինչու՞ արդեօք:

Վ.— Ես առն մէջ այն տեսակ երեւոյթներու, սկանառես եղան եմ սր կնոջս ալ չեմ պատմած իմ տեսածներս: սրովհետեւ չեմ ուզեր զայն նեղել, ահ ալ արդէն իր սիրելիները կորսնցուցած ըլլալով: Կ'ըսէր թէ միշտ սիրելիներս ուղիւ առջեւ կուգան եւ քունս չի տանիր:

ՆԱԽ.— Ըսե՛ք թէ այնպիսի բաներ տեսած եմ սր կի՞ս ալ լուր չուներ, անոր ալ չեմ իտացուցած: Ինչե՞ր տեսաք:

Ե.— Չառմեցէք ինչ սր տեսած էք:

Վ.— Ես անձիս չափ կը սիրէի քի՞նքը եւ երբեմն գիշերները անքուն կ'անջնէի իրան կես: Սենեակը կ'երթայի գիշերը եւ ասորտիւակ բայց յուշիչ երեւոյթներու սկանառես կ'ըլլայի. կը տեսնէի սր

ձեռքերը կ'երկարէր օգին մէջ մէկը համբուրելու, ճ'արտասուէր, գէժքը կը ծածկեր, ինքնիրեն կը խօսէր: Շատ անգամ այնքան ինքզինքէն կ'ելլէր որ չէր զգար իմ ներկայութիւնս. երբ կը հարցնէի իրեն թէ ի՞նչ կ'ընէր, կ'ըսէր ինձի. ի՞նչ, չէ՞ս տեսներ, ահա հայրս, անուշիկ, ազաւորիկ քայրիկս, կինս, հաս են, չէ՞ս տեսներ, կը խօսին, ահա իմ հրաշալի, գեղեցիկ քայրս...

Շատ անգամ կը լսէի որ եկեղեցական ախար չ'արականներ կ'երգէ: Օր մըն ալ ձեռքը անսոյ պզգռիկ բաժակ մը քոննաք, կ'ըսէր թէ մեր կողմը սփռութիւն մը կայ որ մեռելի օրը քոննակ կը խմեն:

Ե.— Այս պարսնին առօղջական վիճակը ի՞նչպէս էր:

Վ.— Ընդհանրապէս տկար էր:

Ե.— Ի՞նչ տկարութիւն կը նշմարէիք:

Վ.— Որովհետեւ վերջերը ընդհանուր սւժասփռութիւն մը լսաւ զերած էին: Երբ կը հարցնէի թէ ի՞նչ՞ սիշա տկար էր, կ'ըսէր ա՛խ, այս կեանքը ինչէ՛հ համար անտանելի է:

Ե.— Իսկ երախաներ սննդ, անոնց վախ աղօղիթ հիւանդութիւն կա՞ր վրան:

Վ.— Այո՛, սիշա ասանները կը զուտէր, նրա բնիք գեղ կը գործածէր, ես կը կարէի որ անբուժելի հիւանդութիւն սը սնէր:

Ե.— Ձեր արկիւնը գիտե՞:

Վ.— Կարծեմ նշմարած է:

Ե.— Ձգային հիւանդութիւն մը նշմարած էք:

Վ.— Այո՛, երբեմն սիտաին նստած կ'ըլլայինք կը ցնցուէր, գլուխը կը կախէր, յետոյ կուլար:

Ե.— Երբեք անսովոր բան մը պատահած է որ մեզի անտիկնալ եզած ըլլար:

Վ.— Գիշեր մը ամբաստանեալը իր սենեակի

էր, իսկ մենք խոր քունի մէջ էինք. յանկարծ արթն
 ձայն մը լսեցինք. ես ալ արագհասեալ ազար էի, կ'սոջս
 ըսի թէ գնա ահա ի՞նչ կայ: Պիչ ետք կրնա զիս կան-
 չեց ըսելով թէ Միտաթը գետինը թնկած է: Գոցի
 տեսայ որ գետինը պառկած է: Թէեւ կրկին ցնցուս
 մը վրան եկաւ բայց ջուրով եւայլն սկսածք շփել իր
 ձեռքերը եւ սթափեցաւ:

Խ.— Այդ տեսակ բան մը ուրիշ ասան պա-
 տահած էր:

Վ.— Այո՛, երկու անգամ եւս, բայց ինքը ը-
 սաւ որ շփախնանք, արագհասեալ երկար չի տեսեր:

Խ.— Այս պարտը ձեր տունը ընկերներ կ'ընե-
 դաւնէ՞ր:

Վ.— Ոչ:

Խ.— Միշտ ձեր տունը կը մնար:

Վ.— Երբեմն կը բացակայէր, կ'երթար Պէշիկ-
 թաշի կայանը, ուր կան հայ գաղթականներ. որոնց
 մէջ նսեալ իրեն հայրենակիցները:

Խ.— Ուրիշ ո՞ւր կ'երթար:

Վ.— Գնալը կզգի կ'երթար, այնտեղի քահա-
 նան իր ազգականն էր:

Խ.— Այս ազան բուռական կեցած է ձեր տու-
 նը եւ կը համչնաք. եթէ գրաւ ունենաք կը վստա-
 հի՞ք իրեն:

Վ.— Իմ անձէս աւելի:

Խ.— Ինչո՞ւ կը վստահիք:

Վ.— Որովհետեւ տեսած եմ իր ազնուութիւնը:

Խ.— Կը կարծէ՞ք թէ այս ազան ոճիր մը գոր-
 ծեղու կարող ըլլայ:

Վ.— Ո՛չ, ան ոճիր չի գործեր:

Խ.— Տղան վրայ չէ՞ք տեսած էք:

Վ.— Այո՛, երբեմն սեռեակիս մէջ տեսած եմ
 որ վրան զե՞ք կը կրէր:

Խ. — Հարցուցած էք թէ ինչո՞ւ զէնք կը կրէր:

Վ. — Այո՛, պատասխանած է որ Քուրթիոյ մէջ
 ապահովութիւն չկայ, մեր փրկութիւնը միայն զէնք
 կրելուն մէջ է:

Խ. — Կեանքէն Կահոյք կ'զգա՞ր:

Վ. — Ո՛րչ, բնու. Կահոյք չէր զգար որովհետեւ
 փ՛րտեր թէ Կեանքին մէջ Կահոյք չ'կայ, երանի անանց
 որ մեռած են:

Խ. — Պարտի շարքաբաններուն մասին ձեզի
 բան մը կ'ըտէ՞ր:

Վ. — Ո՛րչ, այդ մասին բան մը չէր խօսեր: Կ'ըլ
 սէր թէ Առաւելայ կամքը այս է:

Խ. — Դուք հաւատացեա՞լ էք:

Վ. — Այո՛:

Խ. — Այս ազա՞ն:

Վ. — Շատ բարի հաւատացեալ մը:

Խ. — Սրբ պարօնը ձերբակալուեցաւ, գոցիք
 տես՞ք զի՞նք:

Վ. — Ո՛րչ:

Խ. — Իսկ ձեր արկիւնը:

Վ. — Այո՛:

Խ. — Ձեր արկիւնը իր ապահովութիւններու
 մասին ինչո՞ք ձեզի:

Վ. — Այո՛:

Գ. Խորովեանի հարգաքննութիւններէն ետք
 ընդհանուր գուտախազ պ. Բարձրագն Նաթ Ետեւ-
 եայ հարցումները ուզեց զԿարին:

Դ. — Վերջին տեղով ե՞րբ ինչ ա՞լ:

Վ. — 10-12 օր առաջ իր ձերբակալուեցեալ:

Դ. — Ըսէք որ զիշտը իր սենեակը գոցիք եւ
 փրկուր տես՞ք: Աջըւսո՞ւ եր:

Վ. — Ո՛րչ:

Դ. — Ամտեկան ի՞նչ կ'առնէիք:

Վ.— Երեսուն սկի:

Դ.— Այդ ցուերը գիշերը կը պատահէին թէ ցորեկը:

Վ.— Դիշերը:

Դ.— Ամբաստանեալին աղարութիւնը կողկասի մէջ արդնէ չեզա՛ւ իր զբազումներուն:

Վ.— Ես առանձնիկ օր թիֆլիս եղայ, այն ատեն զօրեի մէջ էի:

Դ.— Զնչի պատճառ է թէ ինչպէս ընդունուած է զինուորական ծառայութեան մէջ:

Վ.— Ո՛չ, մանրամասնութիւնը չի պատմեց: Միայն ըստ թէ հիւանդութեան պատճառաւ զուրս կանած էին:

Դ.— Ի՞նչ էր թիֆլիսի կաթնավահառի խանութը:

Վ.— Անուշեղէն կաթնավահառի խանութ էր, այնտեղ ամբաստանեալը նստած էր:

Դ.— Զեր աիցի՞նը սխտի՞ն էր երբ տեսաք:

Վ.— Ո՛չ, կինս վեց եօթ ամիս առաջ գացած էր թիֆլիս:

Դ.— Երբեք ամբաստանեալը վրէժի մասին նեղի խօսած է:

Վ.— Ո՛չ, ո՛չ, երբեք խօսած չէ ինքը արդէն ստաւածավախ մարդ սըն է:

Դ.— Երբ ստաւածավախ էր, ի՞նչպէս կրնայ ըլլալ որ կրօնական զգացումներ ունեցնող մարդ սը զէնք կը կրէ եւ ասոր համար պիտի մահուան դատապարտուի:

Վ.— Որովհետեւ թուրքիս մէջ ապահովութիւն չի կայ:

Դ.— Երբեք հարցուցի՞ք թէ զէնք ուսկից ասած է:

Վ.— Ո՛չ:

Գ.— Չէ՞ք գիտեր որ Ջոր. Հարինկիթըն կրօնաբարկած է կրօնամառիքի մը որ կ'ըսէ թէ ասանց զթառուսութեան զէնք կրօնները մահուան պիտի գանգաբարաւին:

Վ.— Ո՛հ, սրբակեան. ես իմ գործովս կը զբոսիմ եւ թերթ ալ չեմ կորչար:

Զ.— Ուրիշն լուր չունի՞ք այդ կրօնամանէն:

Վ.— Ո՛հ, սրբակեան. Լասասան գործիս կ'երթամ իրիկունք կուգամ:

Ընդհանուր դատախազի Կարցուսներէն ետք, Հայաստան Րիթթթ պէյ վկային ուղղեց հետեւեալ Կարցուսները.—

Հ.— Ամբաստանեալին երեսք Կանգրդա՞ծ էք որ աւանդն գուրս մէկու մը հետ խօսէր:

Վ.— Ո՛հ:

Հ.— Կիրակի օրերը Բ՛նչ ընկերներու հետ կը տեսնուէր:

Վ.— Մեր աւանդ մէկը չէր գոյ որպէսզի սրու հետ տեսնուին ալ գիտնայի:

Հ.— Թագին մէջ սեպէ մէկուն հետ չէ՞ր խօսեր:

Վ.— Ո՛հ, չեմ տեսած:

Հ.— Ոտարկանական օրէնքի մը կամաւայն, Մազի մը մէջ ընկողը պէտք է լուր ասլ ոտարկանութեան, գուր այդ օրէնքը կարգա՞ծ էք:

Վ.— Ո՛հ, մենք քանի մը վարձակալներ ունեցած ենք ու ոչ մէկին կամար ալ տեղեկութիւն տուած չենք: Մենք անտեղեկները ներս չենք առնիր:

Հ.— Համաւայնական ստարկանութեան եւ թրքական օրէնքին կամաւայն պէտք չէր որ արձանագրէիք. ինչո՞ւ չէք յարգած օրէնքը:

Վ.— Սրբակեան. երբ մէկը կ'ընդունիմ աւանդ եւ ընտանիքիս անգամը կը նկատեմ, եւ լպէտք չեմ տեսնիր ստարկանութեան յիմացնելու:

Հ.— Քաղին մէջ ծխաղանաւներ կամ նպարաղանաւներ զինքը կը հանչնան:

Վ.— Քերուս տեսած ըլլան, չեմ գիտեր:

Հ.— Հսիք որ թրջական բանակը երբ կը յառաջանար ասրատանեալք փախած է Պաթուսէն, ինչքան փախած է երբ իր կառավարութիւնն էր որ կուգար:

Վ.— Որովհետեւ 895—98ին շմեր կառավարութիւնը մեզ ջարդեց Տրապիզոնի մէջ. յետոյ պատերազմի առաջին աստիճանին ասրազլ Տրապիզոնի ժողովուրդը տեղական ըրաւ եւ ջարդեց, ալ ի՞նչպէս կրնայ շէր կառավարութիւնը գիմուսրիւ, երբ պիտի գործադրուի ալ զիսինք ջարդելու:

Հ.— Այն բանակը որուն մէջ կ'աժաւար զըրուած է, կրճատնասարը ո՞վ էր:

Վ.— Այդ մասին չեմ գիտեր, բան մը չըսու:

Հ.— Ամբաստանեալք նեզի ըստ՝ թէ Տրապիզոնէն մեկնելէ առաջ զինուոր արձանագրուած եւ թրջական բանակի մէջ ծառայած է:

Վ.— Ո՛ր, բան մը չըսու:

Հ.— Քուրք գառաբաններու կողմէ գառափորածուած էք:

Վ.— Բնու երբեք:

Հ.— Քրջական գառաբաններու մէջ վկայուած թեան գոցած էք:

Վ.— Ո՛ր:

Հ.— Հեզի. պատերազմի ընթացքին ո՛ւր էիք:

Վ.— Պալիս էի:

Հ.— Առասուները ժամը քանի՞ն գործի կ'երթայ:

Քաղ:

Վ.— Առասու ժամը 8.30ին:

Հ.— Ձեր խանութին հասցէն ըսէք:

Վ.— Մեծ շուկայ, Ալա փողոց թիւ 5:

Հ.— Ձեր ցորենկուտն ճաշը ս'ւր կ'ընէ՞ք:

Վ.— Եսա զարմանալի է, Պալսոյ սէջ կէտօր, ներք առեք ճաշելու սոճորութիւն չկայ: Մեծ շուտիչն թերա ճաշելու պիտի գամ:

Հ.— Նախանշանները միտո՞րն կ'ընէ՞ք:

Վ.— Ոչ, ան պատկած կ'ըլլար արդէն:

Հ.— Ըսի՞ք որ շատ յուճախ Պէշիկթաշ կ'երթար, իրիկուտն ճաշէն առաջ թէ եղաք:

ՆԱԿ.— Եսա յուճախ չէ:

Հ. (Յուզթիւրը նայելէ ետք խօսք կը փշէ).
Ե՛րբ դուրս կ'ելլէր, ճաշէն առաջ թէ եղաք:

Վ.— Եթէ դուրս ելլէր ճաշէն առաջ կ'երթար եւ առն չէր գար:

Հ.— Արի՞նք միայն ընթրիքը սիտո՞րն կ'ընէ՞ք երբ առեք կ'ըլլար:

Վ.— Երբե՞նք կը կանչէի սեղանին, բայց ընդհանրապէս կը մերժէր, շատ քիչ անգամ սեղանին կը թանակէր:

Հ.— Երբ առանձին կուտեր, իր սենեակը կը զրկէ՞ք. թէ ներ սենեակը կը ճաշէր:

Վ.— Իր սենեակը:

Հ.— Բայց թերթերուն սէջ ալ այսօր ցորուն է. երէկ իր կինը ըսու որ ընթրիք չէինք ասր. երեսուն սպիկի փոխարէն միայն ներմակելէնը կը լընայինք, սենեակը կը մաքրէինք, այս նախաութիւնը մեծ նշարաութիւն մը երևան կը հանէ, հայերէն թերթերն ալ այսպէս դրած են:

Հայասր Բիթաթ պէյ կ'ուզէ հայ թերթին ալ վկայութեան բերել, մինչդեռ զբան էինք որ կ'ընթրէր:

Նախագահը կը նայի իր արհամազուրիւնը եւ փշտ թէ կինը վկայած է որ նախանշանն հետ ընթրիքն ալ կ'առնէր:

Հայասր Րիֆաթ պէլ, անգամ մըն ալ իր Էս-
փասուֆեան մէջ կ'իլնայ:

Հ.— Յետ կի՛նը ըսու սր երկու երեք անգամի
զուրս զացած է հաշի կամ Պէշիկթաշ, իսկ զուրս կ'ը-
սէք սր շաքաշաճախ:

Վ.— Ես շատ յանախ ըսած չեմ այլ երբեմն:

Նախագահը կրկին կը քննէ անցեալ օր չ'տիկին
Հայկուհիի աուած վկայութիւնը եւ կը յայտարարե՞ր
սր քանի անգամ աուանէն քացակայած ըլլալու մասին
վկան օրոշ թիւ ցոյց աուած չէ ալ լըսած է երբեմն:
Հաւատք Գրգրաթ պէլ, վերջ կուտայ Կարցումներուն:

Յաջորդ անկընդբութիւնը տեղի պիտի ունե-
նայ երկուշաբթի:

ՎԱՐՇԱԻԻՈՅ ՀԱՄԱՍԱՐԱՆԻ ՓՐՈՓԷՍԷՐՈՆԵ ՐԷՆ ՏՕՔԹ. ԱՂԱԶԱՆԵԱՆԻ ՈՒՆԿԸՆԳՐԱԹԻԻՒՆԸ

Ճիվանչիբի սպաննիչ Գ. Միսաք Թաշլաքեանի
գաաաւթարութեան Ձեկբարգ անկընդբութիւնը տեղի
ունեցաւ անդլիսկան զինուորական ասեանին ապիւր
Ատեանը քացուեցաւ առաւան ժամը աասին:

Տօքթօր Ազաջանեան երգուելէ ետք պատասխար
նելով պ. Խարսվեանի Կարցումներուն յայտարարեց:

— Բժիշկ եմ եւ համալսարանի փրօֆէսէօր:

ՆԱԽ.— Մ'ը համալսարանին:

Տօքթ.— Նախ վարչաւիոյ համալսարանին սր
յեաս, փոխադրուեցաւ Տօքթ:

Խ.— Ի՛նչ է ձեր մասնագիտութիւնը:

Տօքթ.— Հագեկան և ջգայիս հիւանդութիւններ:

Խ.— Այս պարունը կը ճանչնա՞ք:

Տօքթ. — Այս՛:

Խ. — Խեղճացիքով գանչած էք:

Տօքթ. — Ձիւ հրաւիրեցի՛ն անօր հաշեկան եւ ջգային Վրեակը քննելու:

Խ. — Երբ եւ ո՛ւրամզ:

Տօքթ. — Փըթի Շանի մէջ ուր քանաւարկուած էր, բայց չեմ իշխեր թէ ե՛րբ, քարծեմ մէկ ամիս առաջ էր:

Ասորովեան (խօսքը նախագահին ուղղելով),²² քննչիւրը կը կայանայ որոշուելու մէջ ամբաստանեալ լին մտքի զինակը այն պահուն, ուր գործից ենթադրեալ արարքը:

Այսօր, Անգլիոյ մէջ այս մասին ընդունուած վարդապետութիւնը կը սկսի 1843էն Նաթթընի նշանաւոր խնդրով: Պատիւ ունիմ ձեզ ներկայացնելու ամն խնդիրը զոր Հարտերու ժողովը 1843 թուականին Աստուսերներու ուշագրութեան ենթարկեց:

Նախագահը փաստաթուղթերը կարգալէ վերջ ընդունեց որ այդ խնդրոյն վարդապետութիւնը կրարարի ի այս դասին մէջ:

Պ. Ասորովեան այս անգամ մասնագէտ առթորին ուղղելով խօսքը ըսաւ:

— Գ՛ընէք թէ ամբաստանեալը քննեցիք բանաին մէջ, ի՛նչ զինակի մէջ դասք իր ջգային գրութիւնը եւ իր մտաւորական կարողութիւնը:

Տօքթ. — Երբ քննեցի զինքը զլիաւարտագէտ է՛նդէր իմանալ թէ կա՞ն այն տեսակ պայմաններ, որոնց հետեւանքով հիւանդը օրով չափով կը կոչուցուցնէ իր գիտակցութիւնը: Մարդ շատ անգամ ունի այն տեսակ նշաններ, որոնց հիման վրայ կարելի է ըսել թէ ան, ժամանակ ժամանակ կրնայ կորսնցնել իր գիտակցութիւնը: Այդ տեսակէտով քննութիւնն ցայց առաւ նեսեւալը. հիւանդին բեֆլէքսները զբ.

պրտուած եւ չափազանցուած էին. կային նշաններ, որոնք որոյց կուտային թէ հիւանդը չգազրգիւ է եւ գիւրագրգիւ: Ասկէ զառ, բարձրացած էր նաեւ զանազան ուրիշ բէֆլէքտներ, հրակներու, ջիզերու, բէֆլէքտներու:

Անկ.— Ի՞նչ կը հասկնաք հրակները գրտուած էին ըսելով:

Տօթթ.— Օրինակ եթէ ժորթը քերինք անոնց զրոյնք կարծիք հեռանք կը մնան նշմարելի կերպով: Երակները կամ կը ~~կամ կը~~ կամ կը չայնան արտա-
գարգ կերպով: Մկանուկներու կողմէ անի այն նը-
շտը զոր սենք կ'անուանենք Բարաթօնի:

Անկ.— Ի՞նչ է Բարաթօնին:

Տօթթ.— Բարաթօնին այն վիճակն է որ աս-
տուող հիւանդը չի կրնար ազատ պահել իր գնդեր-
ները: Այսինքն աստղը մարդը կրնայ իր ուղտին պէս
ազատ պահել իր գնդերները. բայց հիւանդը որքան
ալ ուզէ, չի կրնար ազատել մկանուկներու հակա-
սակ ազդեցութենէն:

Գլխուք նշանները ասոնք են, բայց կրնան
նորոն նշմարելի ըլլալ, հրեմն չըլլալ. այդ նշան-
ներէն մէկը կրնայ հրեմն զորուք ըլլալ, միւրը
անհետի. կ'ուզեմ ըսել թէ անոնք փոփոխական են,
բայց այդ նշաններու ներկայութիւնը ցոյց կուտայ
չգային ~~խոնգարում~~, երբ արիւնին շրջանառութիւնը
սղակին սէջ կրնայ շարունակ փոխուիլ: Նոյնպէս
ուղղի մեղծ եւ կանոնաւոր քործուելութիւնը կրնայ
մեթարկուիլ ժամանակ ժամանակ ալիկոնումներու:
Այս աստիճանական նշանները մեզ իրուունք կուտան
ճշտակացնելու որ աստուածանալը զոնազու յուղիչ
ճիւղմաններու ասկէ կը կորսնցնէ իր գիտակցութիւնը:

Նախ.— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք զիտակցութիւն:
Քրտնցնել ըսելով. սարի՞ն թէ քործելու գիտակցու,

Քիւնը կորսնցնել

Տօքթ.— Երկուքին մէջ միայն քանակական տեսակէտով ասրէրութիւն կայ, որովհետեւ մէկը կը մարի կը կորսնցնէ իր զործելու գիտակցութիւնը և չի գունակութիւնը, իսկ միւսը գիտակցութիւնը կորսնցնելով հանդերձ կը պահէ գործելու ընդունակութիւնը:

Նախ.— Ի՞նչպէս, բացատրեցէ՛ք:

Տօքթ.— Օրինակ՝ երևակայեցէ՛ք թէ հիւանդը շուտօտ է: Մէկը կրնայ իր գիտակցութիւնը կորսնցնել մասին կերպով: Կրնայ թուիլ, մարիլ, ուրիշ մըն ալ կրնայ քաւել, սակայն առանց գիտակցութիւն Մ. Կնաւու եւ դուրսը այն ապաւորութիւնը կը թաղու թէ իր խելըը վրան է, բայց ինքը, հիւանդն իսկ գիտակցութիւնը չունի իր շրտմըն, երբ յետոյ վարժանայ, չի յիշեր իր շրտմը: Այդ երկու պարէնները քննչական տեսակէտով միեւնոյնն են, էութիւնը նոյնն է:

Նախ.— Այս մտքը կրնա՞ իր գիտակցութիւնը կորսնցնել:

Տօքթ.— Այո՛, եւ այն եղբակցութեան եկեալ որ զայն պէտք է ընդունիլ 92-րդ տնտեսաբանչիւ եւ այլատեքամ մէկը: Այս տեսակ հիւանդները ենթակայ են հիւանդ, յուզուած շարժումներու:

Եւ այն հիւանդութիւնը որ այս տեսակ պորտիաներու կը նազի մեծ գիւտակցութեան արտաքանական յուզումներ, Զույսած անոր որ թէեւ յուզումն չարտադարձ արուած նկարագրութիւնները զոյժ կուտան որ լուսնոտ է, բայց որովհետեւ եւ սուպրապոզիւն ներկայ չեն եղած, այդ մասին ոչինչ կ'ըսեմ, թորովհետեւ լուսնուար անարկայական նշաններ չ'ուր, բայց նկատի ունենալով բաթալոսթիք արտաքանիչները կ'ըսեմ որ այս կարգի հիւանդները ունին մտ

մանակներ, երբ իրենց զիտակցութիւնը կը կորսնցը-
նեն կամ սաստիկ կը սանձանափակուին, Կրկնորդ՝
արամարանելու ուժը կը տկարանայ, և յետոյ յուս-
զումները՝ սրանք առաջին տեղը կը գրուեն, օրինակ՝
սէր, նախանձ, վրէժ եւ այլն: Անս այս է որ սենց
կ'օնուանենք ախտորոշական յուզումներ:

ԽՅՍ.— Ձեր բժշկական քննութիւններէն ար-
գիւնքին վրայ պէտք է աւելցնէք հետեւեալ կէտերը
զորս կը ծագած վիաներու դասարանին մէջ շարժ յայ-
տարարութիւններէն:

Աւարտասանեալի հօրը առողջութիւնը տկար էր,
երովեանէ մելամաղձաութենէ կը նեղուէր, ամբու-
տանեալին մեծ մայրը լուսնոտութենէ կը առառդեր,
կօրեղբայրն ալ տկարածիտ էր: Սրբ ամբաստանեալը
երեք կամ չորս տարեկան էր շէր կրնար քաշել և
առողջութիւնը շատ վատ էր: Ամբաստանեալը ընկ-
նուած և մելամաղձա վիանի մը ունէր, գիշերները
յէր կրնար քնանալ շատ անգամ ապուշ երևայթ մը
ունէր գլուխը ձեռքերուն մէջ առած, և երբ ի՞նչը-
զինքին դար կ'ըսէր.— Ինձի այնպէս կը թուի թէ սի-
րելիներս շուրջս կը գտնուին:

Այն վերջին վեց ասուան մէջ երեք անգամ մա-
րտն է. այսինքն զգոյազիրի փառած է գետնը, բեր-
նէն փրփուր ժայթքեցնելով, ամբաստանեալը հաջիւ
տաուտեան դէմ կը քնանար և կէտարէն առաջ ան-
կողմէն շէր կ'լլեր: շատ անգամ բարձր և վերտակը
քրտինքներու մէջ թրջուած էին, շատ անգամ կ'եր-
գէր և իր երգերը միտելակամ շարականներ էին:

Ամբաստանեալի հայրը, եղբայրը, քոյրը, կէնը
և երկու զաւակները Պաքուի մէջ 1918ի շարքերու
պահուած սպաննուած են, ինքն իսկ վէրաւորուած է
երեք տեղէ՝ երբ ուզած է պաշտպանել իր սիրելիները:

Արդ, պ. բժիշկ, անթագրեցէք որ այս քեզ
 քերը նշմարիտ ըլլան եւ ենթագրեցէք որ ամբաստան-
 եալը պատահի. աննի մը զոր կ'ենթագրէ իբր Վէկը իր
 թիւիւններուն Հարգարարներէն եւ կը քաշէ ասրեա-
 նակը ու կը սպաննէ զայն, պատասխանեցէք ինն.
 Եթէ այս յիշած դէպքերս ամէնքն ալ նշմարիտ ըլլան
 այս փոյժաններուն մէջ ամբաստանեալը անգրեալ-
 քարորդ չարժան կրնա՞յ համարուիլ, ուրիշ բառով,
 արդեօք ամբաստանեալը կը գանուէ՞ր մատչին այն
 տեսակ ակարութեան մը մէջ, ուր չէր կրնար կշռել
 իր արարքին բնութիւնը:

Յ.— Այո՛, կրնայ համարուիլ:

Գ. Խորազմանի հարցումներէն Կոթ, ընդհա-
 սուր գտասխանք պ. Տիգրաթսըն Հաթ յարգելի փրո-
 ֆէստորին ուզդեց հետեւեալ հարցումները.—

Դ.— Բանի՞ ասրի է Պոլիս էք:

Փ.— Եօթը ամիս:

Դ.— Անկէ առաջ Պոլիս կգա՞ծ էք:

Փ.— Ոչ, ամբողջ կեանքս գուրջ անցուցած եմ:

Դ.— Կօզկաս կգա՞ծ էք:

Փ.— Թիֆլիս ծնած եմ, բայց ամբողջ կեանքս
 անցուցած եմ փոթորկրաս, Վարշաւիա, Գերմանիա,
 Եզած եմ նաեւ Յրանսա:

Դ.— Թիֆլիսի մէջ Կոզասէ՞ր էիք:

Փ.— Ո՛չ, պզտիկ առն մը ունէիք ան ալ
 Կոթեցիք:

Դ.— Ձեր մասնագիտութեան մասին զկարա-
 հան ունի՞ք թէ փորձարարքս ձեռք ձգած չէք:

Փ.— Այո այդ նիւղերու փրօֆէսորս եմ եւ իմ
 գրասեփեան մասին հասարակ դրուած ստիպ. Գեր-
 վանիսի եւ Թուսիոյ մէջ գնահատուած եմ:

Դ.— Ամբաստանեալը կ'ըր տեսաք զեղջիւն անգամ:

Փ.— Մէկ անգամ տեսած եմ:

Դ.— Միայն մէկ անգամ տեսած էք եւ այս տեսանին տալեւ եկած էք այսպէս վկայութիւններ տալ երբ նախապէս հիւանդին կեանքին, անցեալ փոփոխութիւններուն հետեւած չէք:

Փ.— Ես առաջին քննութեանս հետեւանքով իսկ ըսի իմ վճիռը, որովհետեւ այդ նշանները իսկոյն նկատելի են:

Դ.— Անք այս ցուցմունքները ուրեմն մէկ անգամ տեսնելու արդիւնք են: Անք փորձառութեան մէջ պատահած է որ մէկը քայլ մը յառնէ եւ անկից ետք անգիտեմանս, « է ա զ ս ի օ ն » մը եւ գործողութենէն ետք նշանները անհետանան:

Փ.— Գործողութիւնը երեւոյթներու արդիւնքն է եւ ոչ թէ պատճառ: Գործողութիւնը ֆիզիքական եւ հոգեկան նշաններու արդիւնքն է:

Դ.— Աւրեմն հաս եւս միեւնոյն նշանները իր վրայ կո՞ն:

Փ.— Ես ըսի որ նշանները փոփոխական են, քայլ անտարած եւ որ հիմա այլ կո՞ն:

Դ.— Այն օրը որ գուց քննութիւն կատարես օրը նշանները վրո՞ն էին:

Փ.— Այո՞:

Դ.— Կուզեմ փակեալ ներկարծիքը թէ իր այդ մտային վիճակը տեսչականն է թէ կրնայ շարք մը տեսել կամ քանի մը վայրկեան Դուք կըրնա՞ք ըսել թէ այդ ֆիզիքական աշտեներէն բրթո՞ն ետք կը պատահի հոգեկան « զ ս է ն »:

Փ.— Ֆիզիքական եւ հոգեկան « զ ս է ն » ներկարարու հետ ժամանակական կապ չունին: Կրնան քանի մը վայրկեան տեսել եւ կամ ամիսներով, որովհետեւ այդ կարգի հիւանդնէն չանապարհօրդութիւններ կը կատարեն առանց գիտակցութիւն անկողարու:

Դ.— Կուզեմ ներկարծիքը փակեալ, երբ քըն-

նեցիք տմբասանեալք արդեօք արեւն զանը՝ յըշտ
բաթէ ի վեր թէ յանկարծ, չգտնի մը վայրկեանէն
յտառջ եկած եւ սղաննութիւնը գործելու պատեա
եղած է:

Փ.— Արբաստանեալին նշանները շատ էին են
ինչպէս նաեւ ժառանգականութեան հետեւանքով:

Դ.— Այս նշանները ուրեմն շատ էին են:

Փ.— Այո՛, կարելի է ըսել թէ մէկ մասը իր
հետը ծնած է:

Դ.— Ձեր կարծիքը ի՞նչ է: Այնպէս կ'երևի
թէ այս հիւանդը նախապէս մասաբած չէր սղաննու-
թիւնը եւ յանկարծակիւ ազդեցութեան առկ գործեց:

Փ.— Այո՛, այդ տեսակ հիւանդներ ընդհան-
րապէս իրենց գործելէն առաջ գիտակցութիւն չ'են ու-
նենար եւ վայրկեանի ապուսրութեան առկ կը գործեն:

Դ.— Քիչ առաջ ըսիք որ վայրկեանակիւ առ-
ջուսրութեան առկ կը գործեն, արդեօք տմբասան-
եա՞լն ալ այդպէս վայրկեանի ապուսրութեան առկ
քործած է:

Փ.— Շատ հաւանական է:

Դ.— Ուրեմն կանխամտածուած չէ՞:

Փ.— Ընդհանրապէս այդ տեսակ հիւանդներ կը
գործեն վայրկեանակիւ ազդեցութեան առկ:

Դ.— Ձեր ըսածներուն յենեղով արդէն տմբաս-
անեալը իր ծնողքը սղաննոց ժարչը տեսածին պէ-
տիտի կրնար այդ քայլը պանել:

Փ.— Անտարակայ:

Դ.— Ուրեմն պիտի հետեւցնենք թէ վայրկե-
անակիւ ազդեցութեան առկ գործած է: Աճրաստանե-
լը նախապէս չէ հետապնդած:

Փ.— Ես առևտարակ հիւանդութեան խանգա-
ջմանքի մասին կը խօսիմ, չեմ գիտեր թէ այս մարդը
Ֆրանսիական պահուած ի՞նչ վիճակ ունէր, արմկեան

և սպանութիւնը գործելու պատուն չես տեսնի:

Դ.— Ահա քննութեամբ կրնա՞ք ըսել թէ վերջին մարտիը ե՞րբ եղած է:

Փ.— Կրնայ շատ յանախ ըլլալ, շատ սուշ, գրգռուար է մշտնապէս:

Դ.— Ըսիք որ վայրկենական ազգացութեան տակ կը գործէր, արգետոս կրնա՞ր ըլլալ որ իր ծնողքը սպաննողին առաջին անգամ հանգիպած ըլլայ եւ յետոյ իր հիւանդութեան բերումով մզուած ըլլայ առջրեանակ գնելու եւ սպաննութիւնը վճարելու:

Փ.— Ես այդ մասին բան մը չեմ կրնար ըսել որովհետեւ բնական հարցում չէ:

Դ.— Այս զբաղումը արգելք չէ՞ սեւէ զբաղում ունենալու եւ սպրտաւ ճարելու:

Փ.— Ո՛չ, կրնայ շատ սուշ սուշ գօլ, կրնայ շատ յանախ, օրինակ երբ աւանը գայ եւ իր կիներ ուրիշի մը հետ տեսնէ կամ օւրիշ յուզում մը ունենայ միշտ կրնայ պատահիլ:

Դ.— Պիտի կրնա՞ք ըսել թէ ամբաստանեալը կրնա՞ր ամուսնանալ եւ երարայ օւնենալ:

Փ.— Ինչո՞ւ չէ:

Դ.— Ամբաստանեալին այս վիճակը կեանք եւ երախտներուն կը շփոխանցուի՞:

Փ.— Կեանք սոյ, բայց երախտներուն այս: Թէեւ այդ պարագան կախուած է մասնաւորապէս կեանք առողջութիւնէն:

Դ.— Ամբաստանեալը կրնա՞ր բանակին մէջ ծառայել:

Փ.— Ընդհանրապէս երբ հաստատուած է հիւանդութիւնը, ծառայութեան չեն տաներ:

Դ.— Կա՞նք էք որ զինուորական ծառայութեան անուամբ ըլլայ:

Փ.— Եւ այսանց թերթերուն մէջ կարդացի զարժանալի ոչինչ կայ, որովհետեւ իշխանութիւնն քորակոյ կը յայտարարէր եւ կ'այլապէս որքան կան բնիք է շուտ զինուոր հաւաքել:

Դ.— Ամբաստանեալին զինեալը արդիւնք է աւազ՝ զարժանելուն թէ ուրիշ հիւանդութեան:

Փ.— Ես ըսի թէ նշաններ կան որոնք ցոյց կուտան թէ հինէն ի վեր հիւանդ էր: Բայց եթէ աւազը շատ զարժանած է, կրնայ առել խտացնել իր վիճակը:

Դ.— Ըսիք թէ այս հիւանդութիւնը յանցողիկ կրնայ սպաննել իր ծնողքը շարքողները կամ այն որ իր կնոջ հետ առած է: Այդ պարագային թնչ ասքա թերութիւն բնականօն մարդուն և այդ հիւանդին սիջիք:

Փ.— Տարբերութիւնը շատ մեծ է, հիւանդ պարագային ախտաբանական պատճառներ երևան կուտան, հիւանդ մարդը կը սպաննէ իր ծնողքը այսինչօր կամ իր կինը՝ որ ուրիշի հետ է, բայց զրդուած կ'ըլլայ ախտաբանական պատճառներով, մինչդեռ ասոնք մարդը կ'աւնենայ պարզ է մօտիօն սը: Հիւանդին գիտակցութիւնը կը օտնժանափակուի և նախնիք յիշողութիւնը կը հրահրէ: Իր քայլէն ետք կրնայ իր գիտակցութիւնը նոսրիսկ բոյորովին կորսնցնել:

ՆԱԽ.— Ինչին մի բան մը կը պատահի՞:

Փ.— Այն ատեն խիզէ չկայ երբ գիտակցութիւնը կորսնցուցած է: Իսկ յետոյ կը զգնայ թէ ոչ, այդ կախուած է ուրիշ պայմաններէ: Ինչպէս կարող են իր բարոյական դաստիարակութենէն, թեւ ըստ պատմութիւնը զարժնալ, պարագային կը մտնայ խիզիք:

Դ.— Իրբ ուսանող բժշկութեան ծանօթ էք Եստեւեալ հեղինակներուն: զերմանացի. Հրաքիթ— Էնֆիլմօն եւ Թարնովսկի:

Փ.— Բրաքիթ Էֆիլմօնը զերմանացի չէ այլ աստիճանացի:

Դ.— Առ', Վրիննայի է:

Դ.— Ո՞րքան ատեն դատախոսած էք:

Փ.— 18 պարի դատախոսած եմ բժշկական համալսարանի ուսանողներուն հոգեկան եւ ջգտին հիւանդութիւններու մասին բժշկական անասկէտով, եւ սիւնայն ժամանակ յանցաւորի հոգեբանութեան եւ պատրաստանաւորութեան մասին իրաւարանակալ համալսարանի ուսանողներուն:

Դատախոսող հարցուց թէ ուրիշ ի՞նչ գիրքներ կարդացած է: Բայց փրօփէտէրը նեղանալով ըսաւ.—

Չեմ գիտեր թէ այստեղ բերած էք բժշկական կարգութիւնս քննելու: Եթէ այդպէս հարցումներ կրկնէք չեմ պատասխաներ. ես այստեղ եկած եմ իւրեւ հեղինակութիւն իմ կարծիքս յայտնելու, ոչ թէ քննութիւն տալու:

Նախագանջ պ. Բիքաթսընի կ'ըսէ որ այդ խոստակ հարցումներ չկրկնէ:

Դ.— Ձեր կեանքին մէջ պատահած էր մայրաց որ իրենց կինը բռնեն — և ֆլ — կր — ան — էլ ի եւ սպաննեն:

Փ.— Կրնայ պատահիլ:

Ընդհանուր դատախոսի հարցումներէն ետք թուրք փաստաբան Հայտար Բիֆաթ պէլ նախագանջի թոյլտուութեամբ ուղղեց հետեւեալ հարցումները.

Հ.— Ձեր ծննդեան թուականը ի՞նչ է:

Փ.— 1876ին ծնած եմ:

Հ.— Մասային հիւանդութեանց մասին սեւէ գիրք գրած էք:

Փ.— Մօտ երեսուն գիտական աշխատութիւններ օւնիմ գերմաներէն եւ ռուսերէն: Ինչ քննաւորութեան մասին գրած մէկ յօդուածս արդարեւ է ՎՅՁ փուլնակ օֆ մէնթայլ սիէնսի 914 հոգա.ի թիւին

մէջ: Ի՞մ պշտօններէս շտաբ ալ ունին բժշկական
 ֆրանսերակութիւններ:

Հ.— Վարչաւիճոյ մէջ ո՞ր թուականին ուսուց-
 շտապեալ պաշտօն կը վարեի՞ք:

ՆԱԽ.— Այդ ժամին շտաբ է:

Հ.— Մինչև ե՞րբ պաշտօնավարեցիք:

Փ.— Երբ զերժանացիները գրաւեցին քաղաքը
 ափսոսանք փոխադրուեցանք Ռոն մեր ամրոցը կազմով:

Հ.— Ո՞վ էր այդ թուականի բէթթէօրը:

Փ.— Վէրսֆ:

Հ.— Ռոնի համալսարանին մէջ ե՞րբ եւ ո՞ր
 թուականին ու ի՞նչ կը դաստիարակուէիք:

Փ.— Ըսի թէ չգային եւ հաշիկան հիւանդօւ-
 թիւններու ժամին:

Հ.— Բանախին մէջ ամբաստանեալին հետ սր-
 օճան մնացիք:

Փ.— Մասուարապէս կէս ժամ:

Հ.— Ձեր հետ բժշկական զօրծիքներ բանա-
 ասրի՞ք:

Փ.— Քննեցի այնպէս, ինչպէս կը պահանջէ
 բժշկական քիմութիւնը:

Հայասր Ռիֆօթ պէյ կը պնդէ, կ'ուզէ հասկը-
 նալ թէ զօրծիքներ ասրա՞ն է:

Նախագահը սրամտած կ'ըսէ Հայասր պէյի թէ
 այդ տեսակ անիճատա խորհրդակցութիւններու համար չի կրնար
 խօսք տալ, չի կրնար լսել անպատ սրովհետեւ պիտի
 նշանակէր անարդէլ բժիշկը:

Հայասր Ռիֆօթ պէյ ինքզինքը կարծելով ու-
 բիշ գտատարանի մէջ, ասորբինակ համարձակութիւն
 ժը ցայս կուտայ: Իր սովորական ճառախօսութեան
 միացնելով նաեւ զանազան շարժաւաններ, սրեք բո-
 զազազի ժը ապուստութիւնը կը ձգեն նախագահի
 վրայ: Հայասր Ռիֆօթ պէյ ըսաւ:—

Սո ներկաներուն մէջ միակն ՚իւմ որ բժշկական
կարգերու յասին բաւրբն շատ ծանօթութիւն, ունիմ
Սո թուրք բժիշկ բարեկամներ ունիմ եւ պէտք է գիտմ
նանք որ բժշկութեան սեռակէտով թուրքիւն ՚հեղի-
նակութիւնն է եւ կը սրցի Եւրոպայի կեանք, Պէտք է
վկան ըտէ թէ գործիքներն՝ զգնաց բանա:

Այս խօսքերը կը թարգմանուին նախագահին
որ աւելի բարեկացս շնորհով մը կ'ըտէ թուրք փաստ
աւարանին. — Սո է որ ձեզի խօսելու իրուանք կու
տամ եւ եթէ այդ տեսակ աւելորդ, անիմաստ կար-
ցումներ ւղղելու պնդէք, այն ասնն կ'ստիպուիմ
ուրիշ կերպ կարգադրելու, եւ կ'արտանէ որ փրօֆ:
Ազալանեան մեկնի:

Հայասր Րիֆօթ պէյ կամաց մը տեղը կը նստի,
բայց թիշ վերջ կրկին խօսք կ'ուզէ եւ կ'ըտէ.

Այս եկող վկային կողմէն շտափնք, անբանդ կը
բնակի. ո՞վ է, ի՞նչ է. ըսու որ շուտասանցի եմ,
մինչդեռ զէ՞ք, գլուխը այնպէս ցայց կուտայ որ
Պուսեցի. Պուսե ծնած է, ուրիշ կերպ չի կրնար ըլլալ:
Պիտի կարծեիք թէ ի՞նչպէս այցելած է բանա, ցանի՞
սօկի առած է եւ վերջուպէս պիտի կուտուալի որ
ստանուար ձեռք մը կայ որ այս սարգիկը կը բերէ հոս:

Երբ Հայասր Րիֆօթ պէյ կը շարունակէր
քրթիմիջի՝ նախագահը ըզայնպէս ձեռքի շարժումով
մը ըսու.

— Վիթ տաւն:

Երբ Հայասր Րիֆօթ պէյ նախագահին կրուէ գ
բով ներս կանչուեցաւ վար նստու Տիկին Աննա Գրիի
կարգնայա Խաչատուսովա, որ երգուելէ ետք պա-
տասխանելով պ. Խարովեանի կարգումներուն յայ-
տարարից.

— Մնած եմ նոր նախիջիւան եւ ապրած եմ

Մասիւս: 20, եմ:

Խ.— Աժրաստանեալն կը հանչնա՞ց:

Ա.— Այո՛, շատ լուս կը հանչնամ, մեր քով հաստատուած է:

Խ.— Որքա՞ն տակն է կը հանչնաք:

Ա.— 918 դեկտեմբերէն:

Խ.— Միտաքին պաշտօնը ի՞նչ էր մեր Պահապան ժէջ:

Ա.— Ամուսինս ծխախոտի մեծ վաճառական էր եւ Սոխուսի մէջ մեծ մասնակիւզ ունէր: Միտաքը մեր անջ թեւն էր եւ իրեն կը վտասակէինք 7—10—15 սիւրիսն գրամ:

Խ.— Ձեր գործերը ընդհանրապէս ո՞ր քաղաքին մէջ էին: Բ՛ւր քի՞րթար կուգար:

Ա.— Պաթուսլն Թիֆլիս, Թիֆլիսէն Պաթուս, Սոխուս:

Խ.— Ձեր ծառայութենէն ե՞րբ ելու:

Ա.— Մինչեւ 920 Յուլիս մեր գործին մէջ էր. երբ տաւախն գնաց Խրիս, արդէն գործը վերջացուցինք, որովհետեւ այդ թուականնեջուսն թուրքերը եկան Պաթուս:

Խ.— Ե՞րբ Պալիս եկաց:

Ա.— Մենք Պալիս եկանք Գրք պալլեւիկները քրուսեցին Խրիսը, 920 դեկտեմբեր 31ին:

Խ.— Հոս կը տեսակցէի՞ք Միտաքի՛ն Կեա:

Ա.— Այո՛, շատ յոճախ կուգար:

Գ. Կարողեանի Կարցումներէն եաց պ. Բիթաթըն Հաթ Կեանեալ Կարցումները ուղղեց:

Դ.— Ի՞նչ լեզուով կը խօսէր ամբաստանալին Կեա:

Ա.— Հայերէն, ես թեւ կը խօսիմ Կաթիւրէն, բայց լուս չեմ գիտեր:

Ե.— Ի՞նչպէս էր ասպլաթիւնը:

Ա.— Առաջները լաւ էր, բայց ինչո՞ւ սկսու
թիւ մը սկսեցանք եւ նկարեալէ ինքզինքը կը կոր-
սընցնէր:

Գ.— Մեծ դրամներ կը զստակէ՞ք իրեն հի-
ւանդութեան պատճառով չէ՞ք կտակներ:

Ա.— Առաջ շատ կը զստակէինք բայց յետո
կրք տեսնեց որ հիւանդ է թիւ մը զգուշացանք:

Ատեանը փակուեցաւ ժամը շին: Յաջորդ ս.ն.ս
Վընդրութիւնը տեղի պիտի տւենեայ այսօր եւ պիտի
լաւի առթիւ. Խոնտի վկայութիւնը:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՁԼԱՄՏԱԲՈՅԺ ՏՈՔ. ԳՈՆՈՍԻՆ ԿԱՍԱՍԷ ՓՐՈՓ. ԱՂԱՃԱՆՆԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Իրբեւ զկայ լուսեցաւ առթիւ. Վասիլիան² Գանս
ար երգուելէ յետոյ պատասխանելով պ. Միջցի հար-
ցումներուն, յայտարարեց.

— Օստանեան հպատակ եմ, կը բնակիմ Բերթ
Ֆուլզու փողոց. արեւոտով բժիշկ եմ եւ մասնագէտ
լըպային ու մառլին հիւանդութիւններու: Հիւանդա-
նոցներու մէջ նախապէս բժշկութիւն ըրած եմ ու
առնականութեանց հոմար:

Մ.— Այո պարտք կը ճանչնաք:

Գ.— Այո՛, մէկ տնգամ տեսած եմ:

Մ.— Ո՛ր եւ ե՞րբ:

Գ.— Նրբ Գրեյթեր պանգալը բանաստեղծու
էր գոցի քննութիւն կատարելու:

Մ.— Ի՞նչ պայմաններու մէջ էր իր ջգային եւ
մառլին զիճակը:

Գ.— Նա քննեցի եւ իր ջգային գրութիւնը
քանդարուած գտայ:

Մ.— Կը համե՞ք տեղի ըսել թէ ի՞նչ նկատեցիք

Իր վրայ՝

Գ.— Երբ քննեցի զինք, անտայ որ իր մասին եւ ջգային վիճակը խանգարուած էր, երակները սրածնդ էին, իր ստային վիճակը չափազանց ազդած էր իր սասցլական վիճակին եւ զինքը գարնուցած էր անգասասխանատու իր գործերուն:

Մտքի խանգարուածը կ'ազգէ հպեւ արեան վրայ: Այն վիճակին մէջ ենթակայ է կործանեալ իր գասու-
զութիւնը: Ջինքը պէտք է գասել այն հիւանդներուն կարգին մէջ որոնք մասցիլ եւ ջգային սասցլ վիճակ մը չունին:

Մ.— Ես կարգ մը փաստեր պիտի յանձնեմ ներ սուշարութեան, այս փաստերը սասցլ քննուած են գասարանին մէջ, ենթագրեցէ՞ք թէ անոնք էշմարիտ եւ կ'ուզենք ներ կարծիքը իմանալ այդ մասին:

Ամբաստանեալն հորը սասցլութիւնը սկար էր, սրովեան սելամագնատութիւնէ կը նկուէր, ամբաստանեալին մայրն ալ լուսնատութիւնէ կը ստաս. պէր, հորեղբայրն ալ սկարասիտ էր: Երբ ամբաստանեալը երեք կամ չորս տարեկան էր չէր կրնար քալել եւ սասցլութիւնը շատ վատ էր: Ամբաստանեալը քնկեւած եւ մելամաղնատ վիճակ մը ունէր զիշերները չէր կրնար քննել, շատ անգամ սպուշ երեւայթ մը ունէր դուրսը նեւքերուն մէջ ստած, եւ երբ ինքզինքի գոր' կ'ըսէր, — Ինծի այնպէն կը թուի թէ սիրելիներս շուրջս կը գանուին:

Այս վերջին վեց ասուածն մէջ երեք անգամ մտրած է, այսինքն զգուպիբի փաւած է դեմինը, բերնէն փրփուր մայթքեցնելով, ամբաստանեալը հազիւ սասուտեան զէմ կը քնաճար եւ զէտրտ սասցլ անկողնէն չէր ելէր, շատ անգամ քորէր եւ վերմա. կը քրտինքներու մէջ թրջուած էին, շատ անգամ կ'երգէր եւ իր երգերը մեանկան շարականներ էին:

Ամբաստանեալին հայրը, եղբայրը քայրը, կինը
և երկու զուգիները Պաքուի մէջ 1910ի ջարդերու
պատուան պահնուած են, ինքն իսկ զիբուարուած է
երեք տեղէ՝ երբ ուզած է պաշտպանել իր սիրելիները:

Արդ, պ. բժիշկ, ենթադրեցէք որ այս գեղքն-
ընտանիքը ըլլածն եւ ենթադրեցէք որ ամբաստան-
եալը պատահի անձի մը զոր կ'ենթադրէ իբր մէկը իր
սիրելիներուն շարգարարներէն եւ կը քսչէ ասորմու-
նակը ու կ'ապաննէ զայն, պատասխանեցէք ինչ եթէ
այս յիշած դէպքերս տէնքն ալ ընտանիք ըլլան, այս
խայտաններուն մէջ ամբաստանեալը անգիտակցաբար
շարժած կրնայ համարուիլ. սերիլ ըստով, արդեօք
կամբաստանեալը կը պանուէ՞ր մառտին այն տեսակ
տկարութեան մը մէջ, սր չէր կրնար կշռել իր աս-
րարքին բնոյթը:

Տօնթ. Ֆօն. — Նկատելով որ վկաներուն ըստ-
ները ընտանիք են, կը հաստատուի որ կիւանդը լուսա-
նօս է. բայց բժիշկ մը չի կրնար հաստատադէս իր
փոզէն ըսել որ ամբաստանեալը լուսնօս է երբ ներ-
կայ չէ նշած իմնալուն եւ չէ քննած պայն: Երբ պն-
ծը քննեցի չէի գիտեր թէ կորսնցուցած էր իր հայրը,
քայրը եւ զուգիները: Երբ նկատի ունենանք իր
տուղիական զիբուարը ջրային տեսալետան այն աստի
այդ տեսակ պատանարներ տեսիլ կը տկարացնեն իր
զիբուարը: Ո եւ է մէկը որ կ'ենթադրուի այդ տեսակ
բախտութիւններու կը կորսնցնէ իր հաւատարակը-
րութիւնը, գործելու գիտակցութիւնը եւ հետեւաբար
պատասխանատու չկրնար ըլլալ իր ըրածներուն: Ամ-
բաստանեալի զիբուարի մէջ գանուող մէկը չկրնայ
կանազանութիւն գնել լուսի եւ գեշի միջեւ:

Պ. Խոսրովեան նախագահին թոյլատուութեամբ
Պրանսերէն լեզուով կարցուց. — Պ. բժիշկ, ամբաս-

աննեալը ըննեցիք, անտօք զինքը բռնաին սէջ. են-
թագրեցէք որ փաստերը եւ վկայութիւնները ճիշդ են,
ինչ կը պատահի մեկու մը, սրուն հայրը, քօրը,
կինը եւ զուակները Կարգուած են իր աշտին առջեւ
եւ յանկարծ կը պատահի այդ Կարգարարներէն մեկուն
երբ զայն կը սպաննէ: Այդ քայլը առնելու պարտ-
ագային տարատանեալը հասկցած է թէ ինչ կ'ընէ:

Գ.— Տրուած ըլլալով որ ամբաստանեալը այ-
լաներուած եւ աննաւաստաբանիլիս է, Տամանակ չէ ու-
նեցած ստանելու իր ըրածին վրայ: Եւ այդ անտակ
պարագայի մը յատկին խանդարած վիճակ ունենալու
կամ լուսնս ըլլալու պէտք չկայ: Այլ մեծագոյն
յուզումի լսը պարագային անգամ կը կարծեցնէ իր
գիտակցութիւնը. պէտք է քննել հոգեկան խաղաղ եւ
զբաւուած վիճակները. այդ անտակ դեպքի մը պա-
րագային կը շարժի պարզապէս անասնական բնազդով
եւ անանց Գրամարանելու:

Խ.— Զեր խօսքերէն այնպէս կ'եզրակացուի թէ
ամբաստանեալը այդ վայրկեանին չէր գիտեր թէ ի՞նչ
կ'ընէր:

Գ.— Այո՛:

Նախագանը նոյնութեամբ կ'արձանագրէ:

Հայտար Ռիֆաթ.— Վերջին խօսքերը սրովե-
տեւ ֆրանսերէն խօսեցաւ: Հասկցայ: Երբեք տանը
ի՞նչպէս գրեց: Թէ այդ վայրկեանին պատասխանատու
չէ՞ իր ըրածին: Մինչդեռ բժիշկը պայմանագրակա-
նութիւն մը պրտու. եթի կան նշաններ. ըտու:

Գ.— Խարոզեան.— (խօսքը ուզեցելով նախա-
գանին) Ետս կը ցուիմ որ Հայտար Ռիֆաթ պէլ կամ
իմ վկաներս կ'անարզէ կամ զիս: Կը խնդրեմ որ այս
պարագան նկատի առնէք:

Գ. Խարոզեան անգամ մըն ալ կը հարցնեն եւ
Տօքթ. Գոնսո նոյնութեամբ կը հաստատէ նախագա

Կին արևանագրութիւնը:

Գ. Զարգացեալի հարցումներէն ետք ընդհ.
գտատխազ Գ. Րիթմթըն Հաթ սկսաւ իր հարցում
ներսն:

Գ.— Ո՞ւր քննեցիք մտնաստանեալը:

Գ.— Բանաթին մէջ:

Գ.— Ո՞չ ներկայ էր:

Գ. Փրօֆ. Ազաւանեան եւ փոստարան Գ. Գար-
ստանեան:

Գ.— Ձեզի ի՞նչ տուտ էին թէ ինչու հա-
մար բանալ կը գտնուէր մտնաստանեալը:

Գ.— Ես քննութենէս առաջ ոչինչ չգիտէի,
ուղղակի գացի Քրեոյճէր օթէլ ուր տեսայ մտնաստ-
անեալի մասին խօսած էր: Ես ժայն քննութեան
քացի, իսկ սպաննութեան պարագաները այսեղ լսեցի:

ՆԱԽ.— Ի՞նչ ըսաւ ձեզի առթիւ, Քարգստեան:

Գ.— Ըսաւ որ քննեցէք բանասրկեալը: Մտնաստ-
անեալի մասին խօսած էր: Ես ժայն ըսաւ թէ մարդ սպաննած է ի՞մ
քննելիք մարդս:

Գ.— Ձեր քննութիւններէն ետք փրօֆ. Ազա-
ւանեանի արտասանուածութեան նեա համակայնած էիք:

Գ.— Այն ժամանակ երբ քննեցիք բոլոր կե-
տերսն մասին համակայնեցանք, բայց եթէ նոր զըն-
ուութիւն հասարակ չիմ գիտեր ի՞նչ պիտի ըլլայ:

Գ.— Բժշկական իրաւարարութիւն սորձած էք:

Գ.— Այո՛, Փարիզի հասարակարանին մէջ:

Գ.— Երբ մտնաստանեալը քննեցիք տեւ վե-
ներական ախտանիշ գտա՞ք:

Գ.— Ա՛յ:

Գ.— Կրնա՞յ ըլլալ որ մտնաստանեալը նախա-
պէս սիֆիլիսիէ հիւանդութիւն վը սնեցած ըլլայ եւ
կի՞մ անկաստան ըլլայ:

Գ.— Ի՞՞մ քննած ասենա չունէր եւ յՆՅ ալ կըր-
նար ըսել թէ ունեցած է:

Գ.— Ասարկայական նշանները շրտ դուք աս-
ոք սիֆիլիզի հետ կապ ունէի՞ք:

Գ.— Ո՛ր:

Գ.— Ձեր քննած այս վիճակին մէջ, մէկը կըր-
նա՞յ աշխատելու ազրուսաք ճարել:

Գ.— Կրնայ աշխատիլ, եթէ բարեացակամ
վարժուց ունենան, զինքը չի գրգռեն:

Գ.— Աճբատասենեալը կրնա՞յ ասուանանալ եւ
գաւակներ ունենալ:

Գ.— Կրնայ երախտներ ունենալ բայց իր գաւ-
ակներն ալ ջգային պիտի ըլլան, որովհետեւ ժառան-
գական է:

Գ.— Աճբատուանեալը վերջին 10 ասրուած
մէջ կրնա՞յ բանակի մէջ ծառայել:

Գ.— Յարժար չէ բաւակի մէջ ասնել՝ լաւա-
քայն պիտի ըլլար հետու պանէին զինքը:

Գ.— Ի՞նչ ասրերութիւն այս հիւանդին չեւ
ասող մարդու մը միջեւ երբ երկուքն ալ իրենց կը-
նով հանգիպին ուրիշի մը հետ:

Գ.— Հիւանդը ասանց մասնելու եւ վայրկե-
նական կերպով պիտի գարէ:

Գ.— Երբ մէկը ասիսներ ասաջ ասրնանակ գը-
նած ըլլայ եւ մաքին մէջ մէկը ունենայ սպաննելու
ու երբ այդ մէկը հանգիպի իրեն եւ սպաննէ, ասի-
կա ներ ըսածը կը յաստատէ: Այսինքն վայրկենական
սպասարութեան տա՛յ սպաննած կ'ըլլայ:

Գ.— Եթէ մէկը խորի սերի մը գործելու մա-
սին կ'երթայ կը խժէ, սըպէտզի իր քանականութիւ-
նը կորսնցնէ. կրնայ ըլլալ որ հիւզ վնց ամիս ասաջ
կը մտածէր սպաննութիւնը գործելու, բայց կարողա-
թիւն չունէր: Իսկ երբ հանգիպեցաւ այն մարդուն,

զոր պէտք էր սպաններ, իր մէջ վայրկենապէս ար-
Քընցուց սպանուածքիւնը զարծելու եւ իրականացնեմ
լու գաղափարը. կետեւարար կանխա մտածուած չըլ-
լար:

Գ.— Ձեր փորձառութեան մէջ այն եզրակա-
ցութեան չէ՞ք եղած թէ սեւէ մարգաթան մասջին
խանդարում կ'ունենայ եւ այդ նուազային մէջ է որ
կը զարծէ:

Գ.— Բնականոն ժարդ մը եւ ոչ բնականոն
ժարդ մը երկուքն ալ սեխը կը դարձեն, բայց առչրե-
րութիւնը այն է որ անբնականոն ժարդը չի խորհր
կետեւանքներու մասին իսկ բնականոն ժարդը կը մը-
տածէ: Կրնա՞, ըլլալ որ առողջ մարդը սպաննութիւնը
զարծելէ ետք խենթենայ, բայց հիւանդ մարդը չմտա-
ծեր անդամ իր ըրածին կետեւանքներու մասին:

Գ.— Դուք ըսիք եթէ չտեսնեմ որ լուսնոս է
չեմ վկայեր: Եթէ դուք տեսնէք բժշկական անզեկա-
դիր մը հաւասար չէ՞ք ընծայեր. երբ այդ անզեկադիրը
թուող բժիշկը ներկայ չէ եզած իյնալուն:

Գ.— Ձեմ հաւատար:

Գ. Ինքսթաղն Հաթի հարցումներէն ետք պ.
Պարսկեան կըզին հարցուց.—

Խ.— Ըսիք որ բժիշկ մը չկրնար լուսնոսուց
թիւնը քննել առանց ներկայ ըլլալու իխալուն: Ձի
նչպե՞տի՞ք թէ բժիշկ մը անուայման պէ՞տք է ներկայ
ըլլալ:

Գ.— Ես ըսի թէ բժիշկ մը չկրնար բացարձակ
գաղափար կողմէլ եւ զնիս մը առլ առանց ներկայ
ըլլալու, բայց իննսուն առ հարիւր կրնան զանազան
առեւտանքներու եւ նշաններու վրայ, պատճառութիւննե-
րու վրայ ըստ այնմ որոշել:

Խ.— Ուրեմն բժիշկ մը չի կրնա՞ր գործանել

ուսն ստները: Դուք որ ծանօթ բրիչկ ճըն էք եւ որոշ
բազմով ծանօթացաք ամբաստանեացի կեանքին, կըր-
նա՞ք ըսել թէ ամբաստանեալը լուսնո՞ւ է:

Գ.— Ինչպէս ըսի, հետեցնելով իր ստին
պատմութեանը կրնամ ըսել թէ լուսնոս է. արայց
եթէ ինձէ պահանջուի պեղեկագիր մը, զինուորա-
կան ծառայութեան եւայլնի համար, ես պիտի պա-
հանջիի որ այդ դէպքին ականատես ըլլալէ ետք ան-
քեկագիրը տայի:

Գ. Խորովեանէ ետք, նախագահին թալլաու-
թեամբ Հայասր Ռիֆաթ պէյ հետեւեալ հարցումները
ուղղեց առթոր Գոնստի:

Հ.— Ո՞ւր սորվեցաք խժշկութիւնը:

Գ.— Ընդհ. բժշկութիւնը սորվեցայ Աթէնքի
մէջ, իսկ Փարիզի մէջ մասնագիտութիւնս:

Հ.— Երկու տնոս առաջ զաշնակից ստիկա-
նութիւնը յայտարարեց որ Պալատ բուր բժիշկները
պէտք է արձանագրուին. ի՞նչ է ձեր թիւը: Թալլ-
աուութիւն առած էք զնպագեա Հոմէն:

Գ.— Այո՛, արձանագրուած եմ. ինչպէս նաեւ
առաջնապահական տեսչութեան մօտ, բայց թիւս քսի-
շէ:

Գ.— Ի՞նչ հպատակ էք:

Գ.— Օսմանեան հպատակ:

Գ.— Ո՞ւր իջ պաշտօնավարէք:

Գ.— Շիրազի Տը Լա Բէքս հիւանդանոցն օւ
պաշտօն ունիմ:

Գ.— Տը Լա Բէքսն ֆրանսական հիւանդանոց
է, ո՞՛ր է ստային եւ հոգեկան հիւանդութեան բժիշկը:

Ք.— Հիստ Օսման Մազկար պէյն է:

Հ.— Սկիւտարի հիւանդանոցին բժշկագետը ո՞վ է:

ՆԱԽ.— Ինչո՞ւ այդ հարցումը:

Հ.— Որովհետեւ կ'ուզեմ հաստատել թէ Մազ-

կար Օսման պէյ մեծ բժիշկ է:

ՆԱԽ.— Բժիշկը այստեղ եկած չէ զանազան բժիշկներու մասին կարծիք այսպէսլու:

Հ.— Ամբաստանեալը ե՞րբ ջննեցիք: Թուականը հշիցեցէ:

ՆԱԽ.— Այդ մասին սկզբէն խօսած է:

Հ.— Այս տեսակ վիայութիւն մը առաւ հոմար պէտք չէ՞ր որ որոշ մասանակ մը հետեւէիք տարաստանեալի կեանքին:

Գ.— Ես բնական նշաններու վրայ է որ վիայութիւն առի, նշաններ՝ որոնք ոչ մէկ ասն կը փոխուին ի մնէ ամբաստանեալին վրայ ըլլալով:

Հ.— Կարելի չէ՞ որ ասէնէն բնականեմ մարդն ալ խենթութեան նշաններ ունենայ բայց խենթ չըլլայ:

Գ.— Այն նշանները, զորս ամբաստանեալը ունի, բայտին ալ իրական են եւ երեւութական չեն:

Հ.— Այս հիւանդութիւնը երբ նոպայի փոխուի որոշ մասանակ կը տեւէ՞. որինակ կէս մա՞, 10 վայրկեան եւայլն:

Հ.— Այդ նպան, որ ամբաստանեալը կամ պիտի դատադարտէ կամ ազատէ, անցորդներու կողմէ կը նշտարածուի, նոպան ենթադրենք երեք մամ առաջ եկած է, որովհետեւ փոզոցին մէջ սպասեր է սպաննելու համար:

Գ.— Ես չեմ խօսիր նոպաներու մասին, ըստ թէ ամբաստանեալը այլտեսքած է անհաւատարակչիք եւ

ՆԱԽ.— Եթէ նոպայի հետեւանքով սպաննուութիւնը զործած է, անցորդները նշտարած են իր նոպան:

Գ.— Ո՞չ:

ՆԱԽ.— Եթէ բժիշկէ զոս ուրիշ մէկը ըստ կրնա՞ր ցուցնել թէ ամբաստանեալը սպաննութիւնը պարծելու ասն անհաւատարակչիք էր:

Գ.— Հաւանստ տարգրիկ կան որ զուրս կ'ելլեն

կը գտան, ԲՅՅ 01 02 42 Կասկեմ:

Հ.— Մզաննութիւնը գործած է 54 օր ասով, սինչդեա գուճ 30 օր է որ քննած էք. անդեօք դիւ: Կսկանապէս կարելի՞ է կոտորակել 21 օր ասովուն Կարալի նշանները:

Նախագահը կետեկտը կերպով կուտայ արցունք: Կրնա՞ք սպաննութենէն 24 օր լեռայ ամբարտանեալը քննել եւ ըսել թէ սուպատախանապաւ էր իր կատարած գործին նախար:

Գ.— Ես լուսնասութեան վրայ չեմ կրնալիր, այլ կ'ըսեմ թէ ըլլալով այլատերած եւ անկուտաբակիք մէկը կետեկարար անգատախանապաւ է իր գործերուն:

Հ.— Յարգաւորեալները կը Կանչեմ՞ք:

Գ.— Գրեւեմ որ Ռուսիայէն եկած գաղթականներն է:

Հ.— Տօքթ. Ազաննեանը արդեօք այն սօքթ. Ազաննեանն է որ սպաննած է Արարէկանի գատական նախարարը, ինչպէս Նուէ վարչապետը եւ խորհրդարանի նախագահը:

ՆԱԽ.— (Խիտ շեշտով) Ի՞նչ ըսիք: Իբրեւ ամբաստանութիւն կ'ըսէք այդ խօսքերը թէ անէ քատարան այդպէս վճիռ մը արհուկած է, եթէ կասկածով կ'ըսէք իրուունք չունիք:

Ներկաներուն բուրբին դեմքին շփրայ ընդհանար քփզուութիւն մը կը նշտարալի:

Տօքթ. Գոնտս պատախանեց թէ փրօֆէսօտը շատ յարգելի անկնուարութիւն մըն է եւ թուրք փատարանը կը սխալի իր այդ ամբաստանութիւններուն մէջ:

Գտաախարութեան աւարտելէն ետք պ. Ծարովեան կրկին բարձրեց Հայասր Ռիֆաթ պէնի ԾՅՅ արւած ժամխութեան դէմ եւ նախագահը կրկին գրառութիւն ըրաւ:

ՓՐՈՖ. ԱՂԱՃԱՆՆԵԱՆ ԴԱՏ ԿԸ ԲԱՆԱՅ
ՅՈՒՐԲ ՓՂՍՏԱՐԱՆԻՆ ԴԷՄ

Երէկ առաւուան ժամը 10ին երբ սոփորականի՞
ղէս ամբաստանեալը, փաստաբանները, մտուելի ներ-
կայացուցիչները կը սպասէին, որ գառաժարութիւնը
սկսի սրչնալ ժամուն, նախագահը յայտարարեց թէ
գառաժարութիւնը անզի յպիտի ունենայ, որ զննան.
ընդհանուր գառախազ պ. Րիթաթօըն Հաթ պիտի
ժեկնի Հօնան:

Այս յայտարարութիւններէն ետք փրօֆ. Ազամ
ճանեան հետեւեալ ինքրազիրը ներկայացուց պ. նա-
խագահին, որ խոստացաւ նոյն օրն իսկ նկատի
առնել գառի վերահաստէն առօջ:

Պարտն.

Առաւուս 21ին իսկ գառարանը թուուցե գառի
բժշկական կէտերուն մասին իմ վկայութիւնս առջ
վերջ: Իմ բացակայութեան Հայտար Րիթաթ սպանա
նուածին պաշապան փաստաբանը համարնակութիւն
ունեցած է յայտարարելու Ատեանին ապիւ թէ ես
սխալ ներկայացուցած եմ ինքզինքս, ըսելով թէ ծը-
նած եմ Ռուսիա եւ անքն ես պահանջուած մասնադ
ապիտ թուղթերուն եւ թէ պարզ Պոլսուայ սըն եմ:

Այս բ նոյն մարզը լսելէ վերջ առքՊ. Գոնաս
վկայութիւնը նոյն խնդրին շուրջ, տոնքան առաջ
զնայ որ հարցուց այս վերջնոյն թէ միթէ ես յի՞մ
այն մարզը որ սպաննած է Ապրպէնանցի երկու նա-
խարարները:

Արդ, կը ցուի՞ որ ստիպուած եմ մասնանշ
վերազրեալ վերազրուժը սրով ես սաախօք ես եզած
կ'ըլլամ որ կ'ուզէ իր ինքնութեան մասին խարել

զատարանը, ինչպէս նաև այն ամբաստանութիւնը՝
որ զիս սերտաբերի մը գիրքին մէջ կը գտնէ, չափա-
զանց նախատական մն պարկեշտ մասնագէտի իմ ան-
ուանս համար:

Կրնամ խնդրել ձեր բարձրագոտանութենէն
Ա.— Հրուիրի թուրք փոստարանը որ ձեր
ներկայութեան շոշափելի ազատոյցներ առ ժխտելու
համար իմ ինքնութեանս մասին ըրած յայտարարու-
թիւններս:

Բ.— Հաստատել իր ամբաստանութիւնը թէ
քրուպէս գոյութիւն ունի Ազատանեան անուն բժիշկ
մը՝ որ Ատրպէճանի երկու նախարարներուն ազաննի-
չը կ'ենթադրուի, առկէ զառ ցոյց աւելով այն պատ-
ճառը որով կ'ենթադրէ թէ ես եմ սերտաբերը:

Հարկ չկայ ըսելու որ իմ անունիս գէտ յա-
րուցուած այս անհիմն յայնտակումը արդարացնելու
մասին երբ կը պնդեմ թէ ամբաստանողը պէտք է
վկայութիւններ առաջ բերէ, անոր համար է որ նը-
մանօրինակ յարձակում մը կը նկատես ունենէն ան-
ներկի յայտը որուն երբեք կրնամ ննթարկուիլ:

Այս պարագաներուն առկ կը պահանջեմ որ
յանցաւոր կողմը պէտք է ենթարկուի ամենախիստ
պատիժին՝ զոր բրիտանական օրէնքը կը աջամարտ
անոր եւ թէ մէկ սթերիլիտի աւագանք մը կը նշմար-
ուի ի նպատակ Գոլտոյ կարօտեալներու:

Գոտիւ ունիմ Տէր, ըլլալու

ձեր խոնարհ ծառան

ՅՕԲԹ. Կ. ԱՂԱՃԱՆՆԱՆ

ԻՐՕՑ. ԱՂԱՃԱՆՆԵԱՆԻ ԴԱՏԱ — ԲԺ. ԶԻԱՆԱՔԻՍԻ
ՎԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ — ՄԻՅԱՔ ԻՆԿԱՍ Է, ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

Առեանը բացուեցաւ աստուան ժամը 10.30 րոպե :

Նորընտիւր դատաւարը նշանուցուած էր պ. Ռի-
քարձըն Հաթի սեղ թեփըն Քըրճոյն ազնուական
արտաւայտութեամբ եւ խորունկ երկույթով սպայ ժը :

Նախագահը նախ ներս հրաւիրեց փրօֆ. Աչո-
Վանեանը, որ խնդրագրով ժը դիմած էր դատարանին
Քայտար Ռիֆաթ պէյի ծանօթ զրգարաւթիւններու
չաթիւ : Նախագահը փրօֆէտէտրին յայտարարեց թէ
այս դատարանին մէջ ինք սչ մէկ կարգադրութիւն
չի կրնար ընել այդ մասին, ալ միայն պիտի բաւա-
րանանայ կարգ ժը հարցումեց ուղղելով փրօֆէտէ-
տրին եւ պատասխաները հրատարակել թերթերուն
մէջ : Բայց փրօֆէտէտը իրաւունք ունի դիմելու եւ
բողոքելու սարիչ դատարանի ժը առջեւ :

Այս յայտարարութիւններէն ետք նախագահը
ուղղեց հետեւեալ հարցումները .

Ն. — Իրբեւ թիշկ ս'արկէ վկայուած է՞ :

Փ. — Փեթերսպուրկի թիշկական տկագեմրէնից

Ն. — Թիֆլիս մնած է՞ :

Փ. — Այո :

Ն. — Մըր մեկնեցաք Թիֆլիսէն :

Փ. — Երբ ասանըութը տարեկան եր դիմիպիտան
ուարանի եւ մեկնեցայ համալսարան :

Ն. — Երբ ձեր վկայականը ասիք ս'ար դայիք :

Փ. — Համալսարանը օրէնք ժը ունի որու հա-
մաձայն յաջնայ աշակերաները երեք տարի կը պահուի
կրկին համալսարանին մէջ եւ յետոյ կառավարութեան
կողմէ կը զրկուին Ներպա թիշկական գիտութիւնը
կատարելագործելու համար : Աս երկու տարի Երբ
այս միացի կառավարութեան հաշիվ եւ յետոյ ան-

ցոյ եւ բազմակն գլխաւոր երկիրներ, Ծրանս, Բ-
առչիտ, Զարեհրիտ, եւ այլն:

Ն.— Տառնաւթը աստեղանին հետացած կոզ-
կասէն. յետոյ կրկին գացի՞ք:

Փ.— Ամասները երբեմն արևակուրդին կը գառ-
նայի Քիֆլիտ, իսկ պատերազմի սկիզբները սուս կաս
սաղմբութեան եւ կ. Խայի կողմէ զրհուեցաւ: Կոզկաս-
եան ճակատ ջգուրին եւ հարեկան հիւանդութեանց ըս-
պասարհութիւնը կազմակերպելու հասար:

Ն.— Ե՞րբ վրաստան գացիք զերջին անգամ:

Փ.— Անցեալ աստի յուլիսին. երբ պալլուերիկ-
ները զրուեցին Տոսի շրջանը: Սկայ Քիֆլիտ եւ այն-
տեղ Թացի քանի մը ասիտ:

Ն.— Ե՞րբ սկիզբեցաք Քիֆլիտէն:

Փ.— Յունուարին, երբ պալլուերիկներու կողմէ
վրաստանը զրուելու սպասնալիքը կար: Սկայ սկզ-
բակի Գալիտ:

Ն.— Այստեղ արևանագրուած էք:

Փ.— Այո՛:

Ն.— Ձեր անունը կրող սուրիշ բժիշկ կա՞յ կոզ-
կասի մէջ:

Փ.— Կայ երկու բժիշկ, բայց ասորիքս սար-
գիկ են եւ հիմակ ալ Քիֆլիտի մէջ իրենց գործերով
կը զբաղին:

Ն.— Գիտե՞ք թէ այստեղ օրէնք մը կայ, որու
համալքք քուր բժիշկները պիտի արևանագրուին աս
սողջ անալութեան մօտ:

Փ.— Չեմ գիտեր:

Ն.— Տարի մը աստղ կոզկասի մէջ ի՞նչ կ'ընէիք:

Փ.— Սա սպասողակամ զիճակի մէջ էի, բայց
միւս կողմէ գաստիտութիւններ կը կարգայի. նաև
քիճակութիւն կ'ընէի:

Ն.— Ի՞նչ գաստիտութիւն, եւ օրն'ա:

Փ.— Բժշկական գասախօսութիւններ սևածագ ներս յառակ:

Ն.— Երբեք փնտաւա՞ծ էք Վրաստանի կասա վարութեան կողմէ:

Փ.— Վրաստանի սասիկանագետը եւ ներքին գործերու նախարարը իմ մօտիկ բարեկամներս են եւ թիֆլիսի մէջ ալ կը հրաւիրուէի իրենց համալսարանին մէջ գասախօսութիւններ ապաւ: Վրաստանի սասիկանագետը հիմա ինչ է եւ ինծի յաճախ կ'այցնի իրրնս բարեկամ, երբեմն ալ կուգայ դարձանակ համար: Ուրեմն կարելի՞ է հաւատալ թէ սասիկանագետը զիս կը փնտաւ եզեր:

Ն.— Ուրեմն կը մերժէք կօզկաշի մէջ սեւէ սէիր գործած ըլլալու մասին ձեզի եղած վերագրումները:

Փ.— Ուր որ եղած եմ՝ բոլոր երկիրներու կասա վարութիւնները կրնան վկայել որ ես սիայն մարդ կեանքեր ազատած եմ եւ սեւէ կասավարութիւն թե՛ր չկրնար վերագրումներ ընել:

Նախագահը երբ վերջացուց իր հարցումները, փրօֆ. Ազաճանեան սաքի կլաւ եւ նախագահին իր շնորհակալութիւնները յայտնելէ ետք ըսաւ .

— Ես սեւիմ պաշտօնական զննատեսական թուղթեր զօր. Վրամկէլի բանակի հրամանատարութենէ, ուստի բժշկական հիմնարկութիւններէ եւ սուրիչ շրջաք հաստատութիւններէ եթէ ուզէք կրնա՞մ ձեզի ազատագրել:

Փրօֆ. Ազաճանեանի մեկնելէն ետք ներս հրաւիրուեցաւ բժիշկ Մ. Զ'լանջիս որ երգուիչէն ետք պատասխանելով պ. Ասարգեանի հարցումներուն այստարաբնոյ.

— Հելլենա՞յցառակ ե՞՛ր եւ ժամագրիաւթիւնս
է չգային, ժային հիւանդաւթիւնները:

Խ.— Ոեւէ հիւանդանոցի բժիշկ եզո՞՞ն էք:

Ձ.— Եւտրզուլէի յունական հիւանդանոցին մէջ:

Խ.— Կը հանչնա՞ք ամբաստանեալը:

Ձ.— Այո՛, քննութեանս որը զայն սետոյ.

Խ.— Մ'ըր քննեցի՞ք զի՞նքը.

Ձ.— Երկու որ առաջ, երեքշաբթի:

Խ.— Կը հանի՞ք ըսել թէ երբոր քննեցիք, ինչ
սեսոք ամբաստանեալին վրայ:

Ձ.— Երբ Միսաք քննեցի հետեւեալ եզրակա-
ցութեան հասայ: Իր ժային վիճակը զայս խոն-
գարուած: Հասածայն իր եւ իր չբժապատին միջեւ
կատարած քննութիւններու հասկցայ որ իր հայրը
լուսծառ եւ ազգակամներն ալ հիւանդոս են եզեր:

ՆԱԽ.— Միսան անք քննութեան աշխիւնքը ըսէք:

Ձ.— Ես սեսայ որ՝ համածայն իմ առարկայա-
կան քննութեանց, պ. Միսաք պայծառ զբառակցու-
թիւն ունի, փնկապակից զազափարներ շարտայայ-
տեր, ոչ մէկ զիրազրգասութիւն կամ մելամաղձառու-
թիւն եւ համազուած էի որ ոչ մէկ ճիգ կը թփէր
կեզծելու, շէր կիզներ: Միւս կողմէ իր ժային վի-
ճակը ինծի թուեցաւ ոչ յիմարացած եւ ոչ ալ խելա-
ցի. նշմարեցի ֆիզիքաշուն այլասերուծի կարգ սը նը-
շաններ.— օրինակ իր սկանչներու կազմութեան ան-
ւը եւ արտառածութեան թերին: Ասկէ զսա սեսայ
երկու սղիներ կանային վրայ, եւ ջթին վրայ ալ եր-
կու սչրթուքներ, որոնք նոր էին, ինծի ըսին թէ
անցեալ զիշեր ինկած էր բաժանին մէջ եւ ստոր հե-
հեւանքն էին այգ վերքերը:

Բժիշկին այս խօսքերը անակնկալ եւ խորանկ
ապուստութիւն սը յառաջ բերին որակին մէջ. նախա-
զանը խզճալի սկնարկով սը կը նայեր ամբաստան-

եալին. քանի սը վարկեան վերջ հարցաց բժիշկ
Ջիւան-Յիսի.

ՆԱԽ.— Ո՛վ ըսու նեզի թէ բանաին մէջ ինձ
կած է քանի սը օր առաջ:

Ջ.— Բանասրկեալներէն մէկ քանին, սրանք
ամբաստանեալին հետ օրուսոյն տեղը կը մնան: Յե-
տոյ ներ թարգրանը՝ պ. Վարժապետեանը:

Նախագահը կը հրատաւէ պ. Վարժապետեանի
արդէսդի այդ մասին իր անսածը եւ լսածը ըսէ:

Գ. Վարժապետեան (ուրի կ'ելլէ) մեր բան-
ասրկեալներէն մէկ քանին առաւուն ինծի պատմեցիք
սր դիւերը Միտաք ինկած է եւ ինք իսկ լուր չէ ու-
նեցած թէ ի՞նչ պատահած է. բերնէն փրփուր եկած
է. այդ մասին լուր ունի նաեւ մեր սպան:

Նախագահը կրկին մտածկոտ, խօսքը ուղղելով
պ. Խարսկեանի. ըսու.

— Կ'ուզէ՞ք սր լուրին բանաին վկաներն աչ
սրանք տեսած են ամբաստանեալին հիւանդութիւնը:
Խ.— Եթէ թոյլատրէք:

Նախագահը խօսքը ուղղելով պ. Վարժապետե-
անի.

— Բանասրկեալները գոտապարտուած են:
Վ.— Միտոյն մէկը գոտապարտուած է առանձ-
նինգ սորի բանասրկութեան. իսկ միւսները դեռ գո-
տապարտուած չեն:

ՆԱԽ.— Լու ուրիմ, այդ վկաները վաղը պի-
տի լսենք:

Գ. Խարսկեան խօսքը ուղղելով բժիշկին.—
— Խեղրեմ շարունակեցէք:

Ջ.— Յետոյ մտուներուն վրայ կը նշմարուի ջը-
զանգութիւն սը. իր բաղկերթիւնը զորկը շատ փոփո-
խական է. շատ աղքատած կը թուի նազկեան աղքա-
տութիւններէ. օրինակ, նրբ ոտքի կեցած է. իր բազ-

կերակը շատ ուժով կը զարնէ, իսկ ետք քնացած կ'ըլլայ՝ երբեմն այդ զարկը ընդհատումներ կ'ունենայ: Սիրաբը չի ներկայացնէր ոչ սէկ կազմակած կապակցութեան նշան: Յետոյ ընթիւնտներու գերազրգուծութիւն ճը: Ս. ասանց վրայ աւելցնելով նաեւ իր ծընոցքէն ժառանգակաւորէն Ֆիսցած կ'ըլլանգութիւնը, կարելի է ըսել թէ ամբաստանեալը շատ բնականօրէն չունեաւ է. կը գերաբերի իր ֆիզիքական նկարագրին՝ անկասկածաբար է եւ կարելի է զիջքը գտնել է ս - թ ի վերու գասը: Ս. անոյ նաեւ ի փ է ա ի ա - բ ո ո ի բազմութիւն նշաններ:

Յետոյ պ. Ծարագեան թուելով պ. Քարլոսեանի ծնողքին օւնեցած կրեանքուծիւնները եւ անոց շարքուած ըլլալու պարագան աւելցուց:

— Մտադրեցէք թէ այս բարբը իրականաբար է, թէեւ գասարանը կրնայ ընդունիլ կատ ոչ, ի՞նչ կը պատահի այս անակ ճէշու ճը:

Ջ.— Ժնչգէտ ըսի, ամբաստանեալը անուսասրակչիւն ճըն է եւ կը կարծես թէ այդ պատեաններն ու բաւական են, որ զէտի աճրաստանեալը ենթարկուի գերագոյն յուզումի ճը:

Ս.— Այդ գործը կատարելու գահուն իր գիտակցութիւնը կորսնցուցած էր եւ իր ըրածին գիտակցութիւնը օւնէ՞ր եւ իր զգար պատասխանաւորութիւնը:

Ջ.— Մէկը որ իր ճառքին հաւասարակչուութիւնը կորսնցուցած է, բնականաբար իր ըրածին գիտակցութիւնը չունենար:

Գ. Ծարագեանի հարցումներէն ետք ընդհանուր գասախաղ քէֆթըն Քրիզըն օւղչեց հետեւեալ հարցումները վկային.

Դ.— Ի՞նչ առիթով գասեթ բանտ քննելու եւ ճճ կրակիքեց ձեզ:

Ձ.— Գոյապան փաստարանի քարտուղարը հ-
ջոււ եւ կրտսիտեց որ կրտսիտը քննեմ:

Գ.— Ձեզի ըստ՛ւ թէ ինչու բանասրկուած է
ածբաստանեալը:

Ձ.— Այո՛, ըսու թէ ածբաստանեալը սպան-
նութեան մը խնդրով բանասրկուած է, եւ այդ առի-
թով առաջարկեց որ քննեմ անձր մասային վիճակը:

Գ.— Ե՛րբ ինչպէս է բանաթն մէջ:

Ձ.— Պանի մը որ առաջ, երբ բանա դացի-
նոն շարքիկները ըսին որ երկու որ առաջ ինչպէս է:

Գ.— Երբ բանա դացիք, նախապէս լուսնու-
առնութեան մասին ձեզի բան մը ըսուած էր:

Ձ.— Ո՛ր, ես միայն թերթերուն մը շնորհու եւ
նոթացայ խնդրին:

Գ.— Ձեր վկայութեան մէջ անգամ մը ըսիք
որ լուսնուառնութիւն կայ, եւ յետոյ ալ ըսիք թէ է մ օ
օ ր օ ն է: Կրնա՞ք ըսել թէ որն է:

Ձ.— Մէկը կրնայ ունենալ է մ օ օ ր օ ն բ ա-
թ օ լ օ ժ ր ք եւ է մ օ օ ր օ ն մ օ ն .
թ օ լ , առաջինը արգիւնք է իր ժառանգական եւ
յետոյ ենթարկուած այլաոտրումին եւ լուսնի կ'ար-
տայայտուի, իսկ նրկրորդը կ'արտայայտուի ընդհան-
րապէս, երբ ենթական գերագոյն գրգռութիւն մը
ֆ'ուսնեայ: Յետոյ սրտի եւ ուզեղի կազմութիւնը
միևնոյնը չէ: Էժուսիտ բաթուլոթիք ունեցող մարդը
խենթ չէ, թէև այնպէս կը կարծուի պահ մը, որովք
նեան այդ վայրկեանէն ետք կը ստանայ բնական
մարդու մը վիճակը:

Գ.— Այդ անսակ մարդոց շատ հանդիպած էք:

Ձ.— Այո՛, ընդհանրապէս կ'իսկրու սէջ շատ
կը հանդիպիք:

Գ. Խորագրեալ կրկին սկսու հարցաքննել վը

Գան եւ ըստ։—

— Ըսիք որ այլատերած մարդ մը, սնն յուր մը Եւնենալու պարագային, կը կորսնցնէ իր Գրաստիցութիւնը։ Երբ սէկը իր ծնողքը սպաննողին կը հանգիստի՝ արգեօք զ'ունենալ, գերազան յուրաց մը։

Զ.— Ես ըսի ալ՝ որովհետեւ ասոյն մարդը չի կրնար ունենալ այդ յուրացը, որ զինք մզէ ըսպաննութեան։

Ե.— Գոյք հաւանական կը նկատուիք որ ամբաստանալը յուսնայ է։

Զ.— Ես շատ հաւանական կը նկատեմ, բայց այժօքս չեմ տեսած։

Յետոյ Հայտալ Րիֆաթ պէ՛ զկային ուղղեց հետեւեալ հարցումները։

Հ.— Ենթացրեցէք որ ամբաստանալին մասին բաւանները բոլորն ալ ճիշդ ըլլան։ Գրաստիցը 60 օր ասոյ կարտաբանած գործի մը համար կընա՛լ գտնի մը որ ասոյ զննելով ըսել թէ ամբաստանեալը պատահականաւ է իր ըրածին կամ ոչ. այսինքն իր թաւը անգիտակցութեան արգիւնք էր թէ ընդհակառակը։

Զ.— Ես զննեցի որ այլատերած կրանդ մըն է, քսկ օլլտոնբոսթ սլանները ծուծ են իր կեանքը որ այդ կարգի կրանդները, ինչպէս նաեւ յուսնաստները չեն գիտեր թէ ինչ կ'ընեն։

Հ.— Գրաստիցան է որ կ'ըսէ թէ ոչ անբզեհանաութեան արգիւնքն է։

Զ.— Գրաստիցը իր որոշ անուանները ունի եւ անշուշտ իւրաքանչիւր բժիշկ, որ մտածագեալ է եւ լաւ կը ճնէ, այդ անուաններուն վրայ լինելով հաւատայ իր զեքը։

Հ.— Ինչպէս կարելի է, բժիշկի մը թուստըն է որ այսքան փոփոկ խնդրի մը պարագա-

յին պատերազմական ատեանի սը ասիւ յիջրակ,
ապանց արիւնքու գործակցութեան քննութիւն կա-
ռարէ եւ նա զայ վճռական կարծիք յայտնելու:

Նախագահը քանի մը ննգամ կ'ընդմիջէ, ս-
րբ վնասու արժօրականին պէս Հայասր Ռիֆօթ պէ, կը
խոյրի ու կը խօսի իր բնիւթը թարգմանին հասկցը-
նէլու համար, բայց երբ հառը կ'ուարտէ հարցումը
աժգոփելու համար, թարգմանը կը ժառնայ անոր խօ-
սածները, մինչ միւս կողմէ նախագահը զը սպասէ
սեռնելու համար թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ հարցումը:

Նախագահը հարցումին ծանօթանալէ ետք կը
ճշտարարէ.—

— Բժիշկը այստեղ եկած է երկու օր առաջ իր
ճատարած քննութեան արդիւնքը հաղորդելու:

Հ.— Գիտութեան մէջ կա՞յ այն ռեսակ զար-
ծիք մը, որինակ շերտաշափի պէս, որպէսզի ամբա-
ռակնային ուղեղը չափենք եւ ըսենք որ՝ եթէ որոշ
պարեմանէ սը վեր է, հետեւարար բնականոն յժարք
է, իսկ եթէ վար է, ոչ—բնականոն:

Չ.— Մարդուն ուղեղը ալքօլ չէ:

Հայասր Ռիֆօթ պէ: իր վերջին հարցումն էր
որ ըբո՞ւն էր:

Ատեանը փոփուեցաւ ժամը 12ին, այսօր առ-
մուսան ժամը 10ին յսելու համար պ. Թորլաքեանը եւ
քանաին վկաները:

ՐԻՔԱԹՍԸՆ ՀԱԹԻ ՄԻԿՆՈՒՄԻՆ ԱՌԹԻԻ

ւնդուստս կը գրէ.

Մեզ կը տեղեկացնեն թէ վաղը ժամը 6ի կա-
տախումբով քաղաքէս կը մեկնի տեղակալ Ռիքսթըն
Հաթ, որ քնդհանուր գաւախազի պաշտօնը կը վա-
րէր Պէկուսա խան միվանչիքի սպաննութեան գառը

անեղ ածել. զինուորական գառաբանին մէջ. նայն
պէս շար կը արուի թէ անզակալ Հաթի իր զինուոր,
ծառայութենէն արձակուած ըլլալով իր նայրենիքը կը
վերագրանայ: Անզլիտիկան այս երիտասարդ սպայն
մեր ազգային շրջանակին շատ իրուացի մէկ հա-
մակրութեան եւ սիրոյն; արժանացած էր, իրուանքի
եւ նշարաութեան հանդէպ իր ցոյց աւան զգացու-
մով և Քուրդերու մասին իր անկեղծ բարեացակամու-
թեամբ: Ինչ քաժնուհլով մեր երկրէն մեր ազգային
միջավայրին մէջ ստեղծած է խորունկ վիշտ մը:

Վազըթ, Քորլազեանի գառաժարութիւնը և
ընդհ. գառախազ անզակալ Րիշաթսըն Հաթի փոփո-
խումը վերնագրին առի, կը զեռեղէ անոր լուսամը-
կարը եւ կը զրէ:

Արշուած էր որ երէկ պիտի շարունակուէր
Քորլազեանի գառաժարութիւնը՝ որ տանէ մը ի վեր
անգի հ'ունենալ, անզլ. զինուորական գառաբանին
առիւ, սակայն ընդհանուր գառախազը փոխուած ըլ-
լալով յետանգուստու ուրիշ օրուան: Մեր տան լուս-
րերուն նայելով ընդհանուր գառախազ անշակալ Րիշ
ճաթսըն Հաթի պաշտօնին վերջ արուած է: Յիշեալը
այս երեկու նկարչութեամբ ճազաքէտ պիտի բաժնուի
Հնաման երթալու հաստի: Տեղակալ Րիշաթ-
սըն Հաթ յայտնի եղած է իր անկողնակալ զգա-
ցունանքով թէ՛ ճազաքս իր բնակութեան ընթացքին
եւ թէ մասնաւորապէս Քորլազեանի գառաժարուհի
թեան սիջոցին:

ՐԻՏԱԹԱՆԸ ՀԱԹ ԹՈՒՐԲԵՐՈՒ ԱՁՆԻՒ ԲԱՐԵԿԱՍՍ Ը

Գրած էինք թէ պ. ՚ Րիշաթսըն Հաթ պիտի
մեկնէր Անզլիտ Թուրքերէն թերթերը անխափա բազմ
ու իրենց վիշտը կը լայտնէին այդ մեկնումին առիւ:

մկերի իր երեկի թիւին մէջ կը գրէ: — Կրտս
ժամը Յին մեկընթացով Անգլիա մեկնեց ու Գ. Ռի-
քարթըն Հաթ որ Գէնդուա խան Ճիվանչիբը սպաննող
Թուրքեանի անգլ. պատ.առեանին առջեւան զայն
ցոյ գտաի ընթացքին կը կատարէր ընդհ. գտնախա-
զի պաշտօնը և վերջերս ազատ արձակուած էր:

Գ. Ռիքարթըն Հաթ իր անկողմնակալութիւնը
պէտք կգանձին պէս ցոյց տուած էր. իր շատ սիրած
երկրին երեւելիներէն և ֆերազուտակոններէն բազ-
մաթիւ անձնաւորութիւնները եկած էին անձամբ
ներկայ ըլլալու իր մեկնուսին:

Գ. Ռիքարթըն Հաթ ի միջի այլոց կեանքնայ
յայտարարութիւնները ըբու մեր խմբագիրներէն մե-
կուսն՝ որ գացած էր Սիրքէնի կայարանը սղջերթ
մտղթելու:

— Մինչև կեանքիս վերջը չպիտի ստանամ իմ
Գոլթո գանուած ընթացքիս Թուրքերու կողմէ իննի
հանգէպ ցոյց տուած բարեկամութիւնն ու կիւրաօր-
ութիւնը:

- Ինչ պատճառով կը մեկնիք արդեօք:
- Կը կարծես թէ Ծառայութեան ժամանակա-
լրացած է, այդ պատճառով:
- Գոլթո պիտի վերագտանա՞ք:
- Կը փոփոքի՞մ օգափոխութեան համար իբրև
քաղաքացի վերագտանայ:

Յետոյ մեր խմբագիրը շերմօրէն անցած է Գ.
Ռիքարթըն Հաթի ձեռքը և շուտով մեր մէջ տեսնե-
լու բաղձանքով՝ շարձակալութիւն յայտնած է գա-
տաղարութեանց ընթացքին մտմուզին ցոյց տուած
գիւրութիւններուն ասթիւ:

Գ. Ռիքարթըն Հաթի սղջերթ մտղթելու համար
կայարան եկողներուն մէջ կը նշմարուէին Սուլթանին

քիտան Անճեա Զուլքիւնէլ փաշա. ստորիանեան
 քնդի. սնորէն Էտա պէյ, քաղաքապետ ճէլուլ պէյ
 Ասթուղան զեպան Սուսուֆ պէյ, Վէզիրոֆ Գէկոււս
 փաշ, Թրվանշինի եղբայրը, շամշուս խան, Աարպա.
 քանանի ներքին զարծերու Կաթարարութեան խորհրդ-
 զական եւ, Աարպէնանի խորհրդապետ Շէֆիկ պէյ,
 Քիւսթեմպէկով, ժամուլի նախկին զերտեսուչ Ֆու-
 սա պէյ, Հայտար Րիֆաթ պէյ, Գ. Րիքաթաքնլի-
 ժանաւար, քարաւզար Էֆզէլ պէյ, քաթիէր Ալի
 Սաիդ պէյ, Սիւրէիտ խանը՝ Աղալեֆ (Անճեա Աղալե-
 ֆի ալլիկը) Հայտար Րիֆաթ պէյի կինը տմերկեան
 քուլեթի ուսուցչուհիներն Մէպրուզէ խանըք եւ արիչ
 բազմաթիւ անձնաւորութիւններ:

Գ. Րիքաթաքն Հաթ մեկնելէ առաջ մեկնիկ մե-
 կիկ սեզսեց ներկաներու ձեռքը եւ ժինչեւ կառա.
 խուճըք աչքէ կորտակեցաւ երկուստեք՝ զիրար բարեկե-
 ցին:

ԵՐԵՔ ԲԱՆՏԱԿԻՑՆԵՐ ԿԸ ՎԿԱՅԵՆ ԹԷ
 ՄԻՍԱՔ ԻՆՎԱՍԻ Է ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

Մրէկ ասեանը բացակեցաւ առաւան ժամը առ-
 սուկէօրն: Հաւ նախադասին կազմէ եզան կարգապար-
 օթեան լուսեցան այն բանաարկեանները, որոնք սկի-
 նասեա կզան էին անցեալ զիշեր Միտաքի իյնալուն:
 Վկան էր Րէազիմ Օսման Նուրի, երգուելէ ետք
 պատասխանելով պ. Խարազեանի կարչուհիերուն ը-
 սաւ:

— Շաքարի զարծարանի մէլ կ'աշխատէի, թը-
 սան ասրեկան եմ:

Խ.— Աճրատտանեալը սեռան էք:

Վ.— Այո՛, բանափն մէլ:

Է.— Անցեալ որ ի՞նչ անասք բանսին մէջ:

Վ.— Անցեալ գիշեր ժամը 10ը 20 վարկեան անցած քան չունէի, գիրք կը կորցայի, միւս բոլոր բանասրկեալները կը քանակային. ամբաստանեալը դուրս ելլելու գնաց. յանկարծ տեսայ որ ինչու գեղ տին. բերնէն փրփուր կուգար, գիտակցութիւն չունէր. իմ հարցումներս չպատասխանեց. Գրին դուրսի կողմը զիրաւարում եր:

Նախ.— Մըր. ժամը քանի՞ին ինչու:

Վ.— Շաբաթէն կիրակի գիշեր: Վերագ, Միտագ, Միտագ, Եւսուացի՝ չպատասխանեց. իմ Էն- ներէս արթնցաւ ջնկերներէն մէկը, յետոյ քիչ մը ջուր առինք եւ փոխադրեցինք անկողին մարած վիճակի մէջ. հինգ վեց վայրկեան յետոյ արթնցաւ Զուրին շիշը եւ փութացուցի: Սա բացի բերանը եւ ջուր լեցուցի:

Արթննալէն ետք հարցուցինք թէ ի՞նչ կզար, Միտագ պատասխանեց թէ չեմ գիտեր, չեմ յիշեր: Արդէն գիշերներէ միշտ կը խօսէր ինքնիրեն, քանին մէջ:

Սա շատ անգամ տեսած եմ այսպէս պատանար- ներ, եւ պէտք յետոյ պահպանը կանչելու, սրտ- կեանք գիտէի թէ ինչպէս պէտք էր օգնութեան հաս- նիլ, ձեռքերը շփեցի, ջուր առի ելն:

Ե.— Ձեր բանտին մէջ քանի՞ հոգի կայ:

Վ.— Հինգ բանասրկեալներ:

Ե.— Որքա՞ն ատեն է ի վեր Միտագին կեա միեւնոյն բանտին մէջ կը գտնուիք:

Վ.— Մէկ մէկուկէս ամիս է ի վեր:

Ե.— Գիշերները հանգիստ կը քանանա՞ր:

Վ.— Ոչ, միշտ ինքնիրեն կը խօսէր, անկան- գիստ կը քանանար: Մըր կը հարցնէի երբեմն թէ ի՞նչ կ'ըլլար, պատասխան չէր տար:

Գ. Խորովեանի կարգաւանդէն եւջ. ընդէ. դասախոսք Քէֆթը. Քրիֆըն ըբաւ կեանեալ կարգաւանդք.—

Դ.— Ըսէք որ ճէկուկէս ոմիտ է վեր բանաւորիւան էք ամբաստանեալին կեա, դուք որքան անկէ է վեր բանաւորիւան էք:

Վ.— Երկու ասրի է վեր: Եւ առջ թրքահան բանան էի. բայց սերպիական կոտորի ըլ. ալ ըլ. բողոտուեցայ. յետոյ երբ Պոլիս ազատ կը պատէի. թուրք սասիկանները խաբէութեամբ զիս յանձնեցին կրկին ֆրանսացիներուն եւ յետոյ զրկուեցայ ներկայ բանաւոր:

Դ.— Ի՞նչ պատճառով բանաւորիւեցար:

Վ.— Սպաննութեան խնդրով:

Դ.— Դուն անկա՞մբ սպաննելով ամբաստանուած ես:

Վ.— Այո՛:

Դ.— Ետի ս՞րու կոչմէ բանաւորիւեցար:

Վ.— Թուրք գառարանին:

Դ.— Երկու ասրի է վէրս մը շաւի՞ն քեզի:

Վ.— Ո՛չ վէրս մը շարձակուեցաւ:

Դ.— Երբ չգտաւ որտեւեցար, ինչո՞ւ ազատ շարձակուեցար:

Վ.— Որովհետեւ զեա գառարանութիւն չեղաւ:

Դ.— Այս խնդրով միայն է որ երկու ասրի է բանաւորիւան ես:

Վ.— Այո՛, ֆրանս. սասիկանագետը ըսաւ որ սնորհարն մը Պոլսոյ սէյ ի՞նչպէս կրնար ազատ պըտաւիլ. պէտք է քիչ բանաւորիւեց միջիւս որ Սերպիոս երթալու համար պտարտաութիւնները լրացնես, երեք ամիս ֆրանս. բանաւոր մասցի: Երեք ամիս է որ անպիտական բանան ես:

Դ.— Բանաւոր զալէն առաջ ամբաստանեալը անան էի:

Վ.— Ո՛ր, միայն բանախն ձեզ սեռայ:

Գ.— Այս սպաննութենէն առաջ ստրիչ յանձ
կանցով ալ բանս նստա՞ծ ես:

Վ.— Ո՛ր, երբեք:

Գ.— Ձեզի բնկեր բանասրկեալներն ալ սերտս
գո՛րծ են:

Վ.— Ձեռ գիտեր, միայն մէկը սերտագործ ըլ-
լալով բառապարտուեցաւ 15 տարուամբ, իսկ միւսնե-
րը տարեանակ ցաշեր են եւ ուրիշ կարգի յանցանք-
ներ սանին:

Գ.— Արդեօք երբ աճառատանեալը աւշ գիշերը
գուրս ելլիլու համար քնաց, սովորական մարդո՞ւ պէ-
տնկազնէն ելաւ:

Վ.— Ես ինծալը սեռայ թէ ինչպէս անկազնէն
եկաւ՝ չսեռայ. արդէն սենեակն զուր էր:

ՆԱԿ.— Բայց ըսիք թէ կը կարդայիք:

Վ.— Գուրսի պատուանէն լայս ներս կուգար:

Գ.— Ձեր բանախն յասակը ինչո՞վ շինուած է:

Վ.— Ձիմէնթայով:

Գ.— Հա՞րթ է:

Վ.— Այո՛:

Գ.— Ստնգուխի պէս բան մը կա՞յ:

Վ.— Ո՛ր:

Գ.— Ըսիք որ անկազնէն ելլիլը սեռաց, ինչո՞ւ
ըսիք որդպէս եւ կիսա կը ժխտէք:

Վ.— Անկազնէն ելլիլը սեռայ, բայց չէի գի-
տեր որ դէպի դուս պիտի երթար:

Գ.— Երբ տճառատանեալը ինկու սուէ վէրք
առաջ եկա՞ւ:

Վ.— Այո՛, ցի՛թը սկրթուեցաւ:

Գ.— Գլուխը գետին լզարնուեցա՞ւ:

Վ.— Այո՛, գլխուն վրայ ինկու եւ բերնէն

Իրօքսը նկատ

Դ. — Այգ մէկ անգամէն առաջ ուրիշ ասեմ
իյնալը անսա՞ք:

Վ. — Ո՛հ, այսպէս իյնալը շտեայ, միայն դի-
չերնորը կը խօսէր:

Դ. — Ուրիշ մ'ուրանգ անամ չե այսպէս հի-
ւանգութիւն:

Վ. — Մեր երկրին մէջ, երբ զինուորներու մէջ
էի, անոնցմէ ալ կ'իյնային:

ՆԱԹ. — Բանտին մէջ ալ այսպէս գէլագ եր ան
սաք. Ք'ուրանգ զինուոր կզան էք:

Վ. — Աւարտիացիներու բանաչին մէջ. եւ ո-
րոնք յետոյ մեզ յանձնեցին թուրքերուն, որոնք մեզ
Արտաբա գրկեցին, յետոյ երբ անգլիացիները կզան ա-
զատուեցանք:

Դ. — Ե՛րբ զինուոր կզաց աւարտական բանա-
կին մէջ:

Վ. — Եսբը կօթը ասրի առաջ:

Դ. — Այն ասեմ քանի՞ ասրեկան էիք:

Վ. — Տասնըերեք յասրեկան:

Դ. — Աւարտական բանակին մէջ այսպէս հի-
ւանգներ կայի՞ն:

Վ. — Թուրքիւլ մէջ ալ, աւարտական ֆանա-
կին մէջ ալ այս կարգի հիւանգներ կային:

Դ. — Ըսել է սովորաբար կը պատահի՞ն այս-
պիսի հիւանգներ:

Վ. — Այո:

Հայասր Րիֆաթ պէյի Կորչուսները. —

Հ. — Մ'ը շաքարի գործարանին մէջ կ'աշխատէիք.

Վ. — Սերպիոյ Գէօգրի քաղաքին մէջ:

Հ. — Այգ սպաննութիւնը կ'ըր գործած էք եւ
իրբու մարգտոպան բանուած:

ՆԱԹ. — Մարգտոպան չէք կրնար ըսել ալլ աս

բանաստեղծաց, սրբգրեանս զես զճիտ չէ արուած:

Գ.— Ո՞ր գառարանին առջեւ դատուեցաք:

Վ.— Սուլթան Աւսէտի:

Դ.— Աճրաստանեալին հետ բանսին մէջ մէկ ուկէս ամբիւն ի վեր սեւ բարեկամութիւն հաստատեցի՞ք:

Վ.— Ո՞չ, հինէն ալ չեմ հանչնար, միայն գրեւոր ար առանց կ'երթայ կուգայ:

Ե.— Այսանց անգիտ անկեցող դատի մասին ամբաստանեալին հետ շատ կը խօսէի՞ք:

Վ.— Ո՞չ, սեւե բան չէինք խօսեր, միայն գրեւոր ար սպաննութեան խնդրով եկած է:

Զ.— Երբ թոխնեցը քննութեան համար կուգային եւ շատ, անոնց մեկնուելն վերջ իր հիւանդութեան ստան խօսք չէ՞ր ըլլար ձեր մէջ:

Վ.— Ո՞չ:

Է.— Օրէնքով գառարան մը իր գառը կէս չի ձգեր. ինչո՞ւ երկու ասորիէ ի վեր քու մտտիդ զճիտ մը չէ արուած:

Վ.— Զն անգամ գառավարութիւն անգիտ ունեցաւ բայց զճիտ մը չի արուայաւ. պաշտպանագրութեան խտուած էր. յաջորդ օրը իսկ զճիտը պիտի արուէր երբ անգիտագրութեան մը բանաւն ապին գրեւոր:

Ը.— Ինչո՞ւ առաջ ըսիր ֆրանսացիներ եւ կան ասորին:

Վ.— Այո՛, անգլիացիները եկան եւ զիս ազատ ձգեցին շնորհիւ սերպ պետպանատան խնդրանքներուն: Օտիւր օր ազատ պատեցայ յետոյ կրկին քննուեցայ եւ արարուեցայ ֆրանսական բանաւր:

Թ.— Քրտաքէթ պանդուկին մէջ ձեզի տեսաւ կուտա՞ն:

Վ.— Այո՛, աննեակին մէջ միշտ տեսաւ կը գտնուէի:

Ժ.— Եթէ բերանը տեսաւ փրփրոցնեմ գրեւոր թէ ինչպէս կ'ըլլայ այդ փրփուրը:

Վ.— Խորհրդային կարմիր բանակի մէջ մարզիչ էի:

Խ.— Փաշի՞ տարեկան էք:

Վ.— 26 տարեկան եմ:

Խ.— Ո՞րքան տան է բանաւոր հում էք:

Վ.— Երեք մօխէ ի վեր:

Խ.— Ի՞նչ պատճառով բանաւոր հում էք:

Վ.— Տեղեկագրի սը խնդրով:

Խ.— Ո՞վ ձեզ ձերբակալեց:

Վ.— Անգլիացիները:

Խ.— Ուրիշ ատեն ալ բանաւոր հում՞ էք:

Վ.— Ո՛չ, միայն Խորհրդային Ռուսիայ մէջ ձերբակալուած եմ:

Խ.— Կը ճանչնա՞ք մտրտատնեալը:

Վ.— Այո՛, ձերբակալուելէն ի վեր:

Խ.— Այս մտրտատնեալի աւագը Լ. Սեան մասին բան սը գիտե՞ք, բան սը տեսա՞ք:

Վ.— Ձերս որ աւագ տեսայ որ շատ սկար էր. արդէն նախապէս գիշերները չէր քնանար: Ես սկիզբէն չտեսայ թէ ինչ եղաւ. բայց անոր համած ազմուկէն արթնցայ, տեսայ որ զեռնի վրայ ինկած էր. ընկերները վրայ հասած էին: Ամրտատնեալին գէտքը արիւնջուայ էր. բերնէն փրփուր կուգար եւ ընկերակիցները կը շփէին ձեռքերը:

Դ.— Ուրէ բան լսա՞ծ էիք հիւանդութեան մասին:

Վ.— Ամրտատնեալէն ոչ մէկ բան չեմ լսած, այլ միայն ընկերներու հարցուցի, անոնցմէ մէկը քիչ սը սուտերէն կը խօսի. չէին կրնար լաւ բացատրել, որովհետեւ լաւ չէին գիտեր լեզուս:

Խ.— Ուրիշ ատեն այսպէս հիւանդներու համարիցա՞ծ էք:

Վ.— Այո՛, մտային հիւանդութեանց հիւանդա-

նայի սէջ ծառայեր եմ. նս բազմաթիւ անգամներ ան-
ամ եմ.

Դ.— Ո՛ւրտեղ եւ երբ:

Վ.— Հիւանդանոցին սէջ եւ ուրիշ տեղեր ալ.
1914էն լիտայ հիւանդանոցներու սէջ էի:

Դ.— Պոչոյ սէջ ինչո՞վ կը զբաղէիք:

Վ.— Պայիւրիկ կատարութեան կողմէ զբոլ
կուած էի. առև զտրազարի սը տեղեկագիր սը յանձ-
նելու. երբ այստեղ ձերբակալուեցայ տեղեկագիրը
յանձնեցի անգլիացիներուն:

Դ.— Ո՛ւր կը բնակէիք:

Վ.— Կալաթա. Ջիշմէ Մէյտան:

Դ.— Անգո՞րծ էիք:

Վ.— Այո՛, ես ամէն օր զտրազար վրանկէլի
առնը կ'երթայի տեսնելու համար առև զնշագետը:

Դ.— Ի՞նչ էր ձեր զբաղումը:

Վ.— Սպայ էի կարսի բանակի գործուարնե-
րու վրայ:

Դ.— Պոչլեիկ Ռուսիոյ սէջ ի՞նչ խնդիր օւնեցաք:

Վ.— Իմ մասիս քաղաք. յերկներու կասկածներ
օւնեցան: Թարի մամոնակէն մնացած:

Դ.— Ի՞նչպէս գրեւէք որ ձեր մասին կասկած կար:

Վ.— Սօզիէթ Ռուսիոյ գործակալներէն սէկը
կասկածեցաւ եւ երեք ամիս բանտարկել առևաւ:

Դ.— Երբեք հարցաքննուեցա՞ք:

Վ.— Ձերբակալուելուս երկրորդ օրը զիս հար-
ցաքննեցին անգլիական ոստիկանութեան անդիւ: Թե-
ոյ ընդարձակ տեղեկագիր ձեռագրեցի: Կեանքի մասին:

Դ.— Օրբ այդ զիշերը ամբողջապէս ինչո՞ւ
լը տեսաք ձեր անկողինէն ելա՞ք:

Վ.— Ո՛չ:

Դ.— Հնամարտութիւնը օ՛րքան էր ամբաստան
եային ինկած տեղին եւ ձեր անկողինին:

Վ.— Տասը սոք ժողովուրդացէս. թէեւ սննեակը
ժութ էր բայց լայնը պատուհաններէն կուգարն Ես
սեւայ երբ մտնաստանեալը ինկած էր:

Գ.— Բայց կրճա՞ք տեսնել, զառեկ զէժքե՞ր:
Վ.— Այո՛:

Գ.— Ուրեմն չէք լսած այլ տեսած էք:

Վ.— Այո՛, տեսած ես:

Գ.— Ըսիք որ նախապէս ալ այս տեսա՞յ հիւանդ
դուքիւններ տեսած էք. ձեր տեսածներն ալ այս մի-
եւնայն հիւանդութիւնն էին:

Վ.— Այո՛, միեւնայն հիւանդութիւնը:

Հայասր Բիթութ պէյի հարցումները.—

— Երկու ամիս է բանտին մէջ էք. արդեօք
մտնաստանեալին ինչալը առաջին անգամն է որ կը
տեսնէք:

Վ.— Այո՛, սուրիչ անգամ չեմ տեսնի:

Հ.— Ըսիք որ սուրիչ ասնն ալ տեսած էք այս
կարգի հիւանդութիւններ, արդեօք կրնա՞ք իրակօնը
զանազանել կեղծէն:

Վ.— Ո՛չ:

Հ.— Քանի որ պուշե՛րիկ էք ձեր շաղաքակօն
համազումով պէ՞տք է ճիշդը խօսիք թէ ուր:

Վ.— Այսպիսով խօսելու խօսք առի:

Թեալ ներս կանչուեցաւ թուրք չէթէ՛ մը. որ
անգլիացի սպայ մը սպաննելուն պատճառով բան-
տարկուած է.—

Շէքրի Հասան երգուելէ ետք պատասխանելով
պ. Խարսպեանի հարցումներու ջառ.

25 տարեկան է՛. ձկնորս եւ մակ-լիւսմար է՛,
տրտատանուած է՛ արքեպիսկոպոսէ:

Խ.— Քանի՞ օր է որ բանտին մէջ էք:

Վ.— 10—12 օր:

Խ.— Ուրիչ ասնն ալ բանտարկուած էք:

Վ.— Անցեալ տարի սմբատանութեան մը վըրայ 20—25 հոգիի հետ բանաորկուեցալ: Մնած եմ Բուսէլի Հիւար:

Խ.— Երբեք զաստպարաւու՞մ էք:

Վ.— Ո՛չ:

Խ.— Կը ճանչնա՞ք սմբատանեալը:

Վ.— Այո՛, բանաւն կը ճանչնաս:

Խ.— Բանի մը որ աւաջ սմբատանեալը բանաորին գէշ արկած մը անցուցա՞ծ է:

Վ.— Բանի մը որ աւաջ գիշերը պատկած էի: Հոնցի որ ընկերները Միւտք, Միւտք, Միւտք, կ'ըսէին եւ երեսին ջուր կուտային: Միւտքը գետին ինկած էր եւ աչքերը վեր կը նայէին, ակասները սեղմուած լիտայ ընկերները անկողի՛ տարին եւ շփեցին. քանի մը վայրկեան ետք արթնցաւ:

Խ.— Ամբաստանեալը ինքզինքը կորսնցուցա՞ծ էր:

Վ.— Այո՛, աչքերը վեր անկած էր. բերնէն փրփուր կուգար, կը պտտայինք, հարցումներու չէր պատասխաներ. հետեւաբար գիտակցութիւն չուներ:

Խ.— Դուն ալ սմբատանեալըն յմարմինը կը շօշափէի՞ր:

Վ.— Ո՛չ, արդէն քովը երկու երեք հոգի կային, ջուր կուտային. ես քովը չգտայի:

Խ.— Ո՛րիչ գիշերներ հանգիստ կը քնանա՞ր:

Վ.— Բանի մը գիշեր ինքնիրեն կը խօսէր, չէր քնանար:

Խ.— Երբ այդ վիճակը տեսար, արդեօք կն՞գո՞ղ կ'ընէր թէ իբու էր:

Վ.— Կեղծ կ'ըլլա՞ն, բարբաճին, գեփ գեղին ետ

գած էր, յայտնի էր գէճքէն թէ իրապէս ինչպէս էր:

Խ.— Կհանձնիք մէջ ուրիշներ ալ տեսա՞ծ ես որ այսպէս իյնան:

Վ.— Այո՛, զեց—եթ ասրի աւաջ տեսած եմ:

Խ.— Բերնէն բան մը կուզա՞ր:

Վ.— Այո՛, փրփուր կուզար:

Ընդհանուր դատախազին հարցումները.—

Դ.— Ի՞նչպէս եղաւ որ աւազակ դարձար:

Վ.— Շիւքրի էֆէնտիի աւազակախումբը արդ
 ձանադարուեցայ, յետոյ անցօյնք Անատոլու, Ալի Պէ-
 հանիմ գիւղը: Յետոյ Շիւքրի պէյ զիս զրկեց Պօլիս,
 որպէսզի Թուրք բժիշկ մը կայ տեւնեմ զինքը: Երբ
 Պօլիս եկայ քանի մը օր անցի Բուսէլի Հիւսար, յե-
 տոյ Սարընար հարսնիք կար, հսն զինսպանք, աւ-
 բախութիւն ըրինք, երբ կը դառնայինք ճամբան
 զէնք յետեցի: Յետոյ չեմ գիտեր: Այս բալորը գննու
 վաթեան պատճառով եղաւ:

Դ.— Մտածածդ է որ կ'ըսես թէ ինչ որ եղաւ ան:

Վ.— Պատահածը կ'ըսեմ:

Դ.— Մարդ չե՞ն սպաններ:

Վ.— Ես աւազակարծեցի, յետոյ գինով ջէի, ը-
 բածէս լաւ չունիմ:

Դ.— Աւազակները միշտ ճիշդ կը խօսի՞ն:

Վ.— Ես զլիսուս եկածը կը պատմեմ:

Դ.— Այդ գիշերը երբ մտբաստանեալը չայդ
 զինուկին մէջ տեսար քովը դացի՞ր:

Վ.— Ա՛յ, անկողինին մէջէն տեսայ:

Դ.— Հետաւորութիւնը մ'ըքան էր քու եւ աս-
 ձոր անկողինին:

Վ.— Ճիշդ քով քովի է:

Դ.— Իրիկ աւազն մ'ըքան կեսու է:

Վ.— Երկու քայլ:

Դ.— Թու անկողինդ դրան մօ՞տ է:

Վ.— Այո՛, մտբաստանեալը ինկած էր իմ ան-
 կողինիս և դրան միջեւ գանուած ասորսութեան վրայ:

Գ.— Ձեր սուգերը ամբաստանեալին չէի՞ն գոչէր երբ ինկած էր:

Վ.— Մէջ:

Գ.— Լս՞յս էր:

Վ.— Երբ ես արթնցայ ընկերս լուցկի մը վտանց:

Գ.— Ըսե՛լ է ժա՛նթ էր:

Վ.— Մէջ, կը տեսներ, որովհետեւ պատուհանէ մը լայս կուգար:

Գ.— Ինչա՞ն լուցկի վտանց երբ լայս էր:

Վ.— Ես ի՞նչ գիտնամ, կարծեմ բերանը նայելու կամար ըլլալու է:

Գ.— Երբ դուն անկողինին մէջ էիր ամբաստանեալին գլուխը ո՞ր կողմը ինկած էր:

Վ.— Դրան կողմը:

Գ.— Կանակի՞ն վրայ ինկած էր թէ երեսին:

Վ.— Ձախ կողմին վրայ:

Գ.— Ամբաստանեալը զեզի ո՞ւր կը նայէր:

Վ.— Դուանէն երբ ներս կը ժանէ՞ք գիժացը:

Գ.— Ըսի՞ք որ գիշերները կը խօսէր, ի՞նչ կը խօսէր:

Վ.— Ես ինչ գիտնամ իրե՛ն լեզուով կը խօսէր:

Հայտար Րիֆթոթ հետեւեալ կարցումը ասուաւ.

— Ըսի՞ք որ ինքնիրեն կը խօսէր եւ քանի մը անգամ տեսն է՞ք, ո՞յս շարթուան մէջ էր որ տեսաք:

Վ.— Ես արգէն 10—15 օր է որ եկած ես:

Ատեանը փակուեցաւ ժամը մէկին վազը պիտի լուսի պ. Թորլաքեան:

ԱՄՐԱՍԱՆՆԱԼԻՆ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երէկ առաւ ժամը տասին անգլիական գիւսու-
րական ասեանին ասլեւ անգլի օւնեցաւ մի՞զանչիբ

Վեկտուա խանի սպանելի Միսոք Քարլազեանի հարստացնութիւնը:

Գ. Միսոք Քարլազեան երգուելէ ետք պատասխանելով պ. Եսարզեանի հարցումներուն, յայտարարեց.— Անունս է Միսոք Քարլազեան: Հայ եմ, ծընունդ եմ Տրապիզոնի Եանա գիւղը:

Կ.— Այ՞ գիւղը Տրապիզոնէն որքան հեռու է:

Մ.— Զորս ժամ:

Կ.— Ամուսնացած ես:

Մ.— Այո՛:

Կ.— Մեր ամուսնացած ես:

Մ.— 1918ի վերջերը:

Կ.— Բանի՞ զուտկ վանիս.

Մ.— Երկու:

Կ.— Մանչ թէ աղջիկ.

Մ.— Մէկը մանչ մէկը աղջիկ:

Կ.— Ո՞ր թուականներուն ծնած են զուտկներդ.

Մ.— (Բիւ մը մտածելէ ետք)— Կարծեմ ամուս.

նութեանս թուականը սխալ ըսի, 1912ի վերջերը ամուսնացայ եւ մանչս ծնաւ 913ի վերջերը, իսկ միւսը 1915ի:

Կ.— Մի՞նչեւ պատերազմին ծագած առեւնները ինչ ազգականներ ունէիր.

Մ.— Հայրս՝ անունը Յակոբ, մայրս՝ խեղած, պատերազմէն առաջ, քոյր մը Ազուանի, եզրայր մը՝ Երուանդ, կիսն՝ Փայլիկ, մանչ մը՝ Եաւարչ, աղջիկ մը՝ Անահիտ:

Կ.— Հայրդ երեք զուտկ ունէր ուրի՞մն Միսոք, Երուանդ եւ Ազուանի ս՞ի էր սեծը.

Մ.— Ես էի:

Կ.— Ազուանին քանի՞ ասրեկան պզտիկ է քեզմէ:

Մ.— Տասը ասրեկան:

Կ.— Իսկ Երուանդը:

Մ.— Երեք տարեկան պղտիկ:

Խ.— Երուանդը Ազաւնին ամուսնացած էին:

Մ.— Ո՛չ:

Խ.— Կինդ ա՞ր ընտանիքէն էր:

Մ.— Կակտեան ընտանիքէն:

Խ.— Այս թուած ազգ-կանններդ ողջ մարդ կա՞յ:

Մ.— Ո՛չ:

Խ.— Ի՞նչ հարստութիւն ունէր ձեր ընտանիքը:

Մ.— Ունէինք աւաներ, այգիներ եւ արտեր:

Խ.— Քանի՞ արտ ունէիք:

Մ.— Չորս:

Խ.— Պատերազմին սկիզբը հայրդ քանի՞ տարեկան էր:

Մ.— 55 -56 տարեկան:

Խ.— Առաջութիւնը ի՞նչպէս էր:

Մ.— Առողջ չէր:

Խ.— Ի՞նչ ունէր:

Մ.— Առանձին կեանք կը վարէր, կը քաշուէր, կը վախնար մարդոցմէ:

Խ.— Ո՞վ կը վարէր ուրեմն ձեր ընտանիքին գործերը:

Մ.— Եզրայրս:

Խ.— Դուք պատերազմին սկիզբը Տրապիզոնէն դուրս ելած էք:

Մ.— Այո:

Խ.— Դուք հորեզրայր ունէիք:

Մ.— Այո՛, ունէի:

Խ.— Անունը եւ գործը ի՞նչ էր:

Մ.— Անունը Արիստակէս, քահանայ էր:

Խ.— Կը յիշե՞ս թէ ինչպէս էր առաջութիւնը:

Մ.— Խենթի պէս մարդ մըն էր, իր պաշտօնը չէր կատարեր, խենթ գործեր կ'ընէր: Օր մը նկիզնօքն թաարսի վերածեց:

Ե.— Անք հարբը մ'զլ է այսօր.

Մ.— Ո՛չ.

Ե.— Պատերազմի սկիզբը քանի՜ արեկան էրք.

Մ.— Բասնընդեք տարեկան.

Ե.— Բու առզլութենէք դժգոհելու պատճառ—
նէր ունեցա՞ծ եււ Այսինքն հիւանդութիւն ունեցա՞ծ ես.

Մ.— Այո՛, ես ինքս շատ բան չեմ զգարուած
քերս կը մթաղնին, անկէ վեպի սարիչ բան չեմ ուլ—
զար, կ'իյնամ, սարիչներ կ'ըսեն թէ ինչե՛ս.

Ե.— Ինչալէք վերջ բան սը կը տելե՛ս.

Մ.— Ո՛չ.

Ե.— Պատերազմէն առաջ ալ կ'իյնայի՛ր թէ
միայն վերջը.

Մ.— Պատերազմէն վերջը աւելի շատ կ'ը գո—
տակէր.

Ե.— Սղառայրդ ալ սունե՛ր այդ հիւանդութիւնը ք.

Մ.— Անոր վրայ ալ նշաններ կային.

Ե.— Իսկ Ազաւնի՛ն.

Մ.— Անոր քով չի կար այդպիսի բան մը.

Ե.— Հորդ մայրը տեսա՞ծ ես.

Մ.— Այո՛, տեսած եմ.

Ե.— Անոր առզլութիւնը ի՞նչպէս էր.

Մ.— Սրբեմն կը մարէր եւ կ'իջնար, քերանք
կը փրփրէր.

Ե.— Հիւանդութեանդ մասին բժիշկներու խոր—
հուրդ կարցուցա՞ծ ես.

Մ.— Մէկ երկու անգամ դասեր եմ քուս
զուտ մը չեմ տեսր.

Ե.— Շանայէն յաւախ Տրապիզան կ'ըրթայի՛ր
կուզայի՛ր.

Մ.— Այո՛, կ'երթայի.

Ե.— Ի՞նչ լեզուներ կը խօսից եւ կը կարգաս.

Մ.— Հայերեն, Քուրճերեն աւ ճիշ յը դի սեմ,
բայն Քուրճերեն չնս կրնար կարգաւ:

Խ.— Ո՛ր գպրոցը սուսւ սասն ես:

Մ.— Գրեւին գպրոցը:

Խ.— Ըսի՞ք որ պատերազմին սկիզբները Տրա-
պիզանէն հեռացաք, ա՛ւր գացի՞ք:

Մ.— Գաթուս:

Խ.— Ինչո՞ւ հեռացաք Տրապիզանէն:

Մ.— Հոն անպատեղ զգուսու Գեճար հեռացայ:

Խ.— Ի՞նչ պատահաններ սւնէի՞ք Ինքղիսթանի
Պատահաւ զգուսու:

Մ.— Որովհետեւ ժիշա պատերազմի ընթացքին
հայերը կը շարժէին, սակն սասն որ տախի գանէին:

Խ.— Գառերազմէն ա՛րժան վերջ Տրապիզան
գացի՞ք:

Մ.— Մէկուկէտ երկու սոխ ետք:

Խ.— Գաթուս ա՛րժան կեցար:

Մ.— Միեչեւ 1916:

Խ.— Միշա Գաթուս կը մնայի՞ք:

Մ.— Ո՛չ, մէկ երկու անգամ Մսիսու եւ Սոչի
գացի՞:

Խ.— Այդ չոչսերը, (Մսիսու, Սոչի եւ Գա-
թուս) արապիզանցիներ կայի՞ն:

Մ.— Այո՛, կային:

Խ.— Մսիսուս կամ Սոչի ազգականներ սւնէի՞ք:

Մ.— Այո՛, սւնէի:

Խ.— Այդ ազգականներդ մինչեւ հիստ Մսիսու
եւ Սոչի կը գանայի՞ն:

Խ.— Տրապիզանէն ելած սասններդ քրտմ սւ-
նէի՞ք եւ սրժան:

Մ.— Այո՛, սոս երկու հազար սոխի:

Խ.— Ըսի՞ք որ միեչեւ 1917 այդ կազմերն էիք,
Վասնուոր զործով մը կը զբաղէի՞ք:

Մ.— Քէ:

Դ.— Ի՞նչպէս կ'ապրէ՞ք:

Մ.— Չափաւոր գրածը կը ծախսէինք:

Խ.— 1917էն ետք մ'ըբ գացիք:

Մ.— 1917էն ետք առանձին նստանշէլ սխալ եւ

թուրքերը ծածկեցան:

Խ.— Մ'ըբ:

Մ.— Գաթուածի:

Խ.— Յետո՞ւ:

Մ.— Յետոյ ժողովուրդը զախնալով Գաթու-
ածէն փախաւ: Ժողովուրդին շնի ժառը այդ շրջաննե-
րը մնացի, իսկ միւս ժամ ալ Գաթու գնաց: Սո ալ
որոշեցի ծնացած Գաթու զրկել: Այսինքն Կայրս, Գոյ-
րըս, Եզրայրս, կինս եւ երկու զուակներս:

Խ.— Անանց մ'ըբ չա՞մբով գացին:

Մ.— Թիֆլիսէն:

Խ.— Կը յիշե՞ս թէ մտաւորապէս մ'ըբ թուա-
կաններուն յու ընտանիքդ Գաթու զրկեցիր:

Մ.— 1917ի Դեկտեմբերին:

Խ.— Դուն ի՞նչ արե՞ս: Քացի՞ր թէ մնացիր:

Մ.— Սո Գաթույ մնացի:

Խ.— Ըսիր որ ընտանիքդ Գաթու զրկեցիր, զու-
ե՞ս կ'ըսար:

Մ.— Յետոյ Թիֆլիս գացի:

Խ.— Այսինքն անոնց կեա սինչեւ Թիֆլիս գա-
ցիր, եւ զուն կ'ըն մնացիր ու անանց ալ Գաթու շը-
կեցիր:

Մ.— Այո՞:

Խ.— Թիֆլիսի մէջ ինչ շրի՞ր, ի՞նչ գործ շրի՞ր:

Մ.— Կամուր կ'ուզէի երթալ, ութ գասը որ
ետք Երեւան գացի: Հսն երկու ամիս կամուր կ'ըս,
զերից բոխնները շտին թէ կամուրջ չեմ կրնար շուտ:

Խ.— Կամուրջ չարձանագրուեցա՞ր:

Մ.— Այո՛, բայց ես չեմ բժշկեցնում չափազանց։

Խ.— Ո՞րքան մնացիր հուկ. բանակին մէջ։

Մ.— Մէկուկէս երկու ամիս հազիւ մնացի։

Խ.— 2 ամիս մնացի ըսիր, ո՞ր ծագածին մէջ։

Մ.— Երևանի մէջ։

Խ.— Զինուորաւթնեկէ համարուելէ ետք ո՞ւր գա-

տիր։

Մ.— Վերադարձայ Թիֆլիս։

Խ.— Ո՞րքան մնացիր Թիֆլիս։

Մ.— Մինչև 1918 մայիս 25ը։

Խ.— Վերջը ո՞ր գացիր։

Մ.— Արմաւիր։

Խ.— Ինչո՞ւ գացիր Արմաւիր։

Մ.— Մայիս 25ին գերմանացիները եկան էին

և Կապուկին հայերը թուրքերուն յանձնել։

Խ.— Ո՞ր քամբով գացիր։

Մ.— Կապուկի համարով Վլադիկովկաս գացի։

Խ.— Ասկէ՞.

Մ.— Երկամբուղիով Վլադիկովկասէն Արմաւիր

գացի։

Խ.— Արմաւիր ո՞րքան կեցար։

Մ.— Երկու ամիս։

Խ.— Այդինքն մինչև որ ամիսը, կը յիշե՞ս։

Մ.— Մինչև 1918ի սպտեմբեր ամիսը։

Խ.— Այդ երկու ամսուան մէջ սեւէ գործի

ճիւղերիցից։

Մ.— Ձեռի կրնար աշխատիլ, որովհետև չի-

կանդ էի։

Խ.— Ի՞նչ էր հիւանդութիւնդ։

Մ.— Ժածառտեւոյ

Խ.— Յետոյ ո՞ւր գացիր։

Մ.— Յետոյ ուղեցի ծնւոյնի ջով երթալ։

Խ.— Ինչո՞ւ արգելեց երթալ ուղեցիր։

Մ.— Զբոյցնէր կային թէ Պաքուի մէջ կտու-
ներ տեղի կ'ուսնենան:

Խ.— Կը յիշե՞ս թէ երբ նախաջ ելար Պաքու
երթալու համար:

Մ.— Որտ թիւը չեմ գիտեր, կ'արեւմ օգոստոս
10—15 էր:

Արժուիրէն Պաքու նամբարդու թիւնը ո՞րքան
տեսած է:

Մ.— 15—16 օր:

Խ.— Ուրեմն զը յիշե՞ս թէ երբ հասար Պաքու:

Մ.— Սեպտեմբերի սկիզբները:

Խ.— Արժուիրէն Պաքու 15—16 օր կը տեսէ:

Մ.— Ո՞չ, նամբան այնքան չի տեսեր, օրերով
առգին տեղին կը ձեռայինք, սրովնեան նամբաները
կ'անտնուար չէին:

Խ.— Արժուիրէն Պաքու ի՞նչ նամբով գացիր:

Մ.— Տիրաւրեցիի, Յարիսիի եւ Ասարախանի
նամբով, տեղէ ալ ծովով Պաքու:

Խ.— Պաքու կ'տեսնէի ետք մ'ը գացիր:

Մ.— Մնացին քովը:

Խ.— Անոնք կ'ացէն գիտէ՞ր:

Մ.— Այո՛, գիտէի:

Խ.— Պաքուի ո՞ր մասին մէջ կը ընտանէին:

Մ.— Երմէնի գէնտի մէջ:

Խ.— Ո՞ր նամբով գացիր:

Մ.— Բազաթին մէջէն:

Խ.— Ըստանիք մ'ը նը ընտանէր:

Մ.— Դպրոցը:

Խ.— Դպրոցը գո՞ց էր:

Մ.— Այո՛:

Խ.— Բանի՞ տեսնակ կար գործոցին մէջ, եւ քա-
նի՞ յարկ:

Մ.— Զորս սենեակ եւ մէջ յարկ:

Խ.— Պարիշ ընտանիքներ ալ կային:

Մ.— Կային:

Խ.— Զեր ընտանիքը քանի՞ սենեակ գրուած էր:

Մ.— Մէկ սենեակի մէջ էին:

Խ.— Ուրիշն ժամանակդ տես սեպտեմբեր քանի՞ն ընտանիքիդ քով էտար:

Մ.— Լու չես յիշեր, կարծես սեպտ. 3-4ին էր:

Խ.— Ընտանիքիդ անդամները շուրջն ալ ողջ գտար:

Մ.— Այո՛:

Խ.— Ինչպէս ժամանակ անցուցիր Էրմէնիքի քէնտի մէջ:

Մ.— Հիւանդութենէ նոր ելած էի, Էոմբուսակաւգասութիւնն ալ ունէի, գաջի եւ պանկեցոց:

Խ.— Յետոյ, ինչ պատահեցաւ:

Մ.— Հայկական շարքերը պատահեցան:

Խ.— Միջ ջարդից՞ ճայերը:

Մ.— Թաթարները եւ թուրքերը:

Խ.— Էրմէնիքէն ալ սկսե՞ն ջարդարարները:

Մ.— Այո՛, էկան:

Խ.— Զեր տան ժամեցա՞ն, Գազարիւն եւ Կանգարս կերպով պատմէ նախագահին ինչ որ պատահեցաւ:

Մ.— Սեպտեմբեր 14ին էր որ սկսան շարքերը Ամէն կողմէ հրացանի ձայներ լսուեցան:

Սրբ ալք ձայները լսեցի՝ կասկածեցայ, թէ շարքերը տեղի պիտի ունենային: Գուրս ելայ Կասկեմու Կանար թէ ինչ կայ:

Խ.— Հոիք որ գուրս ելաք Կասկեմու Կանար, ինչ տեսաք:

Մ.— Խուճը խուճը մարդիկ կային դուրսը որոնք սկսան վրաս յարձակիլ:

Ե.— Յեաս՛յ:

Մ.— Վերաւարուեցայ եւ ինկայ: Անոնց երթալ լէն ետք դժուարութեամբ ոտքի ոյալ աւել երթալու համար:

Ե.— Թ՛քան հեացեր էիր աւելն:

Մ.— Տունին անկիւնը հազիւ հասած էի:

Ե.— Յեաս՛յ:

Ո.— Երբ աւել ցացի ինկայ, յետոյ կրնա ե. հաւ եւ գրկեց զի՞մ: Երախտներս եւ քայրս սկսան պ. առ կանչել: Արդէն քանի մը վայրկեան անցնելէն ետք խուժանը եկաւ եւ ասն մէջ լեցուեցաւ: Դուռն էն կրակելով ներս մտան: Այդ գարագային ես արդէն կէտ մարած վիճակի մէջ էի. միայն սկսեցին բուս կը հասնէր պղտիկներուս եւ կնշո շինքն ու ազագակները: (Պէ՛ Միտայ ընդհաւ եւ յուզուած ձայնով կը շարունակէ պատմել) — Լսեցի հորս ձայնը որ կ'ըսէր թէ պղտիկներուն բնայեցէք: (Հոս պ. Միտայ խիտ յուզուած ձայնով մը կ'արտասուէր): Յետոյ քրոջն ձայնը ակտիցիս կը հասնէր: Ան կը գոռոք ըսելով թէ՛ զիս մի տանիք հոս սպաննեցէք: Ձեռքի տեր քրտան Մեացեր էի այդպէս պատկան: Յետոյ գըրացի ծանօթ արկին մը կար որ թեւէն բռնեց ու սարակ:

(Միտայ Թորլաքեան շափազանց յուզուած եւ ձայնը սարած ըլլալուն քիչ մը լուր խնդրեց որ աւրուեցաւ իրեն: Նոյն սիցոցի՛ն հինգ վայրկեան դադար:

Ե.— Կ'ըսէիք թէ կրն մը կար:

Մ.— Ձեզ գրտեր քրտան ժամանակ անցեր էր: կրնը զիս քովէ աւելը տարաւ եւ զիս անկողին պատկեցուց, բժիշկ կանչեց, բժիշկը մէկ քանի սկսեց եկաւ եւ զիս խնամեց: Յետոյ մէկ երկու օր լեկաւ, կրնը ըսաւ թէ ծաւ է անոր աւելը սխալին երթանք:

Ե.— Կը յիշե՞ս թէ շարքերէն քանի օր վիճ

էր որ դուքս ելար:

Մ.— Լու չեմ յիշեր թէ եւ, բայց կարծեմ ութ
ասուք որ էր:

Խ.— Ի՞նչ էր այդ բժիշկին անունը:

Մ.— Անունը չեմ յիշեր, բայց ժողովուրդը գի-
տեմ, Չարգարեան է:

Խ.— Դուքս ելայ ըսիր, զինքը տեսա՞ր:

Մ.— Ամաբա՛ն, կնոջ մը հանգիւղեցանք, հար-
ցուցինք թէ բժիշկը տեսա՞ր, ըսաւ թէ ասորին ու ըս-
պաններին: Որով եւ եկանք:

Խ.— Տակաւին քանի՞ օր պառկեցար:

Մ.— Չեմ յիշեր, կարծեմ 5—6 օր, ասուն զե-
րագարէն ետք:

Խ.— Յետոյ կրկին ե՞րբ դուքս ելար:

Մ.— Հինգ զեց օր ետք:

Խ.— Սրբ դուքս ելանէր ո՞ւր կ'երթայիր:

Մ.— Հայոց աստիճարդարանը:

Խ.— Ինչո՞ւ կ'երթայիր հան:

Մ.— Անցազիր ասնեղու համար:

Խ.— Ո՞ւր երթալու համար:

Մ.— Թիֆլիս կամ ուրիշ տեւէ տեղ:

Խ.— Կրցա՞ր տնցազիր ասնեղ:

Մ.— Թաւրթիքը չէկեցին:

Խ.— Մինչեւ ե՞րբ կեցար Պաքու:

Մ.— Մինչեւ անգլիացիներու երկրորդ տնգամ

գալը:

Խ.— Մտաւարտապէս ո՞ր տասուն կը յիշե՞ս:

Մ.— Որքան որ կը յիշեմ 1918ի գեկտեմբերի
սկիզբներն էր:

Խ.— Ուրիշն երբ անգլիացիները երկրորդ տն-
գամ Պաքու եկան՝ կրցա՞ր տնցազիր չտանել եւ Թիֆ-
լիս երթալ:

Մ.— Այո՛:

Ե.— Ի՞նչ էստրով :

Մ.— Պաշտէն երկաթուղիով :

Ե.— Մտաւորապէս քանի՞ ժամ :

Մ.— 20—24 ժամ :

Ե.— Պաշտէն Թիֆլիս աշնքան երկա՞ր կը սկէ :

Մ.— Ոչ, աւելի կարճ է, բայց այն ասան երկաթուղին կամաց կ'երթար :

Ե.— Կ'ըսէ՞ք թէ Պաշտի մէջ քաթարները կա՞յնքը ջարդեցին, ժողովուրդը ջարդնոջ թէ կառավարութիւնը :

Մ.— Պարզ է որ կառավարութիւնը չ'արդեց :

Ե.— Աւրինն զոտա՞հ ես թէ չ'կառավարութիւնը կողմակերպեց, ինչէ՞ն գիտես :

Մ.— Աչքովս տեսած եւ ականջովս լսած բաներս են ասանց :

Ե.— Ի՞նչ տեսար :

Մ.— Սրբ կիւանդ էի. առթ. Չաքարեանը եւ կաւ եւ իրեն հետ բերաւ թուրքերէն եւ աստերէն թուրք մը :

Ե.— Ի՞նչ գրուած էր այդ թուրքին սէլ :

Մ.— Փանի մը բռակը կը յիշեմ որ առթորը կը կարգար :

Ե.— Ի՞նչ էին ասանց :

Մ.— Ասանց կ'ըսէին թէ ասկէ վերջ կարգ կան պիտի տիրէ, բայց հայերը օրէնցէ գուրս են : Այդ թուրքը սարսաղուած էր Խան Խոյսէի՞ր եւ ձիւժանչիբի կողմէ : Սրբ կառավարական շէնքը գայեցնք անցազիր ասանչու կամար, ձիւժանչիբը գուրսէն իր պաշտօնատանցին կուզար, այն ասան մենց գուրսին ասչու կ'ըսպատէինք, խնդրեցի անկէ որ ինձի արտօնութիւն ասոյ Թիֆլիս երթալու կամար : Հեղձանքով մը ձիւժանչիբը ըսաւ թէ ինչու կամար ձգեմ որ երթամ :

Գլխովս պէտք է սեռնեմ ֆուզոցներսն անկիւնը մեր
 Գնորաւը, որպէսզի յերազ պողի: Օրհու կրնք աչգամ
 անոր քովը գտնի բայց իրեն անկիւնսնայու չկամարչ
 ձգիցայ, իս բարեկամներէն մէկը զըկեցի ազգական-
 ներէս մէկը ազատելու համար: Չառարխաներ է թէ՛
 շատ կը զարմանայ որ այլ տեսակ բաներ կը խնդրեն:
 Կ'աչէ որ մե՞զ ալ բանա զրկենք, ըսած է անոր մի
 գունչիւ: Ասկէ զամ բարեւորս թաթարներն ալ կը
 խօսէին թէ միջանչիւրն է ջարդերուն պատարխանա-
 ատն:

ՆԱԽ.— Դուն իմացա՞ր:

Մ.— Այո՛:

Խ.— Գու գիբուարուելէչ ետք քեզ փոխագրոյ
 կինը ի՞նչ ազգիչիք պատկանէր:

Մ.— Հայ էր:

Խ.— Ան ի՞նչպէս ազատեր է ջարդերէն:

Մ.— Ան ալ գողթական էք, լաթ լուացոյ էր
 եւ քաղաքը գտնած էր ջարդերէն անալ:

Վ.— Աւրին այդ կինը աչգլ" ազատմբ է:

Մ.— Այո՛:

Խ.— Առաջ ըսիր թէ Չաքուէն թիֆլիս գտնիւ,
 այնպէ՞ս է:

Մ.— Այո՛:

Խ.— Թիֆլիս ի՞նչ գործ ըրիր:

Մ.— Թիֆլիս շատ շինացի, Չաթուս գացի:

Վ.— Չաթուս գործի մը մեանարկեցի՞ր:

Մ.— Այո՛:

Խ.— Ի՞նչ գործի:

Մ.— Հոյ գեւորական մը կար, քանոր քով ճատր:

Խ.— Անունը ի՞նչ էր:

Մ.— Թարութիւն Խոյզուզեան:

Խ.— Չաթուս կը մտայիր, թէ ոչ կ'երթնայիր:

Մ.— Վրաստանի մէջ Երբին կը նամարդէի:

Խ.— Անդրուսոսդ լիովին կ'ապահովէի՞ր :

Մ.— Աստուծոյն :

Խ.— Մ'ըբ Պալիս եկար :

Մ.— Յունուարի մէջ :

Խ.— Ո՞ր տարին :

Մ.— 1921 թ. :

Խ.— Ինչո՞ւ Ռուսիայէն հեռացար :

Մ.— Որովհետեւ պաշտօնակները Հայաստանն ու վերստանը գրաւեցին :

Խ.— Միտքդ Պալիս հաստատուիլ էր :

Մ.— Ո՞չ :

Խ.— Ուրեմն ի՞նչ էր մտադրութիւնդ :

Մ.— Նպատակս էր Ամերիկա կամ Եւրոպայի մէջ
սը երթալ :

Խ.— Հոս ս'ըբ կը բնակէի՞ր :

Մ.— Բեռլ, Բանկայթի, Ալթաւն Պազալ, Ճէ-
տիտի, թիւ 102 :

Խ.— Որո՞ւն աւանն էր :

Մ.— Պ. Կարպիս Շահինեանին :

Խ.— Ի՞նչ կը վճարէիր տնօր :

Մ.— Երեսուն տկի ամսական :

Խ.— Ետպիտակութիւնդ ի՞նչպէս էր Պալիս գալէզ
ի վեր :

Մ.— Լաւ չեմք զոտ էր :

Խ.— Գիտե՞ս թէ ինչո՞ւ բանաստեղծուած էս եւ
այս գաստարանին մէջ կը գտնուիս :

Մ.— Ո՞չ :

Խ.— Չեքբակալուած օրդ կը լինե՞ս :

Մ.— Այո :

Խ.— Ո՞չ ամիսը եւ ս'ը օրը ըստուր չես յիշեր,
բայտ կը լինե՞ս որ օր մը քեզ ներբակալեցին :

Մ.— Այո՞ :

Խ.— Ո՞ր հասկցօք թէ քեզ ներբակալեր են :

Մ.— Երբ զիս կը ծնծէին աւ կը խաշտանդէին,
այն ասէն միայն հասկցայ:

Խ.— Ո՛ւր ծնծուած ըլլալդ կը յիշե՞ս:

Մ.— Չեմ գիտեր, զերջէն իննի ըսին:

ՆԱՅ.— Ո՛ւր ծնծած են քեզի եւ ո՞վ ծնծած է:

Մ.— Կալաթա Սէրայի Թրքահան բաշաը:

Խ.— Ո՞ւր տեղից զարկին:

Մ.— Ասէն կողմիս ալ:

Խ.— Ինչե՞զ զարկին:

Մ.— Գաւազանով, սաքով եւ ձեռքով:

Խ.— Ճիգանչիբը Պալսայ մէջ տեսա՞ն եր:

Մ.— Ո՛չ, չեմ տեսած:

Խ.— Բնաւ չե՞ս յիշեր, թէ լաւ չես յիշեր:

Մ.— Կը կարծեմ որ երեկոյ մը հանդիպած եմ

անոր:

Խ.— Ը-իր թէ կը կարծես որ տեսած ես իբր-
հուն մը Ճիգանչիբը, այդ պահէն ետք ի՞նչ պատաս-
հեցաւ. կը յիշե՞ս:

Մ.— Չեմ յիշեր:

Խ.— Վրադ գէնք կը կրէի՞ր:

Մ.— Այո՛, կը կրէի:

Խ.— Երբե՞ն ի վեր:

Մ.— Միշտ կը կրէի:

Խ.— Ի՞նչ պատճառով:

Մ.— Որովհետեւ այս երկրին մէջ ապստոխոս-
թիւն չկայ, եւ ամէն տեղ կազապաւա, սպաննութիւն
կայ:

Խ.— Խղճիդ վրայ սեւէ բնա սնի՞ր:

Մ.— Չունիմ:

Գ. Հս. Ծարսովեանի կողմէ պ. Միտք Թար-
լաքեանի կարցաքննութենէն ետք տեսանք վազուե-
ցաւ ժամը մէկին:

ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՏԱԽԱՋԻՆ
ԵՒ ՀԱՅՏԱՐ ԲԻՑԱԹ ՊԷՅԻ ԿՈՂՄԷ

Երէկ տասանը փակուեցաւ առաւուսն ժամը
10, 20 իս. Ընդհանուր դատախազ Քէֆթըն Քրիֆթըն
ափրաստանեալ պ. Թորլաքեանի ուղղեց հետեւեալ
հարցումները.

Գ.— Ի՞նչ հպատակ ես.

Մ.— Օսմանեան հպատակ.

Գ.— Ինչո՞ւ ուղեցիր ծառայել կոմաւորական
բանակին մէջ.

Մ.— 1917 ի վերջերքը.

Գ.— Այն տասնն ա՛ւր էիր.

Մ.— շՊաթուս.

Գ.— Աշխատեցա՞ր որպէսզի բանակին մէջ ժըա-

նես:

Մ.— Այո՛, բայց չյաջողեցայ, որովհետեւ հիւ
ւանդ էի:

Գ.— Բժշկական քննութենէ անցա՞ր:

Մ.— Այո՛, բայց մերժեցին զիս ընդունիլ:

Գ.— Վերջը Երեւանի հայկական բանակին մէջ
մտա՞ր:

Մ.— Այո՛, երկու ամիս մնացի, բայց յետոյ
գուրս հանեցին: Երկու ամիս զինուոր եղայ, բայց
բանակներուն մէջ մասնակէ առաջ գուրս հանեցին:

Գ.— Երկու ամիս ի՞նչ ըրիր:

Մ.— Ես մնացի մասնաւոր շէնքի մը մէջ ուր
ուրիշներ ալ կուգային բժշկական քննութենէ անց
նելու:

Գ. Քեզի կեա շատ հայեր կայի՞ն հան:

Մ.— Այո՛, մէկ կողմէն կը քննէին եւ յետոյ

Մ.— Երբ զիս կը ծեծէին ու կը խառնեցէին,
այն ասին միայն հասկցայ:

Խ.— Ո՛ր ծեծում ըլլալդ կը յիշե՞ս:

Մ.— Ձե՛մ գրտեր, զերջէն ինձի ըօին:

ՆԱԽ.— Ո՛ր ծեծած են քեզի եւ ո՞վ ծեծած է:

Մ.— Կալաթա Սէրայի թրքահան բանաջ:

Խ.— Ո՞ւրտեղիդ զարկին:

Մ.— Ասէն կողմիս ու:

Խ.— Ինչո՞վ զարկին:

Մ.— Գաւազանով, սաքով եւ ձեռքով:

Խ.— Զիվանչիբը Պօլսոյ մէջ տեսած եր:

Մ.— Ո՛չ, չեմ տեսած:

Խ.— Բնաւ չե՞ս յիշեր, թէ լաւ չես յիշեր:

Մ.— Կը կարծեմ որ երեկոյ ժը հանգիպած եմ

անոր:

Խ.— Ը-իբ թէ կը կարծես որ տեսած ես իբր-
հուն յը ձիվանչիբը, այդ պահէն ետք ի՞նչ պատա-
հեցաւ, կը յիշե՞ս:

Մ.— Ձե՛մ յիշեր:

Խ.— Վրաց զէնք կը կրէի՞ր:

Մ.— Այո՛, կը կրէի:

Խ.— Երբե՞ն ի վեր:

Մ.— Միշտ կը կրէի:

Խ.— Ի՞նչ պատահաւ:

Մ.— Որովհետեւ այս երկրին մէջ ապահովու-
թիւն չկայ, եւ ամէն տեղ կազոպուա, սպաննութիւն
կայ:

Խ.— Խզնիդ վրայ սեւէ բնա սենի՞ս:

Մ.— Ձուներմ:

Գ. ՀՏ. Խարազեանի կողմէ պ. Միսաք Թոր-
լտքեանի հարցաքննութեանէն ետք ասեանը չփոխու-
ցաւ ժամը մէկին:

ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՏԱՍԱԶԻՆ
ԵՒ ՀԱՅՏԱՐ ՐԻՖԱԹ ՊԷՅԻ ԿՈՂՄԷ

Երէկ տանանը փակուեցաւ աւառւան ժամը
10, 20րն. Ընդհանուր գառախազ Գէորգըն Գրիգորըն
աժբաստանեալ պ. Թորլաքեանի ուզգեց նետուեալ
հարցումները.

Դ.— Ի՞նչ կպտտակ ես.

Մ.— Օսմանեան կպտտակ.

Դ.— Ինչո՞ւ ուզեցիր ծառայել կամաւորական
բանակին մէջ.

Մ.— 1917ի վերջերը.

Դ.— Այն տանն ա՞ւր էիր.

Մ.— չՊաթուս.

Դ.— Աշխատեցա՞ր սրպէսպի բանակին մէջ ժըռ-
նեա :

Մ.— Այո՛, բայց չլաղազեցայ, սրովհետեւ հիւ
ւանդ էի:

Դ.— Բժշկական քննութենէ անցա՞ր:

Մ.— Այո՛, բայց մերժեցին զիս ընդունել:

Դ.— Վերջը Երևանի հայկական բանակին մէջ
մտա՞ր:

Մ.— Այո՛, Երկու ամիս Թաղի, բայց յետոյ
զուրս հանեցին: Երկու ամիս զինուոր եղայ, բայց
բանակներուն մէջ ժաննչէ տառջ զուրս հանեցին:

Դ.— Երկու ամիս ի՞նչ ըրիր:

Մ.— Ես Թաղի մասնաւոր շէնքի մը մեջ ուր
ուրիշներ ալ կուգային բժշկական քննութենէ անց-
նելու:

Դ. Գեղի նա շատ հայեր կային նոն:

Մ.— Այո՛, մէկ կողմէն կը քննէին եւ յետոյ

կը գրկէին:

Դ.— Այն ասին հայերու բանակը կը կուսէ՞ր
Թուրքերուն դէմ:

Մ.— Այո՛, հայերն էին որ կը պաշտպանէին
կողկասեան ճակատը:

Դ.— Դուն զիտե՞ս թէ կը կուսէին:

Մ.— Հաստատ չեմ յիշեր, բայց կարծեմ:

Դ.— Հայկական բանակը ո՞ւր կը կուսէր:

Մ.— Լու չեմ զիտեր:

Դ.— Ո՞ւր կը գրկուէին հայկական զինուորները:

Մ.— Սարիգամբըղի կողմերը:

Դ.— Մասնակցի՞ր թէ երբ Թուրքերուն կողմէ
քանուէիք կեանքդ պիտի վասնդուէր:

Մ.— Անշուշտ, ասանց կուսելու ալ միեւնոյն
արգիւնքին պիտի հասնէի:

Յի. Ի՞նչ եթէ կուսէիք ասելի նանք պիտի չըլլա՞ր:

Մ.— Ո՛չ, միեւնոյն հաշիւն է:

Դ.— Ջանացի՞ր որ Թուրքերուն դէմ կուսէիք:

Մ.— Այո՛, աշխատեցայ, սրպէսզի պաշտպանէի
հայրենիքս եւ ինքզինքս:

Դ.— Մասնակցի՞ր թէ եթէ քանուէիք պիտի գն-
դակահարէին:

Մ.— Այո՛, բայց ասանց ասոր ալ պիտի գըն-
դակահարէին:

Դ.— Երբ Տրուպիզանէն եեւացար քովդ երկու
հազար սկի կար, յետոյ կրկին քեզի դրամ գրկուեցա՞ւ:

Մ.— Ծամբայ չկար սրպէսզի դրամ ստանայիք:

Դ.— Բովիզ դրամը ո՞րքան բուեց:

Մ.— Որոշ չեմ յիշեր, մինչեւ չարծ դանելս
բուեց:

Դ.— Այսինքն մինչեւ 1919ը:

Մ.— Այո՛:

Դ.— Ուրեմն հինգ տարի բուեց:

Մ.— Ենայուզութեամբ կ'ապրէինք:

Դ.— Պաթուհի սէջ կեանքը սո՛ւզ էր:

Մ.— Ո՛չ, մեծան էր:

Դ.— Սենեակի օ՛րջան կը վնարէիր: |

Մ.— Ամսական 45 բուրլի:

Դ.— Այն ատեն բուրլին օ՛րջան կ'արժէր:

Մ.— Տասերկու շուկէս չըբուշ:

Դ.— Ճամբարչութեան հոտար շատ ետխք կ'ու-

ղէր:

Մ.— Ոչ, մեծան էր:

Դ.— Լեւոնբուն սէջ ինչո՞վ կը ճամբարդէիր:

Մ.— Կառքով, այն ատեն ամէն ինչ մեծան էր:

Դ.— Ուսեռտեղէնը ի՞նչպէս էր:

Մ.— Նոյնպէս մեծան:

Դ.— Ուսեռտեղէնի դիմերը աւելի՞ սուղ էին
խաղաղութեան ժամանակի գիներէն:

Մ.— Սկիզբները ասորերութիւն չունէր, հե-
տքէնտէ սուղացաւ:

Դ.— Երբ Պաքու ճամբարդեցիր սո՛ւզ էր:

Մ.— Պաքու ալ մեծան էր, այնտեղ քիչ Ֆեռ-
ցած եմ, հեռուարար շատ բան չեմ գիտեր:

Դ.— Պատած վայրերուդ մէջ ապրուստը սո՛ւզ էր:

Մ.— Առաջուան բազմամամբ սուղ էին:

Դ.— Երբ Տրապիզոնէն հեռացար կ'ալուածներդ
մը՞ն ձգեցիր:

Մ.— Հօրեղբորս:

Դ.— Սեասյ սեւէ լուր ասի՞ր թէ ինչ եղան:

Մ.— Ոչ, քիչ ժամանակ ետք լուր ասինք թէ
ամէնքն ալ ջարդուած են:

Դ.— Երբ Տրապիզոնէն հեռացաք ջարդի վա-
խեր կայի՞ն:

Մ.— Ամէն ատեն կար ջարդուելու վախը, 1895
— 1896ի ջարդերուն ականտտես եղած եմ: Եւ գիտէինք

որ թուրքերը յարմար առնեն երբ կը գտնեն եւ մեզ
կը շարքեն:

Դ.— Տրադիզանի մէջ ուրիշ սեւէ գիւզ բնու-
կած էք:

Մ.— Ո՛հ:

Դ.— 1895ին շարքե՞րն էին պատահաւ Տրադի-
զանէն անք հետանալուն:

Մ.— Արդէն ուրիշ տեղերէ լուր հուզար շար-
քերու մասին:

Դ.— Երբ Պաքու հասաք հիւանդ էիք. շար-
քերէն առջ քաղաքին մէջ պատեցա՞ք:

Մ.— Այ, որովհետեւ հիւանդ էի, երբեմն դը-
րան մօտերը գուրս կ'ելլէի եւ յետոյ կը վերադառնայի:

Դ.— Այն ատեն լսեցի՞ր որ թրքական բանա-
կը կը յուսալանար:

Մ.— Այ՛մ, ամէն օր թնդանօթաձգութիւններ
կը լսէի:

Դ.— Ըսիր թէ զէնքի ձայներ լսեցիր եւ փո-
ղոց ելար, ինչո՞ւ:

Մ.— Դուրս ելայ որպէսզի հասնեմ թէ ի՞նչ
կայ, ի՞նչ են այդ ձայները:

Դ.— Երբ զէնքի ձայն լսեցիր, զտանգաւօր
չզգացի՞ր:

Մ.— Միեւնոյնն էր, գուրս ելած էի կամ ոչ,
բայց հասաքքութիւնս չկրցայ զսպել:

Դ.— Մի՞նչեւ սուր դացիր, երբ զուրս ելար:

Մ.— Դուռը ելայ մինչեւ անկիւնը:

Դ.— Ո՞րքան հեռու էր տունէն:

Մ.— Շատ շատ ըլլայ հինգ տասը քայլ սչ աւելի:

Դ.— Երբ զուրս ելար հրոսախուճներ տեսա՞ր
որոնք զէպի քեզ կուգային:

Մ.— Ամէն հազմէ կուգային:

Գ.— Անժիջապէս սր առնէն ելար այն ասե՞ն
տեսար:

Ո.— Ոչ, քանի՜ յը քայլ ասննչէ եաց:

Գ.— Երբ դուրս ելար տես՞ր զք ուրիշ խում-
բեր ալ զէպի ծնզ կուգային:

Մ.— Ոչ, չեմ յիշեր:

Գ.— Ձէնքի ձայները ձեր փողոցե՞ն թէ ուրիշ
տեղերէ ալ կուգային:

Մ.— Ամէն կողմէ:

Գ.— Այդ խումբը տեղե՞ յը կը դառնար: Ո՞ւր-
կէ կուգար:

Մ.— Չեմ գիտեր:

Գ.— Երբ առնէն դուրս ելար զէ՞ն ասնէի՞ր
վրայ:

Մ.— Ոչ:

Գ.— Տեսնը զէնք ասնէի՞ք:

Մ.— Ոչ:

Գ.— Ի՞նչ խումբեր էին:

Մ.— Թուրք թաթարական խումբեր:

Գ.— Ի՞նչպէս կրցար հանչնալ:

Մ.— Դէ՛մ ցերեմ:

Գ.— Մե՞տ էին թէ հետու:

Մ.— Դե՛մ քերը կրնայի հանչնալ:

Մ.— Ո՞րքան հետու էին:

Մ.— Եստ շատ հարիւր քայլ:

Գ.— Ո՞ր տեղէն վերաւորուեցար:

Մ.— Ես անժիջապէս չհասկցայ թէ սր տեղէն
վերաւորուեցայ, սրովնեան տեղիտակից դարձած էի:

Գ.— Ո՞րքան տեղիտակից վիճակի մէջ մնացիր:

Մ.— Ես այնքան կը յիշեմ սր աշխատանցայ ին-
քզի՞նքս առն նհանը: Ուրիշ բան չեմ յիշեր:

Գ.— Փողոցին մէջ չմնացի՞ր:

Մ.— Այ՛ն, քաղաքացեաց եւ ասն ինկայ:

Դ.— Քու զբազ՛իզ Կրօնէր՞ն:

Մ.— Անընդնաս կը կրօնէր՞ն, բայց չէր գիտեր որու զբայ:

Ք.— Սրբ, հրճանկները ասն եկան քեզի ոչինչ լերի՞ն:

Մ.— Ես գրեթէ ուշաթափ էի եւ շատ քիչ կը լիշեմ հասարակածներէն:

Դ.— Կրնա՞ս ըսել թէ փոզոցի՞ն թէլ Վերաւորանցար թէ ասնը:

Մ.— Գրեմք որ փոզոցին թէլ Վերաւորանցայ, բայց չեմ գիտեր թէ ասն թէլ ալ Վերաւորանցայ, որովհետեւ գիտակցութիւնս կործնուցած էի:

Դ.— Եթէ աջ թեւէդ Վերաւորանած ըլլայիր քոյրե՛ր՝ կրնայիր շարժիլ:

Մ.— Ձեմ գիտեր:

Դ.— Ըսիր որ հայ կեանք ճշ՛կողմէն ուրիշ ասն ճշ փոխադրանցար, այն ասնն հրոսափութիւնք եկա՞ն լիք նոր ասնը քանի որ շարդերը կը շարունակուէին:

Մ.— Ձեմ գիտեր, չեմ լիշեր թէ տիկիներէն զատ ո՞՞՞՞՞՞՞՞՞ կը խնամէր, երբեմն հետը բժիշկ կը բերէր:

Դ.— Տիկիներ լուսացարարուէի չէ՞ր:

Մ.— Այո՛:

Դ.— Ուրեմն թէ քեզ կը խնամէր եւ թէ լուսաց հ՛ընէր:

Մ.— Այ՛ն, շարդերէն սասն էր որ լուսացարարուէի էր:

Դ.— Ջարդի ժառանգի զուսցի գնա՞ց:

Մ.— Ձեմ գիտեր: Ջարդի՞քս ըստենէն բան ճշ չեմ չիշեր:

Դ.— Ապա ինչո՞ւ ըսիր թէ կրբ լուսաց հ՛ընէր Ջարդերէն փախաւ:

ՆԱԿ.— Այ՛ն, այդպէս չըսու, այլ շարդերէն ո.

զստած էր որովհետև քաղաք լուսացի դասած էր:

Դ.— Բժիշկին բերած թուղթը անսո՞ք, երբ
Ֆիւանդ էիր, առկը սասրազրութիւն կա՞ր:

Մ.— Ես թուղթը չկորցացի, բայց բժիշկը ին-
ծի ըսաւ պարունակութիւնը:

Դ.— Ի՞նչպէս յիս սոսցեր ալք անունները:

Մ.— Միշնու կեանքի՞ զերջը չլիտի ճոսնամ:

Դ.— Երբեք լսած ես այդ անունները շարգե-
րէն առաջ:

Մ.— Այո՛, լսած էի որ ձիվանչիք ներքին գոր-
ծերու նախարար էր:

Դ.— Ո՞վ խօսած էր այդ սասին հայե՞ք էին
թէ թուղթեր:

Մ.— Մեզի եկողները հայեր էին:

Դ.— Անցադիրները առնելու դասիր, առկէ ա-
ռաջ կը նանչնալի՞ք ձիվանչիքը:

Մ.— Այո:

Դ.— Ի՞նչպէս նանչցար:

Մ.— Բայց հոն եկողները ըսին թէ անա եկաւ:
Ուրիշներ ալ դասին անցողի համար գիմուս ըրին:

Դ.— ձիվանչիք ի՞նչպէս եկաւ իր պաշտօնատեղին:

Մ.— Ինքնաշարժով:

Դ.— Կ'ուզեմ գիտնալ ի՞նչպէս հասկցար որ ե-
կողներէն որն էր ձիվանչիքը:

Մ.— Ժանչցողներ կային անոնք ցոյց առին:

Դ.— Դուն գէպի ինքնաշարժը դասիր:

Մ.— Ոչ, երբ իջաւ ժողովարարը նամբայ առաւ:

Դ.— Այն առնն զբազ զէնք ունէի՞ք:

Մ.— Ո՛չ:

Դ.— Ըսիր որ ուրիշ հայ մը խօսեցաւ ձիվան-
չիքի հետ սրդէպի իր ազգակիցները, առնպէ՛, գուն
ներկա՞: Էիր եւ ի՞նչ լեզուով խօսեցաւ լսեցի՞ք:

Մ.— Այո՛:

Դ.— Ըստ թէ թաթարներ հային որ հ'ըսէին
թէ՛ եթէ ձիվանչիք չըլլաք, հայեցն ու թաթարները
յաւ պիտի ապրէին. կրնա՞ն անուկները առ ի առանց:

Մ.— Ձեզ յիշէր, Ես երբ անցազրի համար
Քամար կ'երթայի, այն ատեն կը հանգիպէի եւ կը
խօսէի այդ թաթարներուն հետ:

Դ.— Այն ժամանակ ս'ըջան գրամ անէիր:

Մ.— Շատ քիչ:

Դ.— Կրնա՞ն ըսել թէ ս'ըջան:

Մ.— Հայ կի՛նը տուաւ ինձի ցանի մը հարիւր
խուրի. անցազիր հանկու համար:

Մ.— 200 խուրիով թիֆլիս կրնայի՞ր մնալ:

Դ.— Ասկէց զառ այդ արկի՛նը երեք շաբա սո-
կի ալ տուաւ ինձի:

Դ.— Կը հասկնա՞ն թէ ինչ կը նշանակէ պա-
շարման վրե՛ակ:

Ամբաստանեալը կը յայտնէ եւ չի հասկնար նա-
խագահին հարբուսի՛ն իմաստը եւ չ'ըզոյ՛ղին անկապ
խօսքերով կը պատասխանէ:

ՆԱԿ.— Ուրեմն չի գիտեր:

Դ.— Երբ գործի սկստք գրամական վրե՛ակը
ի՞նչպէս էր:

Մ.— Հաւ էր:

Դ.— Առողջական վրե՛ակը ի՞նչպէս էր:

Մ.— Այն ատեն գարմանուէր էի:

Դ.— Գործի միջիւ ե՞րբ շարունակեցիք:

Մ.— Մինչեւ 1918:

Դ.— Ո՞րքան ատեն:

Մ.— Կարենի եօթը ս.թը մին մը տակեց:

Դ.— Գործի ատեն երբեք ստրկեցա՞ք:

Մ.— Ձեզ յիշէր:

Դ.— Երբ զանաակածին գրամը փոխանցեցիք
երբեք ստրկեցա՞ք:

Մ.— Ձեռ յիշեր:

Դ.— Մարտիու հեռուանքով երբեք գրամ կօր-
աշնցուցի՞ր:

Մ.— Ես արդէն քովս շատ գրամ չէի պահեր,
գրամը կը հղէի գործին տիրոջ քով:

Դ.— Դու գործդ ի՞նչ էր վաճառակտանին քով:

Մ.— Դրամ կուտար զօր կը ասէի Ստեփան
Թիֆլիս իր գործի ընկերներուն:

Դ.— Դրամակամ փոխադրու. ֆիւններու ըն-
թացքին երբեք ստեղծու՞ր:

Մ.— Ձեռ գիտեր. միայն այնքանը գիտես որ
վեց եօթ ասիս ետք գործս շարունակել շուտին, չեմ
գիտեր թէ պատահուչ ի՞նչ էր:

Դ.— Վեց եօթը ասիս աշխատելու ընթացքիդ
ստեղծ ես:

Մ.— Ուրիշներ ըսին որ ինկամ եմ ես չեմ յիշեր:

Դ.— Պալիս եկօր 1921 Յունուարին, երբ մը-
տադիր էիք Պալիսէն մեկնել:

Մ.— Մտադիր էի անսիջարէս անցնիլ Եւրոպա-
ստեղծան:

Դ.— Այդ նպատակով սեւէ աշխատանք թափե-
ցի՞ր:

Մ.— Ես Պալիս հանդիպեցայ իմ հին վաճառա-
կանին, որ խոստացաւ զիս կրկին գործի շննել, մա-
մանակս սղասողական վիճակի մէջ անցուցի:

Դ.— Վեց ասիս այդ յայտով անցուցիք:

Մ.— Այո՛, այդ պատահաով ալ Ամերիկա մեկ-
նելու ձեռնարկ չըրի:

Դ.— Վաճառակամը ե՞րբ հանդիպեցաւ քեզի՞ս

Մ.— Կաւ չեմ յիշեր յունուարին թէ փետրուարին:

Դ.— Մըր սեսար վաճառակամը:

Մ.— Ի՞մ Պալիս գալուս տաղին կամ երկրորդ
տաղուն:

Դ.— Ամենքից աճեկնելու համար շողենաւարին
 անահալափրաններուն ցացի՞ր:

Մ.— Նա կարճ ժամանակի համար աշտեղ պի-
 տի մնայի:

Դ. վաճառականին երկրորդ անգամ հանդիպեցա՞ր:

Մ.— Այո՛, մէկ անգամ եկաւ, չեմ գիտեր որ
 ամառն եւ ինձի ըսաւ թէ գործը բաւական կարգի
 գրած եմ: Թուականը չեմ յիշեր:

Դ.— Ինչո՞ւ Ռուսմանիս չցացի՞ր:

Մ.— Գործը գեա հանձնաւոր չէր այնքան, ը-
 սաւ որ Ռուսմանիսին նամակով կը կանչեմ քեզ:

Դ.— Յետա՞ր նամակ մտի՞ր:

Մ.— Անկէ ետք այս փորձանքը եկաւ գլխուս
 եւ չկրցայ: Ձեռ գիտեր ի՞նչ եղաւ:

Դ.— Բայց մինչեւ այդ երկու ամիս միջոց
 կար: Երբեք չտեսա՞ր:

Մ.— Ո՛չ:

Դ.— Մինչեւ լիբիլը նամակ կ'ապառէի՞ր:

Մ.— Ո՛չ:

Դ.— Պալտոյ մէջ երբեք գործով զբաղեցա՞ր:

Մ.— Ո՛չ:

Դ.— Դրամ սենի՞ս:

Մ.— Այո՛, վաճառականին քով եղած ժամ-

նակս չտակցայ:

Դ.— Ատրճանածդ ս՞ուր գնեցի՞ր:

Մ.— Երբ Գաջուէն վերադառնայ այն ատեն
 գնեցի:

Դ.— Ատրճանակին նեա փամփուշտ կա՞ր:

Մ.— Այո՛:

Դ.— Ձեռքը լիցո՞ւն կը պաշտէի՞ր:

Մ.— Այո՛:

Դ.— Պալտոյ մէջ միշտ գէնք կը կրէի՞ր:

Մ.— Այո՛:

Դ.— Գրեցի՞ր որ արդեւած է զէնք կրելու:

Մ.— Այո՛:

Դ.— Ինչո՞ւ կը կրէիք ուրեմն.

Մ.— Որովհետեւ անպակով կը դառնի:

Դ.— Երբեք չհարկեցա՞ր թէ հիւանդ ես եւ կըր-
կաս փողօցին մէջ իյնալ եւ զէնքը քեզի քննակար
կ'ըլլայ:

Մ.— Սյգ յասին չհարկեցայ:

Դ.— Ի՞նչպէս ժամանակ անցուցիր Պալսոյ մէջ.

Մ.— Ընդհանրապէս աստուծոյն երբ ուշ կ'իւլէի,
չէսայ շատ կը սիրէի քաղել:

Դ.— Մասնաւոր փազոցները շատ կը պատէի՞ր.

Մ.— Ընդհանրապէս թերա կը մնայի:

Դ.— Գրեցի՞ր շատ կը պատէի՞ր.

Մ.— Այո՛, փազոցներուն մէջ:

Դ.— Շատ ուշ կը մնայի՞ր.

Մ.— Երբեմն:

Դ.— Գործըրասուն կ'երթայի՞ր.

Մ.— Շատ քիչ:

Դ.— Փըթի Շանի պարտեզը կ'երթայի՞ր.

Մ.— Ոչ, ընդհանրապէս թաքտի կ'երթայի:

Դ.— Երբեք յե՞ս դացած Քըթի Շան.

Մ.— Չեմ գիտեր թէ Քըթի Շան դացե՞ր ես:

Դ.— Պաքուի շարդերէն ետք երբ ծնողքը ըս-
պաննուեցաւ, ձիվանչիքի դէմ սխ ունէի՞ր.

Մ.— Մասնաւոր սխ մը չունէի, թեւ հաճող.
ուած էի որ չէշ ժարդ էր: Բայց կ'ուզէի որ իր զէ-
չութիւնը Աստուած պատէր:

Դ.— Երբ Պաքու հանգիպեցար ձիվանչիքի քե-
զի տակութիւն մը ընկերչնչե՞ց.

Մ.— Այն խօսքերը որ ըսու հայուն, ինծի շա-
փազանց ցու պատճառեցին:

Դ.— Զիվանչիքը շարդերու պատասխանատու:

կը նկատե՞ր:

Մ.— Այո՛:

Գ.— Ըսել է սեւէ ստեղծութիւն շնոր մէջդ երբ զինքը տեսար:

Մ.— Ամէն ինչ Աստուծոյ յանձնած էի:

Դ.— Անցեալ որ տնգամ մը ըսիր թէ ձիվան- շքը Գոլտոյ մէջ տեսայ, տնգամ մըն ալ չտեսայ, հի- սա ի՞նչ կ'ըսես:

Մ.— Ես ըսի որ երազի պէս կը լինէմ: Ձեռ գի- տեր իրականութիւն էր թէ երազ: բայց պատահան ուլ այն էր որ երբ զինքը տեսայ, անսխալպէս հայրս եւ երախտներս միաքս ինկան, երազիս մէջ էր կար- ծեա, լսեցի հորս ազաղակները, թէ երախտները մի սպաննէք: Տեսայ որ ձիվանչիբ կ'ուզէր յարևակիլ ին- ծի եւ սպաննել եւ ես գիտեցի ինքնազաշտպանու- թեան:

Դ.— Երբ այդ երազը տեսար զբաւ զենք կա՞ր:

Մ.— Ձեռ յիշե՛ր:

Ընդհանուր դատախազը երբ իր հարցումները զերջացուց, պ. Խարսզեան կրկին քանի մը հարցումն անք ուզգիւն տառջ, պ. Միստք քիչ մը հանգիստ եւ ջուր խնդրեց: Հինգ վայրկեան դադարէ ետք պ. Հմ. Խարսզեան սկսաւ իր հարցումներուն:

Ե.— Գաթուսէն 921 յունուարին երբ Գոլթո ե- կար, երբեք Տրապիզոնի հարստութեանդ մասին խոր նեցո՞ր:

Մ.— Այո՛, սրբօրէն եւ Տրապիզոնի մէջ կաշ- քանները յափշտակուած էին թուրքերուն կողմէ:

Ե.— Ուրիմն այս երկրէն նեռանայէդ աստղ ինչքերուդ սրբիւն մասնագութիւնը քեզ զբաղեցնուց պակ մը:

Մ.— Այո՛:

Գ.— Ո՞վ էր այն վաճառականը որուն ջով մը-
ամս էիր:

Մ.— Խաչքրուսով:

Խ.— Տունը կ'երթայի՞ր ընտանիքին այսելու-
թիւն առաւ. համար:

Մ.— Ետրաթը երկու անգամ եւ իր կնոջ մի-
ջոցով կը անգնէանայի դարձին ժամին:

Խ.— Այդ վաճառականին վրայ պահանջ ունէի՞ք:

Մ.— Այո՛:

Խ.— Ըսէ՞ք թէ ս'ըջան պահանջ ունիք:

Մ.— Երես հազար սոկի:

Խ.— Այդ գրամը ամսականներու հաշիւէ՞ն մը-
նացած է թէ շտաբամբիւն:

Մ.— Ետնորոտիւն: Այդ վաճառականը Մոս-
կուայի եւ Պաթուկի ամենամեծ վաճառականներէն է:

Խ.— Այդ վաճառականը Ռուսաստան, մէջ մեծ
հոգ մը դնէ՞ց:

Մ.— Այո՛, ասէնէն արժէքաւոր անզը դնած է:

Խ.— Ընդհանուր գոտարազը եւ ես երբ հար-
ցածննդիք խի՞ք որ համարուի զայսուցած էք թէ
ձիվանչիք ջարդերուն պատասխանատուն է: Արդեօք
ս'ըրք կտատրեալ հասցում զայսուցիք. այն ասին
երբ ոտքթոր Զ. շարեան թուղձը ցոյց առաւ թէ,
երբ հայ մը ազգականներուն ժամին գիճում կ'ընէր եւ
ձիվանչիք կը պատասխանէր սպասուլից կերպով:

Մ.— Երբ ձիվանչիքի բերէն այդ խոսքերը լսեցի:

Գ. Խարսկմանի շարցումներէն հաջ. պ. Միջոցի
ուզոց նեանուալ հարցումը. —

Միջ.— Այս պատահարէն հաջ կը լին' թէ որ
համբով զայիք ստարկանատուն:

Մ.— Ձեմ լին'ը:

Ետայ պ. Միջոցի խոսքը նախադասին ուզելով

ըսու.

Այս կրնար հրեւեակայնի բն ինչ վիճակի մէջ
էր երբ զինք ստիկանաւանս կը աւանդին: Եւ այ-
սակամար անկէ կ'անցնէի եւ տեսայ ճրկու յոսկիսն-
նոր գտուարութեամբ կրնային զսպել ամբաստանեա-
լը: որ ինչքերովէ ելած էր:

Նախագահը խօսքը աւուր թաւրք փոստար-
նին պայմանաւ որ միայն հարգում ուղղէ:

Հայտար Ռիֆաթ պէի հարցումները:

Հ.— Ըսիք որ հայկական հպատակ էք: Մեր
եզմ էք հայկական հպատակ:

ՆԱԽ.— Այդպէս բան չէ ըսած, այլ սովորեալ
հպատակ եմ եւ հայ եմ:

Հ.— Հայկական անկախութեան խնդրով ըս-
կիզդէն քվեր շահագրգռուած էք:

ՆԱԽ.— Դեր պիզդէն իսկ ձեր հարցումները
խնդրին տես կապ չունին:

Հ.— Գտեքազմէն առաջ սերի սեւէ տեղ գա-
ցած էք:

Մ.— Ո՛չ:

Հ.— Քանի՞ տարեկան էիք երբ Շահայէն Տը-
բապիզան կ'երթայիք կ'ուզայիք:

Մ.— Ձեռ յիշեր:

Հ.— Մտաւորապէս:

Մ.— Ձեռ գիտեր:

Հ.— Ըսիք որ 1895ի շարգերուն սկանառես
էք էզեր: մինչդեռ զուր 25—26 տարեկան էք:

ՆԱԽ.— Ըսու որ 32 տարեկան է:

Հ.— Հիմն մրջան զբոս սւնիս:

Մ.— 2 հազար սպի իմ վանտականիս մօտ է:

Հ.— Տրապիզանի ձեր ամբողջ հարաւութիւնը
մ'ըջան կ'որժէ:

ՆԱԽ.— Կառավարութիւնը չբուս է:

Հ.— Այդ հարաւութեամբ ինչ եկամուտ կ'ու-
նենայիք:

Մ.— Ածիսաղը կ'արժէր 40 — 50 հազար ոսկի:

Հ.— Թղթադրո՞մ:

Մ.— Ոսկի:

Հ.— Ըսի՞ք որ Թուրքերը կողոպտած են ներ
հարսաւթիւնը, լսած չե՞ք որ ամէն տեղ էսժայը մե-
թուրքն քովսիսիսներ կազմուեցան եւ հայերուն դը-
րամը ու զուգեղը պաշտպանելով կը վերադարձնեն:

Մ.— Ոչ լսած եմ, ոչ ալ գիտեմ:

ՆԱԽ.— Ձեր հարսաւթի՞ւնն էր թէ սւրիչէ
վարձած էիք:

Մ.— Մեր հարսաւթիւնն էր եւ գործաւորներ
կը վարձէինք:

Հ.— Գորսոցը հայերէ՞ն լեզուով գտա կ'տանէիք:

Մ.— Ի հարկէ հայերէն:

Հ.— Ձեզի երբեք արգիլուա՞ծ է հայերէն սորվիլ:

Մ.— Ոչ, չեմ յիշեր, բայց 1895ի շարքերուն
գորսոցը քոցունցո՞ր:

Հ.— Ձեր ընտանեկան պատիւը երբեք ազար-
տուա՞ծ է Թուրքիոյ մէջ:

Մ.— Ոչ:

Հ.— Բնիկ Թուրքիացի՞ էք:

Մ.— Այո՛, Տրապիզոնցի ենք:

Հ.— Այս հարսաւթիւնը Թուրքիոյ մէջ շահած
էք:

Մ.— Ձեմ գիտեր թէ ինչպէս աշխատեր մէջ-
տեղ բերեր են իմ նախնիքներս:

Հ.— Առաջին նիստին ասբուճակ մը կտր, աշ-
տիկա քո՞ւկդ էր:

Մ.— Կը նմանէր:

Հ.— Հիմա կուան կեցած տեղդ (Գրուզըր Օթէլ)
դէնքը քննեցի՞ր, տեսա՞ր:

Մ.— Ձեմ գիտեր:

Հ.— Հաջող մայրդ կը յարգե՞ս:

Մ.— Մնազօք յարդազ արդ չէ:

Հ.— Հարդ զէնք կը կրէ՞ր:

Մ.— Մեր կողմերը զէնք կրելը քաղաքացիքն է:

Հ.— Երբ զէնք կը կրէիր, ժարդիկ եզման ար ծեղ

ձուլացնեն հրամարտութեանը պատճառով:

Մ.— Ձեռ յիշեր այդպէս մէկը որ ինծի իրաւ
տար:

Հ.— Ձեր տարճանակը շատ մեծ էր, ի՞նչպէս
կրտօք Գլխո քաղաքի:

Մ.— Հրատ կը չրէի:

Հ.— Երբեք զարծածա՞ն էս:

Մ.— Անտքի վարճութիւնները ըրած եմ:

Հ.— Ո՞ւրտակ:

Մ.— Գարուար մէջ:

Հ.— Բարձր փամփուշտ գնած էք:

Մ.— Տասնչորսը քսան հատ:

Հ.— Հոս քանի՞ փամփուշտ բերիք:

Մ.— 16—18 հատ բերի:

ՆԱԽ.— Աւրիչ փամփուշտ գնեցի՞ր, որպէս զի
փորձ ընես:

Մ.— Ես չեանելու փորձ չըրի, այլ մեռքի վար-
ժութիւններ:

Հ.— Իբրեւ ստիկան կամ ստիկան զինուոր
եզման էք:

ՆԱԽ.— Այդ հարցումը ինչպիսի կեա կապ չունի:

Հ.— Ոչ միայն զինուորներու ընտանրաները
ազատ էին տեղահանութիւններէ այլեւ փոստից ազատ-
փանները, այլեւս ի՞նչ վախ ունէիք:

Մ.— Արուարները իրենք շարդունցեմ, ո՞ւր
մնաց անոնց ընտանրաները եւ յետոյ ազգայանները:

Հ.— Դուք դուրսը եզման էք, ինչէ՞ն զիտէք:
Կրգու՞մ ըրիք որ մեր լսածը չպիտի ըսէ՞նք այլ զիտ-
քածը:

ՆԱԽ.— (ծիծաղելով) արդէն հարցումն ալ չեմ արձանագրած.

Հ.— Չմտածեցի՞ք թէ երբ կ'աժաւոր ըլլա՞ք ձեր ծնողքը պիտի զբոսէր պաշտպան ձեռքէ մը.

Մ.— Ես կ'ուզէի երթալ, հիւանդ ըլլալով հանդերձ.

Հ.— Երևանի մէջ 80—40.000 թաթարներ շար գտնեցան, այդ սասին լուր ունի՞ք.

Մ.— Երբ ես հոն էի արդէս բան մը տեղի չունեցաւ.

Հ.— Ելեանէն զբոսած թաթարները Շատախի թաթարները չլորդեցի՞ն.

ՆԱԽ.— Շատախ չէ եզմ, արդէսզի պատասխանէ.

Հ.— Հոնք որ հայերը ինքնապաշտպանութեան համար կը հաւելին թուրքերուն գէժ. Վան, Պրժլիս եւ Մուշ մասն, ա՞յդ ալ ինքնապաշտպանութեան համար էր.

ՆԱԽ.— Որովհետեւ երկու ամբո մնացած է Երևան, Պրժլիս եւ Վան չէ գացած, ևետեւորար չի կրնար պատասխանել. պատերազմական վիճակի մէջ կրնան յոռաջ ալ երթալ, նահանջել ալ:

Հ.— Ինչո՞ւ թուրքերը կ'ուզէին ձեզ սպաննել, մինչդեռ Պաքուի եղբոկոպտը ուզլ մնաց:

ՆԱԽ.— Ինչո՞ւ թուրքերը ձեզ կ'ըսպաննէին:

Մ.— Միեւնի ես չեմ որ կը վտնայի. այլ բոլոր հայերն ալ այդ սպանալիքին տակ էին:

Հ.— Պատերազմի սկիզբներէ թելագրութեան մէջ վրայ գացիք Պաքուս թէ տնտեսականութեան հետեւանցով. կուտակցութիւն մը թելագրեց ձեզի:

Մ.— Կուտակցութիւններու հետ կոպ չունիմ, այլ կեանքիս տպահովութեան համար:

Հ.— Զեր կեանքը տպահովելու համար կ'ուզէիք

չէզո՞ք տեղ ժը անցնիլ թէ Քուրթիս զէ՛մ պատե-
րազանց վայր ժը:

Մ.— Այնպէս տեղ ժը սւր վասնդ շըլլար:

Հ.— ՍԻՅԻ սեպտեմբերի սկիզբները թրքահան
երկու վաշանը Պաքուի մէջ շարգուած են, այս մա-
սին լուր սենի՞ք:

Մ.— Կսիւներ կ'ըլլային, բայց այդ խնդրէն
լուր չունիմ:

Հ.— Պաքուի մէջ կայրը կինդ կազար թա-
թարներ շարգած են:

ՆԱԽ.— Իր տեսածներուն մասին միայն կար-
ցու՛մ ուզդեցէք:

Հ.— Ջարդը ե՞րբ սկսու:

Մ.— Սեպտեմբեր 17ի գիշերը կարծես:

Հ.— Երբ թաթարները տարհակեցան անր վրայ,
անգի՛ կես սարիչն ալ կա՞ր:

Մ.— Ոչ, մինակ էի:

Հ.— Հրստակները ե՞րբ եկան:

Մ.— Յորեկ տանն:

Հ.— Անդ վերաւորոյ կրստակը չէ՞ ցնւած թէ
սպաննուած էք թէ ոչ:

Մ.— Դեռ կրստակները չէին եկած, ես աուն
փախայ:

ՆԱԽ.— Այդ միտնայն կրստախա՛ւմքն եր սր վի-
ւորեց ու յետոյ աուն եկաւ:

Մ.— Ձե՛մ յիշեր:

Հ.— Երէկի՛ վկայութեան մէջ ըսիք որ դուք
անգի՛ աուն գացած էք, մինչդեռ այսօր բո՛ւք որ կին
սը եկաւ եւ զիս աուն տարաւ:

ՆԱԽ.— Այդպէս չէ ցած:

Հ.— Երբ կէնը եկաւ անդ առնելու աունին գի-
ակները տարուած էին արդէն:

Մ.— Երբ ես ինքզինքիս եկայ, շուրջս մարդ

չտեսայ:

Հ.— Բնական է կառավարութիւնը հաւատարմութեամբ: Զեզ տեսած են եւ ոչ զատ ըլլալով չեն զգած:

ՆԱԽ.— Ըստ որ ոչ սք չէ տեսած իր շարժը:

Հ.— Բայց քանի որ ինքը ոչ Զայեր է հեռաւոր կառավարութիւնը չէ շարժող ու խաժանը:

ՆԱԽ.— (Հայասր Բիֆթ պէյի ուղղելով խոսքը).— Ինչպէս կրնաք ըսել թէ կառավարութիւնն է հաւատարմ կամ ուրիշը, երբ գուք ձեր աչքերով չէք տեսեր:

Հ.— Երբեք ձեր ընտանիքը փնտնեցի՞ք:

Մ.— Այո՞, շատ փնտնեցի բայց չգտայ: Յետոյ եկեղեցին պատարագ ընել տուի:

Հ.— Բժիշկը կուգար ձեզ դարձանել, հասկցա՞ք թէ ուրիշ փրութեամբ էք:

Մ.— Անշուշտ վերջը հասկցայ:

Հ.— Որո՞ւ հետ առաջնորդարան գացիք:

Մ.— Ձեռ յիշեր, բայց շատ հայեր հեն կ'երթային:

Հ.— Բաւելով գացիք:

Մ.— Այո՞:

Հ.— Առաջնորդարանը ինչպէս գտաք, երբ առաջընէ պահած էիք եւ քաղաքին մէջ պատած չէիք:

Մ.— Հարցնելով գտայ:

Հ.— Ինչո՞ւ եղիսկոպոսը ոչ մնաց եւ այս խեղճերը ողաննուեցան:

ՆԱԽ.— Այդպէս հարցում մի ուղղէք:

Հ.— (Նախագահին) որպէսզի գուք գնահատէք այս պարագան:

ՆԱԽ.— Այդ ձեր գիտնալիք բանը չէ:

Հ.— Եղիսկոպոսը հիւպատոսով է որ անցազիր գտաայ:

Մ.— Միայն զկայանիք հուսար :

Հ.— Տօթթոր Զաքարեանի ձեզի ցոյց աւանդ
թուղթին պատենելը արդեօք թերթերուն մէջ հրատա-
րահուած է :

Մ.— Ես միայն այդ թուղթը տեսայ :

Հ.— Վառած էք որ ներքին գործերու ջախա-
րարը տեսած էք անց-զրի սենեակին մէջ :

Մ.— Անշուշտ :

Հ.— Առաջին անգամն է որ Պալիս հուզած :

Մ.— Այո՛ :

Հ.— Միտտին ընկերներ ունէի՞ք :

Մ.— Ոչ :

Հ.— Քանի՞ սոկի ունէիք :

Մ.— Շուրջ 4—500 սոկի :

Հ.— Ո՛ւր կը հաշէիք :

Մ.— Կէտորները սոզիին անգին կը հաշէի :

Հ.— Կրնա՞ք լսել հաշարաններէն մէկուն աս-

նունը :

Մ.— Ոչ :

Հ.— Իրիկունները ո՛ւր կը հաշէիք :

Մ.— Տունը :

Հ.— Ամբողջ 30 սոկի կը վճարէիք :

Մ.— Այո՛ :

Հ.— Առաջին անգամ արո՛ւ ասին գտցիք :

Մ.— Շահինեաններու :

Նախուս թ՛օջղէս Շահինեաններու ասունը գը-
տած :

Մ.— Հասցեն ունէի, Շահինեանի կնոջ եզրայ-
րը աւանճ էր :

Հ.— Գիշերները երբեմն կը խ՛նէք ը՛իք, ո՛ւր
կը խ՛մէիք :

Նախ.— Ինձը չըսու ալ ո՞ր Կարպիտի կինը :

Հ.— Թաքսի՛ի պարտեղը շոտ Կ՛երթայի՞ք :

Մ.— Երբ օգերը լաւ ըլլային կ'երթային:

Հ.— Պոլին անք գալեն ետք տեղէ մը գրած
տարձ.

Մ.— Իմ վահառականէս:

Հ.— Անցադիր ունի՞ք:

Մ.— Այո՛, բայց չեմ գիտեր ի՞նչ եղաւ:

Հ.— Ոտարկանութեան մէջ արևածագուեցա՞ք:

Մ.— Ի՛նչ միտն շոգենաւի՞մ մէջ գրուած եմ
Վիզաշնակցային ստարկանութեան կողմէ:

Հ.— Երբ Պոլին ելաք շոգենաւը Պոլսո՞յ կողմը
խորտիկց թէ Ղուլմի՞ս:

Մ.— Ձեմ յիշեր:

Հ.— Ինքնութեան թուղթ ունի՞ք:

Մ.— Կորսնցուցած եմ:

Հ.— Երբ առկիւտեան ստարկանութիւնը անց
կարցառանկց, ինչո՞ւ Պէշիկթաշ ցոյց աւերք անք բը-
նակաւորը:

Մ.— Ձեմ յիշեր թէ այդպէս ըսած եմ, բայց
Պէշիկթաշ ալ ազգակա՞ն ունի՞մ:

Հ.— Երբ Պաքու միջոնչըրը տեսաք սեւէ ըզ-
գացում յարթեցա՞ն անք մէջ: Երբ զարգերը գետ նոր
անգի ունեցած էին:

Պ. Խորսովեան.— Այդ մասին ընդհանուր դա-
տախազին կողմէ կարցում եղած է:

Հ.— Ե՛րբ սպերիչին սուսնէն ելաք գէղաին օրը:

Մ.— Սովորագասին պէս, մամը 11—12ին:

Հ.— Երեկ երբ անգի կը կարցուէր թէ ինչո՞ւ
անքրակալում եմ եղած էք նա. կ'ըսէիք թէ չեմ գի-
տեր: Ի՞նչ այսօր ըսէք թէ միջոնչի, անք վրայ յաք-
անկած է:

ՆԱԿԻ,— Ըսու որ երազին մէջ եկաւ ծւ իմ վը-
բառ յարևակեցաւ:

Հ.— Ձրանուտկան սասիկանութեան կողմէ հար
ցաքննուեցա՞ք:

Մ.— Ձեզ յիշեք:

Հ.— Անդչիտկան սասիկանութեան կողմէ:

Մ.— Ոչ, չեմ յիշեք:

Հ.— Իմ քաղս ձեզ հարցաքննեցին:

ՆԱԽ.— Ոչ, չեմ հարցաքննած:

Հ.— Չուի՞ս ձեր գայէն թ զեր երբ աղաւ էիք,
երբեք բժիշկի գիմնօթք: Բանաին մէջ բժիշկ կանչել
ուսի՞ք:

Մ.— Փաստարանին հարցնելու է այդ մասին:

Հ.— Բանի՞ անգամ քննուեցաք:

Մ.— Երկու անգամ:

Հ.— Ի՞նչ վարձք աւիք բժիշկներուն:

ՆԱԽ.— Այդ հարցուցը կարեւորութեմէ զուրկ է:

Հ.— Ընդհանուր պատճառազմէն թ զեր ս՞րժան
անգամ ինչո՞ւ էք:

Մ.— Ձեմ կրնար յիշել:

Հ.— Բանաին մէջ երբեք հայերէն թերթ կը
կարդա՞ք:

Մ.— Ոչ, թոյլաբար: ան չէ:

Հ.— Երեկ ըսիք թէ չեմ գիտեր ինչո՞ւ հասեմ:
Ինչո՞ւ ուրեմն փաստարան կը փնտաէք:

Մ.— Բանաին սպան կանչեց թէ պէտք է փաս-
տարան նշանակես:

Հ.— Ձամշտա խանին ալ հրազէն պարզուի էք
եւ անանչը իրացեր է: զեա այդ մասին սասիկանու-
թեան սոյնի, ինչպէս նաեւ ուրիշ ներկաներու առ-
ջեւ ձեր աւան բացատրութիւնները ինչո՞ւ հիմ կ'ու-
րանաք. հակառակ անոր որ երդում ըրած էք:

Մ.— Ձեզ յիշեք այդ բացատրութիւնները:

Հ.— Երեք հազար սոկի ամսկից սենեակներ
համար թուղթ մը ունիք:

Մ.— Մենք այնքան իրարու զօտանալիքն ունինք որ պէտք չէք:

Հ.— Ամերիկա երթալ կ'ուզէիք եւ ձեզ գործէ հանած էին: Ինչո՞ւ թուզիք մը չէիք առած:

Մ.— Ի՞նչ քովը պէտք եղած դրամը կար:

Հ.— Երբ Գաթուճէն գուրս ելաք կը կործէի՞ք որ պիտի տեսնէք այդ վաճառականը:

Մ.— Ես գիտէի որ Գոլիս էր:

Առեանը փակուեցաւ ժամը 2 30ի: Վազը պիտի ջարուեակուի դատաւարութիւնը:

**ՅՈՒՐԲ ՓԱՍՏԱԲԱՆԻՆ ԲԵՐԱՍ ՎԿԱՆԵՐԸ ԿԸ ԼՍՐԻՆԷ
ԲԻՒՍՏԷՄՊԷԿՈՒԷՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ**

Երէկ շարունակուեցաւ վկաներու ունկընդործիքի թիւնը անզլիտիան պատ. տեսանին առջեւ:

Նախագահը իր կողմէ հեռուեալ հարցուեցաւ անոր անզլեց ամբաստանեալ պ. Քարլաքեանի. —

Ն — Դուք անձնապէս ի՞նչ կը խորհիս առաջ ջ. թեանք ժամին:

Մ.— Ինքզինքս ահար կ'զգամ: Երբեք զուլտս կը գտանայ:

Ն.— Ուրի՞շ:

Մ.— Գէշ հրազներ կը տեսնեմ:

Ն.— Ուրի՞շ:

Մ.— Ոտքերս եւ ձունիներս կը ցուլին:

Ն.— Կը կարծե՞ս որ մաքի սեւէ բան ունի՞նք մաքիք տէ՞րն ես սիլա:

Մ.— Ոչ: մաքիս տէրը չեմ:

Ն.— Մի՞շտ:

Մ.— Երբեք:

Ն.— Հիմա ինքզինքիդ անձրն ես, ժամային և եւ է սկարութիւն օւնի՞ս կիսա:

Ա.— Յիշե՛ք սկարութիւն օւնի՛մ:

Յետոյ ներս Գրե՛նուեցաւ Հայաստան Տրիֆոթ պէ-
յի բերան զկանեբէն մէկը, որ երգուելէ յետոյ պա-
տարանէրով ընդհանուր դատարանի Ք.Փ.Ք.Ք. Գրե՛ն
նի հարցումներուն, ըսաւ.

— Անունն է Շիֆրի Տրեւտեմպլի, Աստու-
նանցի եմ, կը բնակիմ Միքայէի Տէչապէէ պանդոկի
Եղած հմ Ատրպէճանի խմբադասեա եւ ներքին
գործերու նախարարութեան խորն գահան:

Գ.— 1918-ըն Պաշտօնի մէջ քաղաքական կու-
սակցութիւններ կայի՞ն:

Վ.— Այո՛, Մուսաղաթը եւ ԲՅՅԻԿառը Իսլամ
կուսակցութիւններն են: Ես կը պատկանեմ Մուսաղաթի
կեդրոնական կոմիտէին:

Գ.— Զիջանչիքը լաւ կը ճանչնա՞ք.

Վ.— Այո՛, լաւ կը ճանչնամ.

Գ.— Քանի՛ մը մանրամասնութիւններ ասէ՛ք:

Վ.— Ռուս յեղափոխութիւնէն առաջ Զիջանչիք
նշանուոր փոստարան մըն էր եւ իր գործին հետ էր,
չէր խառնուեր քաղաքական գործերու: Յեղափոխու-
թենն ետք մասնակցեցաւ Ատրպէճանի ազգային եւ
քաղաքական գործերուն: Երբ գետ Ատրպէճանի կա-
սաղաքութիւնը չէր կազմուած անգամակցեցաւ Մու-
սաղաթի եւ անգամ էր թաթար ազգ. խորհուրդի
նախագիւտ անգամ նշանակուեցաւ հայ-թաթարական
զէնէր հաշտարար կերպով լուծելու համար կարգուած
Կանանախորհուրդի: Անիվաչիք Մուսաղաթի պորը մէկ
քանգամն էր եւ հակառակ անոր որ հարուստ էր՝ կու-
սակցութեան զբայ սեւէ ազգեցութիւն չուներ: Հաշ-
տարար ըլլալով Զիջանչիք գնաց Հարապազ եւ Գոն-
թակ, ետ հայ-թաթարական զէնէրը հաշտարար կեր-

պով շունհլու համար: Այս ժամերուն մէջ ամեղձուած էր անիշխանական զիեակ, ջարդեր անգի հ'ունենացին, յանձնախումբին նպատակն էր խաշագեցնել այդ շրթ-ջանները: Եւ որքան զիտեւ. Պաքուի մէջ ձիվանչիք հայերէն շաւ քարկումներ ունէր եւ երբ Գանձակէ մէջ շաւջին անգամ հաջջուեցաւ Ատրպէեանի կառավարութիւնը Ատրպէեանի ներքին գործերու նախարար էր: Երբ նախարար էր, շաւ գործուեցաւ, մէկը ըլլաւով, իրմէ գո՛ւ էին հայերն ալ թաթարնէքն ալ: Իր նախարարութեան բնթացքին սեւէ անգ Ատրպէեանի մէջ ազգային ջարդեր անգի շունհցան: Երբ Ատրպէեանի եւ թրքական բանակները գրուեցին Պաքուն եւ Գանձակի կառավարութիւնը փոխադրուեցաւ Պաքու, շարքին ձիվանչիքի գործունէութեան ցոյցերը գաղտնիցան եւ կարգ կանոնը զնրանոսանուեցաւ քաղաքին մէջ: Այս առթիւ Մուսալաթի քըրազրին մէջ անգի ունեցաւ փոփոխութիւն մը հազարին եւ գործուորական խոզիրներու տեսկէտով եւ Մուսալաթը ինքզինքը նկատեց իրել տեսկրաւ կուսակցութիւն: Այս պատեհաւով ալ ձիվանչիք հրաժարեցաւ կուսակցութենէն եւ յետոյ սկսաւ գրազիլ իր գործով եւ անկէ ետք սկսեւ մտածուիչութիւն շունհցաւ Ատրպէեանի քաղաքական գործերուն մէջ:

Գ.— Զինագետութեն ետք անգլիացիներուն հետ բանակցելու համար որո՞նք գացին:

Վ.— Նախարարներէն Նաթիգ պէյ, Եւսուֆպէյ Կոֆ, առթար Սաֆէյէթ եւ Ահմէտ պէյ, Աչալէթ:

Դ.— Բոլորն ալ Մուսալաթագո՞ն են:

Վ.— Առաջին երկուքը Մուսալաթի զեկավարներն են:

Գ.— 1918ին Պաքուի հայերը միացա՞նք պալետ-ւիկներուն:

Վ.— Պագուի մէջ ամենէն զօրաւոր կուսակցութիւնն է Դաշնակցութիւնը որ յայտարարեց թէ պալլետիկներուն կը միանայ: Այս սրաշուքը անթելով Պազուրգուեցան Քիֆիս, ուր եւ Սէյմի անդամ էին:

Դ.— Դաշնակցութիւնը Հայկական կուսակցութիւնն է:

Վ.— Այո՛, զուտ հայկական կուսակցութիւնն է եւ ամենէն շատ մեծամասնութիւն ունեցող կուսակցութիւնը:

Դ.— Ամենէն շատ հայերը պալլետիկներուն հակառակ են թէ թաթարները:

Վ.— Հայերն էին որ մարտին միացան պալլետիկներուն եւ շարքեցին թաթարները:

Գ.— 1918ին Պագուի ազգերուն համեմատական թիւը ի՞նչ էր:

Վ.— 1918ին հարիւրին 70ը մահմեդական էր, 100ին 20ը ուսու եւ 10 զանազան ազգութիւններ:

Դ.— 1918ին մենչիւիկները երբ քաղաքին օտարացան, հայերն ալ անոնց հետ էին:

Վ.— Այդ թուականին կազմուած էր քաղաքին վառարարութիւն մը, որուն կը մասնակցէին նաեւ պալլետիկները եւ դաշնակները, եւ այդ կառուցարարութիւնը քաղաքին օտերն էր:

ՆԱԿ.— Երբ թաթարները այդքան մեծամասնութիւն են, ի՞նչպէս ուրիշները կրնան կառավարութիւնը ներքեւ անել:

Վ.— Հան կային 8000ի շուրջ ուսու զինուոր եւ 17 նախարի շուրջ հայ զինուոր, նոյնպէս փոքր նուաւարմիկ մը, իսկ թաթարները անգէն էին:

ՆԱԿ.— Մինչեւ ե՞րբ այդ կուսութիւնը տակցի:

Վ.— Մինչեւ թուրք-թաթարական բռնակը մտաւ քաղաք:

Դ.— 1918ի մարտին թաթարները շարքուեցան:

Վ.— Ամբողջ աշխարհի խանութ ի՞նչ որ 1918
մարտին 14 հազար թաթարներ շարգուեցան:

Դ.— Որս'ն կազմէ շարգուեցան:

Վ.— Հայերուն կազմէ, եւ ժողովուրդը փեր-
կուեցաւ մեծ մասով շնորհիւ սուսական բանակին,
Թուրքեստանի բանակին կազմէ. եթէ ոչ կուելի՛ մեծ
թիւով թաթարներ պիտի շարգուէին:

Դ.— Զարգուեցներուն մէջ կրնե՞ր եւ մանուկ-
ներ ալ կայի՞ն:

Վ.— Այ՛, սե՛ծ մասով, նկարներ ալ ցաշուե-
ցան. նայնիսկ սուսական թերթ մը բազմաթիւ այդ շար-
գերուն գէ՛մ:

Վկան պարտասուեցաւ թուղթի կտրներ կա-
նելու զբոսանէն, բայց նախադարձը դիտել տուաւ թէ
թուղթ մտիկ չըննր:

Դ.— Չուշուիկները սմբականեցի՛ն ցազ-թը:

Վ.— Այո՛, Պաղատար այն էր որ անգեկացու-
ցած էին թէ թաթարները կը շարգէին քրիստոնէս-
ները:

Դ.— Ո՞ր թուրք սմբականեցին:

Վ.— Մանսեհապաններու թագերը:

Դ.— Գիտե՞ք թէ ո՞վ անգեկացուց թէ շարգերը
անգի կ'ունենալին:

Վ.— Չեմ գիտեր թէ ո՞վ անգեկացուց, բայց
երբ պուշուիկները հասկցան թէ սուս էր, ոմլուխո՛ւ
ծուճը դադարեցաւ:

Դ.— Մայիլով թատրոնին մէջ ի՛նչ պատահե-
ցաւ, գիտե՞ս:

Վ.— Հայ զինուորները գերի առին 3—4 հա-
զար թաթարներ եւ բանաօրհնցին այդ թատրոնին
մէջ, իսկ սուսական բանակը եկաւ զանոնք ուղտակց.

Դ.— Չաջուն պատերազմո՞վ զբաւուեցաւ թուր-
գերուն կազմէ:

Վ.— Այ՛, թուրք եւ թաթար սեփերուն կողմ
է գրուուեցաւ. Պաշուի մէջ թուրք—թաթարական
պիտի զաշտեր բնաջնջուեցան կախուերու ընթացքիս
Սեպտեմբեր 14ին զազաքը գրուուեցաւ փոզարտիկ
Քարւններէ ետք:

ՆԱԽ.— Երբ գրուուեցաւ զազաքը:

Վ.— Սեպտեմբեր 15ի առաւել:

ՆԱԽ.— Բայց 14ին ըտէք:

Վ.— Ոչ, 14ին յարձակում եղաւ մինչեւ առ
առ պատերազմը շարունակուեցաւ:

Դ.— Ո՞վ կը կատէր թուրքերուն գէտ:

Վ.— Նախ առւերը եւ հայերը, յետոյ անգլիացիներն ալ միացան, ըսոյ յետոյ առւերը ամէս
նէն առաջ զաշուեցան. անգլիացիները զաշուեցան
Սեպտեմբեր 14ի իրիկունը, իսկ հայերը մնացին:

Դ.— Հայերն ալ, անգլիացիներու եւ առւեր
բաւ հետ կը կատէր՞ն:

Վ.— Այ՛, բայց անգլիացիներն ու առւերը
չառ ջիշ էին. 1500 անգլիացիներ զայիս, իսկ մեծաւ
Քրտնութիւնը հայեր էին:

Դ.— Պաշուի մէջ կառուցները դուրսէն եկող
հայեր էին թէ անգլիացիներ:

Վ.— Ատրպէտանի կառավարութեան հպատակ
ներ ալ կային, դուրսէն եկողներ ալ:

Դ.— Բազաքը պաշտպանող սեփերուն առաջ
չորիկ եղաւ թէ հաշտուեցէք, անհասարակ էր եւ
ներ կեանքը պիտի ապահովուի:

Վ.— Այ՛, այդ առաջարկը ընողը Միւրսէլ
Քրտան էր, որ յայտարարութեամբ մը կ'ըսէր թէ ես
է երանանաւոր, ներ կեանքը, գոյքը եւ պատիւը պիտի
պաշտպանեմ եւ ուր որ երթալ ուզէք, համբան
նկզի պիտի զիւրացնենք: Կ'ապահովենք նաեւ զազաք
քան ապահովութիւնը:

Գ.— Գանձ՝ անգամ արդարև առաջարկ եղաւ :

Վ.— Նախ սյգ յայտարարութիւնը, ուրիշ անգամ մըն ալ ժամանակը նամակ սը գրուեցաւ Մէնսէպ Հասան Գալիստի կողմէ, որ արտաքին գործերով նախարար էր: Այդ նամակը ուղղուած էր հայ կուսակցութիւններուն:

Գ.— Պայտով անուեով սուս մը կը ճանչնա՞ք:

Վ.— Այո՛, Պայտով մէջ փաստաբան էր եւ քաղաքական կամազուսներով թեպետեմ էր ու դատաւի կան մէկն էր. Անգրիտիոսի քաղաքագիտներու անկախութեան գէմ կը պայտարէր. Ատրպէճանի կառավարութիւնը արգիւտած էր անոր սուտքը Ատրպէճանի սահմաններէն ներս:

Գ.— Դուք անձնապէս հայերուն նեա լա՞ւ էք:

Վ.— Ես սիշա իմ թերթով աշխատած եւ պաշտպանած եմ այն անուկէտը թէ հայերը, թաթարները եւ Կովկասի բոլոր ժողովուրդները իրարու նեա պէտք է լաւ պարին:

Գ.— Ատրպէճանի կառավարութեան մայրաքաղաքը ո՞րն է:

Վ.— Քաջան գրուուելէ առաջ Գանձակն էր:

Գ.— Հոն հայեր կա՞ն:

Վ.— Այո՛, 60000 բնակչութիւն ունի, որուն 20 հազարը հայեր են իսկ մնացեալները թուրքեր:

Գ.— Գանձակի մէջ երբեք շարք տեղի ունեցա՞ւ:

Վ.— Երբեք, ոչ մէկուն քիթը արևնեցաւ:

Գ.— Երևանն եղա՞ծ էք:

Վ.— Այո՛, Հայաստանի մայրաքաղաքն է:

Գ.— Այնտեղ ժամհատականներ կա՞ն:

Վ.— Առաջ Երևանի մեծամասնութիւնը ժամհատական էր, իսկ հիմա հազիւ 10—15 հազի կայ:

Գ.— Զարգ տեղի ունեցա՞ւ:

Վ.— Երևանի մէջ 20—25,000 թաթարներ
լարդուեցան: Անկէ զոտ երկու հազար թաթարական
զիւզեր ուերակ գործան եւ բնակչութեան մեծ մասը
լարդուեցաւ:

ՆԱԾ.— (ընդհանուր գառախազին) Առդիէն
շանգիէն հարցումներ սի ուզէ՞ք, սրովհետեւ իր լսած-
ներն է որ կը պատմէ:

Դ.— Ի՞նչ թիւ տարի եւ Մուսափաթի ծրագրերները
սրբանօրին է:

Վ.— Ոչ, Մուսափաթը Վրացիքու կուսակցու-
թիւն մըն է, ինչ ՄԹԲԻՆ տար հասանուլոց:

Դ.— 1918ի մարտին Ատրպէճանի մասուրու-
կանները լարդուեցան:

ՆԱԾ.— Ազգէտ հարցում չէ՞ք կրնար ուզել,
բարիչ կերպ հարցուցէ՞ք:

Դ.— Ի՞նչպէս վերջացաւ Ատրպէճանի կառու-
վարութիւնը:

Վ.— 920 սպարիւրին պաշտօնակները գրուեցին-
իմաստով երկիրը եւ Ատրպէճանի կառավարութիւնը
ստիպուեցաւ փախիլ: Թաթարները երկու կրակի մէջ
էին, հայերը Ղարապաղէն եւ պաշտօնակները միւս
գոգմէն կը յարձակէին:

Դ.— 918 սեպտեմբերին Ճիզմանչի սուէ կրա-
մանազիչ կաննօց:

Վ.— Այո՛, կրամանազիք մը կաննց թէ անոնք
որ գնչութիւններ ըրած են պիտի գտաւին պատե-
ւրագական տաններն աղջեւ: Դանի մը զսզեր եւ ու-
շազակներ կողապուաներ ըրած էին տասնք է որ պի-
տի կ'ընտրուէին:

Դ.— Մասնաւոր ազգութեան մը անունը յիշ-
ուած էր այդ կրամանազիին մէջ:

Վ.— Ո՛չ, եթէ ուզէք այդ յայտարարութեան
կցուեցնել կայ սեր թերթին մէջ:

Գ.— Արք, յայտարարութիւն մը:

Վ.— Այո՛, ստիկանութեան կողմէ:

ՆԱԽ.— Առաջին յայտարարութիւնը թուզթի
զբայ ելած է:

Վ.— Այո՛, առաջին յայտարարութիւնը պատե-
րուն փակցուած էր եւ առջին անգին սրուած, այդ
հրամանագիրը միզմանչիբի հրամանով ստորագրուած
էր քաղաքին ստիկանագետին կողմէ: Երկրորդ հր-
մանագիրը թերթերու միջոցով յայտարարուած էր:

ՆԱԽ.— Այդ յայտարարութիւններուն թու-
կանը ի՞նչ է:

Վ.— Առաջինը սեպտեմբերին իսկ երկրորդը
նոյեմբերի սկիզբը:

Վկան նախագահին ներկայացուցաւ արդէնեւ ի
տի թիւը, որուն մէջ կար միզմանչիբի հրամանագի-
րը: Նախագահը ջննեց այդ թերթին յիւշ եւ թը-
ւականը, որոնք անհամապատասխան թուեցան նա-
խագահին որ կարի տեսու նոր ջննութիւն մը կա-
տարել:

Յետոյ պ. Խորովեան սկսաւ իր հարցումներուն:

Խ.— Չլին ի՞նչ լպտտակ էիք:

Վ.— Ռուսական հողատակ:

Խ.— Ո՞րքան տան է Չոյխ եկած էք:

Վ.— Յասաս 22ին:

Խ.— Ո՞ր ատրուտ օգտաստին:

Վ.— Ան տարի:

Խ.— Ո՞ր տեղացի էք:

Վ.— Ատրդէնեանցի. Գաննակ քաղաքէն:

Խ.— Ի՞նչ զպրօցներ յաւախած էք:

Վ.— Գիւղի իրաւագիտական համալսարանը:

Խ.— Փաստարանութիւն ըրած էք:

Վ.— Այո:

Խ.— Գանի՞ տարեկան էք:

Վ.— Բասնինը:

Խ.— Մ'րբ աւարտած ես գործը:

Վ.— 1916ին:

Խ.— Մ'րբ ւնարպէեանի խճուղիքը եղած էք:

Վ.— 1918ի օգոստոսին:

Խ.— Այդ թերթը Աւարպէեանի մ'ր նախարարութեան կապուած էր:

Վ.— Աչ մէկ նախարարութեան. իր սեփական թերթն էր, սիւսն կառավարական ազարանի մէջ կը ապուէր, իսկ ազարանին վարչք կը վերտէր:

Խ.— Այս ազարանը առաջ սրճ. ձեռք էր. սրճ. կը պատկանէր:

Վ.— Պաշտօնի կառավարութիւնը առած էր, յետոյ չեմ գիտեր ինչպէս անցած է կառավարութեան ձեռքը:

Խ.— Ո՞ր թերթերունն էր այդ ազարանը:

Վ.— Թուոնքեն Վասպիքս ՎՊՊՊՊ թերթերուն եւ հայերեն թերթերու. հոն կը ապագրուէր նաեւ թուրքերեն թերթ մը:

Խ.— Շէնքը սրճ. կը պատկանէր:

Վ.— Չեմ գիտեր:

Խ.— Ըսել է թէ ձեզի չպատկանած շէնքի մը մէջ կառավարութիւնը տեղաւարտ էր մամուլը եւ գուց հոն թերթ կը հրատարակէիք:

Վ.—

Խ.— Ո՞ր կառավարութեան կը պատկանէիք:

Վ.— Մուսավաթեան:

Խ.— Օրբէն ի վեր:

Վ.— Կազմութիւնն ի վեր:

Խ.— Ղեկավարներն մէ՞կն էք:

Վ.— Այո՛, կեզր. կամ իտէի տնօրէններն սէկն

էի:

Խ.— Ի՞նչ է Մուսավաթի ծրագիրը:

Վ.— Մրազիբը երկար է, եթէ կ'ուզէք սամ կարգացէք .

Խ.— Մուսավաթը ընկերվարսիսն է .

Վ.— Ոչ, զեռնկրատ է .

Խ.— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք դեմակրատ է ըսելով .

Վ.— Այսինքն կը պաշտպանէ գործաւորներսու եւ գիւղացիներու իրաւունքը .

Խ.— Ըսիք որ Իթթիկառը եւ Մուսավաթը մի-եւնոյն չեն :

Վ.— Այո՛ :

Խ.— Կը ճանչնա՞ք Անձէա Ազաւելը :

Վ.— Այո՛ :

Խ.— Անգլիացիներուն հետ բանակցելու համար պտտուերակ նշանակուած է :

Վ.— Այո՛ :

Խ.— Գիտէ՞ք որ Իթթիկառի զեկավարներէն է :

Վ.— Ազաւե խորհրդարանի բեմէն յայտարարեց թէ ես սեւէ քաղաքական կուսակցութեան չեմ պատկանիր :

Խ.— Գիտէ՞ք որ Ազաւե Իթթիկառի զեկավարը ներէն է :

Վ.— Նեկավար ըլլալը չեմ գիտեր, բայց լսած եմ որ տեղւոյն էր :

Խ.— Ո՞րքան ատեն է որ Պ-լիս էք :

Վ.— Օգոստոս 22է՛ն ի վեր .

Խ.— Ասկէ առաջ սեւէ համարադուրիւն ըրի՞ք :

Վ.— Գառազիւզ գաղի :

Խ.— Գառազիւզ երթալը համարադուրիւն չէ՞ :

Վ.— Ուրիշ տեղ չեմ գտած .

Խ.— սիւէրիսի մէջ յօգուած գրած էք .

Վ.— Այո՛ .

Խ.— 10-15 որ տուալ եսկիւրի գաղած էք .

Մուսթաֆա Քէմալի եւ Մուսուլի ... Գործընկեր
էք:

Վ.— Սրբեջ էնկիւրքի չեմ եղած:

Խ.— Աւրեմն ինչ՞մա ըսիք թէ Էմարթզութիւն
ըրած էք:

Վ.— Իմ ըրած Էմարթզութիւնս այս է:

Խ.— 1920ին ներքին գործերու նախարարի փո-
խանորդ էիք:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Մինչեւ ե՞րբ այդ պաշտօնին գլուխ մնա-
ցիք:

Վ.— Մինչեւ պալլեւիկներու կողմէ Աարպէճա-
նի դրուումը:

Խ.— Նախարար ըլլալու համար ի՞նչ պատճա-
հեր լրացնելու է:

Վ.— Աարպէճանի մէկն քաղաքացի կրնայ նա-
խարար ըլլալ:

Խ.— Մինչեւ որ թուականը Պաշու մնացած էք:

Վ.— Աարպէճանի թուրք բանակին քաղաք
մանկէն մինչեւ պալլեւիկներու դրուումը:

Խ.— Սեպտեմբերի 27րդը քանի՞ օր տևեց:

Վ.— Զօրդ չեղաւ, այլ մինչեւ իշխանութեան
գալը քաղաքին մէջ տակնուվրայութիւն եղաւ:

Խ.— Ե՞րբ Պաշու մտաց:

Վ.— Քաղաք մտայ սեպտեմբեր 17ի առտուն:

Խ.— Քանի՞ քնկեր ունէիք:

Վ.— Ինծի հետ կային քանի մը ընկերներ:

Խ.— Պաշտօնակցան հանդիմանքով քաղաք մը-
տաց: Որքա՞ն կողմէ գրկուեցիք:

Վ.— Կառավարութեան կողմէ, զազթականու-
թեան դժբով:

Խ.— Աւրեմն ի՞նչ տեսաց:

Վ.— Սեպտեմբեր 17ին քաղաքը հանգիստ էր:

միայն թէ տեսայ որ ստաիկանութեան հոգիէ մէկը կ'ս-
խնդան Կանուած էր հայտարանի հոգսը եւ 18 հոգի
քաղաքին միւս մասերուն մէջ. հոգսագրողներն եւ որ
կախուած էին:

Խ.— Չաշտածեալան անկ յը ըլլաւով Բ'օշտեա
ժամանակ անցուցիք ներ քաղաք մասն օրը:

Վ.— Գողթեաննէր տեղուորհցի:

Խ.— Չաքուի մ'ը փոզոցններէն անցաք:

Վ.— Կայարանի փոզոցէն միջին Մեարսուզ
օթել եւ ուրիշ փոզոցներ:

Խ.— Աիվանշիր Մեարսուզիտի մէջ կը բնակէր,
զուք այնտեղ տեսա՞ք զինքը:

Վ.— Աիվանշիրը այդ օրը Չաքու եկան չէր,
այլ յաջորդ օրը եկաւ:

Խ.— Վերջին պատերազմի ընթացքին Կայիրը
եւ թաթարները տարբեր տարբեր նրազիրներ կը կե-
տաղնդէին:

Վկան կը շփոթի ինչպէս միշտ էր բուր պա-
տարաններուն մէջ եւ կ'աշխատի պատէ պատ պա-
տարաններ առ: 9. Խորովեան իխտ շնչաբով կը
պահանջէր որ վկան խուսափողական պատարաններ
չի առ: Վկային սքնութեան կը հասնի թուրք փո-
տարանը եւ էր թարգմանը, որոնք կ'ուզեն բացաբնի
նախագահին Ռեատեմ Չեկովի պատարանը, բայց
նախագահը կէս կը թողու շայտար Ռիֆթ պէյի եւ
էր թարգմանին խոսքերը եւ վար կը նստեցնել Վը-
հան նախ կը պնդէ թէ թաթարներ չկան այլ կան
թուրքեր, 60 միլիոն թաթարներ կան, եթէ ներ-
խոսքը թաթարներու մասին է:

ՆԱԽ.— Երբ կը պնդէք թէ Աւրդեանի մէջ
թաթարներ չկան, այլ թուրքեր, ըսել է թուրքերու
եւ ներ քաղաքականութեան մէջ տարբերութիւն չկայ:
Յետոյ նախագահը զսկայում առլու կամար պ.

Ասորպէսն էր արդարեւ, կեանքով կերպով կը հար-
ցընէ:— Ի՞նչ քաղաքականութիւն կը նետապնդէին
Ասորպէսն էր Գաղաթիւնները եւ հայերը:

Վ.— Հայերունը չեմ գիտեր, բայց մտնեա-
կաններունը կուզեմ երկու կողմերուն համազէտ ալ չէ-
զօք էին:

Խ.— Հայերը անգլիացիներուն գէժ կուխ կ'ը-
նէին:

Վ.— Չեմ գիտեր:

Խ.— Ի՞նչ Ասորպէսն էր ներքին գործերու նա-
խարար Գաղաթիւնները քաղաքացիներ էք. գիտուն մարդ
էք, ինչպէս որոշ չէք գիտեր. որոշ չէք ուզեր պա-
տասխանել, երբ միւս կողմէ կողկասեմ զորքերու իր-
բեւ ծոսոթ կուգար վկայութիւն աւելու:

Վ.— Սա Գաղաթիւնի վրայ երգում ըրած եմ:

Խ.— Ասորպէսն էր Գաղաթիւնը անգլիացիներուն
գէժ կը կուտէին:

Վ.— Գաղաթիւնը կը կուտէին Գաղաթիւնի կառա-
վարութեան գլխով, ոչ թէ անգլիացիներուն:

Խ.— Ո՞ր ուժերն է որ կը կուտէին Գաղաթիւնի գէժ:

Վ.— Ասորպէսն էր եւ Գաղաթիւնը:

Խ.— Ուրեմն այդ բանակները իրենց յարգան-
քը ժամուցանելու կ'արթային անգլիացիներուն:

Վ.— Իրենց մարտաքաղաքը գրաւելու:

Խ.— Ի՞նչ Ասորպէսն էր Գաղաթիւնը էք. ներ-
քերքը ի՞նչ քաղաքականութիւն կը նետապնդէր,
երբ Գաղաթիւնը կը չտառաջանային:

Վ.— Ոչ Գաղաթիւնը կը նետ էր, ոչ ալ Գաղա-
թիւնը գէժ, մեր առանձին քաղաքականութիւնն աւ-
նէինք:

Խ.— Ի՞նչ էր այդ քաղաքականութիւնը:

Վ.— Գաղաթիւնը կը նետապնդէր, ինչպէս նաեւ

Սուրբաթի կեանք:

Ե.— Ուայց արդէն թուրքերու հետ համաձայն
 նա՞մ չէ՞՞ք երբ միասին կը կռուէիք:

Վ.— Թուրքերու հետ մեր տարակարծութիւնը
 ներք Պաշուօ մասին էին:

Ե.— Ո՞րքան ասին է որ ճի՛վանչիբը կը ճանչը
 նաք:

Վ.— 1916էն ի վեր:

Ե.— Հայեր կը ճանչնա՞ք, ծանօթներ ունի՞ք:

Վ.— Այո՛, Մայիսեան, որ դաշնակցական
 էր եւ Գանձակէն Պաշուօ եկաւ, յետոյ կար Տէր Սա.
 Քակեան, որ կ'աշխատէր «Արարչեան» թերթի մէջ:

Ե.— Տէր Սահակեանը կ'ապրի՞:

Վ.— Չ'մ գիտեր:

Ե.— Թաղէտ Չաքարեանը կը ճանչնա՞ք:

Վ.— Չ'մ գիտեր, բայց մտայտ կրճատ ըլլաւ:

Ե.— Տօք՛տար Ազատիւնը ո՞ւր:

Վ.— Համձ եմ, բայց չ'մ ճանչնար:

Ե.— Կը ճանչնա՞ք Սափա Այվազեանը:

Վ.— Ոչ:

Ե.— Երկրաչափ Սամսն Ամիրեանը:

Վ.— Ամիրով անունով սպայ մը կը ճանչնամ,
 բայց երկրաչափ ոչ:

Ե.— Զուսչուտ Թարութիւնեանը:

Վ.— Համձ եմ, բայց չ'մ ճանչնար:

Ե.— Ե՛ր Պաշուօ ելած էիք:

Վ.— 1917իս:

Ե.— Այս մարդիկը ի՞նչ եղան:

Վ.— Գրեմք որ Զուսչուտ Թարութիւնեանը մե-
 նան էր կառավարութիւնը Պաշուօ մասին ասալ:

Ե.— Գրեցար Լիւնսոնի մը կը ճանչնա՞ք:

Վ.— Ոչ:

Ե.— Քալանթարեան կոստանդի՞նը:

Վ.— Քալանթարեան անուն շատ կայ, բայց չեմ գիտեր որն է:

Խ.— Արժանիք ազգեցիկ նախօրօք էր:

Վ.— Այո՛, շատ ազգեցիկ էր:

Խ.— Ուղտակերին սճքան հայեր սպանուեցան:

Վ.— Կառավարութեան անգղեզութեան համաձայն երկու երեք հարիւր հարիւր սպանուած է:

Խ.— Սեպտեմբեր 17ին մասն էք քաղաք, արդ. եօք գիտկներ տեսա՞ք:

Վ.— Այ:

Խ.— Ի՞նչպէ՞ս, սճքան շուտ հաւաքուած էին գիտկները:

Վ.— Ես գիտի չտեսայ:

Գ.— Խորագրեանի հարցումները իշար. Էնահուելու քաղաքումով, ատեանը փակուեցաւ ժամը 1ին: Այսօր ատեան ժամը ատսին կրկին գիտի հարցումներ թաթար վկան:

ԲԻՒՍԹԷՍ ՊԵԿՈՎ ԿԸ ՀԱԿԱՍԷ ԻՐ ԵՐԷԿԻ

Վ Կ Ա Յ Ո Ւ Յ Ե Ա Ն Ց

Դատավարութիւնը սկսու ժամը 10,30ին:

Գ.— Խորագրեան շարժման հարցումները իր հարցումներով թիւները „Ատրպէճեան“ ի խմբագրատեղիին հարցուց:

Խ.— „Ատրպէճեան“ թերթի ապարանը Գաքուի սճք մասին սէջն էր:

Վ.— Բարապէտիցի Փոզոցին մէջ:

Խ.— Այս ապարանը հայերու եկեղեցիի բակին մէջ էր:

Վ.— Այ, բայց հայերու եկեղեցիին մաս էր:

Խ.— Այդ շէնքին վերի մասին սէջ սճք կը բնակէր:

Վ.— Չեմ գիտեր:

Ե.— Այդ միեւնոյն շէնքին մէջ երբեք սեռա՞ր
հայերու ստաշնորգը:

Վ.— Տղարանը վաճառասոււններու մէջ հաս-
տատուած էր եւ չեմ գիտեր թէ շուրջը ո՞վ կը բնա-
կէր եւ կամ թէ ով կ'երթար կուզար:

Ե.— (Նախադասին) ես կ'ուզէի չրեն յիշեցնէք
թէ վրան հայոց ստաշնորգաբանն էր:

Վ.— Կրնայ ըլլալ, բայց չեմ գիտեր:

Ե.— (Նախադասին) մեծայարգ աէր, լարդեօք
կարելի՞ է որ չգիտնայ:

Ե.— (Վկային) Ես ձեզի կ'ըսեմ որ այդ շէնքը
հայոց եկեղեցիին սեփականութիւնն է:

Վ.— Ես շատ ուրախ եմ որ հայոց պատկանոյ
շէնքի մէջ ապարանս հաստատուած է եղեր:

Ե.— Ասրդէնտնի կառավարութիւնը հիշք Պա-
քու ժամու:

Վ.— 1918 սեպտեմբեր 18ին:

Ե.— Այդ թուականին ո՞ւր էիք:

Վ.— Ես միեւնոյն օրը վերագարնայ Գանձակ:

Ե.— Պաքուէն Գանձակ նեռուարութիւնը ո՞ր-
քան էր:

Վ.— Ութ տասը ժամ երկաթուղիով:

Ե.— Դուք Պաքուէն կը նեռնայիք այն ս-
տանն երբ բանակները կը սանեն քաղաք:

Վ.— Ես 17ին Պաքու եկայ, իսկ բանակները
ժամած էին սեպտեմբեր 15ին:

Ե.— Երկաթուղիները ազատ կը գործէի՞ն: Ո-
րովհետեւ դուք ըսիք թէ 18ին մեկնեցաք, քաղաքա-
ցիներու հատար կարելի՞ էր երկու օր վերջ ճամբորդելը:

Վ.— Կառավարական պաշտօնեականերու համար
ազատ էր:

Ե.— Կ'ենթադրեմ որ մեծ եւ ստիպողական պաշ-
տօն մը ունենալու էիք որ այդքան ստիպողաբար ե-

կաջ եւ գաջիք:

Վ.— Ես պաշտօնական ժողովք մըն էի եւ ինչի պաշտօն յանձնուած էր սուսկելի գաղթականներու թիւը եւ հասազարութեան իմացնել:

Խ.— Բայց կիսա շտիք որ հասազարութիւնը 18ին Պաշու եկաւ: Այ ինչո՞ւ Պաշուէն կ'երթաք Գան: Ըսկ հասազարութիւնը փնտաելու:

Վ.— Ես ազատ էի իմ զորքներու մէջ, Գանձակի գաղթականներու վիճակը քննելու եւ հասազարութիւնը:

Խ.— Բայտ վիճակը կ'ըսեն թէ քաղաքը նախ գրաւուեցաւ չէթէներու կողմէ եւ յետոյ էր որ բա՛ս նակը ստաւ: Ահա՛քոք գուք այդ չէթէներո՞ւն հետ ե. կաք:

Վ.— Բանակի ընդհանուր կրօնականապէս որդիւն էր չէթէներու մտաք քաղաք: Ինչպէս նախ քաղաք-չիտը չէին կրնար մասնել:

Խ.— Դուք շտիք որ Պաշուի մէջ գաղթականներ կ'ային:

Վ.— Այո՛, հայ եւ թաթար գաղթականներ:

Խ.— Այդ գաղթականները նախադ.՞ա քաղաքին մէջ կը բնակէին:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Պաշուի մէջ գաղթականներու քանիտ չկա՞ր: Ձեր ստիպողական պաշտօնը ք՞նչ էր:

Վ.— Գաւազակի մէջ կար եւ այնպիսի քանիտն առէն ինչ պատրաստած էր Պաշուի քաղաքականութեան քրկելու համար:

Եւս. — Ինչպէս կրնար ըլլալ որ այդքան քաղաքակրթ շրջանի մէջ գտնուէ:

Վ.— Սրբակեան քաղաքը նախապէս պաշարուած էր եւ քաղաքին մէջ պարէն չկար: Գաւազակի թիւը պէտք էր ոգուստան հասնէր ստեղծ, սրբակեան քաղաքն ալ պիտի սեպնէին:

Խ.— Ատրպէեանէն ի՞նչ էածրով Գալիս եկած.

Վ.— Ատրպէեանէն Վրաստան եկայ. յետոյ երբ այնտեղ ալ չբուսուեցաւ պալլելիկներուն հողմէ, գող-թակահներու հետ անցանք Տրապիզոն. Պրաստոս 22ին չարենաւով Տրապիզոնէն եկայ Գալիս.

Խ.— „Իւրի՞” Թերթը կարգացի՞ք .

Վ.— Այո.

Խ.— Դուք անտակցութիւն մը ըրած էք եւ խոսած էք Ատրպէեանի եւ Անասուլուի խնդիրներուն մասին. սեպտեմբեր 22 թուակիրը կը կրէ այս Թերթը, որ կ'ըսէ թէ երկու օր առաջ եկած էք Այս՞ .

Վ.— Թերթին թուականը սխալ է.

Խ.— Դուք Անասուլու եզմ՞ն էք թէ ոչ. ՆՍԷ Անասուլու եզմն էք, այն ատեն վկայ մըն էք որ ուսու կը խօսիք.

Վ.— Նոյն անգլիական պատերազմական ատեն. Թանին առջեւ կը գտնուիմ եւ երգուծ ըրած եւ էըմ-մարտութիւնը խօսելու. Նախ այդ անտակցութեան թուականը սխալ գրուած է.

Գ. Խտրովեան կը շերհայացնէ Թերթը եւ անտակցութիւնը կը Թարգմանդի.

Բիւստէմպէկով իրրու իրազնիկ Անասուլուի բուլար Գոցո-թեան կարգ մը յայտարարութիւններ ընկելէ ետք կ'աւելցնէր թէ Թուրքիա պէտք է հետաքրքրուի Ատրպէեանի հեղատագրով, ու որ կոչուած է ըլլալու Անասուլուի Թուրքներուն եւ ամբողջ Ասիոյ մահաւորականներուն ջազատական կեդրոնը.

Խ.— Բայց դուք ձեր անտակցութիւնը այն ատակ իմաստով աւուած էք որ իր-զնի էք ամբողջ Անասուլուի կացութեան: Արդեօք ձեր երազի՞ն մէջ անտակցո՞ւյն բոլորը:

Վ.— Նոյն Տրապիզոն էի եւ սրովեանու պաշտօն.

Չտկան մարգ յըն եմ եւ կը հետաքրքրուէի Անաստ-
յուի կացութեամբ, համարզանքէ տեղեկութիւն կ'առ-
նէի, երբ Պոյիս եկաւ, երկու օր ետք այդ տեսակցու-
թիւնը առիւ շէլէրի"ի սրովնեակ լամ էի, տեսած եւ
կարդացած:

Խ.— Աւրեմն այս տեսակցութիւնը առիւք ձեր
լրաններուն վրայ, հիմնուելով. Պաշտի շարքերուն
մասի"ն ալ ձեր ըսածները լսելով են:

Վ.— Ես ըսի որ շարք չէ եղած, ոչ տեսած եմ
եւ ոչ ոչ լամ:

Խ.— Դուք մէկ օր Պաշտու եղած էք եւ ի'նչ-
պէս կրնաք ըսել թէ շարք չէ եղած:

Վ.— Ես սեպտեմբեր 17ին հոն էի եւ ոչ լսեցի
շարքի մասին եւ ոչ ալ հետքերը տեսայ:

Խ.— Դուք քաղաքական մարգ յըն էք. արդ-
եւք քարազո՞ծ էք այն տեսակէտը թէ հայերու եւ
Հայաստանի վրայէն անցնելով պէտք է մի նալ Ա-
նաստյուի:

Վ.— Երբեք:

Խ.— „Ատրպէճան"ի մէջ ձեր զբոս յօգուած-
ները աչքիս առիւ չեն, բայց „Իլէրի"ի մէջ ձեր քա-
նի սը աղերէն թելադրուած ձեզի կը հարցնեմ. ինչ-
պէս պիտի մտայիք Անաստյու. երբ կ'ըսէք թէ Ա-
տրպէճան Անաստյուի եւ Ատիս, Թուրքերուն քաղա-
քական եւ քաղաքակրթական կեդրոնը պիտի ըլլայ:

Վ.— Բողոքական կեդրոն ըսելով կ'ազնւոյն ը-
սել թէ ձեզի գրացի են նաեւ Թուրքիստանը եւ ման-
տեսական ուրիշ երկիրներ, սակայն այդ միացումը
յոսով բերելու ընթացքին իրենց մէջ կրնան ապրիլ
նաեւ ուրիշ ազգեր:

Խ.— Ձեր եւ միզմանչիբի մտածումները սեպ-
տեմբերին սիւննո՞յնն էին:

Վ.— Այո՛,:

Եւ.— Մուսավաթը ներ թերթէն զամ ուրիշ
ճիշտանական լրիւն ունէ՞ր :

Վ.— Աղարպէնան՝ը անկախ թերթ էր Մու-
սավաթի օրկանք չէր եւ ոչ ալ կառավարական :

Եւ.— Երէկ նոյն ի թուականով թերթ մը ցոյց
դուրեք. կամ այդ թերթին թուականը սխալ է կամ
երկու ամից վերջ տասնեց թէ պատասխանատու պի-
տի իյնայ, որովհետեւ զինադատար կնքուած էր: Ին-
չո՞ւ այս տեսնչ հրատանագիր մը, այսքան ժամանակ
կար :

Վ.— Որովհետեւ արն ասն ալ քաղաքին մէջ
կին զէպքերուն պէս զէպքեր անգի ունենալու վախեր
կային :

Եւ.— Ըսիք որ երբ Պաքու զայդիք, տեսաք որ
քանի մը հազի կախուած էին: Ինչո՞ւ եւ որո՞ւ կողմէ
կախուած էին :

Վ.— Գողարթեան պատճառով ստիկանութեան
կողմէ կախուած էին :

Եւ.— Ըսել է որ այն ասն քաղաքին մէջ սու-
ստիկանութիւն կար, որ սպանուածութեան կը հսկէր :

Վ.— Անշուշտ կար :

Եւ.— Ծիվանչիբի կինը կը նանչնա՞ք :

Վ.— Այո՞ :

Եւ.— Գտնուաւո՞ր կին է :

Վ.— Այո՞ :

Եւ.— Երէկ ըսիք որ Պաքուի մէջ շարք չէ ե-
լած ծիվանչիբի կինը հաս ըսած է որ երեք հազար
հայեր յարգուեցան :

Վ.— Ես ծիվանչիբի կնոջ կամ եղբոր անուն
գիտցուցիւններուն պատասխանատու չեմ: Կրնալ ըլ-
լայ որ ծիվանչիբի կինը հաշուած է նաեւ պատահազմի
մէջ սպաննուած հայերն ալ :

Եւ.— Դուք հաւանութիւնը ունիք կովկասի

բոլոր անցուցարձեքուն իրազեկ ընտրու, բայց չեն
զիտեր կ'էտե՞ք սիշու: Ժրգանչիբի կի՞նը եւ Ե՞ր-
անսահցած են Ազատե Ազատեի եւ Էն՝վէր փաշայի հետ
եւ անհոց խոսքերուն վրայ, հիմնուելով կ'ըսեն:

Վ.— Եթ չեմ զիտեր թէ Ժրգանչիբի կի՞նը էն-
վէր փաշայի թէ Ազատեի հետ խոսած է այդ մասին,
բայց ես իս տեսածներս կ'ըսեմ:

Ե.— Մարտի կարևներուն ասան Ե՞ր Է՞ր:

Վ.— Թիֆլիս էր:

Ե.— Ռեքնին մարտի կարևներուն ընթացքին
հան չէ՞ք եզած եւ ձեր բոլոր ըսածները սուտ են: Հի-
մա այլևս կրնա՞ք ըսել թէ հայերը կի՞ներ եւ մա-
հուկներ շարզեցին, եւ ի՞նչպէս կը համարակից այս
տականին առջև իբրև ակամատե ընդհանուր գա-
տախազին պատասխանելու թէ դուք տեսե՞ք Է՞ք որ
հայերը շարզեր են մանկասկաններ, գերիներ ըսած
են եւ լնտրած թափարնի մէջ, յետոյ սուտերը եզած
եւ ազատած են գանուց:

Վ.— Ես լսած եմ, Թիֆլիսի Մէյմին մէջ զե-
փացուս եզած է:

Նախագահը խորհրդուր ակնարկով սը աչտ
կ'անցնէ զկան, եւ յետոյ կ'արձանագրէ որ վկային
անցեալ ընտան ըսածները՝ մարտի կարևներու մասին
ակամատեի խոսքեր չեն:

Ե.— Սրկուսերէն ասորի եզած էր:

Վ.— Ոչ, 918 փետրուարին քանի մը որ:

Ե.— Ի՞նչպէս այստեղ կազմաք ըսելու թէ Ե-
րեւանի մէջ 20,000 թուրքեր շարքուտ են:

Վ.— Ես Լաւրզեհեւէի խորհրդարանի անգամ
էի եւ այդ շարզերու մասին պաշտուական անգեկա-
նիքներ եկան խորհրդարանին:

Նախագահը կրկին կ'արձանագրէ, Երեւանի Ե-
րեւանի պատե շարզերու մասին վկայիլ ըսած խո-
սքերը՝ իբրև ոչ ակամատեի խոսքեր:

Պ. Խառնակներն հարցումներն եւք, պ. Միս-
ցի հետեւեալ հարցումները ուզոց զհայրն.—

Մ.— Ճի՞վանչիր անգլիական սասիկանութեան
կողմէ՞ ներբակալուած է, գիտե՞ք:

Վ.— Ոչ, չեմ գիտեր:

Մ.— Գիտե՞ք թէ ի՞նչու ներբակալուեցաւ:

Վ.— Ոչ, չեմ գիտեր:

Մ.— Ճի՞վանչիրէ կրնը երբե՞ն ի վեր կը նանչ-
նաք:

Վ.— Այստեղ խօսեցաւ հետը:

Մ.— Ճի՞վանչիրի ամուսինը երբեք նկզի չե՞
լսած թէ ամուսինը անգլիական սասիկանութեան
կողմէ ներբակալուած է:

Վ.— Ոչ, այդ ամսին չէ խօսած:

Մ.— Ճի՞վանչիրի կրնը երբեք նկզի ըստ՞ւ թէ
իր ամուսինը հասերն կը վախճայ:

Վ.— Այո՛, ըսաւ:

Մ.— Ճի՞վանչիրի կրնը նկզի ըստ՞ն է թէ ի՞նչ
անգլիական գառաբանին աջու յայտարարած է որ
ամուսինն կը վախճայ հայերն:

Վ.— Ոչ:

Մ.— Ըսէք որ Ճի՞վանչիր հայերուն հանգչեց
կայտարար քաղաքականութեան կը հետեւէր, ալ ին-
չո՞ւ գիտի վախճար հայերն:

Վ.— Որովհետեւ սպանուեցան Քաթալի, Խան
Խոյնի, Հասան Ալթաւ եւն. ճե՞նք բոլորս ալ կը
վախճանք:

Մ.— Ասանց սպանութեան համար ո՞վ ներ-
բակալուեցաւ:

Վ.— Քանի ժը հայեր ներբակալուեցան Քիթա
լիսի սասիկանութեան կողմէ եւ բանտարկուեցան:

ՆԱԽ.— Ուսէ պատիժ կրեցի՞ն:

Վ.— Ոչ, անպարս արևակուհեցած:

9. Միցցի կարցումներէն ետք, թուրք փաստաբան Հայտար Տիֆթօթ պէյ նախագահին թայլաուսութեամբ կետուեալ կարցումները ուղղեց: Նախագահը նախագէտ պայման գրու սր կարցումները պիտի ըլլան սիւսի կատարուած կարցածնութեանց շուրջ:

Հ.— Վիշերիտի մէջ, ձեր ըրած յայտարարութեան համար զգնացած էք:

Վ.— Ոչ, ես պարզած եմ իմ Դամոզումս եւ ըսած եմ լսածներս ու անածներս:

Հ.— Դուք իրաւարանութիւն ստրկած էք, արգ. նօք պարօք մը ունի՞ք կարցնելու ձեր ազարանի տիրոջմէ թէ ուրիշ վարձեցիք չէ՞՞ք եւ այլն:

Վ.— Ոչ, առիկա իմ գործս չէ:

ՆԱՆ.— Բայց ո՞ւրիշ վարձու առիք:

Վ.— Կասազարութենէն:

ՆԱՆ.— Ի՞նչ վարձք կը վճարէիք:

Վ.— Առաջ կինդ կազար բուրլի էր, լեռայ քարձրացու մինչեւ լիւսն կազարի:

Հ.— Երբեմն ազարանը աւանակին անդ կ'ըլլայ եւ վարչութիւնը աւանակին, ձերը ի՞նչպէս էր:

Վ.— Չառ զառ էին:

Հ.— Ըտիք սր թերթին մէջ ձիվանչիք յայտարարութիւն մը ըրած էք կոկտեմբերին առ ի նախագուշութիւն: Ի՞նչ կասկածով էր արդեօք, Սեպտեմբեր 15ի դէպքերուն նսան լաւագործ կ'ակնկալուէին թէ ուրիշ:

Վ.— Փոքր դէպքերու առ ի նախագուշութիւն:

Հ.— Մենք այստեղ լօսցինք թէ ձիվանչիբի ստորագրութեամբ յայտարարութիւն մը կրտարակուած է սր կայերը օրէնքէ դուրս կը նկատու եւ կ'ըսէ թէ կայերուն կեա վարուկեցիք ինչպէս սր կ'ուզէք:

ՆԱՆ.— Այդպէս կարցում չեք կրնար ընել:

Արայկանու պ. Խոսրովեան այդ մասին վկային բան մը չէ հարցուցան:

Հ. — Դաշնակներէն զոտ միւս հարերը պաշտակի չէին:

ՆԱԽ. — Մէկ իւրօքը սասը անգամ ըսել չեն սոր, այդ մասին նախապէս հարցում չէ ուզուած:

Հ. — Մուսաղաթի օրով Աարպէնանի մէջ քաղիտիսն գանչի՞ն կազմուած էր:

Վ. — Այո՛:

Հ. — Ի՞նչպէ՞ս կրնար կաստատել:

Վ. — Գ19ին արտաքին գործերու նախարարութիւնը գիբը մը կրասարակեց, անոր մէջ յիշատակուած է:

Հ. — Մարտի ընթացքին կիներ, ճերբեր, երախաներ սպաննուեցան, այդ մասին բողոք եղած է:

ՆԱԽ. — Ինքը տկանասես եղած չէ, հետեւաբար ըսել չենք արժէք չունին:

Հ. — Ոչ, քովը պաշտօնական փաստաթուղթեր ունի, եթէ կարելի է մտիկ ընէիք:

ՆԱԽ. — Այդ փաստաթուղթերուն պէտք չունիծն եթէ բան մը տեսնէ ե թող ըսէ:

Հ. — Պաշտի մէջ կուտղ ուժերուն կրամտնասորը ո՞վ էր:

ՆԱԽ. — Ի՞նչ է այդ հարցումին նպատակը:

Հ. — Որովհետեւ թուրքերը անգլիացիներու դէմ չէ որ կը կուսէին այլ հայերուն:

ՆԱԽ. — Ռուսրովին աննպատակ հարցում. մենք չէ՞նք գիտեր որ այնտեղ անգլիացիներ կային թէ ոչ:

Հոդհանուր գտատխազ՝ ալ կը միջամտէ եւ յետոյ կը պահանջուի նախազանին կողմէ որ առանց տեսչորդ բաներու վկան ըսէ թէ ո՞վ է այդ գործերուն կրամտնասորը:

Վ. — Դորդանեան:

Հ. — Հակասակ անոր որ գուք ազատ էք ձեր

ուղած անգը երթալու, ձեզի կ'ըսեն որ անպատեա
 Էնկիւրի եւ անասուլու գոցած էք. լու, անցազիր
 չունի՞ք որ սոյս առա:

Վ.— Ունի՞մ, եւ անցազիրս կ'ըսէ թէ 20ին
 Պոլիս գալէս ետք ուրիշ անգ չեմ գոցած:

Հ.— Ղարաբաղի հայերուն գործած խժգժու-
 թիւնները անու՛մ էք թէ լսած էք:

ՆԱԽ.— Երեւտնի մասին խօսեցաւ, ոչ թէ Ղա-
 րաբաղի:

Հ.— Անգլիական կրտսնաստարութեան կողմէ
 կատարուած քննութիւններէ ետք հայերու խժգժու-
 թիւններու սասին պաշտօնական անգլիագիրներ զըր-
 փուած են: Այդ անուկ փոստա Գուլթ թը եւ զիրք
 սըն ալ զկան իր նեա անք, կը խնդրեմ որ ալզ մա-
 սին լսէք:

ՆԱԽ.— Մինչև Կիւս Ղարաբաղի խնդիր չի
 կար, զկան ոչ մէկ խօսք ըսաւ Ղարաբաղի մասին:

Հայասր Րիֆթ պէյ Կոմսցուկ մը կը նստի:

Յետոյ նախագահը իր կողմէն զհային ուղղեց
 նեանեալ Կարցուլները:

ՆԱԽ.— Ձեր խօսքերէն այնպէս կը նեանցնեմ
 թէ ձևարդէնանը օգտաստի զերջուրը սկսած է կրտ-
 սարակութի:

Վ.— Այո՛:

Ն.— Օրաթե՛րթ էր:

Վ.— Ոչ, Գանձակի մէջ շարաթը անգամ մը
 կը կրտարակուէր. յետոյ Գանձակէն փոխադրութեան
 օրերուն շրտարակու եցաւ, իսկ Պազուխ մէջ ամէն
 օր:

Ն.— Գանձակի մէջ մինչև քանի՞ թիւ կրտ-
 սարակուեցաւ:

Վ.— Մինչև չորրորդ թիւը:

Ն.— Հինգերորդ թիւը ե՞րբ հրատարակուեցաւ
Գաջուի մէջ.

Վ.— Հոկտեմբերին, բայց որը մտայնմ էմ.

Ն.— Գանձակ վերագանձուէզ ետք հրկին Գա-
ջու ե՞րբ եկաւ.

Վ.— Երեք—չորս օր շիտայ.

Ն.— Յետոյ կրցա՞ք ներ թերթը հրատարակել.

Վ.— Այո՛, ժամանակ մը թուղթ եւայլն փշն.
Մըտեցինք եւ յետոյ սկսանք հրատարակել.

Ն.— Ըսել է Գաջուն գրուուելու ընթացին
թերթը չհրատարակուեցա՞ւ.

Վ.— Այո՛.

Ն.— Ըսել է Աւարգէտանը մինչեւ սեպտեմբեր
ի վերջերը հրատարակուեցաւ, քանի որ օգոստոսի
սկիզբները սկսաւ հրատարակուիլ: Բայց ըսիք որ շա-
բաթ-թերթ էր 17 օրուան մէջ ի՞նչպէս կրնաք չորս
թիւ հանել իրիւ շաբաթ-թերթ:

Վ.— Օգոստոսէն մինչեւ սեպտեմբերի վերջերը
քանըկինգ օր կայ:

Ն.— Վերջին թիւը ե՞րբ հրատարակուեցաւ:
Ի՞նչպէս թերթ կը հրատարակէք եւ չէ՞ք յիշեք թէ ո-
ւայլին թիւը ե՞րբ հանեցիք:

Վ.— Թուականը լաւ չե՛ւ յիշեր՝ բայց հոկտեմ-
բերի 16—17ին էր կարծեմ:

Ն.— Թերթը դ՞ու՞ք կը գեկա՛վարէիք:

Վ.— Ես խճրագրագետ էի և խճրագիրներ ունէի:

Ն.— Ըսել է եթէ դուք այնտեղ ալ չըլլայի՞ք:
Թերթը կարելի էր հրատարակել:

Վ.— Ձեռ գիտեր, ընկերներ ալ ունէի:

Վկան նայիտակ իր հաստատականով աւուտ գա-
տախտանները ամենէն վերջը պէ՛տ գիտերսով վերջ ա-
յուցի Ատեանը ժամը մէկին փակուեցաւ:

346

ԹԱՅԱՐ ՎԿԱՑ ՄԸ ՈՐ ԴԱՐՁԵԱՆ ՀԱԿԱՍԱԿԱՆ
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒՅԻՆՆԵՐ Կ'ԸՆԷ

Դասադարութիւնը սկսու ժամը 10.30ին, ներս
կանչուեցաւ թաթար վկայ ժը, որ երդուելէ ետք զու-
տասխանելով ընդհանուր գտատխազ թեփօքն Գրիֆը.
Յի կարցումներուն, շատու:—

— Անունս է Անէա Համար Գորտազազատ,
թուրք ես, լրագրոց ես եւ միւսնայն աննն անգամ
Աարպէճանի խորհրդարանին:

ՆԱԽ:— Հիմա:

Վ.— Ո՛չ, հիմա խորհրդարանէ չի կայ:

Ն.— Խօսեցէք ներկայի մասին, հիմա զբաղուս
ունի՞:

Վ.— Ո՛չ:

Դ.— Ո՛ր կը բնակէք:

Վ.— Պոլիս, Մանուսիլ փողոց թիւ 20:

Դ.— Ծիվանչիքը կը նանչնայի՞ք:

Վ.— Այո՛, շատ լաւ կը մանչնամ:

Դ.— Իր կեանքի մասին կրնա՞ք խօսիլ:

Ն.— Այո՛, Ծիվանչիքը աւարտած էր զերմա-
նական հասարարանը, մինչեւ 916 թուականը իբրեւ
երկրաչափ կ'աշխատէր, սուսական լիեղօփսխութենէն
ետք նուիրուեցաւ օգլչային քաղաքական կեանքին,
հետագործուելով մանժեականներու եւ թուրքերու
քաղաքական հարցով: Աարպէճանի խորհրդարանին
շատ յարգելի եւ լրատուաւոր անդամներէն էր: Ծի-
վանչիք անգամ էր Մուսաղաթի Ինք կ'աշխատէր յա-
քարեթիւն ստեղծել հայերու, վրացիներու եւ կով-
կասեան բոլոր ժողովուրդներու միջեւ: Ծիվանչիք
Մուսաղաթի մասնակցեցաւ 917ին, բայց երեք ամիս
մնալէ ետք հետադարձ Ծիվանչիք, շատ 'զարմուկնայ

և զարգացած մէկը՝ խորհրդարանի անդամ ընտրու
հանգամանքով նախքան ևւ վրացիներու միջև հոգա-
լին զէնքը կարգադրելու նախ մասնաւոր ջանքեր,
Թափեց: 917 փետրուարին սուս յեղափոխութիւնը
ժառանգու ևւ յետոյ, պալլեւիկներու տիրապետութենէն
հաք. Անդրկովկասը բաժնուեցաւ Ռուսիայէն ևւ Քիֆ.
լիտի մէջ կազմուեցան առանձին խորհրդարան մը:
Սէյմը կազմուեցաւ:

ՆԱԽ.— Այս խօսքերը մեզ չեն հետաքրքրեր,
ձիվանչիբի մասին ինչ որ գիտէք այն ըտէք:

Վ.— Կ'ուզեմ ըսել որ ձիվանչիբ Մարտին Գա-
թու մաս:

Դ.— Ինչէ՞ն գիտէք:

Վ.— Երբ մենք Գաթուէն մեկնեցանք, 1918
փետրուար 18ին Քիֆլիս եկանք ևւ ձիվանչիբը ժո-
ղուցիներ Գաթուս Գաթուի մէջ տեղի ունեցան մարտի
դէպքերը ևւ ձիվանչիբ իրական մտէ մը ազատեցաւ

ՆԱԽ.— Ինչ որ գիտէք ո՞ն ըտէք, ձեր բան-
ները մտիկ չեմ ըներ:

Վ.— Ի՞նչ գիտցածս այն է որ ձիվանչիբ 1918ին
Գանձակի մէջ Ատրպէտանի կառավարութիւնը կազ-
մուեցաւ ևւ պէտքերն զարմեցաւ նախարար եղաւ:

Դ.— Համառոտ կերպով ըտէք թէ ինչ ծրագիր
ունի Մարտիմբը:

Վ.— Մուսափաթը 15 ասի է որ գոյութիւն
ունի ևւ ազգակեդրոնացման ծրագիր կը հետապնդէ:

Դ.— Իսկ անգամ էք Մուսափաթի:

Վ.— Այո՛:

Դ.— Գոյալ թուրքերը ու Ատրպէտանի թուր-
քերը միեւնոջին լեզուս կը խօսին:

Վ.— Հնչումները ասքեր է:

Դ.— Ղարաբաղ եղա՞ն էք:

Վ.— Այո:

Գ.— Ի՞նչ ազգեր կան այդտեղ:

Վ.— Հարիւրին 60ը մանճեառական եւ հարիւրին 40ը հայ:

Գ.— Ի՞նչ սեռաց Հարարազի մէջ.

Վ.— Սրբ հան էի, սեռայ սր բազմաթիւ սուներ եւ գիւղեր այրուած էին հայերու կողմէ:

ՆԱԽ.— Ինչէ՞ն գիտէք թէ հայերու կողմէ եղած է.

Վ.— Ատրդեմանի խորհրդարանի անգամ էի եւ սիշա սեղեկագիր կուզար.

ՆԱԽ.— Դուն սեռա՞ր երբ կ'այրէին.

Վ.— Ոչ, ես չի սեռայ.

Գ.— Այդ գիւղերը սր՞ա կողմէ քանդուած ըլլալու մասին քննութիւն կատարուեցա՞ւ.

Գ. Սարգեան օրինական գիտազուծիւն ժը քրու ընդհանուր դատախազի այս հարցումին, յայտնելով թէ այդ սեռակ հարցում կարելի չէ սուղել եւ սւրիշներու քննութիւնը արժէք չունի, եթէ ինք ալ չով չէ սեռած եւ քննած:

Նախագանջ թելագրեց սր նշանեալ կերպով հարցուի.—

Գ.— Դուք քննութիւններ կատարեցի՞ք իբրև խորհրդարանի անդամ.

Վ.— Ոչ.

Գ.— Գանձակի հայերը ոնկ խժգժութեան առարկայ եղա՞ն թաթարներու կողմէ, երբ դուք այնտեղ էիք.

Վ.— Հոգևոկառակը, սասուարազէ 15000 հայեր կային Գանձակի մէջ, որոնք շատ դժ էին կառավարութեան իրենց կանգեղ ցոյց աւան ընթացածն.

Գ.— Գազարի մէջնէն մեծ շէնքերը սրա՞նք են:

Վ.— Մէկը Իսմայիլիէի, իսկ միւսը Միրզաբէկի՝
եանի կը պատկանէր: Իսմայիլիէյի շէնքերը հայերը այ-
րեցին մարտի կարևորու ջնթացքին: Միրզաբէկեանի
շէնքը սինչու կիմա անվթար կը մնայ:

ՆԱԽ.— Իւրջ անամբ անսո՞ք շէնքին այրուիլը:

Վ.— Ոյ, չտեսայ, բայց Պաքսէն թուրքեր
հետագրեցին Քիֆլիս թէ Հայերը շէնքը այրած են:
Յետոյ կրք Պաքսու գացի անտայ:

ՆԱԽ.— Տեսածներուդ սասին խոտէ:

Գ.— Հիւս Ասրղէեանի կառավարութիւնը գո-
յութիւն ունի՞:

Վ.— Ոյ, սրովհետեւ մէկ կողմէն պալլուիկներով
բու յարկահման եւ միւս կողմէ հայերու ըմբոստանք
թիւններուն պատճառով երկիրը գրաւուեցաւ պալլե-
ւիկներուն կողմէ եւ կառավարութիւնը փոխուաւ:

ՆԱԽ.— Պալլուիկ հաւե՞ր էին ըմբոստանցողները:

Վ.— Ոյ Ռուսիոյ հայերը:

Գ.— Արժանշիբի յայտարարութիւնը անսո՞ք
Խնչ կ'ըսէր այդ յայտարարութիւնը:

Վ.— Սայտարարութի նր կ'ըսէր թէ բոլորն ալ
կառւարտ չազգացիներ կը հանչուին եւ սով սր ա-
պրիմութիւններ կը գործէ խոտորէն պիտի պատճառի:

Գ.— Հայերու անջնարգր Պաքսուի մէջ Ասրբ-
ղէեանի կառավարութեան շնորհակալութիւն յայտ-
նած է հայերու հանգէպ ցայց անսո՞ք օժանդակի-
թիւններուն հոտար:

Վ.— Այո՛:

ՆԱԽ.— Մ'ըրբ:

Վ.— Մտաղիճքերէն երեք չորս ամիս ձերի:

Գ.— Իւրջ Պազկասի խորհրդարանի անդ՞ է:

Վ.— Այո՛:

Գ.— Զորքերու մասին երբեք խորհրդարան
չբազմեցա՞ն:

Վ.— Այո, Երեւանի նահանգին մէջ հայերը կը շարժէին մահմեդականները, այդ առթիւ խորհրդաբանք արտայայտուեցաւ:

Գ. Կարգվեալն հետեւեալ հարցումները ըրաւ.

Խ.— Մարտէն իվեր ձեր անգուլթիւնը ի՞նչ էր:

Վ.— Թուրք:

Խ.— Դ՞նչ կոտակ էք:

Վ.— Ռուս:

Խ.— Դուք ո՞ր թերթին խմբագիրն էք:

Վ.— Թուրքերէն «Աւարդեան» թերթին:

Խ.— Ե՞րբ սկսաւ հրատարակուիլ «Աւարդեան»ը:

Վ.— Թուրքերէն «Աւարդեան»ը սկսաւ 918ի Էսկանդերի կինգին հրատարակուիլ, նախ Գանձակի մէջ, յետոյ փոխադրուեցաւ Պաքու:

Խ.— Ե՞րբ Գանձակի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ:

Վ.— Կարծեմ օգոստոսի 12—15ին:

Խ.— Գուց խմբագիր կ'ըլլաք եւ ձեր թերթին հրատարակութեան օրը չէ՞ք գիտեր:

Վ.— Եւ խմբագրականներ կը գրէի:

Խ.— Ձեր առաջին խմբագրականը ե՞րբ գրեցիք:

Վ.— Մեր Պաքու հասնելէն երեք ամիս ետք 918ի դեկտեմբերին:

Խ.— Դուք խմբագիր էիք եւ ձեր յօդուածք երե՞ք ամիս վերջ գրեցիք:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Խմբագրական եմ ըսիք, մինչդեռ երեք ամիս խմբագրական չէք գրած, ինչո՞ւ:

Վ.— Հիւանդ էի:

Խ.— Ռուսերէն «Աւարդեան»ը ե՞րբ հրատարակուեցաւ:

Վ.— Օգոստոսին:

Խ.— Օրը, թուականը կը յիշե՞ք:

Վ.— Ոչ:

Պ.— Ռուսերէն Վարդէաննը որպէ՛րթ էր:
Վ.— Երբեմն շարաթը անգամ մը կը հրատարակուէր:

Պ.— Ռուսերէն Վարդէան՝ սինչիւ վերջ շարաթը անգամ մը կ'եւելէր:

Վ.— Ոչ, սիշա շարաթը անգամ մը չէր եւելէր:

Պ.— Ո՛րքան ասին իբր շարաթաթերթ հրատարակուեցաւ:

Վ.— Ձեմ գիտեր:

Պ.— Բայց պէտք է որ լիչէք որովհետեւ մասնւորական ժողով էք: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ձեր լրագրական կեանքին մէջ այսքան կարեւոր փոփոխութիւն մը չէք յիշեր: Թուականը:

Վ.— Ձես գիտեր, ապարանկան անկանոնութիւններ կային, կանոնաւոր չէր հրատարակուէր:

Պ.— Թուրքերէն եւ ար. սերէն «Վարդէաննե՛րը» սիւննո՞րն չեղան մէջ է որ կը ապագրուէին:

Վ.— Այ՛մ:

Պ.— Դուք խորհրդարանի անդամ էք, Մուսա, վաթի անգամ էք եւ խմբագրուեալ, ձեր թերթը պաշտանակա՞ն թերթ էր:

Վ.— Ոչ:

Պ.— Որո՞ւ կողմէ հիմնուած էր:

Վ.— Շէֆիհ պէյ Բիւստէմպէկովէն վարձու առած էր:

Պ.— Երեկի մ'ըզն էր հիմնադրու:

Վ.— Այ՛մ:

Պ.— Որքան ասին ձիվանչիբ ներքին չարճեալ նախարար եղաւ:

Վ.— Մինչեւ անզլիտցիներու երկրորդ անգամ զաթու գուլը:

Պ.— Երբ երկրորդ անգամ անզլիտցիները զաթու եկան՝ ձիվանչիբ ընդունուեցա՞ւ անզլիտցիան հը-

բամանաւորութիւնն.

Վ.— Այս.

Խ.— Ինչէն գիտեմ.

Վ.— Բրովկեսու զօչալար Թոմսըն էր ընդի.
Կրամանաւորը եւ կ'ընդունէր բոլոր նախարարները.

Խ.— Վաստ՛ի ես, դուն տեսո՞ր որ միվանչիբ
ընդունուեցաւ.

Վ.— Այս', թէեւ չտեսայ բայց թերթը Կրա-
տարակեց որ Խոն Խոյսիի եւ միվանչիբ ընդունուած
են զօր. Թոմսընի կողմէ. այս մասին յայտարարու.
Թիւն մըն ալ տրուած էր.

Խ.— Ատիկա իմ հարցումիս պատասխանը չէ,
ես հարցուցի թէ տեսո՞ր որ միվանչիբ ընդունուած
էր զօր. Թոմսընի կողմէ.

Վ.— Այ, ես չեմ տեսած այլ լսած եմ ընկեր-
թեբէս.

Խ.— Ի՞նչ էր յայտարարութիւնը.

Վ.— Ա զլիաօցիները կը յայտարարէին որ բա-
քարիկամ են Ատրպէճանի.

Խ.— 917էն 920 կեանքդ ո՞ր քաղաքները ան-
ցուցիբ.

Վ.— Սզա, Թիֆլիս, Գրանակ, Գաջու, Գա-
թուս: Այէնէն շատ մնացի Գաջու.

Խ.— Ե՞ր հետացած Գաջուէն.

Վ.— 1917ին.

Խ.— Երբեք վերադարձա՞ր.

Վ.— Երբոր Ատրպէճանի կառավարութիւնը
հաստատուեցաւ Գաջուի մէջ, նախմբիի կիզրները.

Ն'ԱԽ.— Ո՞ր թօսակներն.

Վ.— 1918ին.

Խ.— Երբեք լսեցի՞ք թէ Գաջուի մէջ հայկա-
կան շարքեր տեղի ունեցած են:

Վ.— Ոչ, ես երբեք լսած չեմ թէ Գառուբի մէջ
հայկական շարժեր տեղի ունեցած ըլլան, ընդհանրա-
պահը թաթարները մարտին շարժուեցան հայերու
կողմէ:

Ե.— Ըսիք թէ Կոպկասի սէյմը Սրբուանի նա-
հանգին մէջ կատարուած շարժերու մասին վիճարա-
նու Գիւններ կատարեց: Կրնա՞ք ըսել թէ որ թուս-
կանին էր:

Վ.— Փետր. 5ի, 12ի եւ 25ի նիստերուն մէջ:

Ե.— Սէյմին մէջ թաթար երեսփոխանները որ-
քո՞ն են, հայերը ո՞րքան եւ թաթարներուն թիւը
ի՞նչ էր:

Վ.— Թաթարները 41 անգամ ունէին, հայե-
րը 41 իւր գրասիները 37 անգամ:

Ե.— Ի՞նչ եզու այդ վիճարանութեանց ար-
դիւնքը:

Վ.— Որոշուեցաւ 15 միլիոն ռուբլիի նպատա-
սաւ մահուտականներուն, որոնք ֆուսուած էին:

Ե.— Որոշուած սը արուեցա՞ւ Սէյմին մէջ եւ
Սէյմը ընդունե՞ց թէ թաթարները շարժուեցան հայե-
րու կողմէ:

Վ.— Այդ անտակ որոշուած չի արուիր: Այլ հա-
մարտ գոյացաւ միայն:

Ե.— Ո՞րքան ինչո՞ւ չի կրնար որոշուած ասի:

Վ.— Որովհետեւ Դաշնակները զօրաւոր էին:

Ե.— Կոպկասի Խորհրդարանը հայկական խոր-
հրդարան չէր որ Դաշնակցականները զօրաւոր ըլ-
լան եւ այդ պատճառաւ որոշուած սը չի արուիր, ասի-
կա ծիծաղելի պատասխան է: Ըսիք թէ ինչո՞ւ Սէյմը
չընդունեց թէ շարժեր տեղի ունեցած չեն:

Վ.— Վերս մը շարուեցաւ թէ շարժեր տեղի
ունեցած էին, բայց տեղեկագիրներ կարգացուե-
-

խորհրդարանի թաթար անդամ Ռուսենձպէկովի եւ ուրիշի մը կազմէ:

ՆԱԽ.— Խորհրդարանը եզրակացութեան մը ետ կա՞ն: Անոր պատասխանէ՛

Վ.— Ոչ:

Խ.— Ի՞նչպէս եզան վիճարանութիւնները եւ ի՞նչ արգիւնքի յանդէպան:

Վ.— Խորհրդարանի սէջ թաթար երեսփոխանները հասեր խօսեցան եւ ուշադրութիւնը հրաւիրեցին նաև վրացի երեսփոխաններուն, որոնք հայերը ախտասանեցին թէ չեն ուղեր շարքերու աստղը տանել, իսկ գաշնակները հակառակը պնդեցին: Յետոյ որոշուեցաւ 16 միլիանի օգնութիւն դրկել:

9. Խօսարկեան խօսքը Եախագանին ուղղելով, ըսաւ թէ այս վկան բոլորովին առաջ կը խօսի, իննի թույլ առէք հակառակը ազատուցանելու: Յետոյ բազմեց ընդհանուր դատախազին դէմ ըսելով թէ բոլորովին նոր դէպքեր յառաջ կը բերէ եւ յառաջարկեց թէ ընդհանուր դատախազը իր վկաները պէտք է սահմանափակէ, միայն հերքելով պաշտպան փաստարանին բերած վկայութիւններն ու փաստերը եւ ծանրանալով անոր յիշած գէղարուսէ վրած: Ընդհանուր դատախազը քանի որ Սրբեանի դէպքերուն մասին վկայ ընթաւ, իննի թող արտօնուի հակառակը հաստատել, հակառակ պարագային կը պահանջեմ որ չեղեալ նկատուի այդ վկայութիւնը: Նախագահը խորհրդակցելէ քաջ յայտարարեց թէ նախ վկային ըսածները արժէքէ զուրկ են, որովհետեւ Սէյմը չէ ընդունած հայերուն վերագրուածները եւ այդ մասին վէճն ըր չէ հրուած: Իսկ ամէն զատ ընդունեց նաեւ պ. Խօսարկեանի շիտազութիւնը եւ վկային Սրբեանի դէպքերու մասին բրած քվիտութիւնները շնչեց:

Յետոյ սկսաւ հարցաքննել Հայտար Ռիֆօթ:—

Հ.— Թերթի սը վարչութիւնը խորագրական գործերու կը խոսնուի:

Վ.— Ոչ:

Հ.— Զօր. Թոսաքն երբ Պաքու եկաւ՝ իրեւ կառավարութիւն գաւ: Աիվանչիքի կառավարութիւնը զարն ճանչցաւ:

Վ.— Այո, ճանչցաւ եւ պաշտպանեց Աարդեճանի կառավարութիւնը:

Հ.— Ինչէ՞ն գիտես:

Վ.— 1918ին կառավարութիւնը գիրք սը էշ-բառարանից սրուն սէջ կար զօր. Թոսաքնի յայտարարութիւնը:

ՆԱԽ.— Գիրքը վկայ չի կրնար ըլլալ:

Հ.— Զօր. Թոսաքնի սարագրութեան յայտարարութիւն սը կայ, սը կը պաշտպանուի Աարդեճանի կառավարութիւնը:

ՆԱԽ.— Թոսաքնի թիւններ, գիրք կամ Թերթ չեմ լսեր: Մայտարարութիւնը փոզօցները փակցուած էր:

Վ.— Այո՛, փոզօցներն ալ փակցուած էր:

ՆԱԽ.— Ի՞նչ կ'ըսէր յայտարարութիւնը:

Վ.— Կը ճանչնար իրեւ կառավարութիւն:

Թաթար վկան զուրս հանուեցաւ եւ յետոյ ներս կանչուեցաւ սրիչ Թաթար վկայ սը:

Ներս կը սանէ խոշոր աչքերով Թաթար սը՝ վարանսա եւ զսզլով սւ սովորական երգումը ընելէ ետք կը նստի աթոսին վրայ: Նշմարելի էր սր այս վկան երեք անգամ համբուրեց Գուրանը, մինչ սւրբիչներ միայն ձեռք գնելով եւ մէկ անգամ համբուրելով կը բաւականանային: Ասիկա սպասոյց սըն էր սր վկան միայն եւ սիւայն ճշմարտութիւնը պիտի խօսէր:

Վկան պատասխանելով ընդհանուր գտարա-

զին հարցումներուն ըստ:

— Անունս է Սեմէնարով, թուրք եւ:

Դ.— 1918ի մարտին ո՞ւր էիք:

Վ.— Պաշու:

Դ.— Մ'որ կեանքաց Պաշուէն:

Վ.— Միշտ Պաշու մնացած եմ. երկու ամիս առաջ կեանքաց, Պաշուէն եւ յետոյ եկայ Պաշու: Կը քննարկէր Միրզէի Քէլամիէ պանդոկ:

Դ.— 918 մարտին ի՞նչ զեպքեր տեղի ունեցան:

Վ.— Մարտին թաթարները շարժուեցան հայերու կողմէ:

Դ.— Մարտին առաջ Պաշուի մէջ տեսէ շարք կը տիւնէ՞ք:

Վ.— 905ին տեղի ունեցան հայ-թաթարական կռիւնները:

Դ.— Մարտի շարժերուն Պաշու էիք:

Վ.— Այո՛:

Դ.— Ձե՛մբերէքէնաք ի՞նչ է:

Վ.— Պաշուի արեւմտեան կողմը թալ սըն է, ուր կը բնակէի:

Դ.— Տեսա՞ք սր հայերը կը շարժէին թուրքերը:

Վ.— Այո՛, շատ:

Դ.— Միայն արեւմուտ կը շարժէին:

Վ.— Ոչ, կրնար, ծերեր, երախտներ:

Դ.— Ինչո՞ւ հայերը կրնային շարժել թաթարները:

Վ.— Որովհետեւ ամէն կերպ, զինուած էին, թնդածոթ եւ ամէն տեսակ զէնքեր ունէին:

Դ.— Թուրք կիներուն ի՞նչ պատահեցաւ:

Վ.— Մահմետական կիները ամէն տեղ բռնաժարկուեցան, Վուլի Վարուդի թաղէն բազմաթիւ կիներ եւ աղջիկներ քաշուեցան: Ինչ քաղաքին մէջ

Մայիսի 6-ի եւ Ռէքորտ թաւրանին մէջ հայերը համա-
խըմբած էին 18—60 տարեկան կիները՝ Շամախու
փոփոցին մէջ տեսալ յզի կին մը, որուն փորը նեղ-
քուտ էր եւ երախան դուրս հանուած: Իսկ ուրիշ
կիներ տաւներու մէջ ջարդուած էին:

ՆԱԽ.— Իսկ ձեր աչքով տեսա՞ք որ հայերը
կը բռնաբարէին կիները:

Վ.— Այո...

ՆԱԽ.— Ըսէ՞ք թէ բռնաբարութիւններ կ'ընէին:
Ձեր աչքով տեսա՞ք:

Վ.— Այ, աչքովս չտեսայ:

Գ.— Կիսօր եւ ազդիկներ տարուած էին Մա-
յիսի 6-ի նախօրէին թաւրանները. տեսա՞ք երբոր կը
տանէին եւ ընչ որ եզան աչքովդ տեսա՞ք:

Վ.— Այ ես չտեսայ, բայց ժողովարար տեսած
եւ ինձի խօսած էր. անոնք պատմեր էին թէ ի՞նչ զա-
շար էին:

ՆԱԽ.— Կեղ մը գիտկին մասին խօսեցաք
դուն աչքովդ տեսա՞ք որ հայերը սպաննեցին զայն եւ
երանան զուրս հանեցին:

Վ.— Այ ես միայն գիտեց տեսայ:

ՆԱԽ.— Զօր տունէն Մայիսի 6-ի եւ Ռէքորտ փո-
փոցները կ'երեւոյին:

Վ.— Այ չէին երեւար:

ՆԱԽ.— Իսկ աչքովդ տեսա՞ք որ հայերը կը
ջարդէին թաւրանները:

Վ.— Այո՛, աչքովս տեսայ:

Նկատելի էր որ վկան միշտ շարժուած տեսայն
ըսելու ասան միշտ իր նկարագրի աչ աչքերուն կը ա-
նէր. ըսելով. «Կեղեցիկ մէկ կեօրաբու» եւ Հալա-
ր Ռիպաբլ պէլի սիւնայն շարժումները կը հանդիպէին
իրարու...»

Դ.— Քաթար ժառանգանները ի՞նչ կզան.

Վ.— Շատ յայտնի ժառանգաններ սպան-
վանցան.

ՆԱԽ.— Դուն ուղարկեց անսա՞ր.

Վ.— Ոչ.

Ն.— Աչքերովդ անստծներդ պատճե սթայն.

Վ.— Աչքովս անայ, որ մեր թաղին մէջ հայ
զինուորնե կը ուշաննէին թաթարները.

Դ.— Քուրք բանակը ե՞րբ գրուեց Պաքան:

Վ.— Սեպտեմբեր 15ին.

Դ.— Պատերազմով գրուեցին քաղաքը:

Վ.— Այո, կահուով ժամն քաղաքը:

Դ.— Կարենները որո՞նց սիջե անգի կ'ունենային:

Վ.— Հայերուն եւ թուրքերուն սիջեւ:

Դ.— Սեպտեմբերին թուրքերուն կողմէ ջարդ
կ'ազմայնեցաւն էր:

Վ.— Երբե՞ք:

Դ.— Թուրք կրտսնատարութեան կողմէ կը.
քուեր կզո՞ծ էր հայերուն անձնատուր ըլլալու:

Վ.— Այո՛, Միւրսելի փաշա յայտարարութիւն
սը աւուտ էր, զայն կորզացի Իսլահայութեան օր-
կանին մէջէ քար նսեւ ուրիշ յայտարարութիւն իջն
ալ որ կ'ըսէր թէ՛ եթէ հայերը անձնատուր ըլլան,
քաղաքին մէջ կարգ ու կանոնը պիտի ապահովուի:

ՆԱԽ.— Մէկը միւսէն օրքո՞ն ասալ էր:

Վ.— Միւրսելի փաշայի յայտարարութենէն ետք
4-5 օր անցաւ երբ թուրք բանակը Պաքան ստաւ:

Դ.— Սեպտեմբերին քաղաքը հայերուն ձեռքն
էր: Այդ յայտարարութիւնը որո՞ւ զրկուած էր:

Վ.— Յայտարարութիւնը արուտ էր հայերու
ազգային խորուրդին:

ՆԱԽ.— Ըսիք որ թերթին մէջ կ'արգացիր, մե-
այն անստծներդ պատմէ:

Դ.— Ճիշմանչիք ե՞րբ Պօքոս մտաւ:

Վ.— Կառավարութեան հետ, քալաքը գրաս-
ուկէն շորս կինգ օր ետքը:

Դ.— Թուրք բանակը ի՞նչպէս մտաւ քաղաք:

ՆԱԽ.— Տեսածներդ պատահե՞լ միայն:

Վ.— Բանակին հետ կային քրտական շէթե-
ներ, սրանք եկան սինչեւ Ձէսփէրէթէնա, ուր մենք
կը բնակէինք եւ համաձայն ընդհանուր նշանաւա-
րի հրամանին քաղաք չմտան, իսկ կանսուար զօր-
քը մտաւ Վարանցով փոզոցէն: Բանակին մանկէն
ետք Նուրի փաշայի սարազրութեամբ պատերուն
փակցուած յայտարարութիւն մը կ'ըսէր թէ քաղաքը
զբուաւած է թուրք բանակին կողմէ եւ ամէն մարդ
պէտք է զենքը լսնանէ: Առաջին օրը զինուորները
մտան քաղաք իսկ սպայակոյտը չմտաւ: Եւ ոչ յանձ-
նարութեամբ մը անգամ էր եւ կը հաւաքէի մեր թաղին
բոլոր զենքերը: Առաջին օրը երբ բանակը ներս մը-
տաւ անիշխանական վիճակ ստեղծուեցաւ լսն կրկ-
նորդ օրը եկաւ Պէհաւեաթին պէյ, Արպէէնսի սաթի-
կանական անօրէնը, որ քաղաքին մէջ գարգը Վերա-
հաստատեց: Երբ Պէհաւեաթին պէյ քաղաք եկաւ, հա-
մաձայն էր Նուրի փաշայի յայտարարութեան: Երկրորդ
օրը եւ ընկերներու հետ քաղաքին մէջ կը պատէի,
երեք զիւզացիներ զիմուած, հայկական ասուէ մը
գուրս կ'ելլէին: Արդ պահուն Պէհաւեաթին պէյ ինքնա-
շարժով վրայ հասաւ եւ հարցուց թէ գուր շէ՞ք լը-
սած որ Նուրի փաշայի հրամանով զենք կրկնը սր-
զիլուած է: Դիւզացիները պատասխանեցին թէ լուր
չունին, բայց Պէհաւեաթին պէյ երեքն ոչ օչքիս առ-
ջեւ զնպակատարեց:

Երրորդ օրը կրկին պատյաի ելաւ եւ անգրկե-
ցաւ Պէհաւեաթին պէյի, որ քանի մը զինուորներով
կ'երթար: Եւ հօրեղբօրս ազուն հետ էի՝ անսայ օր

բնին Գեւորտաբն պէլ թուրք զինուոր մը կախազան
 աննք: Միխայելովսի փոշոյն իւրոյ երկու հոգի
 Քիւսեցան, Բարապետի կրօնարարկին իւրոյ ժիւ-
 նոյն օրը կայարանին կողմը գացի, անոյն օր զինուոր
 մը իր թուին ասկ ծրար, մը օւնեց, Գեւորտաբն պէլ
 ալ նոյն կողմէն կ'անցներ: Գեւորտաբն պէլ գրեթէ
 քուանց հարցաքննութեան հրահանգարկ ըրաւ զոյն
 փոխըստէ: Եւ աչքալո անոյն: Ինոյն Մեարագու
 պատգամի փոշոյն գացինք, անոյն օր օւրիշ մըն ալ
 պշտիկ ծրար մը օւնէր եւ Մեարագու պատգամին աս-
 շու կարապան հոկոց զոյն եւ զլէն ալ կախեց թուրք
 մը որ կը բացատրէր թէ ինչն կ'օր օւնէ եր: Տեսոյ
 նան օւրիշ փոշոյն մը լէլ որ Գեւորտաբն պէլ կա-
 խել ասուա զինուոր մը եւ իրան այդպէս գրած էր:
 Սիրւելոյնս ալլա Ալին մասնակցած է զերմանական
 Բնաբարապետին, եւ օւրիշ զանազան հոկոսաներու իւրոյ
 Բարապետներ գրած է, բայց ծրար մը կողուպ-
 ամ ըլլաւն, սանուան գոտայար, օւնեցաւ:

Նախադանը անսնելով որ այս կէտրաթններուն
 զերջը չպիտի դայ, կարհ կապելու համար հարցուր:

Ն.Ա.Ս.— Ուրի՞շ:

Վ.— 20ր չափ թուրքեր կախուեցան:

Ն.— Գեւորտաբն պէլի հետ անձուր ծանօթ
 էիր եւ ինչէ՞ն գիտես թէ Նւրի փոշոյն համարիս էր:

Վ.— Ըսկեղք իր քալը թրկսուպան էր, ան զ-
 ասու ինձի:

Գ.— Մեկտեղերին հայերը թաթարներ պա-
 կած էր:

Զ.— Եւ անձուր պանցի Օլաննէտեան ա-
 նուն մասուրագան մը եւ երբ թուրք զինուորները
 կուգային, կ'ըսէինք թէ հայ չի կայ:

Գ.— Մարտին հայերը թաթարներ պանցիին:

Վ.— Ձեզ յուսար, չեմ գիտեր:

Գ. — Հատերը թաթարներն գտնադատոյ հա-
ջուտ կը կրէի՞ն:

Վ. — Ոչ, սիեւնոյն ասրազը:

Գ. — Ճի՛վանչիբը անձնագէտ կը հանչնա՞ք:

Վ. — Այո, սասուրական մարդ սըն էր
հայրենասէր: Աւարտան էր գերմանիոյ երկրաշարժական
համալսարանը:

Գ. — Աննառական կեանքը բ՛նչպէս էր:

Վ. — Ամէն մարդ գո՛ն էր ձի՛վանչիբէն, թուր-
քեր, երեսներ և սուսեր: Բայց յի՛շ գիտեր թէ հա-
յրն ու գո՛ն էին թէ ոչ: Ճի՛վանչիբ իր քաղաքական
կեանքին սէ՛ղ հուսակից էր որ շուրջ հայերը հանե-
րաշխօրէն ապրին իրարու հետ:

Գ. — Ճի՛վանչիբ Մուսալիմիին կը պատկանէ՞ր:

Վ. — Ոչ:

Պ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆԻ CROSS EXAMINATION

Շատ հետաքրքրական և զուարեանի եղաւ զը
հային Կարց-ժննութիւնը ւր. Կարսճեանի կողմէ:
Թուրք զկան որ ընդհանուր պատախազի հաջցումնե-
րուն կը պատասխանէր հայերը յանցաւոր հանելու՞ք
ամէն գործի մէջ, յետոյ սկսաւ մէկիկ մէկիկ քակեց
ւր. Կարսճեանի Կարցումներուն առջեւ իր սուտերուն
ծրարը:

Խ. — Քեզ ո՞վ հոս զկա,ութեան ղերաւ:

Վ. — Հսեցի որ հոս պատերազմական ասե-
կայ, իբրև զկայ եկայ:

Խ. — Քեզի ո՞վ ըսաւ թէ զկայի պէտք կայ:

Վ. — Պէկալա խան ձի՛վանչիբի եզրօր յա-
նեցի թէ զկայ երթալ կ'ուզեմ:

Եւ.— Ո՞վ առաջարկեց: Դ՞ուք թէ ձիվանչիքք
 թզրայրը:

Վ.— Ես առաջարկեցի:

Եւ.— Ի՞նչ գործի համար զկայի պետք կար:
 Ինչո՞ւ համար կ'ուզէիր գալ:

Վ.— Ձիվանչիքի խնդրով:

Եւ.— Պէտե՞տաին պէ՞տք էրք ճանչցոյր:

Վ.— Երբ թրքահան բանակը եկաւ յաջորդ օրը:

Եւ.— Թ՞ուրք է թէ Ատրպէտանցի:

Վ.— Թուրք է:

Եւ.— Պաշտեցի՞ է:

Վ.— Այո՛:

Եւ.— Այս ամէն Պէտե՞տաինն է սր Անտառլուի
 Հայերը շարքելէ զեթլ անցաւ Պաքու:

Վ.— Աե՞մ գիտեր...:

Եւ.— Ի՞նչ էր իբ պաշտօնը:

Վ.— Ատրպէտանի սասիկանական անօրէն է:
 Ինքը գինուսրահան իրաւունքներ ունէր եւ կապ-
 աւած էր ընդհանուր հրամանատարութեան:

Եւ.— Հայերը կը սիրէ՞ք:

Վ.— Այո՛:

Եւ.— Աե՞ր ընկերը Պէտե՞տաինի մօտ ի՞նչ պաշ-
 տօն ունէր:

Վ.— Երբեմն անոր քով կ'երթար. եւ սրտը պաշ-
 տօն յը չունէր:

Եւ.— Ինչո՞ւ խօսոց կը փոխես, առաջ ըսիր թէ
 թիկնապան էր եւ հիմա կը ստես երբ լսեցիր սր Պէ-
 տե՞տաին շարքարար է: Այո՞:

Վ.— Ետզէր թիկնապան ըսել չէ մեր լեզուով:

Եւ.— Աե՞ր ազգականը սասիկանութեան մօտ
 ապրուած հայերու մասին կը խօսէ՞ր:

Վ.— Այո՛:

Եւ.— Ի՞նչ կը խօսէր:

Վ.— Կըտէր թէ հայեր ու արաբներ կ'ուզային
 թրջական սասիկանութեան եւ կ'ըտէին թէ զինուոր-
 ները ծեր ունեցածները կը կոզուպան, իսկ սասիկա՛յ
 նախընդ զինուորներ կը զրկէր եւ կոզուպողները
 կը կոխէր:

Խ.— Եւ ձերբակալութեամբ բերուած հայերուն
 ժողովն հարցուցի ոչ թէ ինքնաբերաբար եկած հայերու:

Վ.— Այդ ժողովն բան մը չեմ գիտեր:

Խ.— Երբեք հայերը հետազննելու պաշտօն
 զարա՞ծ էք:

Վ.— Այ:

Խ.— Ձեր զրազուած ի՞նչ է:

Վ.— Աւտանդ:

Խ.— Ի՞նչ նիւզի:

Վ.— Բողաքակրթութեան (սէտենիէթ) հա-
 Մալտարանի ուսանող եմ:

Քուլտի զարմանք պատճառեց որ ըստ ըստ-
 թերթութեան համար համալտարան մը գոյութիւն ու-
 նի:

Խ.— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, այդպէս համալտա-
 րան մը կո՞յ:

Վ.— Այո, Մատենիէթ, Վիան Մատենիէթին
 ֆրանսերենը չի գիտեր, իր սարժած նիւզին ֆրանսե-
 րենը:

Հայտար Ռիֆաթ պէյ անուն մը կուտայ յետոյ
 ֆրանսուր գառախազը, աւելի վերջը պ. Եսարվ-
 ան, գառաւարները եւ նոյնիսկ... Սիւրէյիա հանըմ
 Ք'ոչնեն սրպէտզի ուսանողը գածէ իր սարժած նիւզին
 Կանաւը, բայց նախագանին ըսածն է որ կ'ընգուծի
 ուսանողը իրբեւ ամենէն նիւզը:

ՆԱԽ.— Ժիւլիտի, այո՞:

Վ.— Այո՛, այո՛, ժիւլիտի:

Խ.— Ի՞նչ է ժիւլիտին:

Վ.— Գեանին ասկէն հանգերը հանեց :

Խ.— Ասոր միներաւո՞րն կ'ըսեն :

Վ.— Ես այստեղ քննութեան չեկայ :

Խ.— Ոչ, քննութեան եկաք, ասիկա հարցա՞ծ քննութիւն է եւ պարո՞՞ն, գիտցած եղէք որ շատ քննութեան քործ է...

Գ. Խորագեանի այս խօսքերը ընդհանուր ծիծաղ մը յառաջ կը բերեն դատարանին մէջ եւ նոյն իսկ նախագահը գրիչը կը ձգէ խնդաւու համար. մինչդ խեղճ վկան իր շուրջը կը նայի շուտաւ :

Խ.— Պաշտօնակներու կողմէ պաշտօն ունէի՞ք :

Վ.— Ոչ, որովհետեւ մէկ մէկուկէս ամիս Պաշտօն մնացած եմ :

Խ.— Բայց ձեր վկայութեան մէջ ըսիք որ միշտ Պաշտօն մնացած էք, եւ նիստ կ'ըսէք թե միայն մէկուկէս ամիս եղած էք, ի՞նչ հակասութիւն. աս որքան սուտ եղաւ :

Նախագահը արեւանագրութիւնը քննելու ետք կը պնդէ որ ան միշտ Պաշտօն եղած է :

Խ.— Ձեր ընտանիքին անունը ի՞նչ է :

Վ.— Խաչատրյան :

Խ.— Ըսիք թէ 918 մարտին Պաշտօն էիք եւ հայերը կը շարժէին թաթարները, կը պնդէ՞ք ձեր այս խօսքերուն վրայ, կը ահսնե՞մ որ զարգացած եւ բարի մէկը կ'երեւաք, ժամանցէք, կը պնդէ՞ք :

Վ.— Այո՛, հայերը շարժեցին թաթարները :

Խ.— Ի՞նչ եղան Մայիլեան թաթարնի մէջ բանաւորական թուրքերը :

Վ.— Ջրեագագարէն ետք մէկ ժամը յանձնաւորացաւ :

Խ.— Ի՞նչ գիտադատար, որո՞ւ սիջեւ կնքուեալ է :

Վ.— Պաշտօնակներուն եւ ճանճանակներուն
Փիղեւ.

Խ.— Ըսել է թէ կտիւք անգի կ'անննա՞ր մ'ուն
միտականներուն եւ պաշտօնակներուն միջեւ: Այո՞:

Վ.— Այո, պաշտօնակներուն եւ մանկատանի
ճանճան միջեւ:

Խ.— Բայց կի՞տ ըսիք որ Միւրտէլ փաշա յայ
տարարութիւն զը ուղղած էր հայ ազգ. խորհուրդին
սրուն նախապէս Գաշակցական էր. հի՞տ ու կ'ը
սէ՞ք թէ հայերը կը կառավարուէին սովիէթով:

Վ.— Մարտի զեպտին սկիզբը զեմագոչա
կնքուելէ ետք. կառավարութիւնը պաշտօնակներուն
ձեռքն էր:

Խ.— Ըսիք թէ Միւրտէլ փաշայի յայտարարու
թիւնը հայերուն անձնատուութիւն տառապիկելու մտ
տին, կարգացած էր Գաշակցութեան օրկանին մէջ,
ի՞նչ էր ապ թերթին անունը:

Վ.— «Փգրիտ»:

Խ.— Այդպէս հայերէն թերթ կ'ա՞յ, գուք հա
յերէն կրնա՞ք կարդալ:

Վ.— Ռուսերէն թերթ է:

Խ.— Հի՞տ ըսիք որ Պաշտօնակներէ ժարսին հա
յերը ջարդեցին թաթարները: Պարսիկներու հետ բա
րեկամութիւն ունի՞ք:

Վ.— Ոչ:

Խ.— Պաշտօնակներէ զարեկական կիւրապատարան
կ'ա՞յ:

Վ.— Այո՞:

Խ.— Եթէ այս դուռնէն պարսիկ կիւրապատար
ան ըսէ որ հայերը զաշտականս եւ թաթարները,
պիտի հաւոտա՞ք:

Վ.— Ձեզ յուսա՞ք թէ հայերը թաթար պիտի
ըլլան:

Ե՞՞ն՝ Ասորիկա ի՞նչ հարցումիս պատասխանը չէ՛ :
Այ՛ն՝ կամ ոչ : Պատասխանեցէ՛ք եթէ հիւպատոսը ներս
մտնէ եւ ըսէ թէ հայերը թաթարներ պահած են պի-
տի հաւատա՞ք :

Պ. Խորագլան ի՞ր թղթածրարէն հանց ըԱյ-
լատատարձի մէկ թիւը, որուն մէջ պարսիկ հիւպա-
տոսը կը վկայէր որ հայ ազգ. խորհուրդի ջանքերով
քաղաքում եւ իրեն յանձնուած են 2800 թաթարներ,
Բըքորա թաթարէն : Թէեւ նախապէս նախադասը չու-
զեց թերթին Մէջ գրուած թիւը աշտոնական հանգումէն
տալ, բայց պ. Խորագլանի փոփոխումն վրայ հա-
ջողուեցաւ : Այդ թիւին մէջ հային նաեւ 15 փառա-
թուղթեր, ուր պարսիկ հիւպատոսարանը կը վկայէր
գանձական ուրիշ վայրերու մէջ ալ պահուած են 11619
թաթարներ շնորհիւ հայերուն : Կային նաեւ թաթար
ներկայացուցիչներուն շնորհակալութեան զիբերը :

Ե. — Ի՞նչ կ'ըսէք ասոց :

Վ. — Ես ասուց ալ ըսի թէ չեմ յուսար, բայց
կ'ընայ ըլլալ :

Ե. — Կ'ընա՞ք ըսել թէ այս հեռագիրները ճի՞շդ
են թէ ոչ :

Վ. — Ձե՛մ գիտեր :

Ե. — Կ'ընդունի՞ք որ շատ մը թաթարներ պահ-
ած են հայերու կողմէ :

Վ. — Այդ հարցու՞մը ինձի չպատկանիր :

Ե. — Պալլեւիկ սովիէթներուն մէջ հայեր ալ
կայի՞ն :

Վ. — Այո՛, հարիւրին եթա՛նտու՛նը հայեր էին :

Ե. — Ի՞նչ հպատակ էին :

Վ. — Ռուսական հպատակ էին :

Ե. — Դիտես որ ճի՛վանչի՞ր ալ մարտի կախնե-
րու ընթացքին ազատեցաւ հայու մը կողմէ եւ յետոյ
իրբեւ երախտագիտութիւն հայերը շարգեց :

Վ.— Ձե՛ժ դիտեր:

Խ.— Եթէ ձիվանչիբը ազատզին ածուը աս
կը նանչնա՞ս: Եանու՞մանը չէ՞ր որ ազատեց ձիվան-
չիբը եւ յետոյ սպաննուեցաւ թաթարներու կողմէ:

Վ.— Ձե՛մ գիտեր:

Ատեանը փակուեցաւ ժամը երեքին:

Գ. Խորովեանի հարցումները պիտի շարունակ-

ձէին վազը:

ՆԱԽԱԳԱՀԸ ԴՈՒՐՍ ԿԸ ՀԱՆԷ ԵՐԷԿԻ ՎԿԱՆ ՀԵՏԱԲՐԲՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ատեանը բացուեցաւ առաւան ժամը 10,30ին.

Ներս կանչուեցաւ երէկուան վկան:

Գ. Խորովեան սկսաւ իր հարցումները:

Խ.— Օրէկ ըսիք որ թաթարներու եւ պաշե-
քիկներու յիջեւ համանայնութիւն կնքուեցաւ, կըր-
նա՞ք ըսել թէ որո՞նք էին երկու կողմերու պատուի-
րակները, որո՞նք էին թաթարներու պատուիրակները:

Վ.— Ձե՛մ գիտեր:

Խ.— Աս ըսե՛մ.— ձիվանչիբն էր:

Վ.— Ես ի՞մ գիտցածս պիտի ըսե՛մ.

Խ.— Եթէ թերթի սը մեջ ձիվանչիբի ածուը
չայց ասո՞վ իրիւ բանազնաց այն առնն ի՞նչ պիտի ը-
սե՛ք:

Վ.— Ես չեմ գիտեր թէ որո՞նք էին բանակի
ցափները:

Խ.— Ասվիթներուն մէջ կային թաթարներ,
մոմաւանդ մէկը զուն կը նանչնաս, եւ հիմակ ալ Գա-
թարի սովիթներուն մէջ է. կրնա՞ս ասուը յայ:

Վ.— Գաթարի մէջ թաթարներ չկան, այլ թուր-
քեր:

Խ.— Ու՛ֆ, կրկին միևնոյն պատասխանը :
լու, ձեր ըսածը թող ըլլայ: Բայց ես ձեզի կը հարցը-
նեմ պօլլեւիկներս՝ մէջ թաթար զեկավարներ կայի՞ն:
Վ.— Թերեւս էանչնամ, չեմ գիտեր:

Խ.— Ինչո՛ւ կը խուսափիք, պատասխանեցէ՞ք
թէ Մարտի կռիւներու ընթացքին սովիէթներուն մէջ
թաթար զեկավարներ կայի՞ն:

Վ.— Ձե՛մ գիտեր:

Խ.— Մեծ քաղաքազեա թաթար բժիշկ մը կը
էանչնա՞ն Ասրպէճանի մէջ:

Վ.— Մեծ քաղաքազեա արդպէս բժիշկ մը չկայ:

Խ.— Կու թող սիշակ քաղաքազեա ըլլայ: Կը
էանչնա՞ն արդպէս բժիշկ մը:

Վ.— Տոթթար Նարիճանով:

Խ.— Օ՛, շատ լու: Տոթթար Նարիճանով մեծ
գիրք մը կը գրուէ՞ր:

Վ.— Այն ասէն մեծ գիրք մը չէր գրուեր:

Խ.— Յետոյ իր գիրքը բարձրացո՞ւ:

Վ.— Ոչ, միևնոյն գիրքին մէջ մնաց:

Խ.— Դուք գի-ւն եւ զարգացած մարդ մը
գիրքուք, ձեր խօսքերը մեծ արժէք ունին: Ե՛րբ
քոթթար Նարիճանով Գազուի սովիէթներուն մէջ մեծ
գիրք գրուեց:

Վ.— Մարտին երբ պօլլեւիկ խորհուրդին մէջ
էր այն ասէն կարեւոր գիրք մը չէր գրուեր: Նախեւ
ման Նարիճանով թէեւ մարտին պօլլեւիկներու խոր-
հուրդին կը մասնակցէր, երբեք ազգերու թիւն չուէր
այլ իշխանութիւնը հայ պօլլեւիկներու ձեռքն էր են
գժգո՛ւն մնալով հետացաւ Մասկաւ գնաց:

Խ.— Գրե՛ն՝ թէ Նարիճանով օւրակ է հիմա:

Խ.— Գաջու է:

Խ.— Իր պաշտօնը ի՞նչ է:

Վ.— Հանրազեկութեան նախագահն է:

Ե.— Ենթիւյ կանքապետութեան հաստատել
առջօր Նարիմանով 1918 մարտին պաշտօնակներու
հետ թաթարներուն գէժ կտիւ կ'ընէի՞ն:

Վ.— Ես երբեք ուղարկիս բան չեմ ըսած:

Ըսգեա՞նուք դատախազը կը միջամտէ ըսելով
թէ թէ զիսն այդպէս բան չըսու:

Ս.— (Նախազարին) Իր ըսածները միեւնոյն ի-
մասաբ կ'ուսան, ըսու որ մարտին Նարիմանով Սով-
էթներուն հետ էր եւ կտիւները սովիէթներուն եւ
Մահմադականներուն միջեւ տեղի կ'ուսենար, կը նշա-
նակէ թէ առջօր Նարիմանով ալ սովիէթներուն մէջ
ըլլաւով. անոնց կողմնակից էր:

Վկան կ'ուզէ խուսափողական խօսքերով սեր-
նալ իր նախորդ խօսքերը:

Գ. Խարսկեան կրկին կը սկսի իր նախորդ կար-
ցումներուն:

Կ.— Մարտ ասուն Նարիմանով Գաջուի մէջ
էր:

Վ.— (Մուարիէէ եւ աստանիէ հետ) այ՛ն:

Կ.— Ն'րբ Գաջու եկաւ:

Վ.— Միշտ Գաջու էր:

Կ.— Նարիմանով պաշտօնակներու գէժ էր թէ
անոնց հետ:

Վ.— Գաշտակներու գէժ չէր:

Կ.— Երեկ ըսիք թէ մարտին կտիւներ կային
եւ նայնպէս պէտք է ընդունիք թէ երկու կողմերն ալ
զինուած էին:

Վ.— Ոչ թաթարները զինուած չէին, զէնք
չունէին:

Կ.— Բայց, պարս'ն, չէ՞ք ընդունիք որ զինակ
կարգար կար, այդ զինազարդարին բոլոր պայմանն: Եւ
ալ ձեռքս են, մի սերունդս Զուք չըսիք թէ թա-

Թարնեքը անհնաաւոր եղան, ալ զինադադար կնճը-
ւեցաւ: Ճիշդ ըլլէջ:

Վ.— Շիտակը պիտի խօսի: Պաշտօնակները ու-
ղնային կտառաւորութիւնը ձեռք անցնել տեղակած ու-
մերուն հետ կասեցիւ: Քրոջկեանը պատմականօրէն եւ
քաղաքակազմականօրէն Պաշտօն կը զերտարի թուր-
պերուն, ուղեցինք անկախ ապրիլ: Պաշտօնակներուն
ուճիքը շատ թիւ էին, թուրքերը յարմար առիթի կը
սպաննէին պաշտօնակներուն զբաւ յարձակելու: Պատե-
րայմէն ընկ որ ասան յայտնի էր թէ հայ ազգ. խոր-
հուրդը չէզոք պիտի մնայ, այդ կտիւին մէջ մենք
այդպէս տեղեկութիւն ստացած էինք: Հայ ազգ. խոր-
հուրդի ներկայացուցիչը այդպէս իմացուց զալով իւ-
ժայիլի շէնքը ուր կը գտնուէր մեր ազգային խոր-
հուրդը: Մենք պատրաստուած էինք կտիւին եւ աս-
եցիք թաղակերուեցանք հրը տեղեկացանք որ Վայերը
չէզոք պիտի մնան, քրոջկեանը արտաջ գենք, թըն-
դածօթ զինուոր հայերուն քով էր: Հայ զինուորները
եկած էին աւստական նահապէն: Կտիւր սկսաւ: Պաշ-
տօնակները սկսան ծովէն ստրակածել: Բայց մենք չէինք
զախնար, քրոջկեանը ծովէն ստրակածուսը մեզի հա-
մար ոչ մէկ սպառնալիք էր: Բայց երկրորդ օրը լուր
եկաւ թէ պատրաստ եղէք, քրոջկեանը հանքն ալ կը
ստանակցի կտիւին: Հայերը քաղաքներուն մէջ նաձ
խապէս դիտար փորած էին, իսկ մենք սեւէ պատ-
կաստութիւն չունէինք, մենք ալ մեր կարգին փո-
քոցներուն մէջ սկսանք գիտար լինել: Հայերը նոյն
իսկ նշանակար փոքոցներու մէջ տեղաւորած էին զըն-
դացիներ: Պ. Գորաւի տան մէջ տեղաւորուած էին
չնդացիները:

Ե.— Այն կտիւր թանի որ տեւեց:

Վ.— Նրեք որ:

Ե.— Դուք որ կը գտնուէիք:

Վ.— Ձե՛մպէրի՛ ջէնս, մեր թագին մէջ:

Խ.— Երեք օրուան մէջ ասնէն երբեք բաժնակցա՞ք:

Վ.— Այո՞, Գագաք եկայ:

Խ.— Ուրեմն խոստովանած կզաք որ թաթարները զէնք ասնէին:

Վ.— Անշուշտ:

Խ.— Հիմա կրնա՞ք ըսել թէ ի՞նչպէս եւ ի՞նչ կերպով կրցան զէնք ասնենալ թաթարները:

Վ.— Գիւլաօցիներն էին որ գլխաւորաբար զինուած էին եւ կուգային օգնութեան:

Խ.— Ըսել կ'ուզէք թէ Գագաի քաղաքացիները ասններուկ մէջ զէնք չէին պահեր:

Վ.— Ոչ, ասիկա ըսել չեմ ուզեր:

Խ.— Ըսել կ'ուզէք թէ գուրսէն կկոչ թաթարներ է որ կը կուսէին:

Վ.— Ոչ, բնականաբար զէնքերը քաղաքին հէջ շատ ճիշ էին եւ գիւլաօցիներն ալ կուգային օգնութեան:

Խ.— Ձեզի հարցում ձը պիտի յարգեմ եւ նիշքը պիտի խօսիք: Ըսիք որ հայերու կոզմէ պատարիտիկ զը զրկուած էր յայաննչու համար թէ չէզոք պիտի մնան: Կրնա՞ք ըսել թէ ո՞վ էր այն թաթար զեկաւարը որ խօսեցու պատարիտիկին հետ:

Վ.— Ազգային խորհուրդի նախաշահ Թոփչիպաշանը, միւսները չեմ գիտեր:

Խ.— Արժանիք ազգ. խորհուրդի մէջ էր թէ ոչ:

Վ.— Ձե՛մ գիտեր:

Խ.— Բայք գուց կրէկ ըսիք որ պաշտօն ստացած էիք զէնքերը հուսաճելու, պաշտօնական մտրդ էիք ի՞նչպէս չէք կրնար յիշել Արժանիքի աճուսը, ամէնէն կարեւոր անգամք ազգ. խորհուրդին: Գիւ

ան՝ս որ հայ ազգ. խորհուրդի բանազնացը սպանն
նուած է ձիվանչիբի կազմէ :

Վ.— Ո՛չ :

Խ.— Գուց չուրացուց Թէ ձիվանչիբը 'անգամ'
էր Գագուի ազգային խորհուրդին : Այլ ըսիք չեմ գի-
տեր, ի՞նչպէս զեւսականորեն ոչ գ'ըտե՛ք. երբ նոցի կը
հարցնեմ թէ ձիվանչիբ սպանուած է թէ ոչ :

Խ.— Հոիք թէ հայ զինուորները Ռուսիայէն
եկան եւ թնդանօթ, զէնք ունէին :

Վ.— Այո՛ :

Խ.— Ո՛ւրիշ կուզային :

Վ.— Ռուսական ճակատէն :

Խ.— Ռուսական զինուորներ էին քանի որ
Ռուսական ճակատէն կուզային :

Վ.— Ձեմ գիտեր :

Խ.— Կրնա՞ն ըսել թէ սովիէթներու զինուոր-
ները ո՞րքան էին :

Վ.— Ձեմ գիտեր :

Խ.— Բիւսանձպէհօզը կը ճանչնա՞ն :

Վ.— Այո՛ :

Խ.— Ան ըսու որ շուրջ Կինք հազար պօլլեւիկ
զինուոր կար, զուգ ի՞նչ գ'ըտե՛ք :

Վ.— Ձեմ գիտեր :

Խ.— Կախարութիւն ընթացաին Վալլիվարօզ եղա՞ծ
էք :

Վ.— Երեք օրուան կախարութիւն ընթացաին Վալ-
լիվարօզ չեմ հզո՞ծ :

Խ.— (Նախագահին) երեկ ըսու որ հայերը
այնտեղ կը շարգուէին նա տեսայ :

Նախագահը արձանագրութիւնը նայելէ վերջ
կը հաստատէ պ. Խարալեանի ըսածները :

Խ.— Ի՞նչպէս ըսիք թէ տեսայ որ հայերը թա-
քարները կը քանին Վալլիվարօզ :

Վ.— Մեր սունկն կ'երեւի Վալլի վարդը:

Խ.— Ի՞մ քսվա Պաքուի յառազգարի՞նք կալ, այնպէս որ սուս չես կրնար ըսել, լաւ սասնէ: Ձեր սուսնէն Վալլի վարդ ո՞րքան է:

Վ.— (Ձեռքը երեսին տանելով) մէկուկէս ժամ կը սեւէ:

Խ.— Ռուսական զինուորներ Ձե՞զդէրէք թէնս ե. կա՞ն:

Վ.— Ոչ:

Խ.— Ձեր թագին վրայ յարնակոււմ եզա՞ւ թէ այ:

Վ.— Այո՛, վերի կողմէն եւ վարէն:

Խ.— Կը կարծէք որ բոլոր սպաննուողները զինուորներ էին

Խ.— Ըսիք թէ կնոջ մը դիակը տեսաք. կըրնա՞ք ըսել թէ որաւ կողմէ սպաննուած էր:

Վ.— Հայերու:

Խ.— Դուն տեսա՞ր: Ե՞րբ սպաննեցին:

Վ.— Ոչ:

Խ.— Աւրեմն չես կրնար ըսել թէ հայեր էին սպաններ թէ ուրեք:

Վ.— Որովհետեւ հայերն ալ մասնակցեցան կցարեւներուն

Խ.— Կը ճանչնա՞ն Հանի Ձէյնէ Ապտարին թաղի՞ն:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Հորուստ էր եւ ազգեցեկ չէ՞:

Վ.— Ատրպէճանի երկրորդ հորուստ մարդն է եւ ազգեցիկը:

Խ.— Այո մարդը Ատրպէճանի մահմեդականներուն հետադիր—չըղարեցական մը սուղեց կովկասի բուլլոր մահմեդականներուն: Հի՞մա նեղի պիտի կարգու՞մ այդ հետադիրը եւ պիտի ըսէք թէ այդ մասին լսած էք թէ ոչ:

Քաղիէֆի հեռագիրը կ'ըսէր:— Պաշտօնի մէջ
 Իսկէն ինչ խաղաղ է: Իսկ պարտականութիւնս է խոս-
 քովանիլ այս պարագան, ինչպէս նաեւ ըսել թէ կը-
 խիւններու ընթացքին երբեք հաւերու եւ թաթարնե-
 րու միջեւ տեղի չեն աւնեցած կախիւններ: Թաթարները
 հայերուն երբեք գէշութիւն չըրին եւ հայերն ալ ա-
 իջտանցին 14 հազար թաթարներ կը լանձնաբարձ որ
 ըստ թաթարները հայերու հանգէպ բարի ըլլան, ու
 քովհետեւ փոխադարձ շահերը այդպէս կը պահանջեն:

Խ.— Այս հեռագիրը կը կրէ 1918 ապրիլ մէկ
 Եւրականը: Այսպէս հեռագիրէ մը լուր սննի՞ք: Նը-
 հառի տէք որ մտրտաանեալի կեանքին հետ կող
 ունին ձեր խօսքերը. գուց երկտասարդ ժարգ էք:

Վ.— Շիտակը պիտի ըսեմ: Այ՛՛. ես լսած եմ
 այդ հեռագրի մասին: Պատերազմը վերջանալէ ետք
 յայտնի եղաւ որ պարսիկ հիւղատառն յայտարարու-
 թեան համաձայն, հայերը շատ մը մանձտակահաներ
 լլախած են: Բայց ազատուած թաթարները ըստին ալ
 պարսիկ հպատակներ էին եւ ազատուած պարսկանը-
 պատակ հայերու կողմէ:

ՆԱԽ.— Ձե՛ր կարծիքն է թէ պարսիկ հիւղա-
 տառն:

Վ.— Ամբողջ ժողովուրդը կը խօսէր:

Խ.— Սիպտեմբերին երբ թաթար բանակը ներ-
 կը մտնէր, հայերը կը վախճայի՞ն:

Վ.— Այ՛՛:

Խ.— Ինչո՞ւ:

Վ.— Որովհետեւ կը վախճային թէ թուրքերը
 կը շարդէին քրիստոնեաները, մինչպէս ուրիշ բան
 չկար:

Խ.— Վախը քանի՞ օր տևեց:

Վ.— Երբ բանակը եղաւ, վախ եւն. փարտահ.

Խ.— Իսկ շատ տղերս եղած էք է՛ս, մը պա-
թելով. քանի՞ որ պահեցիք զայն ձեր տան մէջ:

Վ.— Սրկու որ:

Խ.— Իսկ ըսիք որ վախը անհետացաւ երբ
քանակը քաղաք մտաւ, ալ ինչո՞ւ պահեցիք հայը:

Վ.— Այ՛, առաջին օրը կոզոպուաներ եղան,
անիշխանական վիճակ տեսնուեցաւ.

Խ.— Ի՞նչ կը կործէք, թաթարներու հայերէն
ըբան կոզոպուանին գումարը զ՞րքո՞ս է:

Վ.— Ձե՛մ գրտեր.

Խ.— Իսկ եթէ անգլ. յանձնարումները ձեզի ըսէ
թէ 17 հազար հայեր կոզոպուան են.

Յետոյ պ. Խարազեան կը հանէ անգլիական
յանձնարումներին թուղթերը, որոնք ցոյց կուտային
թէ ողջ մնացող 17 հազար հայերը բււրն ալ չկոզոպ-
ուան են:

Խ.— Ջարդերը քանի՞ որ տեսցին.

Վ.— Ջարդ չեղաւ, այլ կոզոպուա մը, այն ալ
միայն առաջին օրը: Անիշխանական վիճակ տեսցի՞

Խ.— Հաւ, այդ վիճակը քանի՞ որ տեսց.

Վ.— Միայն առաջին օրը.

Խ.— Պէտէտաթին պէյը ե՞րբ տեսաք ինքնա-
շարժով՞ Իսկ ըսիք թէ առաջին օրը տեսաք որ Պէ-
տէտաթին պէյ հանդիպեցաւ երեք զինուած թուրքե-
րու եւ անսրջապէ՞ր զնշահատարեց: Յետոյ, անմիջա-
պէս վազեցիք Պէտէտաթին պէյի ինքնաշարժին ետե-
ւէն եւ տեսաք որ ուրիշ տեղ մըն ալ թուրք զինուոր
մը զնշահատարեց: Ձեր երէկի վկայութիւնները եթէ
նկատի ունենաք, քաղաքին ամբողջ մասերուն մէջ
չբղան ըբան էք Պէտէտաթին պէյի հետ եւ տեսած էք
որ կոզոպուաները կախաղան կը հանուէին Պէտէտաթին
պէյի կողմէ. նոյն իսկ թուրք տակ ծրար մը տեսցոյց
այ տասնց կարճ-երկայն հարցաքննութեան քննաչ.

Քանարեց: Դուք յետոյ բաւորին զիզէն կախուած վը-
ճիւններն ալ կարգացիք. արդեօք ներ հետ սոնգաւի
օջն ալ կը պատգնէիք սասնք կարգալու համար:

Վ.— Այս բաւորը աչքովս տեսայ եւ կարգացի:

Ե.— Դուք հոնելի կը գտնայիք որ այգպէս

Քերթայիք Պէհտեաին սէյի ետեւէն կախուողները
ճեակու համար. եւ ի՞նչ կախուողներ, խզն ժարգիկ,
որոնք նոյն իսկ սասնոց պատարանի քաշուելու եւ
կարցածնուելու կը կախուին եզեր: Եւ այգպէս 20
կախուողներ տեսած էք միեւնոյն օրը:

Հեզի. գտաւ.— Ոչ, քսան հօգիի կախուիլը չէ
տեսած:

Ե.— Այ՛, երեզուան զկայաւթեան մէջ ըսու-
թէ քսան հօգիի կախուիլը աչքովը տեսած է:

ՆԱԵ.— Այ՛, երեկ այգպէս ըսուաւ:

Վ.— Այ՛, քսան հօգիի կախուիլը տեսայ աչ-
քերովս:

Ե.— Ամուսնացած էք:

Վ.— Ոչ:

Ե.— Հայր սնի՞ք:

Վ.— Այ՛, հայր սնի՛ք, ժայր, եզրայր, քայր:
Այ՛, երեւակայեցէք որ տմբատանեալը, զոր դուք
կը տեսնէք, կորսնցուցած է իր ժայրը, քայրը, կի՛նը
եւ զաւակները:

Հայտար Րիֆօթ պէյի հարցումները.— (Նա-
խազանին) Վկան շատ մը խնդիրներու ժամին միայն
չլսած ե՞տ ըսելով պատասխանոց. մինչդեռ այդ ժա-
մին թերթեր եւ զիրքեր լսուեցան: Եթէ ստիկա կա-
քիլի է, սենք ալ շատ փաստաթուղթնք սնի՛նք:

ՆԱԵ.— Թերթերու ըսածները չեմ արձանա-
դրեր իրբեւ զկայաւթիւն:

Հ.— Պաշտի մէջ ժարաի գէպցերուն պալլելիկ

Եւ առևս բանակներէն զառ կար նստել ուրիշ առևս բա-
նակ մը որ պաշտելի չէր :

Վ. — Այո՛ :

Հ. — Ի՞նչ էր այդ բանակին անունը :

Վ. — Թուրքիստանի բանակ :

Հ. — Այդ բանակին զինուորները ուսուս՞ր էիք :

Վ. — Այդ մասին տեղեկութիւն չունիմ եւ պա-
տասխան չեմ կրնար տալ :

Հ. — Թիւրքիստանի բանակը թաթարներ աչա-
տե՞ց :

Վ. — Այո՛, այդ բանակն էր որ մահմեդական-
ները ազատց :

Հ. — Համազում ունի՞ք թէ Ծիվանչիբ պատ-
ուիրակ մը կրնայ սպաննել :

Վ. — Այո :

Հ. — Եթէ այդպէս գէտք մը տեղի տեսնեցանք ըլ-
լար պէտք չէ՞ր որ իմանայիր :

Վ. — Այո՛ :

Պ. Խաւրովեան, ի՞նչ կտկուզ կարցում, լաւ
կարելի է մարտել :

ՆԱԽ. — (Հայտար Րիֆ-թ պէիի) այդպէս ի՞նչ
ուզդէք :

Հ. — Թուստիան օրէնքը ի՞նչպէս է. կտիւուզ.
ներու վրայ թուզթը կը դրուի, որպէսզի անցորդնե-
րը կարդան, վճիռը կարգացուելի՞ք տեղ մը կը դրուի
թէ ամպիրի տեղ մը որ սանդուխով ելլեն կարդան :

Վ. — Կարգացուելիք տեղ մը :

Հ. — Կրնա՞ք հաւատալ թէ Պէտետախն պէի
Պաքուէն զառ, որ օրէնքը կը գործադրէր, սեւէ տեղ
տէր մը գործեր է :

Վ. — Այո, արդար եւ օրինատէր մարդ մըն է :

Հ. — Ձեզի ապագրուած թուզթ մը ներկայ :

Եւ զի կողմնակալներս ժամն: Ասալին կողմնակալ
 մը. քաղաքի գրաւման ասալին որը բնակա՞ն կը գա-
 նէ՞ք: Երկրորդ, կառավարութիւնը կառուցում ընե-
 լաւ մասին կրաման մը կանն՞ց:

Վ.— Եւ զազգութիւնը քանի մը որ եւք վե-
 րահասարակացու եւ Պէնտեպոլիս պէիլ սարազար-
 թիւմը յայտարարութիւն մը ժողովուրդը կը կրակ-
 ար թողալին կամբաններս մէջ նշանակութեանը եւ
 իրկայանալ կառավարութեան, որ կամ գրամը պիտի
 լարէր կամ սարանքները պիտի վերագործներ:

Հայաստանի Ռիֆոթ պէյի կարգաւանդին՝ եւք նա-
 խազար իր կողմէ կեանեալ կարգաւանդը ուղղեց
 իր կային:

Ն.— Երեկ ձեր վկայութեան մէջ կ'ըսէիք որ
 վարան թաթարները զէնք չունէին եւ կայրը զին-
 ւած էին: Իսկ այսօր կ'ըսէք թէ քաղաքին թաթար-
 ներուն զէնքերը քիչ էին եւ զիւզերեն ալ զէնք բեր-
 ւեցան. ի՞նչ կ'ըսէք այս կակասութեան:

Վ.— Ես կակասութիւն չեմ տեսներ, կայրու
 թիւնցան թնգանոթներուն եւ զնգաօրներուն մտ
 թեր հարցանները ի՞նչ կ'արժէին:

Ն.— Հաւ, ինչո՞ւ ըսէք թէ զէնք չունէինք:
 Կրնայիք ուրիշ կերպ ըսել: Ես այսօր մտնուանդ ը-
 սիք որ թաթարը այնքան զօրաւոր էին որ պոլի-
 թիկներուն զէմ կարէի ձեռնարկեցին:

Վ.— Մենք կարծեցինք որ կայրը չէրք պի-
 տի մեան եւ պիտի կրնանք պոլիտիկանքուն յազթել,
 զբովեանեւ անոնք ուժ մը չէին ներկայացնել:

Նախագահը շտապանց գէշ ազգում վկային
 կակասութիւններէն եւ զգալով որ զեւ ասալին կար-
 ցումին իսկ վկամ չկրնար պատասխանել թէ ինչո՞ւ
 այս կակասութիւնը, իրոք չեղաւ մը իր թարգմա-
 նին միջոցաւ կ'ըսէ վկային.— Զեր վկայութիւնը

չափազանց անգոհացուցիչ է. գտցէ՛ք: Եւ վկան կը սկսին:

Յեռոյ ներս կանչուեցաւ թրքուհի մը. զբարկով, որուն համար կ'ըսուէր թէ իշխանուհի մըն է: Երկրորդ վկային ունկընդրութիւնը.—

Երկրորդ վկան Երգուելէ ետք ըսաւ. անունս է Ջրպպա հանըս Կայապոպա:

Դ.— Ի՞նչ ազգութեան կը պատկանիս:

Վ.— Նարպէճանցի:

Դ.— Յորքան տանէ ի վեր Գուլիս կը գտնուիս:

Վ.— Երկու ասրիէ ի վեր:

Դ.— Բ՞ար կը նստիք:

Վ.— Երէնդիւզ:

Դ.— Գաջու բնաւ գտնուեցա՞ք:

Վ.— Այո՛:

Դ.— 1918 ասրին Գաջո՞ւ էիք:

Վ.— Այո՛.

Դ.— Ամբո՞ղջ ասրին:

Վ.— Այո՛:

Դ.— 1918ի սարաի ամսուն ի՞նչ եղաւ, կրնա՞ք ըսել լեզի:

Վ.— Ջարդ եղաւ.

Դ.— Աչքովդ ի՞նչ տեսար:

Վ.— Առաջին երեք օրը նոսեցանք ասունը, դուրս չելանք, սինչու կաշաութիւնը եւ կաշաութեանէն ետք սիւսին փողոց ելանք:

Դ.— Ինչ որ կ'ըլլար դուրսը ձեր ասունէն կարելի՞ էր տեսնել:

Վ.— Ոչ, տակէ տակէ կը լսէինք: Թեզանօթիկեր եւ գնդակներ կը նետուէին, մեր ասունն ալ զընդակներ ինկան:

Դ.— Լսեցի՞ք թէ տեսաք:

Վ.— Թէ լսեցի թէ տեսայ:

Գ.— Որո՞նց կողմէ գնդակներ կուգային:

Վ.— Այն ատեն չտեսանք, բայց մենք մտնւմ տակաւն թաղը կը բնակէինք եւ գնդակները հայոց թաղի կողմէն կուգային:

ՆԱԽ.— Ձեր ատենը ինչպէս գնդակը սրտէ կողմէ նետուած էր:

Վ.— Անոնց կողմէ նկատու.

ՆԱԽ.— Հայոց կողմէն եկաւ:

Վ.— Այո՞:

Գ.— 3 օր ետք փազոց ելաք. ի՞նչ տեսաք:

Վ.— Այո՛, փազոց ելայ 18 գիակ տեսայ որոնց մէկը յի կնոջ մը, փորը ճոզած եւ մաճուկը կըտրտած էին, շոյնդէս ազու մը եւ Երրի մը բազկերակներն ալ կտրտուած էին:

Գ.— Այս գիակները հայո՞ւ թէ մանտակաւններու կը պատկանէին:

Վ.— Մանտակաւններու գիակներ էին:

Գ.— Այս խառնակութիւնը եղած ատեն, ձեռք ատենը որեւիցէ օտարական մէկը եկա՞ւ:

Վ.— Ո՛չ չեկաւ:

Վ.— Կարեւր հազիւ մեր փազոցն անկիւնը եկած էր, երբ հաշտութիւն կնքուեցաւ:

Գ.— Ասկէ ս՞րճան ետքը թրճական բանակը զբաւեց բանակը:

Վ.— Սուպանճերին զբաւեց:

Գ.— Ասկէ ետք ի՞նչ օր պատահեցաւ, տեսա՞ք:

Վ.— Ոչ:

Գ.— Սուպանճերին ի՞նչ տեսաք:

Վ.— Թուրքերը եկան, օսմանեան բանակը ե-

կաւ:

Գ.— Դուք անձամբ զինուորներու պատերազմիւ տեսա՞ք:

Վ.— Գուպա հրապարակին վրայ:

Դ.— Վրան թուղթ կա՞ր:

Վ.— Այո՛, թուղթ կար եւ վրան կախուած էր նաեւ իր գողցած աւարը:

Դ.— Կարգացի՞ք:

Վ.— Ճիշդ սիւքս չէ, մարթ մը գողցած ըլլալուն կախուած էր:

Դ.— Այո մարդուն կախուած սեղին եւ ձեր սան միջու հետաւորութիւնը օ՞րչափ էր:

Վ.— Դասարանէն յիշեալ հանրակարգի գիծը:

Դ.— Ձեր ազգակամներուն եւ ձեր սան հետաւորութիւնը:

Վ.— 10—15 վայրկեան հետաւորութիւն կար, որդէն շատ չպարտեցայ, մեր ազգակամները իրարու մօտ կը նստէին:

Դ.— Ձեր փոզոց ելած սանն կոզոզուած խառնութիւնք տեսնո՞ք:

Վ.— Ոչ, շատ խանութ չի կար արդէն մեր կողմերը եւ ես թաւանուած խանութ չտեսայ:

Դ.— Ճիշտնչիբը կը եանչնա՞ն:

Վ.— Անձնապէս ոչ:

Դ.— Ճիշտնչիբի քաղաք գալը տեսնո՞ք:

Վ.— Կառավարութիւնը քաղաքին դաւաճմէն հաջը եկաւ եւ զինքը չտեսայ:

Դ.— Ինչէ՞ն գիտէք թէ վերջը եկաւ:

Վ.— Բանակին գրաւումէն հաջը, օրեր անցան, եւ հաջը կառավարութիւնը քաղաք մտաւ, թերթերուն մէջ գրուեցաւ ուրիշ եւ ալ տեղեկացալ նաև. — Ասկէ՞ կը հասկնաւ Ճիշտնչիբի քաղաք մուտքը:

Վ.— Այո՛:

ՆԱԽ.— Ճիշտնչիբին օ՞ր սանն մուտքը չե՞ս գիտեր:

Վ.— Եւ չեմ կրնար թուականը ըսել, քանի
ր կայարանը չէր ։

Դ.— Դուք հայերան գէտ սեւէ անձնական թըշ-
նամարթուն մը սենի՞ք ։

Վ.— Այ ։

Դ.— 1918ին ամենները սեւէ հայ պաշտպանե-
ւի՞ք ։

Վ.— Այ, սեր կողմերը հայեր չկային ։

Դ.— Իսկ հայերը իսլամներ պաշտպանեցի՞ն ։

Վ.— Փոխադարձաբար պաշտպանեցին, նախ
իսլամները հայեր պաշտպանեցին եւ հայերն ալ յետոյ
ժամեհատեհանները պահեցին ։

Դ.— Պաքու քաղաքին հայերը մասնաւոր աս-
բազ մը սենի՞ք ։

Վ.— Այ ։

Դ.— Մուսափաթ կուսակցութիւնը գիտե՞ք ։

Վ.— Այո՛ ։

Դ.— Կրնա՞ք մանրամասնութիւններ ասլ ։

Վ.— Այ ։

Ատեանը փակուեցաւ ժամը մէկին ։

ՀԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԹՈՒՐԲ ՀԱՆԸՄԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Դասաւարութիւնը սկսաւ ժամը 10,10ին ։ Ե-
րէկուան զկան՝ Ջիզյա հանըմ, պատասխանելով պ.
Խարոզեանի հարցումներու ըսաւ ։

Վ.— Մեան եւ Քիֆլիս ։

Ե.— Նրէկ ըսիք որ Պաքու ծնած եմ ։

Վ.— Այ, ինձի հարցուցին թէ ա՛րտեղացի եմ,
պատասխանեցի թէ Ասրպէճանցի եմ ։

Ե.— Դանի՞ ասրիկան էք ։

Վ.— Երեսուն երկու :

Խ.— Ս՛րբ Պաքու գացիք :

Վ.— 1914ին :

Խ.— Ո՛ր հասրով Պաքու գացիք :

Վ.— Քէչրանէն :

Խ.— Ո՛ր թուականին :

Վ.— 1914ին :

Խ.— Պատերազմէն առաջ թէ ետքը :

Վ.— Պատերազմէն առաջ :

Խ.— Ինչո՞ւ Քէչրանէն ժեկնեցաք :

Վ.— Ամուսինիս պաշտօնը Պաքու գոխադրուե-

ցաւ :

Խ.— Ի՞նչ պաշտօն ունէր ձեր ամուսինը :

Վ.— Առեւտրական գրամատան պաշտօնեայ էր :

Խ.— Ի՞նչ էր տեսնը :

Վ.— Ճիւղանկիր պէ, Կալիպոֆ :

Խ.— Սէմէնտէր տնուսով ազգական ունի՞ք :

Վ.— Ոչ :

Խ.— Ձեր ամուսինը տարիքո՞ւտ է :

Վ.— Այո՛ :

Խ.— Մըր կը գանուի հի՛մա :

Վ.— Իրենցեայ :

Խ.— Ձեր կեանքին մէջ սեւէ գաւառանք առ-

ջիւ զկայ եղած էք :

Վ.— Ոչ :

Խ.— Գիտէ՞ք կամ կ'զգա՞ք կարեւորութիւնը այն տեսակ զկայութեան մը, երբ խնդրել կը զերբերքի սանուտնդ պղտնութեան գործի մը :

Վ.— Այո՛ :

Խ.— Պաքուի ո՞ր թաղը կը բնակէիք :

Վ.— Գուպինցա թաղը :

Խ.— Ձեր թաղին մէջ եւրոպացիներ եւ էւրոպացիներ

Վ.— Ես չեմ կրնար թուակամը ըսել, քանի
 ր կայարանը չէի :

Դ.— Դուք հայերուն գէտ սեւէ անձնական թըշ-
 նամուքիւն մը սւնի՞ք :

Վ.— Ոչ :

Դ.— 1918ին տակնները սեւէ հայ պաշտպանե-
 թէ՞ք :

Վ.— Այ, սեր կողմերը հայեր չկային :

Դ.— Իսկ հայերը իւլումներ պաշտպանեցի՞ն :

Վ.— Փոխադարձաբար պաշտպանեցին, նախ
 քաղաքները հայեր պաշտպանեցին եւ հայերն ալ յետոյ
 մտնեալականները պահեցին :

Դ.— Չաքաւ քաղաքին հայերը մտնուար առ-
 բող մը սւնի՞ք :

Վ.— Ոչ :

Դ.— Մաւաղաթ կուտկցութիւնը գիտե՞ք :

Վ.— Այո՛ :

Դ.— Կրնա՞ք մանրամասնութիւններ առլ :

Վ.— Ոչ :

Ատեանը փակուեցաւ ժամը մէկին :

ՀԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԹՈՒՐԲ ՀԱՆԸՄԻ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Դաւաղարութիւնը սկսու ժամը 10.10ին: Ե-
 րեկուան վկան՝ Ջիզզա հանըմ, պատասխանելով պ.
 Խոսքովեանի հարցումներու ըսաւ .

Վ.— Ծնած եմ Թիֆլիս :

Խ.— Երեկ ըսիք որ Չաքաւ ծնած եմ :

Վ.— Այ, ինձի հարցուցին թէ ո՞ւրտեղացի եմ,
 պատասխանեցի թէ Աարպէճանցի եմ :

Խ.— Բանի՞ տարեկան էք :

Վ.— Երեսուն երկու :

Խ.— Ե՞րբ Պաքալ գացիք :

Վ.— 1914ին :

Խ.— Ո՞ր նաւով Պաքալ գացիք :

Վ.— Թէկրանէն :

Խ.— Ո՞ր թուականին :

Վ.— 1914ին :

Խ.— Պատերազմէն առաջ թէ ետքը :

Վ.— Պատերազմէն առաջ :

Խ.— Ինչա՞ն Թէկրանէն մեկնեցաք :

Վ.— Ամուսինիս պաշտօնը Պաքալ փոխադրուե-

ցաւ :

Խ.— Ի՞նչ պաշտօն ունէր ձեր ամուսինը :

Վ.— Ասեւարական գրամատան պաշտօնեայ էր :

Խ.— Ի՞նչ էր տեսնը :

Վ.— Ճիւանկիկ պէյ Կալիպոֆ :

Խ.— Սէմէնտէր տեսնով սղգական ունի՞ք :

Վ.— Ոչ :

Խ.— Ձեր ամուսինը տարիքո՞ւմ է :

Վ.— Ոչ :

Խ.— Մըր կը գտնուի հիմա :

Վ.— Էրէնքէոյ :

Խ.— Ձեր կեանքին մէջ սեւէ դաստրանի տո-

ղիւ վիայ եղա՞ն էք :

Վ.— Ոչ :

Խ.— Գիտէ՞ք կամ կ'զգածք կարեւորութիւնը այն տեսակ վիայութեան մը, երբ խնդիրը կը վերաբերի տանուանդ սպաննութեան դարձի մը :

Վ.— Այո՛ :

Խ.— Պաքալի ո՞ր թաղը կը բնակէիք :

Վ.— Գուպինցա թաղը :

Խ.— Ձեր թաղին մէջ եւրոպացիներ եւ հայեր

կը բնակէի՞ն.

Վ.— Նւրօպացիներ կան, բայց չի՛ գիտեր թէ
մեր թաղը հայեր կը բնակէի՞ն թէ ոչ:

Խ.— Պաշուի մէջ զուտ մահմեական թաղ մը
կա՞ր:

Վ.— Չուտ մահմեական թաղ չի կայ, բայց
կան թաղեր ուր մեծամասնութեամբ մահմեականներ
կը բնակին:

Խ.— Մահմեականներու թաղին մասնաւոր
անուն մը կուտան:

Վ.— Ոչ:

Խ.— Քրիստոնեաներու եւ մահմեականներու
թաղերը ո՞րքան հեռու են: Այժմէն յայտն թաղը մեր
քնակած թաղէն ո՞րքան հեռու է:

Վ.— Հինգ—ասօսը վայրկեան:

Խ.— Տրիկի՞ն, երէկ ըսիք թէ մահմեական թա-
ղը կը բնակէիք:

Վ.— Այո՛, մեր թաղը սահմանն է քրիստոնեա-
ներու եւ մահմեականներու թաղերուն:

ԴԱՏ.— Ձրուա թէ մահմեական թաղ կը բե-
կակի:

Խ.— Երէկ ըսիք թէ հայերու թաղէն գնդակ-
չի կուգային դէպի մահմեականներու թաղը:

Վ.— Չեմ գիտեր մեր առանց տասնընիսդ վայր-
կեան հեռու էր մահմեականներու թաղէն:

Խ.— Պաշուի մէջ թաթար կիներ ի՞նչպէս հա-
գուտ կը կրէին:

Վ.— Պաշուի մէջ թաթարներ չի չկան:

Խ.— Լու, մահմեական կիները ի՞նչ հագուտը
կը հագնին:

Վ.— Մեծամասնութիւնը շարշաֆ կը գոր-
ծածէ, եւ փոքր մասն ալ ինծի պէս գլխարկ:

Խ.— Ես գիտեմ թէ մեծամասնութիւնը մեզի

պէս կը հազնի:

Վ.— Ոչ, բարձր դասու կրնեքը միայն ինծի
պէս կը հազնի:

Խ.— Եթէ սպաննուած ժարդու մէջ քով դըս-
նուէք կը յուզուի՞ք:

Վ.— Ոչ այնքան:

Խ.— Երեկ շտիք թէ ներ թագին մէջ 1918
ժարաին կտիւ տեղի շունեցու: Կրնա՞ք ըսել թէ ուրիշ
թաղի մէջ կտիւ տեղի ունեցա՞ւ:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Երեկ ըսէք թէ զինագազարի երբորդ օրը
հաշտութիւն կնքուեցաւ:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Որո՞նց միջեւ կնքուեցաւ:

Վ.— (Բաւական մը ժառանկէ ետք) մէկ կողմէն
ժանժեռակամներու և հայերու ու պալլեւիկներու միջև:

ՆԱԽ.— Ինչէ՞ն գիտէք:

Վ.— Թերթերու մէջ կարդացի:

Խ.— Վճռակամօրէն զտա՞ն էք որ հաշտու-
թիւնը կնքուեցաւ: ժանժեռակամներու և պալլեւիկնե-
րու միջև:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Ըսել կ'ուզէք թէ թաթարները պալլեւիկ-
ներօ՞ւն դէմ կուռեցան:

Վ.— Ոչ, պալլեւիկները և հայերը յարձակե-
ցան ժանժեռակամներու վրայ, որոնք ինքզինքնին
պաշտպանեցին:

Խ.— Զինագազարի պայմանները գիտե՞ք:

Վ.— Ձե՞մ գիտեր:

Խ.— Բայց, տիկի՛ն, ըսէք թէ թերթերու մէջ
կարդացած էք զինագազար կնքուած. ըլլա՞լ:

Վ.— Ձե՞մ գիտեր:

Խ.— Ո՞ր թերթին մէջ կարդացիք զինագա-

գար կնքուած ըլլալը:

Վ.— Ձեզ գիտեր:

Ե.— Ստիպուած եմ ձեզի կրկին կարցնելու թէ դուք Պաքու եղած էք, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ բարձր գտաւ կը պատկանի՞ք կ'ըտէք եւ թերթ կը կարգաք աւ թերթին անունը չէք յիշեր:

Վ.— Ձեռ յիշեր:

Ե.— Երեկ ձիգանչիբի ժամին ըսիք թէ անոր Պաքու դալը իմացաք թերթերէն, ուրիշ միշտ թերթ կը կարգաք: Պաքու՞ մէջ քանի՞ թերթ կայ:

Վ.— Ես յիշափոխութեան օրերուն Պաքու սընացի: Ի՞նչ քիչցածներս՝ կային Վասպից՝ Վաքուս:

Ե.— Ատրպէհանի ամէնէն մեծ թերթը օ՞րն է:

Վ.— Վաքուսնային... անունով թերթ մը կ'իշխէր, բայց երկրորդ անունը չեմ յիշեր (կը շարունակէ ժիւնուոյն վարածուժը):

Ե.— Ուրիշ թերթ չկա՞ր:

Վ.— Կարեւոր թերթեր չկային:

Ե.— Ձեր ժամանակը ի՞նչպէս կ'անցնէիք, օ՞ր թատրոնները կ'երթայի՞ք:

Վ.— Թաղէէ՛ք Մայիլօֆ:

Ե.— Մայիլօֆի թատրոնին քով մեծ փողոց մը կա՞ր:

Վ.— Այո՛, Պալլօի թատրոնայտ թէ Մարսիայտ չեմ յիշեր:

Ե.— Պալլօի թատրոնայտ, թէ Մարսիայտ:

Վ.— Այդ փողոցը Թիֆլիսի մէջ է:

Ե.— Երբեք Բերա եղած էք, գիտե՞ք մեծ փողոցին անունը:

Վ.— Բերա:

Ե.— Երէն ցտօյէն կ'ուկաք: Գալաթա եղած:

Վ.— Եյ՛մ:

ունէիք:

Վ.— Աւհանաով, Վէլիպեկով Եֆէնցիէվ եւն.:

Խ.— Քաղաքական բարեկամներ չունէի՞ք:

Վ.— Քաղաքական անձերու հետ մենք յարաբերութիւն չունէինք, բայց տնօրինա կը հանչնար խորհրդարանի անգամներէն ստանա՞ Վէթիլով, Կալիպով, Րիւսաւեժպեկով, Մուլիարով:

Խ.— Ի՞նչպէս բարձր դասու կը պատկանիք եւ քաղաքական անձերու հետ բարեկամութիւն չունէիք:

Վ.— Անշուշտ բախրովին չունէինք չէ, երբեմն խորհրդարանի կ'երթայինք երեք—չորս օրը անգամ մը:

Խ.— Հաւ ուրեմն, նախարարները որո՞ւք էին:

Վ.— Յաթալի խան Խայսկի, Րիւսաւեժ խան Խայսկի, խորհրդարանի նախագահ Ասայեֆ, Հասան Շիմիրօֆ, Ճազպարեւի եւ այլն:

Խ.— Դուք իբրեւ բարձր դասու արկին խորհրդարանի ներկայ կ'ըլլայիք: Ի՞նչ էր ձեր մանչիբի քաղաքականութիւնը:

Վ.— Անկողմնակալ քաղաքականութիւն մը կը հետապնդէր:

Խ.— Մարտին ձեր մանչիբի քաղաքականութիւնը ձեզ ձեզի համար ընդունելի՞ էր:

Վ.— Ես ի՞նչպէս կրնամ ըսել:

Խ.— 1918ին ձեր մանչիբի իր հայրենիքին ծառայութիւն ըրա՞ն:

Վ.— Չեմ գիտեր:

Խ.— 1918 ժամանակ Նաբիմանով Պաքօ՞ւ էր:

Վ.— Այո՞:

Խ.— Նաբիմանով պոլլեւի՞ն էր:

Վ.— Այո՞, ժամանակի գեղեցիկն առաջ ալ նաբիմանով պոլլեւիկ էր:

Խ.— Հիմա Նաբիմանով ո՞ր տեղ է:

Վ.— Լոսթի թէ Պաքու է:

Խ. — Օ՞րը Պաշուէն սեկնեցաք:

Վ. — 1919ի գեղափոխ Պաշուէն սեկնեցալ:

Խ. — Երկտու աարի է Պաշուէն էք:

Վ. — Այո:

Խ. — Ինչո՞ւ Պաշուէն հեռացաք.

Վ. — Որովհետեւ առուօրնս նշանակուեցաւ Պաշուէն
ուր Ասորդեանի գեղականութեան քննիչ եւ կլեմատա-
կան խորհրդական.

Խ. — Հիմա գործ ունի՞ք.

Վ. — Ոչ.

Խ. — 1918 Սեպտեմբերի հայերը շարքուեցա՞ն.

Վ. — Ոչ.

Խ. — Այդ թուականին հայերը կը վախճայի՞ն.

Վ. — Երբեք.

Խ. — Տիպի՞ն, երեկ ըսիք որ թէեւ ես հայ չը
պահեցի, բայց մարտին հայերը պաշտպանեցին թա-
թարները եւ թաթարներն ալ սեպտեմբերին հայերը
պաշտպանեցին: Ի՞նչ ըսել է թէ հայերը երբեք վախ-
ջեն ունեցած. ուրեմն ինչո՞ւ մահուանականները պիտի
պահէին հայերը.

Պ. Խորովեան իր ցաւը յայտնելով վկային այս
հակասական եւ վերապահ խոսքերուն համար, վերջ
առաւ իր հարցումներուն:

Պ. Խորովեանի հարցումներէն ետք, թուրք
ճառասարան Հայաստան Ռիֆաթ պէյ վկային ուղղեց հե-
տեւեալ հարցումները.

Հ. — Եթէ ձիվանչիք ինչ ուզէք կառավարու-
թիւնը կը գործադրէ՞ք.

Վ. — Ոչ.

Հ. — Ուրեմն ձիվանչիքի քաղաքականութիւնը
կը նշանակէ կառավարութեան քաղաքականութիւնը:

Վ. — Ոչ.

միւս կողմէ սանձեառականները:

Դ.— Դուք տես՞ք:

Վ.— Այո՛, քանի՛ մը հայեր զնդաջիրներ զե-
տեղած կը կրակէին:

Դ.— Մանձեառականներս՝ թէ թուրք զինուորը
ներսն զէ՛մ:

Վ.— Յէ, զինուորներուն:

Դ.— Թուրքերը ե՞րբ մտան Պաքու:

Վ.— Սեաւ. 14րդ կամ 15րդ օրը, որոշ չեմ յիշեր:

Դ.— Պաղաքը գրաւուելէն առաջ հայերուն

անձնատուութեան առաջարկ եղա՞ւ:

Վ.— Այո՛, թերթերուն մէջ կարգադրի:

Դ.— Ե՞րբ թուրք զինուորը քաղաք մտաւ,
ի՞նչ պատահեցաւ, ի՞նչ տեսաք:

Վ.— Երբ քաղաքը կառավարութիւն չի կար,
քանի՛ մը աւազակներ կը մտնէին տուները եւ կը կո-
ղոպակէին: Անոնց մէջ հրեաներ ալ կային, մանձեառ-
ականներ ալ եւ սուսեր ալ:

Դ.— Ի՞նչպէ՞ս դադարեցաւ կողոպուտը:

Վ.— Զինուորական հրամանատարը յայտարարեց
թէ կողոպուղները պիտի պատժուին, եւ իբրաւ
ալ քանի՛ մը հոգի կախուեցան:

ՆԱԽ.— Յայտարարութիւնը տեսա՞ր:

Վ.— Այո՛, ես տեսայ որ աւազակները զանազ
զան տեղեր կախուած էին: Մեր տանը գիմաց ալ եր-
կու հոգի կախուեցան: Մենք Պաքուի մէջ առան լաւ
ուներնք 58 սեռ շէնքեր:

Դ.— Կախուողներուն մէջ զինուորներ ալ կայի՞ն:

Վ.— Այո՛:

Դ.— Ե՞րբ Պաքու մտաւ Երվանդիք.

Վ.— Պաղաքը գրաւուելէն քանի՛ մը օր ետք:

Դ.— Ե՞րբ տեսար:

Վ.— Մէկ երկու ամիս ետք:

Գ.— Ապա ըսիր թէ քանի՜ ժը որ ետք սեռայւ
Քաղաք ժամելը սեռա՞ք.

Վ.— Ոչ, թերթին մէջ կարգացի.

Դ.— Երբ Պաքուի մէջ ձիվանչիբը սեռար ի՞նչ
կ'ընէր.

Վ.— Չեմ գիտեր.

Դ.— Ձիվանչիբի կողմէ յայտարարութիւն սե-
ռա՞ր քաղաքին մէջ.

Վ.— Այո՛, քաղաքը գրաւուելէն քանի՜ ժը որ
վերջ:

Դ.— Հայերու մտոնն բան ժը յիշուա՞ծ էր այդ
այտարարութեան մէջ:

Վ.— Այո՛, գրուած էր թէ ով որ հայերու զոյ-
ցնը կողոպտէ խառն պիտի պատժուի:

Դ.— Դուք հայերուն բարեկե՞ամ էք:

Վ.— Այո՛, մեր աւանդեմ մէկուն մէջ պահե-
ցի եթէ ուզար հայեր:

Նախագահը, անգամները, նայն ինչ ընդ հանուր
պատասխազը եւ բոլորն ալ կը խնդան այս շտապաւն
ցութեան վրայ. նախ իր պատասխանին հակառական
հանգամանքը եւ յետոյ վկան աւան ժը ունի եղեր էր
7000 սարգ կը պարունակէ. վկային բոլոր ըստննե-
րան նշմարութիւնը ըմբանելու համար բաւական է
աչժի առջեւ սնննալ վկային այս սուտցիկ բերանը:

Վ.— Հայերէն թերթերը շնորհակալութիւն
յայտնեցին իննի հայերը պահած ըլլալու համար:

Դ.— Վերջին յուլիս ամսուան ընթացքին Պա.
քու էիք:

Վ.— Այո՛:

Դ.— Լսեցի՞ք որ ձիվանչիբը սպաննուած է:

Վ.— Այո՛:

Դ.— Ի՞նչ ապուստութիւն թողուց Աարպէճանի
մէջ ձիվանչիբի մահը:

Վ.— Այո՛, սեսայ, քաղաքը պաշտպանողները
 Գնդացիները ունենին եւ թրջտկան բանակը համար
 ուղեց.

Դ.— Այդ Գնդացիները որո՞նք կը գործածէին.

Վ.— Գնդացիները հաւերու եւ պաշտպանները
 ձեռքն էր.

Դ.— Անո՞նք էին որ թուրքերուն դէմ կը կըս
 ունէին.

Վ.— Այո՛.

Դ.— Այս պատերազմի սննդոցին դուք ասունէ
 դուրս չեղա՞ք.

Վ.— Ոչ.

Դ.— Այս Գնդացիները ձեր ասունէն կը տե
 նաւէին.

Վ.— Այո՛, սեր ասունը երկու փողոցի բերանը
 կը գանուէր եւ մենք կրնայինք տեսնել.

Դ.— Տունէն ե՞րբ ելաք:

Վ.— Բանակը եւ սպայակոյտը քաղաք դուրս
 ետքը:

Դ.— Ո՞րքան տակնց այդ միջոցը:

Վ.— Մէկ օր միայն պատերազմ եղաւ, անկէ
 ետք կանոնաւոր բանակը եկաւ եւ մենք դուրս ելանք:

Դ.— Ո՞ր կանոնաւոր բանակը, ե՞րբ եւ ո՞ր օ
 րը մտաւ քաղաք:

Վ.— Ձեռ կրնար էիդ թուականը հշտել, մի
 այն գիտես թէ սեպտեմբեր 16ին 17ին ըլլաւու է.

Դ.— Բնաւ հայերու անձնատուութեան ասոյն
 սրեւիցէ յայտարարութիւն լսած էք:

Վ.— Սրկու անգամ յայտարարութիւն եղաւ:
 Մէկը տեսած եմ եւ միւսը լսած: Նաւրի փառայի լոյ
 տարարութիւնը կարդացի, իսկ միւսը լսած եմ:

Դ.— Գիտէ՞ք թէ հայերը ինչո՞ւ չյանձնուեցան:

Վ.— Պարագլուխները թալլ չաւին. ժողովուրդը հասանայն էր եթէ զինքը ազատ թողէին :

ՆԱԽ.— Շատ լաւ, այսքան տեղեկութիւն չուր ո՛ւրկէ կրցաք տանել :

Վ.— Մեծ քաղաքի սը մէջ կ'ազրինք, մեր քանոթներէն եւ ժողովուրդէն իմացանք :

ՆԱԽ.— Այս ամէնը կ'ըտէին, թէ չուր մաս. հասար ազրիւր սը ունէիք :

Վ.— Ոչ, ամէնքը կ'ըտէին, ժողովուրդը շատ քննանդիւրա եւ դժգոհ էր :

Դ.— 1918 մարտ ամսուն Մայիսի թասարներն մէջ մահմետականներ կը գտնուէին :

Վ.— Ես չտեսայ. սակայն լսեցի սը պահուած են :

Դ.— 1918 տեղաւին սեւէ Չարդ ըլլաւէ գիտե՞ք :

Վ.— Զարդ չեղաւ, պատերազմով քաղաք մը տան սրուն նեաւումքով մարդ կատարուեցաւ եւ մեր փոխոցէն տեսայ պատերազմը :

Դ.— Օսմ. բանակը քաղաքը գրաւելէն ետք երբ դուրս ելաք սեւէ մարդաւ դիակ տեսա՞ք փոխոցը :

Վ.— Փոխոցները գիակներ չտեսայ, միայն կախուած զինուորի մը զիակը տեսայ. զայն կախած էին կողպուած ըրած ըլլալուն համար :

ՆԱԽ.— Փոխոցին մէջ գիակներ տեսա՞ք :

Վ.— Տունէն դուրս ելած ասեմն տեսայ :

ՆԱԽ.— Պատերազմին աւարտումէն եւ բանակին քաղաքը գրաւելէն ետքը ասեմն զո՛ւրս ելած ասեմն փոխոցին մէջ գիակ տեսար եւ ս'ըքան հեռու դաջիբ ասեմնէն :

Վ.— Դուրս ելայ ազգականներս եւ բարեկամներս տեսնելու :

Դ.— Ըտիք թէ զինուոր մը կախուած էր, ո՛ւր կախուած էր :

Ե.— Ուրեմն Մայիլֆ թասրանը երթալու համար պէտք է անցնիք այդ փողոցէն։

Գ. Խորովեան ցոյց կուտայ, քարտէսը։

Ե.— Թաղիէք թասրան կա՞յ, Գաքուի մէջ։

Վ.— Այո՛, կայ։

Ե.— Ոչ, չկայ, արկի՛ն։

Ե.— 1918ի սեպտ.ին Գաքու դանուա՞ծ էք։

Վ.— Այո՛։

Ե.— Երբ թուրք բանակը մտաւ, դուք ո՞ր թաղը կը բնակէիք։

Վ.— Միււնայի թաղը, մեր նախկին թաղը։

Ե.— Երէկ ըսիք թէ թուրք բանակին մեկնելէն առաջ հրոսակախուսներ քաղաք մտան։

ԸՆԴՀ. ԴԱՅ.— Երէկ այդպէս բան չըսուաւ։

Արևանապարսթիւնները քննուելէ ետք պ. Խոսրովեանց սերիչ կերպ հարցում մը սուզելու կ'աւարտուի։

Ե.— Թրքական բանակէն առաջ հրոսակախուսներ մտան։

Վ.— Ոչ։

Դժբախտաբար թարգմանը երէկ մոռացածնք չէր թարգմանած այս կէտը, սրովեանու հանրմը ըսած էր թէ բանակը մանեկէն առաջ բարձրամաններ քաղաք մտան։

Ե.— Երէկ ըսիք որ առաջ զիտիներ տեսաք։

Վ.— Այո՛, 16—18 զիտիներ։

Ե.— Դուք իմ մտիցի՞ք։

Վ.— Ոչ։

Ե.— Վաստ՞է էք, մանկատանները էին թէ կայեր։

Վ.— Այո՛, վաստէ եմ, մանկատաններ էին։

Ե.— Կիներ ալ կայի՞ն։

Վ.— Այո՛, այրեր, կիներ եւ երախտներ։

Ե.— Հազուած էին:

Վ.— Այո, պատուած հազուածներ ունէին:

Ե.— Մարդիկը սե՞ծ էին:

Վ.— Այո, տարիքս էին: Այդ ծեր մարդը եւ կիսերէն սէկը վերջը տեսայ, որոնք թէն վերաւորուած բայց յետոյ գործածուած էին:

Ե.— Երկար ստեն մնացի՞ք այդ դիակներուն ջով:

Վ.— Ոչ:

Ե.— Այդ ծեր մարդուն չօրնցի՞ք:

Վ.— Ոչ:

Ե. Ինչո՞ւ համար դուք ելաք. պայտի՞ դասի:

Վ.— Ոչ, դասիները կանչեցին եւ դուք դասի:

Ե.— Հեռուարութիւնը ո՞րքան էր այդ դիակներէն ձեր սունը:

Վ.— Հինգ—սասը վայրկեան:

Ե.— Շատ կը ցաւի՞մ արկին, երեկ ըսիք որ երբ սունէն դուք ելաք անմիջապէս տեսաք 18 դիակներ որոնց մէջ կար մէկ աղամարդ եւ բոլորն ալ սպաննուած էին. հրտակ ալ կ'ըսէք թէ հինգ—սասը վայրկեան հետս էին դիակները մեր սունէն:

ՆԱԽ.— Երեկ ըսիք թէ բոլորն ալ սպաննուած էին եւ այսօր կ'ըսէք թէ երկուքը ողջ մնացած էին եւ յետոյ դանտնք տեսաք: Ատկէ դատ հեռուարութեան խնայութեան ի՞նչ կ'ըսէք:

Վ.— Ես երեկ այդպէս չըսի...

Ե.— Կը տեսնեմ որ զայդպէս արկին մը կ'եքեւաք, եւրոպական սարազով կը պաշտէք. յետոյ ըսիք որ բարձր դասու կէ պատկանիք, եւ ինչպէս Հայաստան պէտք ալ ըսու, իշխանուհի մըն էք:

Վ.— Այո՛, երբ այլիկ էի:

Ե.— Լաւ, կը հոգի՞ք ինծի ըսել թէ որո՞նք էին ձեր քոյրեկամները որոնց հետ յարաբերութիւն

Հ.— Քաղաքակառուցման մը լուր համ զէշ ըւ-
լալու գնահատման խնդիրը ներկայի՞ն կը պատկանի
թէ ազազային .

Վ.— Ազազային .

ՆԱԽ.— Այս հարցումները ի՞նչ կապ ունին պ.
Կարգեանի հարցումներուն հետ :

Հ.— Որովհետեւ պ. Կարգեան ձեռնարկի
քաղաքակառուցման մասին հարցեր աւաւ :

ՆԱԽ.— Ընդհանուր հարցումներ մի ուզէ՞ք :

Հ.— (Վկային) Դուք հկած էք սեւէ կո՞ղմը դու,
հացնելու թէ Աստուծոյ համար վկայութիւն առլու :

Վ.— Սկած եմ Աստուծոյ համար վկայութիւն
առլու :

Երկրորդ վկային ունկընդրութիւնը .

Դ.— Անունք ի՞նչ է :

Վ.— Եւսուֆ Փառըժօֆ, թուրք եմ եւ սեռս
նոզ . իրաւարանութիւն կը սորվիմ :

Դ.— Ս՞րբ Պալիս եկաք .

Վ.— Հինգ օր է :

Դ.— Ո՞ւրկէ եկաք .

Վ.— Պաքսէն :

Դ.— Ինչո՞ւ Պալիս եկաք .

Վ.— Փարիզ պիտի երթամ սուսնելու համար :

Դ.— Անցադիր ունի՞ք .

Վ.— Միջաշնակցային ցանթրոլին ցովն է :

Դ.— Պաքսէն ե՞րբ եղած էք .

Վ.— 1917էն ետք Պաքսէն չեմ եղած : Ան՛ի
տասը քաջած եմ աւստիան համալսարանները :

Դ.— 1918ին ի՞նչ տեղի ունեցաւ Պաքսէի մէջ .

ՆԱԽ.— Միայն ձեր տեսածները պատահեցէք :

Վ.— 1918ի մարտին շարքեր տեղի ունեցան
թաթարները ջարդուեցան :

Վկան այս քանի մը խօսքերը ըսելու համար
Ք. Թանէ հարաւասանի ձեւեր որոնք ներկաներուն քո-
ջորին ալ աշագրութիւնը կը գրուեն: Նախագանը
քիտել կուտայ, թէ միայն տեսածները եւ գէպքերը
նշեալ է պատմէ:

Վ.— Մարտ 17ին մակմեաական զինուորներ
իրենց ընկերները թաղելէ ետք գացին միանալու Ի-
սրանց զօրքառօթիններուն, որոնք Լէնցեարանի մէջ
էին Լէնցեարան Պաքուէն 18 ժամ նստու է.

ՆԱԽ.— Ջինուորներուն իրենց զօրքառօթիննե-
րու միանալը տես՞ց:

Վ.— Ոչ, չտեսնաւ: նստան Լէնցեարան երթա-
լու հագար: Պալլեի կիկները կ'ուզէին չտեսնալը պաշա-
քել եւ մակմեաականները զինաթափ ընել: Մէկ չկոզ-
մէ փանար սարառանուը եկաւ եւ միւս կողմէ զինու-
որներ ա. ես փախաւ: Յետոյ լսեցի հրացանի ձայներ:
Ես եկայ աղչ. քայիթէն ուր ժողով կար, ժողովին մէջ
արշաւեցաւ խնդրել մակմեաական զինուորներէն որ
պէտքի գէնքերը յանձնեն պալլեի կիկներուն եւ կտիւր
կտարի: Պալլեի կի գործադիր մարմինը թաթար աղչ.
ճարհուրդին խօսք աւուտ յաջորդ օրը գէնքերը վե-
րագործնելու:

ՆԱԽ.— Դուք այնպէ՞ղ էիք:

Վ.— Այո՛, ես ալ քանի մը ուսանող ընկերներով
Իր գանուէր: Դարձադիր փարհուրդի անպաճեկերը յա-
ջորդ օրը գաժին գէնքերը յանձնելու, բայց մակմե-
ական ժողովուրդը վախի սասնուեցաւ, որովհետեւ
քանի մը հազար հայ զինուորներ կան, եւ մակմեա-
կանները գէնք չունէին. եթէ կտիւ մը ծաղէր պիտի
լարգուէին:

Թուլցեղը լնցուած էին մզկիթը եւ կը սպա-
սէին որ պալլեի կիկները պիտի վերագործնեն գէնքերը,
Երբ մզկիթէն աւան կ'երթայի, տեսայ որ քանի մը

գինուորներ օգին մէջ կրակեցին ժողովուրդը վախը-
ննչու համար: Ատրնց մէջ էր նաև հայ զինուոր մը
զոր ես կը նանչնայի:

ՆԱԽ— Ինչո՞վ կը կրակէին:

Վ.— Ռուսական հրացանով: Յետոյ թուրքերը
վախցան եւ սզկիթէն դացին իրենց աւաները: Քանի
մը վայրկեան ետք էր, կրակները սկսան թափիլ ան-
դատարափի պէս. ես բարձրացայ սեր տանը տանիքը
հասկնալու համար թէ ո՞վ է որ կը նետէ եւ ո՞ր կող-
մէն հուզար: Հայերու թաղը բարձր էր: Ես մեր առ-
նիքէն տեսայ ոչ հայ զինուորները արագօրէն կը վա-
զէին գէպի մահճառականներու թաղը: Այս յարձա-
կումը շարունակուեցաւ մինչևոյն սասակաթեամբ ե-
րեք օր: Քանի մը հազար մահճառականներ շարդուլէ
ետք հաշուաթիւն կնքուեցաւ:

Ն.— Այժմ՞դ դիակներ անթա՞ր:

Վ.— 1320 մահճառականներու դիակներ հաճ-
րեցինք. մենք բռնանողներս վիճակագրութիւն կաշ-
մեցինք:

Ն.— Անձնապէս ո՞րքան համբոցիք:

Վ.— Ես անձնապէս համբոցի 6—700 դիակ:

Ն.— Որքա՞ն ժամանակ պէտք եղաւ համբոցու
համար այդ դիակները:

Վ.— Շատ ժամանակ պէտք չեղաւ որովհետեւ
միակ սինեակին մէջ քսան դիակ համբոցի:

Ն.— Տեսածներդ միայն պատմէ իզարներէն
նայն կուտաս բայց միայն 600 հոտ տեսած ես:

Վ.— Սենեակի մը մէջ տեսայ 22 դիակներ
կիններ կտոր կտոր եղած են, փորերը ճեղքուած էին
եւ երախայ մըն ալ պատը գտած: Ծերուկի մը չորս
տեղէն քնդակ տուած էին:

Տեսնուելիք բան էր թէ Վկան ինչ ճիծաղելի
չարձաթեամբ եւ ասրորինակ բացազանչութիւններով

կ'ազէր կլիցնել իր ըսածները, ինքզինքը կարծելով
 պահ զը Աստուծոյ խորհրդարանին մէջ ուր կրնան
 իրենց ուզածին պէս խօսիլ եւ ճշտել միշտ ստելով եւ
 շափազանցելով:

Նախագահը հետզհետէ կը ջգայնանայ տեսնելով
 վկային շարժումները եւ տեսնելով որ վկան զեռ եր-
 կար պիտի շարունակէ իր պատմութիւնները, կ'ազ-
 քարարէ սրտէսդի սանրաստանութիւններու մէջ չճշտ-
 նէ այլ միայն տեսածները պատմէ:

ՆԱԽ.— Յետոյ ի՞նչ եզու:

Վ.— Երեք օրուան պատերազմէն ետք հաշ-
 տութիւն կնքուեցաւ: Պատերազմէն առաջ հայերու
 ազգ. խորհուրդի ներկայացուցիչը եկաւ եւ յայտնեց
 թանձրահան քաղաքին թէ պատերազմի ընթացքին
 չէզոք պիտի մնան: Եւ քաղաքէն ներկայացուցիչին
 խօսիլը տեսայ:

ՆԱԽ.— Ուրիշ ի՞նչ տեսաք:

Վ.— Տեսայ ընկերվարական առջժ. Թաղիէֆի
 գիտիլը, առջժ. Սուլթանօֆի գիտիլը որ գլխէն վերա-
 ւորուած էր, տեսայ որ հորեզրօրս ազան ալ սպան-
 թուեցաւ:

Դ.— Փոզոցը կը պաշտէի՞ր կտիւններու ըն-
 թացքին:

Վ.— Այո՛, փոզոցն այ պաշտեցայ:

Դ.— Դուն պատերազմի մասնակցեցա՞ր:

Վ.— Ոչ:

Դ.— Ի՞նչ կ'ընէիք փոզոցներու մէջ:

Վ.— Եւ վերաւորներուն վերջերքը կը կապէի:

Դ.— Կուտղները կը տեսնէի՞ր:

Վ.— Այո՛, գիտակից կը գիտէի կտիւն:

Դ.— Կուտղները որո՞նք էին:

Վ.— Տեսայ որ հայերը ստիպաններու մէջ աւազ
 չեցուցած կը գլորէին եւ կուգային գէղի մանձրաստ-

կան թաղը՝ Տեսայ թէ Ինչպէս խուճք ճը կայեր մասն
մեր աւանը, որ երկու փողոցի վրայ դուռ ունէր:

ՆԱԽ.— Ի՞նչ տեսար:

Վ.— (Ձեռքերը աչքերուն տանելով). Այնքորով
տեսայ որ մասն մեր աւանը, եւ մենք փոխանք, ու
մէնէն վերջ եւ փոխայ:

ՆԱԽ.— Ի՞նչպէս փոխար:

Վ.— Մահուընէ ազատուեցայ, Կորեզորս ազան
հոն սղոննուեցաւ, որովհետեւ Կրուանդ ըլլալով չկր-
ցաւ փոխիլ:

Գ.— Ռժարկածուս եղա՞ւ:

Վ.— Այո՛, թնգանօթ եւ գնդացիքի բազմա-
թիւ զինակներ ծովի կողմէն կուգային. իսկ միւս
կողմէն ալ Էրժէնիճէնա՞ Մեր աւանը երկու թնգանօթ
թիւ աւար եկաւ երկրորդ օրը. մէկը ծովի կողմէն,
մեր տան մէջ կողմը կը նայի քաղաքին կեդրոնի՞ն:
Իսկ միւսը Էրժէնիճէնաին՞ Մէկ գնդակ ալ եկաւ Էր-
ժէնիճէնաի կողմէն՞ Այս գնդակները երբ Էրժէնի
ճէնաի կողմէ եկան Կասկցայ որ Կայերը թնգանօթներ
ունին:

Վկան իր նստած տեղը գոնազան ձեւեր տանելով
կաք այնքան շատ կը խօսի որ կը հապաղէ իր բռնած
ներք եւ անկի մէջ կը ձգէ թէ թորգժածնը եւ թէ նա
խազանը որ սկիզբէն ի վեր զժուարութիւն կը կրէ,
արևանագրիչու համար:

ՆԱԽ.— Կորե խօսէ եւ սրշ ըսէ ըսելիքնեքով:

Գ.— Թուրքխոսանի բանակը տեսա՞ր:

Վ.— Այո՛, Այդ բանակին զեկազարին հետ ցա-
ցի զօրանոց խնդրիչու հասար որ աւանքը միջամանն
կտրւը գաղթիչնիչու համար: Ես այնտեղ էի երբ բա-
նակին Էրժէնիճէնաի թուրք ճը յանձնեց ուսու Կե-
կայացուցիչին, որպէսզի քաղաքին ցարժաղիբ կոմի-

աէին յանձնուի այդ թուզթը կախները դազրեցնելու
 թամար:

Դ.— Լալաեանցը կը նանչնա՞ս:

Ղ.— Այո՛:

Դ.— Ո՞վ է Լալաեանցը:

Վ.— Հայ սպայ մըն է: Մեծ պազարին մէջ
 առն ուը ունէր կրակի առաւ, հարցուցի. թէ ինչո՞ւ
 ք'այրես պատասխանեց. սթէ իմ առնս է կ'այրեմ,
 քեզի ի՞նչն. յետոյ բացերուն մէջէն տեսայ մանկեառ.
 Թանկերու դիակներ:

Դ.— Թաթար մաաւորականները ի՞նչ եզան:

Վ.— Տաթար Սուլթանով, հարիւրապետ է-
 ֆիրեւնով եւայլն սպաննուեցան, ո՞ր մէկը յիշեմ,
 ըստ շատեր սպաննուեցան:

Վկան այս անուշները թուելէ ետք այլեւս ան-
 թանկի կը դառնայ իր անպատեհա կեցուածքով եւ
 ֆրքուանով, սաքը վեր կ'առնէ իր նեղերուն մէջ
 իբրեւ թէ Թաթար առաներու նեա նստած ըլլար խո-
 տակցութեան: Նախագահը թարգմանին միջոցաւ կ'ազ-
 ատարէ վկային արդէն զի քաղաքավար նստի եւ հա-
 ճընայ թէ ուր կը դանուի: Կահառակ պարագային
 դուրս պիտի հանուի: Յետոյ նախագահը սուր ձայնով
 մը կը հրամայէ վկային արդէն զի սաքի կենայ եւ յե-
 րոյ պատասխանէ ընդհանուր դատախազի հարցումնե-
 քուն: Եւ իրաւ ալ աթուր չէր վայլեր վկայի մը, որ
 չէր զգար թէ մ'ուր է:

Վկան անգամ մը կը ցնցուի ու յետոյ խելօք
 զուխը կուզայ եւ կը սկսի սինչել վերջ տաքի վրայ
 պատասխանել ընդհանուր դատախազին:

Դ.— 1918 սեպտեմբերին Պաքո՞ւ էիք:

Վ.— Այո՛:

Դ.— Ո՞վ կը պատերազմէր:

Վ.— Մէկ կողմէ պալշեիկները եւ հայերը:

Բալար ժամհասկաններն ալ արցունք կը թափէին եւ այն յարը սւնէին թէ սերագործը պիտի պատժուի .

ՆԱԽ. — Ասանք աւելորդ խօսքեր են, ես միայն կ'արեանագրիմ առջին խօսքերը:

Ասեանը փակուեցաւ ժամը սկզբին:

ԳԱՍԸՄՈՅ ԿԸ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԻ

Ծրէկ առաւ ժամը 10,10ին անզլիական պատերազմական ասեանին առջեւ շարունակուեցաւ անցեալ օրուան վկային Գաղղոֆի հարցաքննութիւնը պ. Խարսվեանի կողմէ:

Խ. — Գանի՞ տարեկան ես.

Վ. — Գանըվեց:

Խ. — Ո՞ր կը բնակիք.

Վ. — Կղզականիս տունը:

Խ. — Ո՞նչ տեղ նամբարգած էք.

Վ. — Ռուսիոյ մէջ զանազան քաղաքներ նամբարգած եմ:

Խ. — Հօրդ անունը ի՞նչ է.

Վ. — Հաճիմաքի:

Խ. — Հայրդ հայ բարեկամներ շատ օւնի՞.

Վ. — Չեմ գիտեր.

Խ. — Աժառանգո՞ւմ էք:

Վ. — Ոչ.

Խ. — Որո՞ւն հետ կը բնակիք.

Վ. — Հօրս հետ.

Խ. — Ուրեմն չէ՞ք գիտեր թէ հայ բարեկամներ օւնի, իսկ եթէ ես ձեզի ըսեմ թէ հայ բարեկամներ միշտ ներ առնը հիւր կ'ըլլային, այն ասեմ ի՞նչ պիտի ըսէք:

Վ.— Ձեզ գիտեր, եթէ անանք ճեր ասուը ես
լած են, ուրեմն նա ասուը չեմ եղած:

Ե.— Ոչ, ներ ասուը հիւր եղած են:

Վ.— Մեր յարկաբաժինին մէջ շատ հայեր կը
բնակին, բայց ես չեմ գիտեր թէ մեզի ո՞վ հիւր ե-
ղած է, անուը ասուը կարելի է գիտնամ:

Ե.— Օ, անուը ասուը որպէսզի գիտնաք: Ո՞ր
համալսարանէ կարգացած էք լրաւարանութիւնը:

Վ.— Ռոստովի համալսարանը:

Ե.— Հոն շատ հայեր կան:

Վ.— Այո՛, նախընտանի մեծածառնութիւնը
հայութիւն է:

Ե.— Ինչպէս պէտք է հայ է:

Վ.— Ձեզ գիտեր:

Ե.— Որովհետեւ հայ է անոր համար չէք գի-
տեր: Հիմա ո՛ւր կ'երթաք:

Վ.— Փարիզ ուսանելու:

Ե.— Ձերաներէն գիտե՞ք:

Վ.— Շատ թիչ:

Ե.— Ձերանուկան համալսարան կ'երթաք եւ
չ'զուան չէք գիտեր: Իրամ ունի՞ք:

Վ.— Երթալու դրամ ունիմ, բայց վերադա-
նալու պէ:

Ե.— Հարուստ էք, ո՞րքան եկամուտ ունիք:

Վ.— Ձեզ գիտեր, չեմ հաշուած:

Ե.— Հայրդ ո՛ւր է, դրամ ունի՞:

Վ.— Առաջ հարուստ էր, բայց հիմա պառե-
ւիւնները կոտորածներն:

Ե.— Հայրդ ո՞րքան հարստութիւն ունի Պա-
քուի մէջ:

Վ.— Հարստութիւնը կալուածներ են, հինգ
տուն ունի միայն:

Ե.— Հի՞նչ ասուն ունի միայն:

Վ.— Այժ՛ :

Խ.— Գարգռութիւն ունի՞ք երէզի վիպ, Զիպա հանքմ հալիպովի հեռ :

Վ.— Ոչ :

Խ.— Պաքուի քաղաք. կուսակցութիւնները որո՞նք են :

Վ.— Հիմա պօլլեւիկները :

Խ.— Իսկ առաջ ասէնէն զօրուար կուսակցութիւնները որո՞նք են :

Վ.— Զեմ գիտեր, որովհետեւ ուսանող էի :

Խ.— Ոնէէ ասեն պաշտօնական հանգամանք ունեցա՞ծ էք :

Վ.— Այո, Աարպէճանի կառավարութեան ներքին գործերու նախարարութեան մէջ պաշտօն ունէի :

Խ.— Ե՞րբ :

Վ.— 1920 հոկտեմբերին :

Պօլլեւիկներէն առաջ սեւէ պաշտօն ունեցա՞ծ էք Աարպէճանի կառավարութեան մէջ :

Վ.— Ոչ, երբեք :

Խ.— 1918 մարտին Պաքուի մահմեդականներուն ամէնէն նշանուար դէմքը ո՞վ էր :

Վ.— Մասնաւոր սեւէ անձ չի կար, այլ կար մահմեդական քոմիթէն :

Խ.— Այդ քոմիտէն մահմեդականներուն բոլոր գործերուն պատասխանատու է :

Վ.— Այո՛, յեղափոխութենէն ետք բոլոր ազգերը ունեցան իրենց ազգային խորհուրդները եւ մահմեդականներն ալ իրենցինը :

Խ.— Ի՞մ հարցումիս պատասխանէ. այդ քոմիթէն ազգային գործերուն պատասխանատու էր :

ՆԱԽ.— Քաղաքական հարցումներ մի չուզէ՞ք, որովհետեւ ազգային խորհուրդի մէջ չէ եղած :

Խ.— (Նախազանիւն).— Ի՞նչ էր վկայութեան

ժէջ շատ բան խօսած է ազգային խորհուրդի ժամին:
 Խ.— (Վչուրն).— Մահահապան խորհուրդին
 անգամները քաղի՞ նօզի էին:

Վ.— Լիսզ Կոզի էին՝ Թօփերպօշէվ. Բէտուշ
 զամէ, մնացածները չեմ յիշեր:

Խ.— Այլ շարունակացե՞ք, Ճիվանչիբ ալ ան
 գամ էր:

Վ.— Ձեմ յիշեր:

Խ.— Երեկ ըսիք որ քոթիթէին բանակցու
 թեանց ներկայ կզած էիք նաեւ դուք եւ ըստ այնմ ալ
 խոսյալիւն առիք:

Վ.— Այո՛, ներչայ էի, այնտեղ էր Թօշէիպօշ
 չէվ, երեք սևամազներ եւ ես:

Խ.— Ճիվանչիբ ան էր:

Վ.— Այլ:

Խ.— Երբ խօսքը Ճիվանչիբի ժամին կուզայ,
 չեմ գիտեր կ'ըսե՞ք. (Նախազանիս). այսպէս կարելի
 չէ, պարտն նախազան:

Խ.— (Վչուրն) Մարտին քոթիթէի ժողովին ներ
 կայ կզած էք ըսիք, Խ'նչ քոթիթէ էր:

Վ.— Գործազնր քոթիտէ:

Խ.— Կարելի՞ է որ դուք ներկայ ըլլա՞ք այդ
 ժողովին խօսակցութիւններուն: Գոնքա՞յ էր թէ գը
 աշնուց:

Վ.— Երբ ես այնտեղ էի գանբաց էր, իսկ յե
 տայ կիթ գոցուկցու չեմ գիտեր:

Խ.— Կարելի՞ է որ գործազնր քոթիտէի մը ժո
 ղովները գանբաց ըլլան, երբ այնքան կարեւոր խըն
 քիբներու ժամին կը խորհրդակցին:

Վ.— Ես երբ քացի՞ բաց էր, յետայ չեմ գիտեր:

Խ.— Ես կ'ընդգուծիմ որ կայ խորհրդարան մը,
 որ կրնայ գանբաց ժողովներ սկսեմալ, բայց անոր գոր
 ծազիր քոթիթէն ի՞նչպէս գանբաց ժողով կ'սկսեմայ:

Վ.— Գործադիր քանի՞թէն կառաջարութեան
 գործադիր քանի՞թէն է. իսկ ես կը խօսիմ ազգային
 խորհուրդի մասին.

Ե.— Միևնայն է. Պաշտի բնակչութեան
 մեծամասնութիւնը ս'ը տարբը կը կազմէ. Մանկան
 կանն'ըը.

Վ.— Ձեռ գիտեր.

Ե.— Ինչ գործանալի. չէ՞ք գիտեր որ մանկե-
 առկանները մեծամասնութիւնը կը կազմեն. դուք
 վկայ էք, եկած էք ներ վկայութիւնը առլու. ոչ թէ
 եսկառակարգ կազմին փաստաբանութիւնը ընկղու
 լու. Պաշտի մէջ մանկապան բանակ կա՞ր.

Վ.— 12 մանկապան զինուոր կար:

Ե.— Գիտէ՞ք թէ բանակը ի՞նչ է.

Վ.— Այո.

Ե.— Լու. Պաշտի մէջ մանկապան բանակ
 կա՞ր: 12 զինուորը բանակ չէ.

Վ.— Ոչ:

Ե.— Լու. ի՞նչ է = Ի ք Ի = Ի վ Ի ք Ի = Ն.

Վ.— Լէնգրանի մէջ էր.

Ե.— Կը հարցնեմ նեղի Ասրլէեանի մէջ ման-
 ակապան բանակ կա՞ր.

Վ.— Այո՛, արժի արվիզիան.

Ե.— Ո՞րքան է այդ զորքածինի թիւը.

Վ.— Կը կարծեմ թէ հարիւ հարիւր զինուոր
 կը բաղկանայ: Ես այդպէս լսած եմ.

Ե.— Ատիկա Ասրլէեանի մարտի բանակն էր.

Վ.— Այո՛, ես այդպէս լսած եմ.

Ե.— Կրնա՞ք ըսել թէ առև բանակի քաղա-
 զումէն ետք, երբ առև զինուորները կ'ը վերադառնա-
 յին իրենց աւաները, ստիպուած էին անցնել Պաշտէն:

Վ.— Միայն 46րդ զորքածինը Պաշտէն ան-

ցում: Իսկ միւսները անցան Պալատարի կայսրանէն :
 Պալատարին Պաշտէն 14 վերս հետու է գլխուօր կեդ-
 քանը, ուր կը համախմբուէին ուսու զինուորները ներ-
 սերը Կրթալու համար: Բայց յետոյ Պաշտի մէջ զը-
 նուօր զինուորներն ալ հեռացան, սրբօրհանու պարեօ
 ճառարանը գծուար էր:

Խ.— 1918 մարտին Պաշտ.— Բիֆլիս երկաթու.
 զնգ(ծը Աարպէճանի ձե՛ւքն էր:

Վ.— Այս տան Աարպէճան գոյս. Բիւնչուէրի

Խ.— Հուս, մակմեաականներուն ձե՛ւքն էր:

Վ.— Այս՛, բայց ոչ Թէ 30ին այլ մարտ 17ին,
 երբ կէնչարան կ'երթային:

Խ.— Ճի՛շգ է որ Աարպէճանի զեկաճարները
 քաջօրդ օրը (ուրբաթ) վերջնազեր մը առին պոլնի-
 րիկներուն զէնքերը վերագործնելու համար:

Վ.— Պոլնի.րիկները իրենց խոտաքան էին յա-
 ջրոդ օրն իսկ այդ զէնքերը վերագործնելու:

Խ.— Ոչ, Թաթարները պոլնի.րիկներէն պահան-
 ջած են զէնքերը, անոնց չորս ժամուան պայմանա-
 ժամ մը առլով:

Վ.— Ոչ:

Խ.— Ձեր պատմութիւնը սխալ է. Թաթարնե-
 րը պոլնի.րիկներուն առին չորս ժամուան պայմանա-
 ժամ մը կէնքերը վերագործնելու համար: Հայ ազգ.
 հորհուրդը ներկայացուցիչ մը զրկե՛ց մակմեաական
 քաթիթէին, որպէսզի կախին առաջը տանուի:

ՆԱԽ.— Այդ կէտին չի կրնար պատասխանել,
 սրբօրհանու Ներկայ չէ թգած:

Խ.— Հաշտպիթիւնը ե՛րբ կ'ըջուեցու, ի՞նչ
 պայմաններով եւ որո՛ւ միջեւ.

Վ.— Մակմեաականներուն եւ պոլնի.րիկներոյն
 միջեւ մարտ 21ին: Զինագոյարի պայտանները չիմ
 պիտեր, բայց կարգիւ պայտաններէն մէկն էր օր ու-

Նոր աղէ. զօրւմասերը պիտի լուծուէին:

Խ.— Մահեապետներու կողմէ բանակցողները որոնք էին:

Վ.— Ձեռ գրեցի:

Խ.— Ըօրք որ ձեր հայրը հինգ ասուն ունի:

Վ.— Այո՛, մեր մէկ ասունը ունի 53 յարչ որ սփի:

Խ.— Կարևներու ընթացքին ո՛ւր էիք:

Վ.— Առաջին օրը սենեակը փակուեցայ:

Խ.— Ատաււընէ մինչեւ էրիցուն:

Վ.— Այո՛, մինչեւ ժամը հինգ:

Խ.— Երեկ ըսիք որ ձեզի հետ ունէիք հասագրեակ մը եւ սեսաց որ հայ զինուորները կուգային գէպի մահեապետն թաղը:

Վ.— Այո՛, սեսայ:

ՆԱԽ.— Օրուան ո՞ր ժամանակին:

Վ.— Ժամը հինգին:

Խ.— Արեւը ե՞րբ մարը կը մանէ Գօթուի մէջ:

Վ.— Ժամը հինգին:

Խ.— Եւ զուք կրցա՞ք սեսանէ հետազոտակալ:

Վ.— Այո՛:

Խ.— Երեկ ըսիք որ 7000 հայեր ազատեցիք, զանանք ձեր ասն մէջ պահելով:

Վ.— Այո՛, եւ այնպէս կը նայէինք որ այրիչէ կը զրկէինք զանանք: Մեծք շորս ասուն ունէինք եւ իւրաքանչիւր ասուն ունէր շորս յարկ, որ մեր ասն տարածութիւնն է 800 աստէն: Հայերը պահած էինք քրտնայարկը: Նայնիակ հայերէն թերթերու միջոցաւ պահուողները շնորհակալութիւն յայտնեցին, թայծ թերթին անունը չեմ յիշեր:

Խ.— Այս եօթը հազար հայերը պահեցիք շորս ասն մէջ թէ մէկ ասն մէջ:

Վ.— Մէկ ասն մէջ:

Խ.— Կաւ, 7000 հայը ի՞նչպէս պահեցիք:

Վ.— Արդէն ժողովուրդին համար վառնդ չկար:

Ե.— Կը հարցնեմ թէ ի՞նչպէս աղտոնեցիր: Կ'անթաղեմ որ եօծը հազար հայեր թողուցին իրենց տաները եւ եկան ձեր տունը. լաւ, այդ բազմութիւնը քիչնչպէս ձեր տունը եկաւ:

Վ.— Ետե՞ք խուճը՝ եկան:

Ե.— Ըսել է վախ փար որ եկան:

Վ.— Ոչ, վառնդ չկար: Հայերու վախի կասկածներն ալ անելորդ էր:

Ե.— Ըսել է կը պնդէք թէ 7000 հայեր կրցած էք ձեր մէկ տան մէջ պահել, առիկա տանուազն ծրուագելի է:

Ե.— Սեպտեմբերին հայկական շարքեր տեղի ունեցան:

Վ.— Ո՛չ միայն զինուորներ կողապաւա ըրին:

Ե.— Ամէն մարդ զիտէ որ սեպտեմբերին հայերու սեղ մտքը հեռացաւ անզլի ոցիներուն հետ, իսկ միւս մտքը շարքուեցաւ:

Վ.— Ամէն մարդ զիտէ որ մարտին հաշիւը շարքեցին թաթարները:

Գ. Խորովեան արդէն բարկացած վկային խիճովերազան խօսքերէն, վկայ զը՝ որ երգում ըրած էր միայն շին զիտերնով պատասխանելու իր անցեալ նշան վկայութեանց ասթիւ եղած հարցումներուն, խիտ շնչով յայտարարեց վկային:

— Դուն եկած եւ այստեղ վկայութիւն տուաւ, թէ ամէն ինչ ուրանալու եւ վերջ տուաւ իր հարցումներուն:

Գ. Խորովեանի վրդովումը խոր ազուարտութիւն թողաց զատարանին վրայ:

Գ. Խորովեանի հարցումներէն ետք, թուրք զորատարան Հայաստան Ռիֆթ պէր փորձեց զարմանել

վկային չափազանցութիւններն ու սուտերը, անոնք իբրև էշմարտութիւն կ լեցնելու համար:

Հայասր Րոֆթ պէի հարցումները.— Եօթը հազար հայեր ազատած էք, արդեօք շահու մը սկզն-կալութեամբ պահեղիք զանոնք:

Վ.— Ոչ սրբիկանու մարդ էին:

Հ.— Մարտն ետք սեպտեմբերի զէպտերը տեղի ունեցան, յետոյ նոեւ ուրիշ զէպտեր, արդեօք միւս եւնոյն զգացու՞մը կը ասնէ՞ք:

Վ.— Այո՞, ես իբրև ասնիւ մարդու ազայ, սրտիս մէջ այն վրէժխնդրութիւնը չեմ պահեր:

Վկան սահայն չազատեցու, եւ նախագահը իր հոգով կեանեալ հարցումները ուզող, սրտն սահայն իբր պատասխան սչեմ գիտերն ունէին միայն:

ՆԱԽ.— Երէկի ներ վկայութեան մէջ ըսիք սք-կազազուա իջու եւ հայելը չը փախչէին. կազազառնեբուն մէջ միայն Թաթար եր կւ կրեանն՞ք կային: Ինչո՞ւ հայերը կը փախչէին, եթէ վախ չի կար:

Վ.— Կը փախչէին սրբիկանս փառացնեբուն մէջ կար եւ հրացանակութիւն կ'ըլլար:

ՆԱԽ.— Երբ Թուրքերը թաղաքը ստան, ս'ըքան հայերու դիակ տեսար:

Վ.— Ես չեմ տեսի, բայց լսեցի որ երկու—երեք հարիւր դիակներ կան:

Ն.— Ուրկէ՞ լսեցիր:

Վ.— Մանթիներէ:

Ն.— Մարտին ս'ըքան մահուտակամներ սպանուեցան:

Վ.— Ես լսեցի որ 13200 մահուտակամներ խարգուեցան:

Ն.— Ուրկէ՞ լսեցիր:

Վ.— Փրանտացի սուտնազ ընկերներէ լսեցի:

Ն.— Այդ ժամին թերթերէ իմացա՞ք:

Վ.— Այո, թերթերէն ալ չիմացայ:

Ն.— Ի՞նչ թերթերէ:

Վ.— Հայ թերթերէն:

Ն.— Հայերէն կը կարդա՞ք:

Վ.— Ոչ, բայց սուսերէն լեզուով հայկական
թերթեր կան:

Ն.— Այն ժամանակ ա՞ր թերթերը կային:

Վ.— «Պաշտօնաց», «Աւարդեհան», «Գուլստի»:

Ն.— Մէ՞կ թերթի մէջ միայն կարդացի՞ք:

Վ.— Այո՛:

Ն.— Հայերէն ա՞ր թերթերը կը կրտարակ-
ուէին:

Վ.— «Պաշտօնաց» հայկական օրկան է:

Ն.— Ըսէ՞ թէ ա՞ր թերթին մէջ կարդացիր:

Վ.— Ձե՞մ յիշեր, չե՞մ յիշեր:

Ն.— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ կարդացած թերթիդ
անուանը կը յաննաս: Պաշտօնի դրուումէն ետք ա՞ր
թերթերը կարդացիր:

Վ.— Ձե՞մ յիշեր թէ Ի՞նչ թերթ կարդացի:

Ն.— Պաշտօնի մէջ ուրիշ հայկական թերթեր
կայի՞ն:

Վ.— Ուրիշ թերթեր ալ կային բայց չե՞մ յի-
շեր:

Ն.— Սեպտեմբերէն ետք «Պաշտօն» թերթը կար-
գացի՞ք:

Վ.— Ձե՞մ յիշեր:

Ն.— Գիտե՞ս թէ ո՞վ կը կրտարակէր «Պաշտօն»:

Վ.— Հայկական թերթ էր, բայց կրտարակու-
ղին անուանը չե՞մ գիտեր:

Ն.— Գիտե՞ս թէ «Աւարդեհան» թերթը որ շէն-
քին մէջ կը կրտարակուէր:

Վ.— Ձե՞մ գիտեր:

Վկան կը հարձէր որ պարզ կարգաւիներու իսկ այս սեռակ ուրացումներով պիտի կրնար պահել իր երեկի ըստններուն ուժը, բայց չէր գիտեր թէ ի՞նչ սպասարութիւն թաղուց դատարանին վրայ...:

Թուրք պաշտօնեայի մը առտագիւնները.— Բաւշմաֆի կարգաւիներութիւնը լրանալէ ետք ներս կանչուեցաւ ուրիշ ֆէտուաթ մը, որ փոստայեզ մուաթ մը կը գործէ դուռնէն պաշտօնեային նորանեւ բարեւով մը: Ձեռքերուն մէջ ունի թերթերու պ լուամ ծրար մը... յետոյ կ'սկսանք որ Բ. Իրան փոստաթուղթ թերն էին Երզընկայի մէջ կայերու ի գործ դրած սարսափներու 1 մասին. վկան սովորական երգում ընելէ ետք պատասխանելով ընդհանուր գատաթաղի կարգաւիներուն ըսաւ.

— Անունս է Հրգմէթ, Թուրք եմ եւ օսմանեան կ'պտտակ: Արագուսով փոստարան եմ:

Դ.— 1918ին ի՞նչ էր ներ զբաղումը:

Վ.— Ընդհ. գատաթաղ էի Տրապիզոնի մէջ:

Դ.— Երբեք Տրապիզոն եղա՞ք:

Վ.— 1918ի մարտ առաւին:

Դ.— Տեղականութեանց մասին ծանօթութիւն

ուճի՞ք:

Վ.— Տեղականութիւններու ասին ես չէի:

Դ.— Տրապիզոնի շարքերու մասին տեղեկու-

թիւն ունի՞ք.

Վ.— Ընդհանուր շարքեր տեղի ունեցած չեն.

բայց ճարհմն անհատական սպաննութիւններ եղած են:

Դ.— Տրապիզոնի մէջ կ'ուղեկան կարց զոյու-

թիւն ունէր:

Վ.— Ոչ:

Դ.— Երզընկա եղա՞ք, եւ ի՞նչ տեսաք, պատ-

մեցէ՞ք:

Վ.— Երբ Կիւմիլիտանէն ինքնաշարժով անցայ:

տես, թուրքերու գիտկներ, այս յարգիչը սպանուած էին հայերու հոգով:

ՆԱԽ.— Ի՞նչ գիտես թէ հայերու հոգով սպանուած են:

Վ.— Այնտեղ տեղեկութիւն տալին, անկէ ալ Քարեղզ գացի: Զիւրիք Սուր ճով, Օսման պէլ ըսուած անզը լեցուած էին չորս հարիւրի մօտ գիտկներ: Այդ գիտկները մէկիկ մէկիկ հոննել առի եւ թաղեցի: Յետոյ գացի Երզնկա, թուրքերու տուներուն ապակիները կտրուած էին: Զանի ըջ Ռուբ թաղեր այրուած էին: հայերու թաղը զննութիւններ կտաւ: քիցի ուր անտայ բազմաթիւ թուրքերու գիտկներ: Զայրու տուներուն մէջ չիմուած էին յաստատար անիւր ուրիշ հանեցիք բազմաթիւ գիտկներ եւ նեանթիւք:

ՆԱԽ.— Ասոնք սեւէ բան չեն ներկայացներ, ներ տեսանները պատասեցէք միայն:

Վ.— Յետոյ այդ գիտկները փոխադրեցինք թուրքերու գերեզմանոցը եւ թաղեցինք: Ի՞նչ ըսէ՞ Սարգիս եւ Կիսկունի տունէն զատաք բազմաթիւ կաթիլներ, սղոցներ, սրնք տրուած ներկուած էին:

ՆԱԽ.— Այդ կաթիլներն ու սղոցները ի՞նչ կ'առայուցանեն:

Վ.— Գ'առայուցանեն որ թուրքերը ջարդուած են այդ սղոցներով:

ՆԱԽ.— (Հեղձանքով) սղոցով ասխտակ կամ փայտ կը սղուեն:

ՀԱՅՏԱՐ ՐԻՑ. ԳԵՅ.— (Նախադասին) եթէ կը լիամայէք, զկան պատրաստութիւնները իրեն իրեն լիամայ, զոր կատարուելիք թուրքուած է իրեն իրեն լիամայ, իր հաւանած բազմաթիւ կաթիլներէն ու սղոցներէն:

ՆԱԽ.— (Միծաղելով) Այդ կացինը ի՞նչ պիտի
ապացուցանէ, ի՞նչէն յայանի է որ հատերու գործած
ծած կացինն է...

ՆԱԽ.— (Վկային) Աչքովդ տեսածներդ պատճի
սիրոյն:

Վ.— Ղասաղ Սուքիաս անուն հայ սպաննէլ
ուզած էր Հանի Պէթեր ազայի ազան, որ իննի պատ-
մեց թէ Ղասաղ Սուքիաս ինչպէս իր ծնողքը, նոյնա-
պէս նաեւ իր թուր կարած էր: Ես ասն գիտկնեցը
վերցուցի անձամբ:

Դ.— Կիներուն հանգէպ ի՞նչ վերաբերում ու-
նեցած են:

Վ.— Բուլսրն ալ բնաբարուեցան:

ՆԱԽ.— Կրկին ներ լսածները կը պատճէք:

Վ.— Ոչ, բժիշկի ջննել ասի բուլսր կիները:
Յետոյ նկարները տեսուեցան:

Դ.— Դանի՞ սպաննուածներ կային:

Վ.— 450 գիտկներ ես իթաղել ասի: Յետոյ
վրհակազբութիւն բռնեցի, որուն համաձայն 15000
սակտեառկաններ սպաննուած էին: Յետոյ որ պատե-
րուն վրայ յայտարարութիւն ձը փակած էր: որ կ'ը-
տէր թէ սակտեառկաններուն արգելուած է մղկիթ եր:
Թալ, ասանց արտօնութեան շուր ասնիլ:

ՆԱԽ.— Ի՞նչ լեզուով գրուած էր յայտարար-
ութիւնը:

Վ.— Հայերէն եւ թուրքերէն, ասկն ալ կըն-
ջուած էր:

Դ.— Փլսմէր գացի՞ր:

Վ.— Այո՛, հայերը այնտեղ ալ սպաննած են
բազմութիւ թուրքեր, տեսոյ որ երկու կիներ եւ եր-
կու այրեր նոզերու գամուած էին: Քէմ-լոի շրջանին
մէջ ալ շարքեր եղած են, բայց ճազաթին մէջ շատ

Յիշ: Գրեզերը շատ եզամ են: Մամախաթուն քար
քարի վրայ չէ մնացած:

Դ.— Գոյքերը ի՞նչ եզամ:

Վ.— Կօզուպուսուած են:

Դ.— Ավնի պէյի մասին ի՞նչ գիտէք:

Վ.— Երզընկացի Ա.Յիւի պէյ. Մուսթաֆա փա-
շայի ստեանին կոզմէ կախուած է:

Դ.— Գիտե՞ք որ կսիւսեցաւ.

Վ.— Տէրիւ փաշայի կառնվարութեան օրով:
Նոյնպէս կախուեցաւ նաեւ Նուարէթ փաշա:

Դ.— Մուսթաֆա փաշա Նուարէթ պէյը կ-խե-
լուն պատճառով կրտարելու ստիպուեցա՞ւ:

Վ.— Այո՛, երկու ըստեակ անգեկազիբ պատ-
րաստուած էր Նուարէթի մասին, այդ պատճառով:

Դ.— Ի՞նչ կարգադրութիւն եզաւ Մուսթաֆա
փաշայի մասին:

Վ.— Կառնվարութիւնը կեռապնջու՞մ կառու-
րէց, յետոյ Մուսթաֆա փաշա փախաւ Գիւրախասան:

Նախագանը վերջ աւուս այս կարցաքննութեան
որ իր մէջ չէր պարունակեր անկանտեօի սչ մէկ
խօսք, եւ էշմարտութենէէ բոլորովին կեռու էր:

Իթթիհատականներու սոջարական բռնանեն
կր որ կը կրամցուէր պատ. ստեանին: Եւ իբրաւ աչ,
մարդ զիչ մը սոթթի զգացում պէտք է ունենայ, զճա-
շիբու վայրագութեան իբրեւ սպացոյց բերելու կա-
մար քանի մը պատկերներ գիտկներու, օրոնք բնու-
րազին աննանաչիլի էին: Արգեսք այդ գիտկները կա-
յերու յօշտուած մարմինները չէին:

Մենք սեսունց վկային բերած նկարները, քա-
նի մը եշիտասարգ թուրքերու նկարներ, օրոնք մի-
այն վէրքեր նսացած եւ սզլ սզլ կեցած են նկարուե-
լու կամար: Վերաւորները այն զինուորներն են, ո-
րոնք իրկուծքէն յարնակուս գործեցին կայ զինուսո

բին վրայ:

Վհան վազուան դատավարութեան ընթացքին անշուշտ պիտի պատասխանէ թէ ի՞նչ եղան Սրզնկայի 30 հազար հայերը, Սրզնկայի մէջ հայերու ամեն հեռքերը գտնէ մնացած են թէ բաց լքաշտի վերանուած են անոնք, եւ նախկին Միւսաստի ուժուօքն երբ Սրզնկա եւ Քէմախ այցելեց, արդեօք երգրումք եւ Տրուպիզանի նահանգի 400,000 խաղիտուան հայերու դիտկները իր նիզեը բնաւ չշնցեցի՞ն:

**ՆԱՍՈՐԴ ՎԿԱՅԻՆ ՈՒՆԿԸՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ԵՄ-
ՐՈՒՆԱԿՈՒԻ — ԹՈՒՐԲ ՏԵՂԱԿԱԼԻ ՄԸ ՎԿԱՅՈՒ-
ԹԻՒՆԸ, — ԻՍՂԱՄԱՑՈՒԱԾ ՀԱՐԻՒՐ ՀԱԶԱՐ ԿԻՆԵ-
ՐՈՒ ԵՒ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ**

Սրէկ ասուան ժամը 10,19 սկսու գտաւաբութիւնը: Առջի օրուան թուրք վկայ Հէքմէթ պէյ ներս բերուեցաւ. պ. Հժ. Խարօզեան սկսու իր հարցաւմերան, թարգմանի պաշտօնը կը հասարէր պ. Վարժապետեան:

Խ.— Ը-իք թէ 1918ին ընդհանուր գտաւաբազէիք. այդ թուականէն առաջ ի՞նչ պաշտօն վարած էք եւ ո՞ւր:

Վ.— Սահմանազրախեան սիկզըզ Գրուսո գա. ցի իրրեւ ընդհանուր գտաւաբազ, հան շորս ամբի պաշտօնավարեցի: Անկէ ետք Էօրթնէն գրուուեցաւ եւ պաշտօնի բարձրացումով հան զրկուեցայ իրրեւ ընդհանուր գտաւաբազ:

Խ.— Արա՞ւ կողմէ զրկուեցաք:

Վ.— Օսմանեան գտաւաբութեան կողմէ:

Խ.— Ո՞ր թուականէն մինչեւ որ թուականը հարձէ մնացիք:

Վ.— Էտիրնէի գրաւումէն ժինչեւ 1918 փետրուար ամիսը:

Խ.— Հայկական ջարդերու ատեն ուրեմն Էտիրնէ էիք, հան հայ կա՞յ:

Վ.— Այո՛, կային, բայց հոն երբեք ջարդ չէ եղած:

Խ.— Էտիրնէի մէջ հայերը տեղական եղա՞ն:

Վ.— Հոն օրէնք մը հրատարակուեցաւ որտե՛ս մէջ կ'ըսուէր թէ հայերը տեղական պիտի ըլլա՞ն: Էտիրնէի կառավարութիւնը օրէնքին համաձայն Էտիրնէէն ուրիշ տեղափոխուող հայերը:

Խ.— Հայերը տեղականուեցա՞ն:

Վ.— Այդ օրէնքին համաձայն տեղականուեցան:

Խ.— Տարագրուելէ վերջ հայերը հիմա ո՞ւր կը գտնուին:

Վ.— Ձեռ գիտեր, տեղական եղողներէն մէկ քանին հոս կը տեսնես:

Խ.— Ձեր խղճին գիմնու՞մ կ'ըսեմ թէ այդ հայերը բնօրինի եղա՞ն:

Վ.— Ձեռ գիտեր:

Խ.— Կրնե՞րն ու պզտիկնե՞րն ալ տարագրուեցա՞ն:

Վ.— Այդ հարցումներուն ամբողջովին պատասխան չեմ կրնար տալ, ես ընդհանուր դատախազ էի, եթէ ուսուցանողաց ըլլար, կրնար ձեզի պատասխանել: Տեղականուած հայերէն շատերը վերագործած են եւ հոս կը գտնուին:

Խ.— Դուք ընդհանուր դատախազ էիք եւ թըրքական օրէնքով պատասխանատու էք պարծուած բոլոր սէրներու հետապնդութեան մէջ, Ի՞նչպէս լսեցիք:

Վ.— Կառավարութիւնը օրէնք մը կը հրատարակէ, որուն համեմատ ժողովուրդին մէկ մասը ուրիշ տեղ մը կը փոխադրուի, ոչ մէկ ընդհանուր դատախազ չի կրնար միջամտել:

Խ.— Ե՞րբ Տրապիզոն գտնուած էք:

Վ.— Իթիբակաթը զիս հախրնէի պաշտօնէս պաշտօնանկ ըրաւ, և Տրապիզոն զրկուեցայ:

Խ.— Դուք բարեացակամ վկայ մըն էք, ըսէք թէ ներ պաշտօնակալութեան պատեհանները ի՞նչ են:

Վ.— Ոչ միայն պաշտօնանկ ըրին, այլ նաեւ գառի տակ աւին:

Խ.— Պատեհանները ի՞նչ են:

Վ.— Պէտք չէ որ մամուլը արձանագրէ նախագահին հրամանով մամուլի շնորհայտացում թիշները հինգ վարչեանի չափ զուրս հանուեցան: Պաշտօնակալութեան պատեհանները հազարբուրեք վերջ, ոչ Խորովեան շարունակեց.—

— Ե՞րբ Տրապիզոն կը գտնուէիք:

Վ.— Մարտն վերջ հոն գացի:

Խ.— Մինչեւ ե՞րբ մնացիք:

Վ.— Հոն չմնացի, այլ տնկէ յանցնելով գացի Կիւմրիխտէ, Երզնկա, Բարեբզ, Մամախաթուն,

Խ.— Ի՞նչ պաշտօնով գացիք, իբրեւ ընդհանուր գառախա՞զ:

Վ.— Քննութիւն կատարելու համար:

Խ.— Իբրեւ ընդհանուր ապահովութեան հըսկի՞ն գացիք:

Վ.— Ոչ:

Խ.— Իբրեւ ի՞նչ գացիք ուրեմն:

Վ.— Հարկաւ կողմէ թուրքերու վրայ գործուած խզգծութիւնները քննելու համար գացի:

Խ.— Ձեր պաշտօնին համար կը վերաբերէ՞ք

կառավարութենէն:

Վ.— Այո՛, անշուշտ:

Խ.— (Նախագահին) այս խնդրին մէջ իբր վրկայ չէ որ կը խօսի, այլ իբրև կառավարական պաշտօնեայ, այսինքն կառավարութեան գոզէ, ուրիմն ըստ այնմ պէտք է նկատի առնել իր ըսածները:

ՆԱԽԵՎ.— Են իբր պարզ վկայ նկատի կ'առնեմ զինքը, երեկ ալ ըսի թէ միայն իր տեսածները պէտք է նկատէ:

Նախագահը կարգաց նախընթաց օրուան արձարուցութիւնը:

Խ.— Դուք գոցած էք Տրւ պիզան, Երզնկա, Խարբերզ, Մամախաթուն, արիտեղի Կայերը բնօղինջ ըլլալու մտին բան մը լսեցի՞ք:

Վ.— Այդ մտին բան մը չլսեցի:

Գ. Խարբերան գիտել աուաւ գարձեալ թէ ան իբր կառավարական պաշտօնեայ կը խօսի:

Նախագահը ըսաւ որ ինք իբր անկաւ վկայ է որ նկատի կ'առնէ զայն, եւ ան միայն պէտք է ըստ այն ինչ որ տեսած է:

Գ. Միջոցի եւս ըսցաւարեց պ. Խարբերանի գիտարութիւնները:

Գ. Խարբերան.— Ես իրաւունք ունիմ իրեն կասկեցնելու թէ շարս կարիւր կազար կայեր կային այդ քննիչերը, ինչ եզան անոնք. եթէ ան այսպէս խօսի, չեմ կրնար շարունակել իս կարգումներս:

Խ.— Եր Երզնկա գացիք հոն կայեր տեսա՞ք: Այս կամ ոչ նպատասխանեցէք:

Վ.— Տարագրութի եմէն ետք գացի հոն:

Խ.— Ըսիք թէ Երզնկայի մէջ կայ շահագործ, իսկ կրտսիւթանէի մէջ:

Վ.— Երզնկայի մասը է որ կրտսիւթանէ կ'երթաի, սեւէ տեղեկութիւն չունեցայ թէ հոն կայ

յեր կայի՞ն, բայց ինչպէս երեկ ալ ըսի, Թուրքերու գիտկներ կային:

Խ.— Ե՛րբ կայեր սեւաճ:

Վ.— Հայեր չսեւալ, ուս ըմնակին միացած էին կայերը:

ՆԱԽ.— Տեւաճ թէ ոչ:

Վ.— Ոչ, չսեւայ:

Խ.— Բարերգի մէջ կայեր սեւաճ:

Վ.— Ի՞նչ ցննութեանս կամակայն կայերը ուս ըմնակին հետ գացած էին:

Խ.— Դուք սեւաճ թէ ոչ:

Վ.— Ե՛րբ Բարերգ գացի, չէի գիտեր թէ ո՛րքան կայեր կային հոն:

ՆԱԽ.— Տեւաճ թէ ոչ, առք պատասխանեց թէ:

Վ.— Թուրքերու գիտկները թագցի եւ Չէ ժամ մնայէ յետոյ մեկնեցայ եւ կայ չսեւայ:

Խ.— Երգնկայի եւ Քէժախի մէջ իսլամ գիտկներ փնտսեցիք, հայու գիտկներ ալ փնտսեցի՞ք:

Վ.— Եթէ գտնէի պիտի վերցնէի անշուշտ:

Խ.— Հայու գիտկներ փնտսեցի՞ք:

Վ.— Կան շփոթած վիճակի մէջ կ'ուզէ բացատրութիւններ ալ:

Խ.— Այո՛, կու՛մ ոչ, առք պատասխանեցէք:

Վ.— Կան կ'առարկէ, չսեւալ որ պ. Խորազման գիտէ թէ ամէն երկրի օրէնքին համակայն վկան իր տեսածները սիրուն կրնայ պատմել:

Խ.— Վերս էքստրաստիտի մէջ եւ իրաւաբան ունիմ հարցնելու ասոճք. երբ երեկ ըսիք թէ Թրքական գիտկներ փնտսեցիք, հիւս կը հարցնե՞մ ձեզի թէ կայնքու գիտկներ ալ փնտսեցի՞ք:

Վ.— Ես հոն կայերու գիտկներ փնտսելու չէ գացի, ալ իջումներու գիտկներ:

Խ.— Բարերգի, Տրապիզոնի, Կիւսիշխանեի, Երզնկայի մէջ հայ եկեղեցիներ տեսո՞ք:

Վ.— Երզնկայի մէջ քարաշէն եկեղեցի մը տեսայ, ուրիշ տեղ հայ եկեղեցի չտեսայ:

Խ.— Ըն հայ եմ եւ դիտեմ թէ Երզնկայի եւ շրջականերուն մէջ ընդարէնը հարիւրի չափ եկեղեցի կայ, մինչ կ'ըսէք թէ միայն մէկ հաս կայ:

Վ.— Ես մէկ հաս միայն տեսայ:

Խ.— Հայ վանքեր տեսո՞ք:

Վ.— Ոչ:

Խ.— Երզնկայէն տեղականուած հայերէն կիներու եւ աղջիկներու հանդիպեցո՞ք:

Վ.— Ոչ, առաջ ըսի թէ թուրք բանակին դուրէն ասալ անոնք փախած էին:

Գ. Խորովեան իր թղթածրարէն կը հանէ Ազգերու Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթը որ վերջին ժողովին, ուն տառնադրութիւնները կը պարունակէ եւ խօսքը նախադասին ուղղելով կ'ըսէ թէ, ըստ այդ տառնադրութեան, հարիւր հազար հայ կիներ եւ մանուկներ թուրքերու սօս կը գտնուին: Գ. Խորովեան կարդաց նաեւ այդ մասին Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովին աւանդ արշուարկ եւ այն միջոցները զորս ան ձեռք պիտի առնէ ազատելու համար իսլամներու ցով գտնուող հայ կիներն ու մանուկները:

Յետայ պ. Խորովեան աւելցուց, ի սքը ուղղելով զկային.—

— Հիմա կը հարցնեմ ձեզի թէ իսլամ աւանդերու մէջ հայ աղջիկներ ու աղաք տեսո՞՞ք էք:

Վ.— Ես երեկ պատկերներ ցայտ առի, նկատի չառնուեցաւ, Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովին այդ արձանագրութիւնն ալ նկատի պէտք չէ առնուի:

ՆԱԽ.— Ես արդէն իրրեւ զկայութիւն նկատի չեմ առներ:

Ե.— Բուլաններու քով կայ կրկնէր եւ ազա՞
մեամ' էք:

Վ.— Ձեզ տեսած, բայց ես Ք. Գրան լաններ
եւ պաշտօնական վիճակագրութիւններ թէ որքան
խլաս շարդուած է հայերու կողմէ:

ՆԱԽ.— Ըսէք ժխտին թէ ի՞նչ տեսած էք:

Ե.— Ըսիք թէ իւլաններու գիւղիներ տեսած
էք, թէ տեսնք հայերու կողմէ սպաննուած են, ահա
սա՞ք նաեւ հայերու գիւղիներ որ թուրքերու կողմէ
սպաննուած ըլլան: Գուք տեսա՞ք թուրքերուն սպանի
նախը:

Վ.— Ըրած քննութեանս համառոտին եւ գրագ
նուած գործիքները յայց կուտան թէ հայերը շարդամ
են գանձք:

ՆԱԽ.— Գուք տեսա՞ծ էք ձեր աշտերով:

Վ.— Ես քննիչ պաշտօնեայ էի, չեմ տեսած
հայերուն սպաննութիւն կատարելը:

Ե.— Ըսիք թէ գուք գիւղիներ տեսած էք,
քանի որուան էին:

Վ.— Գորուն ըլլալուն համար երկուք տան
կընային գիւղանայ:

Ե.— Իմ հարցումիս պատասխանեցէք, բա-
ցաարութիւններ ժի առք, ըսէք թէ քանի՞ որուան
գիւղիներ էին ձեր տեսածները:

Վ.— 15—20 որուան էին, հրաման ըրի որ
գիւղիները պահպանեն:

Ե.— Գուք վտամ'ի էիք որ տեսնք իւլանք գիւ-
ղիներ էին:

Վ.— Այո՛:

ՆԱԽ.— Մահաւատկուն եղած հայեր լըլլանք

Վ.— Գինեցիկնք եւ տեսնք թլիքատուած ըլլաւ
տեսածք, ասիկցո՞ւ պայտջուցանէ թէ իւլաս էին:

Ե.— Իսլամացուած հայերն ալ թլիփառուեցան
 Վ.— Ոչ, առնց ազգականներն ալ ոչ չէին
 եւ նանչցան իրենց գրականքը:

Ե.— Ըսիք թէ հայ անուններու մէջ իսլամ գի-
 տելներ գտած, ինչպէս կրնայ ըլլալ, կարծեմ աւելի
 քան անպակաս է որ իսլամները ջարդած ըլլան հայերը
 իրենց առւերուն մէջ իսկ:

Վ.— Ետա շարհակալ եմ ձեր հարցումին հա-
 մար: Հայերը հաւաքած են իսլամները, զանոնք կա-
 պելով աւրած են իրենց թաղերը, եւ հոն մասնաւոր
 գործիքներով սպաննած են:

Ե.— Դուք սեռած անոնց սպաննած աստիճար:

Վ.— Ոչ, վերջը հոն գացի ես:

Ե.— Ըսիք թէ արիւնի նեղ կար կացինին
 որով արգեստ բժիշկը ըսած թէ ուր արիւնը իսլամի
 գրին է կամ հայաւ, եւ շատ չորաւոր պատեհանեց
 ունիմ կարծելու թէ թուրք ազգիկները բանաբար
 ման մասին ձեր ըսածները նաեւ կը պատկանին նոյն
 ազգիկներու:

Վ.— Ոչ, անոնք թուրք էին, որովհետեւ ա-
 նոնց հայրերն ալ մայրերը իրենց քով էին:

Գ. Յարսովեանէ ետք Հայաստան Ռիֆաթ պէլ ըս-
 կըսու իր հարցածնեւթեան:

Հ.— Հաւոց անուններուն մէջէն հանուած գրակ-
 ները իրենց աւերելուն կողմէ նանչցուած են:

Վ.— Այո՛:

Հ.— Սղոցներ եւ ուրիշ գործիքներ հայերու
 ման մէջ դանուած են:

Վ.— Այո՛:

Թուրք տեղակալի սը վկայութիւնը—

Յետոյ Հայաստան Ռիֆաթ պէլի կողմէ ներս ըն-
 օւեցու Ալի Ասաֆ անուն թուրք տեղակալ մը, որ օ-
 բրինական երգուսը ընկէ ետք պատասխանելով ընդ-

Յանուար գառախազ Քէֆթըն Քրիֆընի հարցումներու
ըսու.

— Անունս է Ալի Ասաֆ, թուրք եմ, Իշֆիպտի
եմ (Սերպիա):

Գ.— Ի՞նչ գործ կ'ընէք:

Վ.— Գուլիս Ինքա աաիրէսիի մէջ պաշտօնեայ եմ:

Գ.— Ո՞ւր կը բնակիք:

Վ.— Պաշիս, Ազսէրայ:

Գ.— 1918ին ի՞նչ կ'ընէիք:

Վ.— 1918ին զօրավար Շֆիտաքիի թիկնապագ
էի Գաթուի մէջ:

Գ.— Այդ զօրավարը ի՞նչ էր:

Վ.— Զօրարդնակի հրամանատար էր: Նուրի
փաշայի հրամանին առկ զօրարանակ մը կար, որուն
հրամանատարն էր ան:

Գ.— Ի՞նչ է ձեր առիճանը:

Վ.— Տեղակալ էի:

Գ.— Ե՞րբ մտաց Գաթու:

Վ.— Սեպտեմբեր 14ի իրիկունը քաղաքը պար-
պուհեցաւ, այն առին մենք մտանք Գաթու: Նուրի
փաշա, Սալիլ փաշա հրամանատարը էին, պատերազմ
կ'ըլլար: 14—15ին Գաթու ինկաւ, 16ի առաուն հան
մտանք: Մըւրաէլ փաշա այ թե.ին վրայ էր, ան մը.
առն էր հէր մենք դաջինք: Փաշան մեր բանակը
քննութենէ անցուց Սալիլ գըլլայի մէջ: 16ի առաուն
քաղաք մանկիլ ետի միտգրարուն պանդոկը գաջինք:

Գ.— Քաղաքը ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնէիք:

Վ.— Հոն լսեցինք թէ խառնաշփոթութիւն
կայ: Նուրի փաշա յանձնարարեց սեղի որ սւլադրուկ
թիւն ընենք օտէ գէպտի տեղի շաւու համար: Քա-
ղաքը պատած առնու 15—20 գիտկ տեսայ: Եւ որով
հետեւ քաղաքը կտիւով գրաւուեցաւ, կարգ մը ցուա-
լի գէպտեր պատակեցան:

ՆԱԽ.— Ի՞նչ որ տեսած էք տն պատմեցէ՞ք:
 Վ.— Լսեցինք որ կազոպուտ տեղի սւնեցած է,
 Նուրի փաշա հրաման ըրաւ եւ կեղինակները ձերբա-
 կալուեցան ու կախուեցան:

Դ.— Որո՞նք էին կազոպուտները:

Վ.— Գանի մը զինուորներ էին, մէկ քանի
 հաա աւ կէսէհրի, ինչպէս կ'ըսեն հան, չհո գիտեր ս՛լ
 ըլլաւ:

Դ.— Սիվի՞լ էին անոնք:

Վ.— Հոն յայտնի չէր որ սիվիլ էին թէ զին-
 ուոր: Երկրորդ օրը Նուրի փաշա վերահաստատեց
 կորդ ու կանոնը՝ բացի մէկ քանի աննշան զեպքերէ:

Դ.— Պաքու իմասէէ ետք իշխանութիւնը որո՞ւ
 ձեռքն էր:

Վ.— Իշխանէէ ետք իշխանութիւնը զւրթին
 ձեռքն էր:

Դ.— Բանակին վրայ ո՞վ կը հսկէր:

Վ.— Նուրի փաշա:

Դ.— Նուրի փաշա որչա՞փ տանն մնաց Պաքու:

Վ.— Մինչեւ զինագործոր, մինչեւ վերջին գի-
 շերը սիւսին էինք:

Դ.— Ճիվանչիբ Կ՛րբ եկաւ Պաքու:

Վ.— Ասաջին օրը չեկաւ, կամ երկրորդ կամ
 երրորդ օրն էր, սրովհետեւ Ատրպէճանի կառավա-
 րութիւնը Գանձակ կը գտնուէր:

ՆԱԽ.— Ո՞ր օրը եկաւ:

Վ.— Միտքս չէ, բայց ասաջին օրը չեկաւ,
 Մեթրորու պանդակը հացկերսթի՛ մը մէջ տեսաւ, ա-
 սաջին տեղում:

ՆԱԽ.— Գրաւուսէն քանի՞ օր ետք:

Վ.— Ձեմ յիշեր, 16ր՞ն էր թէ 17ին, գրա-
 ւուսէն երկու երեք օր ետք:

Ընդհանուր դատախազի հարցումներէն ետք պ.

Սարգեան սկսու իր հարցումներուն.

Խ.— Քանի՞ տարեկան էք.

Վ.— 25—25 տարեկան.

Խ.— Ի՞նչ ազգութեան կը պատկանիք.

Վ.— Թուրք եմ.

Խ.— Ձեր հպատակութիւնը.

Վ.— Օսմանցի եմ.

Խ.— Լի՞մա ի՞նչ զբաղու՞մ ունիք.

Վ.— Թրակիա զրհուկցոյ բայց զբաւուցէլէք

եւ զերագործայ, եւ հիմա դատական նախարարութեան մէջ պաշտօնեայ եմ:

Խ.— Ամսականդ ի՞նչ է.

Վ.— 600 զբուշ է բուն ամսականս (մասը թուի).

Խ.— Այբողջ ամսականդ ան՞չ է.

Վ.— Ոչ, ասկէ զառ յաւելուցներ ալ կան, այնպէս որ 50—60 սկիի կուգայ ամսականը.

Խ.— Կարելի բան չէ, Ի՞նչ դատական նախաձրարութեան մէջ պատիկ պաշտօնեայ մըն ես, այնպէս որ շատ շատ սուէ զործի մը կարգադրութեան համար սէկ կամ սիւս կողմէն ցանի մը սոկի կրնաս ստանալ բայց 50—60 սոկի չեն տար քեզի, կարելի բան չէ:

Վ.— Մեր պաշտօնէութիւնը երեք մասի բաժնուած է:

Խ.— Այս խնդրին վրայէն զի՞տնցնիս, Ամսականս ան՞չ է.

Վ.— Այո՛.

Խ.— Ձաւակներ ունի՞ս.

Վ.— Ոչ.

Խ.— Գաջու քանուած ես, եւ որքան ասան ձեռացած ես:

Վ.— Մինչև զինադադար կնքուիլը:

Խ.— Ուրեմն երկու ամիս:

Վ.— Այո, մայիսէն մինչև սեպտ. Գանձակ

Գոցի:

Խ.— Ատրպէճանեան բանակ կա՞ր Գանձակի մէջ:

Վ.— Կար:

Խ.— Ո՞րքան զինուոր ունէր:

Վ.— Կովկասեան կիսգերբաբ բանակը կար, որ միայն ատրպէճանեան զորքէ չէր բազկանար:

ՆԱԽ.— Այդ զինուորները օսմանցի՞ էին թէ

ատրպէճանցի:

Խ.— Ատրպէճանի կառավարութիւնը իր կողմէն կանխորէն բանակ մը կազմած է:

Վ.— Ատրպէճանի կառավարութիւնը ձեռնարկ մը քրուս. Ռուսները իջաւաններէն զինուոր չէին առնիր, եւ մինչև մեր Պաքստէն զբաւելը եւ զինադադարի կնքուիլը, Ատրպէճան կրթուած բանակ մը չունէր:

Խ.— Անոնց հրամայողները թաւաբ էին:

Վ.— Աթըֆ պէյ եկու եւ զինուորական զբոյրոց կառուակոց ուր կը մարզուէին զինուորները:

Խ.— Բոլոր հրամայողները Պալսիցի թուրքի՞ր էին:

Վ.— Այո:

Խ.— Ուրեմն օսմանեան բանակին մէջ թաւաբներ չկային: Ի՞նչպէս կրնաւ ըլլալ որ չորս միլիոն թաւաբներ բանակ չեն աւանդար:

Վ.— Ատիկա ինծի չվերաբերիր: Թէև թաւաբները մեր բանակին զինուոր առած էին, բայց մարզուած չէին դեռ:

Խ.— Պաքստի մէջ սրճ գէտ կը կաուէրք:

Վ.— Հաւերուն գէտ եւ սասարուլ սուսերան:

Խ.— Ձեր զէժը հաւերուն հետ ուրիշ քրիստոնէ-

կա, կուուզ կա՞ր:

Վ.— Գրաւի թէ Պաքուի սէջ հայերուն դէմ կը
կառւէինք, կրակի գծին վրայ չէի. միայն գրաւի որ
հայերուն դէմ կը կառւէինք:

ՆԱԽ.— Պաքուի մէջ եւրոպական բանակ մը
եկա՞ւ, քանիչու համար հայերուն եւ սուսերուն:

Վ.— Կ'ըսուէն թէ անգլիացիները կ'օգնէին
հայերուն եւ սուսերուն, բայց եր չէի գրաւի:

Խ.— Ըօրք թէ հայերը եւ անգլիացիները ձեզի
դէմ կը կառւէին:

Վ.— Ես չտեսայ, կ'ըսէին միայն:

Խ.— Բրթական բանակը սեպտեմբեր 15ին Պա-
քու եկաւ, ասնպէս չէ՞, Պաքու մտնելու ասնն երկու-
Քուրդին որո՞ւ ձեռքն էր:

Վ.— Մեր ձեռքն էր:

Խ.— Երբ Եզրասակէթուզու էրք, Ճիզանչիբ ներ-
քին գործերու նախարար էր:

Վ.— Այո՞:

Խ.— Ինչչէ՞ն գրաւի թէ ներքին գործերու նա-
խարար էր:

Վ.— Եզրասակէթուզուի մէջ Նուրի փաշա ինծի
ծանօթացուց, եւ ես հեռը խօսեցայ: Վարչապետ էր
Խան Խուսի:

Խ.— Ոեւէ տեղեկութիւն ունի՞ք Մուսափաթի
մասին:

Վ.— Ես բանակին մէջ ըլլալով, քաղաքակա-
նաւթեամբ չէի հետաքրքրուեր:

Խ.— Պաքուի մէջ քանի՞ ամիս մնացիք:

Վ.— Մէկ—մէկուկէս ամիս:

Խ.— Հայերը շարզուեցա՞ն Պաքուի մէջ իր-
աւաններու կողմէ:

Վ.— Ոչ, չտեսայ, բայց հայերու գրակներ տեսայ:

Խ.— Հայ բարեկամներ ունեցա՞ք Պաքուի մէջ:

Վ.— Ոչ, ես անծանօթ մեղք էի:

Խ.— Պագու գտնուած ասեննիդ հայերը կը վախճայի՞ն իւլումներէն.

Վ.— Հայերու հետ յարաբերութիւն չունէի.

Խ.— Իւլումները հայերուն գէ՞մ էին.

Վ.— Ձեռ գրտեր.

Խ.— Պագուի մէջ թերթ կը կարդայի՞ք.

Վ.— Մէկ քանի տնգամ.

Խ.— Այդ թերթերը հայերու գէ՞մ էին.

Վ.— Ես լու չէի հասկնար անոնց լեզուն. այնպէս որ քաղաքական մասը չէի կարդար, միայն լուրերը կը կարդայի:

Խ.— Միևնայն լեզուն է. ըսիք թէ Մեթրոքոյ լիթէն պանդակին մէջ հասկերայթի մը պակուն անտոս էք միվանչիքը. խոսեցո՞ք անոր հետ:

Վ.— Չխոսեցայ, որովհետև շատ բազմութիւնք փար: Պագու գրաւուելէն աստղ խոսած եմ հետը:

Խ.— Ճիվանչիք ազգեցի՞կ մարդ է:

Վ.— Ձեռ գրտեր թէ կուտակցութեան կամ փաստագրութեան մէջ ի՞նչ ազգեցութիւն ունէր, ես քանակին մէջ չէի, չէի կրնար գիտնալ:

Խ.— Իւլումները Պագուի մէջ հայերու ասունքն ուերեցի՞ն.

Վ.— Աստղին օրը երբ բանակը մտաւ, կարգ մը կազապուաներ եղան, բայց Նուրի փաշա դադրեցուց զանոնք:

ՆԱԽ.— Հարցումին պատասխանեցէք, ասունք քանդուած են:

Վ.— Ոչ:

Խ.— Թորլուքեանի ի նպատակ վկայութիւն մը առլու համար ինծի գիմեցի՞ք:

Վ.— Այո՛, յանուն եշմասութեան վկայութիւն առլու համար:

Խ.— Այո՛, այո՛, գտցէ՞ք ուրեմն, ես կը սերի մեռ այլեւս ձեզ իբր վկայ մտիկ ժնկու:

Գ. Խորաճեանէն ետք Էդրասը Հիֆթ պէս
 սկսաւ իմ հարցումներուն.

Ը.— Գաջուի մէջ դիտկներ տեսած եմ ըսի՞ն
 քանի՞ դիակ տեսած էք:

ՆԱԽ.— Այդէն ըսած է:

Բ.— Բանակը եթէ ջարդ ընել սուգէր, սուտ արձ
 դեղ ի՞նչ կ'ար:

Վ.— Ուստի արդեւ չկար, եթէ բանակը սուգէր
 ջարդ կատարել:

Բ.— Արարէնանցի եւ Օսմանցի Թուրքերու
 մէջ հայերուն դէմ թշնամութիւն կ'ար:

Վ.— Արարէնանցիները վաճառական եւ պատ-
 տաւար սարգիսի են:

Բ.— Իօլամներու եւ քրիստոնէականերու մէջ
 ճիջանչիք ի՞նչ համբաւ ունէր:

ՆԱԽ.— (Հայաստան պէտի ուղղելով խօսքը) Գիւ
 մը առաջ վկան ըսաւ թէ մէկ քանի տարի Մատթան է
 հոն եւ բարեկամ չունի, այնպէս որ չկրնար դիտուի:
 (Վկային) Գաջուի գրաւուելէն առաջ ճիջանչիք ս'ըր էր:

Վ.— Գաջուի գրաւուելէն առաջ Գանձակի մէջ
 տեսայ, զի՞նք:

ՆԱԽ.— Էլիզապէթոփուի մէջ վերջին անգամ
 կ'ըր տեսայ:

Վ.— Ետիւ փաշա եկած էր Ալիքանդրոփու-
 լէն, Գանձակի կալաքանին մէջ հանդիպեցանք ճի-
 վայիքի, Գաջուի գրաւուելէն մէկ քանի օր առաջ:

ՆԱԽ.— Հարցումս պատասխանէ թէ վերջին
 անգամ կ'ըր տեսայ:

Վ.— Կամ 12ին էր կամ 13ին:

Ատեանը փակուեցաւ կեսօրէն ետք ժամը կե-
 սին:

38րԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Մտեանը բացուեցաւ ժամը 10.10ին. ներս կան չուեցաւ զկայ առթք. Մազեար Օսման պէլ, որ երգարեւելէ ետք, պատասխանելով ընդհանուր դատախազի Խարցուսեանքուն բառ.

— Յրանտական եւ թրքական հիւանդանոցներու բժշկապետ եմ եւ մասնագէտ՝ մասյին եւ իգացին հիւանդութեանց:

Դ.— Գտտերազմի ընթացքին ի՞նչ էր ներ ըզբազուսը:

Վ.— Հազարապետ էի եւ միեւնոյն տանն Հայտար փոշոյի ու Շիլլիի հիւանդանոցներու մասլին եւ իգացին հիւանդութեանց Միւզերուն բժշկապետի:

Դ.— Մասյին հիւանդութեանց մասին ո՞րքան տեղեկագիրք առւած էք:

Վ.— Զինուորական եւ քաղաքային հիւանդանոցներու համար 5 հազարէն աւելի տեղեկագիրք առւած եմ:

Դ.— Մասյին հիւանդութեանց ենթարկուած թէկը կրնա՞, ըլլալ որ խենթեցած ըլլալ եւ յետոյ կարճամուտա՞:

Վ.— Անշուշտ:

Դ.— Իփիլէֆոսիի մասին կրնա՞ք տեղեկութիւն տալ:

Վ.— Այդ հիւանդութիւնը յոնկարճակի կոչուած, այսինքն մարելով: Երեք տեսակ նազայ կայ. — մեծ, պզտիկ եւ էջիվալան. մեծ նազայի պարագային իգացուցիչներն տեղի կ'ունենայ եւ հիւանդը բոլորովին խենթիցէ կը կորսնցնէ: Մեծ նազայի պարագային որ յոնկարճ կիլնայ եւ եթէ այդ տանն մէկ տեղը կարեն իսկ լուր չունենար: Երկրորդը փոքր նազայ է որ վշտաւ պատու կը պատահուէ. ընդհանրապէս փոքր

նապաներէն ետք մեծը կը յաջորդէ: Երբորպէ տէրտայ
յան է, այն ասին ջղաձգութիւնը տեղի չունենար
այն նպահան նապայ կ'ունենայ: Մեծ եւ պղտիկ նա-
պաները երբ հիւանդին վրայ գտնուին բոշկակտորէն
հիւանդը անպատասխանատու կը նկատենք իր սեփե-
րեքուն:

Մեղի համար կայ նաեւ ուրիշ պարագայ մը որ
նայնպէս կէս—պատասխանատու կը նկատէ հիւանդը
իր գործած սեփրին համար, երբոր հիւանդը յաճ-իմ
կը կ'ունենայ: նապաներ, որովհետեւ տարիկա իր խառ
նարածքին վրայ կ'ազդէ:

Ուրեմն տեղի համար կարեւորը այն է թէ էփ-
լէֆրիկ նապան փոշած է հիւանդին խառնուածքը,
Սեծ նապաներ կընան գալ, բայց խառնուածքին վրայ
փն ազդէր:

ՆԱԽ.— Բայց ըսիք թէ նապաները կը փոխեն
տարգուս խառնուածքը:

Վ.— Այո՛, երբ յանրիակի տեղի ունենան:

Ն.— Հիւանդ մը կ'ըր կէս պատասխանատու

ՎՋԼԱՅ իր գործած սեփրին:

Վ.— Երբ նապաները յանախ եկած են եւ ազ-
գած են իր խառնուածքին վրայ եւ գրգուսած վի-
ճակի մէջ կը պահեն զինքը: Ոճիբի մը պարագային
նախ մեծը կը քննենք թէ ենթական, ի՞նչ պայմաններ
բու սուկ գործած է սեփրը: Երեք պատճառներ կան:

ՆԱԽ.— Էփլէփթթի՞ք է:

Վ.— Եթէ էփլէփթթիք է, կընայ բուրբոսին
անպատասխանատու ըլլալ, կէս պատասխանատու եւ
նաեւ երբեք ալ քրտասխանատու չըլլալ իր գործած
սեփրին համար:

Եթիվալան կամ աքսէ փոշիքի պարագային
կընայ սեփրներ գործելու հասկնալու համար թէ ո՛ր
փուլին մէջ գործած է սեփրը, բժիշկը մը միայնպէս

է քննէ հիւանդը, այլ եւ նկատի պիտի առնէ թէ ի՞նչ վիճակի մէջ առած է այդ քայլը. Ասկա ալ կարեւոր է հասկնալ զկանեբու առած զկայսւթենէն եւ դատարարութեանց ընթացքէն: Օրինակի համար, — 25000 զինուոր բանակի մէջ զինուորութենէ ազատելու համար կ'ըսէ թէ շեռ եփիլէֆթիք եմ, սինչչեռ տնոնց մէջ հազիւ հինգ հարիւր զինուոր եփիլէֆթիք կ'ըլար:

Միայն մեծ նազարի պարագային բժիշկները կրնան ըսել թէ իրապէս երիւէրթիք է բայց մասնաւոր նազեաները իյնալէ ետք կրնան ըսել թէ երիւէրթիք է կամ ոչ, քննելով անոր թուած նշանները, հազարչ ձեռքով երիւէրթիք եմ ըսող զինուորներու խօսքը եւ թէ մտիկ ընէինք պատերազմի ընթացքին, այն ատեն բոլոր հիւանդանոցները պիտի լեցուէին, բայց նշանները քննելով կարելի է ըսել թէ հիւանդ են թէ ոչ:

Թէ՛ զինուորական եւ թէ քաղաքական օճերներու ընթացքին շատեր կ'ըսեն թէ անգիտակից կերպով ցարժած են, բայց ասոնց մէջ միայն շատ քիչեր են որ ետիվալան փոխիցի հետեւանքով սպաննած են, այդ անտիկ պարագայի մը հիւանդը կրնայ իր հանդիպած մարդէ սպաննել, ասոնց զայն նմանցած ըլլալու: Երբեմն կը սպաննէ նոյն իսկ հայրը, մայրը, էքիվալանի պարագային իր սւղեղը չգործեր. հիւանդը չկրնար ըսել թէ երազ անտայ, զրոտ յորձակեցան, այսպէս, այնպէս, այլ չգիտեր թէ ի՞նչ կ'ընէ:

Եփիլէֆթիքի նապան երբեք յառաջ չգար սեւէ յուղման հետեւանքով, կամ վրէժխնդրութեան զգացումներով: Նայն իսկ պատերազմներու ընթացքին զինուորներու մէջ երբ վրէժխնդրութեան զգացումը կայ երբեք նապայ յառաջ չգար:

Հիւանդ սը յուզտան հետեւանքով իր խելօք
 կօրանցուցած է, կամ էփիլէփթիք նշան է, ասիկա
 ժիւան գրահանութեան, վեպերու մէջ կայ, բայց
 բժշկութիւնը այդպէս բան չեանչնար, այլ կ'ուզու-
 նաւորէ թէ սէիբ մը գործելու պարագային ի՞նչ վի-
 վանի մէջ էր: Եթէ նկատի առնենք զարուած բուր
 սէրնէրը՝ պիտի տեսնենք որ բուրին մէջ ալ կիրքը
 զայսօրին սենի, կամ վրէժիտագրութիւն, կամ նա-
 խանն, եւայլն, եւայլն:

Գ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ.— Խնդրիմ որ ձեր գիտակամ
 բացատրութիւնները առջ եւ նիւթէն շնորհք:

Վ.— Մենք բժիշկներս ժիւան կ'ըսենք թէ բը-
 ժըշկականօրէն պատասխանատու է իր գործին, կըր-
 նայ ընկերային սեռակէտով պատասխանողու ըլլալ:
 Իսկ գիտականօրէն ոչ: Մենք, բժիշկներս այս խնդի-
 րը քննելու ասն ոչ թէ զգացումներէ կ'առաջնար-
 դուինք, այլ բժշկական տուեալներով: Ամենասն յու-
 զումներն անգամ նապաներ յառաջ յին բերեր: Նոյն
 իսկ էփիլէփթիք պարագայէ զառ կան խենթեր՝ զոր
 ասորիներ ասաջ հիւանդ եղած են, պատերազմի մաս-
 նակցելով չեն կրչնած իրենց խենթութիւնը: Ըսել
 կ'ուզեմ թէ նապաներ ասաջ կուզան՝ ոչ թէ սեւէ պատ-
 նաւի հետեւանքով, այլ ինքնարեքարար:

Գ.— Հիւանդը քննեցի՞ր:

Վ.— Սեպտեմբեր 20ին երեք մասնազէտ բը-
 ժիշկներով բանտին մէջ քննեցինք հիւանդը, երկու
 մամ հարցաքննեցի, ինչպէս նաեւ մէջը:

Գ.— Ի՞նչ եղաւ արդիւնքը:

Վ.— Մենք քննեցինք հիւանդը եւ որոշ հա-
 սաղաւ զօրացուցինք եւ հասանք հետեւեալ եզրակա-
 ցութեան: Հիւանդը մեր քննած, սէիբը զարծած ա-
 տեն, ոչ ասաջ եւ ոչ ալ իմա խենթ չէ, թերեւ նա-

Դասակարգ կարգն է թէ մէկը սերբ գործած ասեն կըր-
նա՞յ, խենթ եղած ըզլաւ եւ հիմա ընկալանուն: Ես կը
հրկնեմ թէ ոչ սերբ գործած ասեն խենթ եղած է եւ
մչ ալ հիմա խենթ է:

Երբ հետաւները ճննեցի էփրէֆօսի վերաբեր-
եալ սուէ հեաք չգաս, եւ հոյնիակ հարգանքներու
կատարանն ալ էփրէֆօսի մը աւաւած պատաս-
խանները չէին: Ոճրը գործած պարագային ոչ չու-
պա ունեցած է եւ ոչ ալ էփրէֆօս: Իր վրայ սկէէ
նշան չտեսայ որ էփրէֆօսի հիւանդութիւնը ունե-
ցած ըլլայ, որ անպատասխանաւու նկատէ գինքը իր
հործած սերբին համար: Եթէ ընդունինք որ այս սար-
քուն մտկութեան կամ կեանքի ընթացքին մեծ ճա-
նարներ եկած ըլլան, այնքան սուէ հեաք չեն թողած իր
հրայ, բայց սերբ գործած պարագային էփրէֆօս կամ
սերբ րան չէ ունեցած:

Երկրորդ, այս սարքը ապուշուրեան կամ խեն-
թութեան սուէ նշան չունի եւ իր գործերուն գիտակ-
ցութիւնը սերբ:

Երրորդ, այս սարքը էփրէֆօսի հետեւած
քոյ ցերազգոտուած կամ խենթ սարք մը չէ. ընդհա-
կապէս շատ անուշ եւ անմեղ սարքու մը ապուշ
հոյնքը թողուց, ըսել կ'ուզեմ թէ կէս-պատաս-
խանաւու վիճակի մէջ ալ չէ:

Չորրորդ, այս սեռակ սերբներու սէջ միշտ կը
հարծածուի այլ-տեսիւնով քացարութիւնը, թեւս ա-
նտիկա ալ անպատասխանաւու ընդունակեր: Քիթին,
քիտնջին վրայ նշաններ կրնան գոյութիւն ունենալ,
որոնց հիման վրայ կարելի է ըսել թէ այլ-տեսիւն է:
Քրիչներ ըսած են որ այս սարքը ալլատերած է, բայց
հորը մասին ըսուած նշանները ազու՛ն ալ չեն պատ-
խանիր: Խենթ հօր սը ազան կրնայ շատ խելացի ըլ-
լալ: Այլատերութեան մէջ Քիչիցայան նշաններէ

գրելի մասին, նշաններ պէտք է ըլլան: Քայց հիւանձ
զին քով արդ կարգի նշաններ ալ գոյութիւն չունին:

Եւ հարցաքննեցի ամբաստանեալը բայց ան
Ֆիզիքական նշաններու մասին չեկար եմս 4' ընէր.
Քնական է շնակնալով իմ հարցումներուս նպատակը,
մասին տեսակէտով ոչ մէկ արդասեբու՛մի նշան ցոյց
կուտար: Այլասեբու՛մ ըսել՝ խենթ ըսել չէ. երկն
պատկարգի կարելի է բռնել, անոնք որ փոխիթ
արդասեբու՛մ ցոյց կուտան անպատասխանաբար կամ
կէս պատասխանաբար կը նկատուին բժիշկներու կողմ
մէ:

Նախագահը նկատելով որ թուրք բժիշկն միւս
նոյն խօսքերը սիշու կը կրկնէ, ընդհանուր գառախա-
ղին գտնեալով ըսաւ շէքհըր» (գառախօտութիւն)՝
չգիտի ստիկ ընենք, սերիշ հարցումներ ուղղեցէ:

Գ.— Մեղամազնաութեան նշաններ գտա՞ք:

Վ.— Ես չեմ կրնար ըսել թէ մեղամազնաութեան
թէեւ իմ ընկերներէս մէկը ըսաւ որ մեղամազնաութեան
նշաններ անի, Ընդհակառակը:

ՅԱԽ.— Մեղամազնաութեան էր թէ ոչ:

Վ.— Մեղամազնաութեան նշաններ, այլ ար-
խուր էր:

Ընդհանուր գառախաղի հարցումներէն ետք
հինգ վայրկեան գազար մը արուեստաւ, ս. րկէ ետք
պ. Խորովեան սկսաւ իր հարցումներուն:

Մազհար Օսման պէիի պատասխանները.—

Խ.— Գունի՞ ատրի է բժշկութիւն 4' ընէր:

Վ.— 13 տարի է:

Խ.— Ե՞ր քրտնական հիւանդանոցը բժիշկ
եղա՞ք:

Վ.— Գառախաղի ընթացքին եւ զճնադաշտ
րէն ետք սիւննոյն պաշտօնին մէջ վերահաստատուե-
ցայ:

Ս. — Դուք ֆրանսական հիւանդանոցը տեղա-
 անդրուեցաք պատերազմի ընթացքին, երբ հիւանդանո-
 ցի վարչութիւնը թուրքերուն ձեռքն էր:

Վ. — Այո՛:

Ս. — Մտային հիւանդութեանց մասին հրատա-
 րակութիւններ ունի՞ք:

Վ. — Շատ սը գիրքեր՝ թուրքերէն եւ գերմա-
 ներէն լեզուներով. հրատարակութիւններս Պրիւսէի
 մէջ Գարգամուսան են ֆրանսերէնի, յաջուածներ ու-
 նիս գերմաներէն բժշկական խորթերու մէջ եւ ան-
 զամ եմ Փարիզի բժշկական դպրանակցութեան:

Ս. — Անգլիացի հեղինակներ կը ճանչնա՞ք:

Վ. — Հեղինակներ կը ճանչնամ, բայց երկու
 քարի է անգլերէն կը սարգիմ, միայն անոնց թարգմ-
 անութիւնները կարգացած եմ:

Ս. — Անգլիացի նշանուոր բժիշկի մը անունը
 կը նարցնեմ. բժիշկ մը որ հանրածածոթ է:

Վ. — Շատ անուններ կան որոնք մէկուն հա-
 մար կրնան հանրածածոթ ըլլալ, իսկ միւսին համար
 բրժեք չունենալ:

Ս. — Նշանուոր մասնագէտ մը, որուն գիրքե-
 րը թարգմանուած են ֆրանսերէնի եւ գերմաներէնի:

Վ. — Ուիլսը, Սիւզ, Գամբար Կալլի:

Ս. — Ատանք ամերիկացի՞ են թէ անգլիացի:

Վ. — Ամերիկեան ծագում ունին:

Ս. — Կրնա՞ք ըսել, բժիշկը կրնա՞, բացարձակ
 օրայութիւն առլ. ամբաստանեալին համար ըսիք թէ
 անպատասխանատու է. կը պնդե՞ք:

Վ. — Տեսականօրէն գնտական սչինչ կարելի է
 ըսել բայց գործնականին մէջ բժիշկ սը կրնայ բա-
 ցարձակ կերպով արտայայտուիլ: Եթէ բուսականաչափ
 նշաններ երևան քան, այն ատեն բժիշկը հաստատ

կերպով կրնայ ըսել թէ պատասխանատու է. երբ նը-
շաննիրք բուսկան շեն, այն ասէն կարծիք չի յայտ-
ներս :

Խ.— Կ'ըսէք թէ տեսականօրէն կարելի չէ հաս-
տատ սրոշուս մը առլ, բայց կարելի է գործնականա-
պէս հաստատ արտայայտուիլ : Ատիկա ինծի շատ զար-
մանալի կը թուի :

Վ.— Բժիշկի մը համար զօրմանալի չէ, ոճիրք
ներու համար շատ զիճարանութիւններ եղած են եւ
շատ մը բժիշկներ արտայայտուած են թէ գործում
ոճիրքներուն հարիւրին 89ը զիտակցութեամբ կատար-
ուած են :

Խ.— Ձեր, բժիշկներուդ թաշուօրը, Բարիզի
համալսարանին ուսուցչապետը անգամ այսօրան վըն-
սական չէ արտայայտուած. գիտցած ըլլաք որ դուք
նախապաշարեցիք զատարանը ձեր խօսքերով : Դուք
կը գտատպարտէք ամբաստանեալը : Ձեր փրօֆէսէր-
ներն անգամ չեն կրնար ըսել թէ այս մարդը պա-
տասխանատու է իր գործած ոճիրին, համար. ձեր պար-
տականութիւնն է միայն ըսել թէ ի՞նչ նշաններ տե-
սած :

Վ.— Լազօնի միջ եւ ուրիշ տեղ շատ մը բը-
ժիշկներ զնտական կերպով արտայայտուած եւ ըսած
են թէ այսինչ մարդը պատասխանատու է իր գործով
ոճիրին համար. մենք զայն պատասխանատու կը նը-
կտանե՞ք, իսկ զատարանը ընկերային պատճառներով
անպատասխանատու կրնայ նկատել :

Խ.— Դուք երբ ձեր ցննութիւնը, կատարեցիք
նկատի ունէի՞ք նախապէս եղած վիճայութիւնները :

Վ.— Այո :

Խ.— Ձեզի զուտ բժշկական հարցումներ պիտի
ուզգե՞մ, էփիլէֆօթի մասին կա՞ն նշաններ քրոնց վը-

բայ կրնաւած կրնա՞ց ըսել թէ մէկը հիւանդ է կամ ոչ :
 Վ.— Ես կը հարցաքննեմ զինքը և զանձան
 նշաններ եթէ գտնեմ կ'ըսեմ թէ լուսն առ է :

Խ.— Այ, առիկա իմ հարցումն զառաւիտանայ
 չէ. կը ճանչնա՞ք նշաններ երբ մէկը ձեզի ներկայա-
 ցընեն քննելու թէ էփրիէփթի՞ք է թէ ոչ :

Վ.— Մեծ նազաները երբ գտն այն առնն կը բ-
 նանք ըսել. իսկ յետոյ ալ կը հարցնենք թէ ի՞նչպէս
 կուզայ նազան եւայլն այդպէսով կը հասկնանք :

Խ.— Մտային էփրիէփթի՞ք կ'ո՞յ :

Վ.— Այո, էջիվալան փոխիք կ'ըսեն, որ յա-
 սաջ կուզայ առանց սեւէ Ֆրիդրիխեան իջանգութեան,
 բայց այդ սեւակ կրնանգնէր՝ միշտ հարիւրին ինք-
 սանկիմպը կ'ուեննան մեծ նազաներ :

ՆԱԽ.— Միեւնայն վայրկեանի՞ն :

Վ.— Այո Բրաբու կը յաջորդեն, մեծ նազան
 միշտ վերջը կ'ուզայ :

Խ.— Բժիշկ մը բացարևակապէս կրնա՞յ ըսել
 թէ այս մարդը էփրիէփթի՞ք է, երբ աչքովը չէ տե-
 սած յազան :

Վ.— Այ, չկրնար ըսել, բայց ուրիշ նշաններէ
 հարցաքննութիւններէ ետք կարելի է ըսել :

Վկան այդպէս կ'երկարէ իր բացատրութիւննե-
 րը սրտնք այն ապուստրութիւնը կը թողուն թէ բը-
 ժիշկը եկած է միայն հակառակը ապացուցանելու եւ
 ոչ թէ դիտութեան խօսքը ըսելու :

ՆԱԽ.— Կա՞ր՞ զառաւիտանեցէք :

Խ.— Միայն դիտական հարցումներ կ'ընեմ ձեզ
 զի, ամբաստանելու մասին չեմ խօսիր; թէֆրիէքսները
 եթէ զբաւուած ըլլան ենթակած հիւանդ է թէ ոչ :

Վ.— Այ, բժիշկ մը չկրնար այդ նշաններուն
 հասար ըսել թէ հիւանդ է :

Խ.— Ձգային մարդու մը ջրկերը միշտ նոյն

վիճակին մէջ կը մնան:

Վ.— Նշանները թիշա հաստատ չեն ըլլաք, շատ փոփոխական են:

Խ.— Այս նշանները ցոյց կուտան թէ բնական վիճակին մէջ է մարդը:

Վ.— Այդ նշանները սեւէ կարեւորութիւն չունին:

Խ.— Այս նշանները ցոյց կուտան որ ուղեղի մէջ արիւնին շրջանառութիւնը կը փոխմն թէ ոչ:

Վկան խուսափողական պատասխաններ կ'ուզէ առլ, բայց պ. Խոսրովեան կ'ընդմիջէ:

Խ.— Ամբողջականաբար մտցէք, ուղեղին մէջ արիւնին շրջանառութիւնը կը փոխուի:

Վ.— Անշուշտ, կամ շատ կ'երթայ, կամ թիշ:

Խ.— Կրնա՞ք ըսել թէ ի՞նչ է էմօսիոն փոխաւորութիւնը:

Վ.— Էմօսիոն փոխաւորութիւնը այն վիճակն է որ ցնցէ ենթակային ամբողջ շղային վիճակը եւ զայն կը դնէ անդիտակից վիճակի մէջ:

Խ.— Հիմա, սքզթօր, ես իբր փոստարան ձեզ կանչեմ սենեակս եւ ըսեմ թէ իս յանխօրդնկրեալ մէկը կը ստատար էմօսիոն փոխաւորութիւնը, ինծի արտի ըտ՞՞ք թէ երբեք հոգ մի ընէք, սրովնեաւ անգիտակէց է իր ըրածին:

Վ.— Բաւար սէրմները կը գործուին էմօսիոնի սք առէ, բայց պատասխանատու կը նկատուի:

Խ.— Ուրմնն ձեզ պիտի յկասչէի իմ սենեակս (Ջիմիսոններ): Ուրիշ հօրցում սը, եթէ իս յանխօրդս արտասերուած ըլլայ կ'ըրգտար:

Վ.— Այլածերուածները սիշա պատասխանատու են իրենց ըրածին: Այդպէս բազմաթիւ գէղարկ կամ, արի՛նակ, կողմի մէջ մէկը սպաննած էր իր արտական աղջկը, բայց դատարարաւորեցաւ բժշկա-

Պան տեղեկագրով.

Ե.— Բայց ա՛մբաստանեալը այդ գործը կատարած պարագային ըստ՝ն էր գառարանին թէ ալլաֆերման նապաներ ունեցած ասին գործած է ս՛հիրը:

Վ.— Այո:

Ե.— Մեկը եթէ այլապես ասի նապաներ ունեւայ իր գիտակցութիւնը կը կորսնցնէ՞:

Վ.— Ոչ:

Ե.— Ամբաստանեալին թնոզքի մասին սեւէ քննակութիւն ստացա՞ք:

Վ.— Այո, ի երթերէն, յետոյ եւ կարցուցի: Ինչ լսածիս համաձայն, շեմ գիտածք ճի՛շդ է թէ ոչ, հարկը խենթ է եզեր, մեծ մայրն ալ լսունոս, իսկ իջրեզրայրն ալ կէս խենթ է եզեր:

Ե.— Այո ազան պզտիկ ասին քանի մը անգամ ինկա՞ծ է:

Վ.— Ինչքը ըսու:

Ե.— Վեց ամիս ասաջ շորս անգամ ինկած է:

Վ.— Ինծի ըսու որ ս՛հիրը գործելէն 15 օր առաջ անգամ մը ինկած է եւ անգամ մըն ալ բանտից մէջ:

Ե.— Եթէ հաստատենք թէ մեծ մայրը եփելեփթիք մըն էր, եւ թէ ինք ալ պզտիկ ասին կ'իյնար եւ վեց ամսուած սէջ շորս անգամ ինկած է հաւանակա՞ն է որ այս մարդը եփելեփթիք եղած ըլլայ:

Վ.— Ենթադրենք որ ասոնք բոլորն ալ ճիշտ ըլլան, բայց պատճառ մը չկայ որ ինք ալ եփելեփթիք ըլլայ:

ՆԱԽ.— Եթէ պատճառները բոլորն ալ ճիշտ ըլլան, քանի որ ինք ալ եփելեփթիք է:

Վ.— Ոչ, շչաններ պէտք են:

Ե.— Ենթադրենք որ բուրբ էիշ էն, ամբասանեալը արամադիբ է էփիլեփթիք ըլալու:

Վ.— Այն առեկն կ'ենթադրեմ թէ էփիլեփթիք է:

Քառասներորդիւնը վերջացաւ ժամը սեկին: Երկու կողմին ալ վկաները վերջացած ըլալով, վաղը զիտ ոգի գոտաւորութիւնը աստուան ժամը աստի՛ն, հաւանարար լսելու համար անցլիտօթ բժիշկ մը:

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԲԺԻՇԿԸ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏԷ ԹԷ ՄԻՍԱՔ ՀԻՒԱՆԴ Է

ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎԵՐՁԱՅԱԻ

Առեանը բացուեցաւ ժամը 10 15 անցած: Դատարանը իր կողմէ իբր վկայ կանչած էր անցլիտօթ բժիշկ մը, որ երգուելէ ետք պատասխանելով նախագահին հարցումներուն, ըսաւ.

— Անունն է Մածար Գ. Լ. Տէյվիս, Գոլոսը ընդհանուր բանակատեղիին կը աշակտնիմ:

ՆԱԵ.— Ե՛րբ քննեցիք ամբաստանեալը:

Վ.— Երեկ կէսօրէ ետք:

Զ.— Կը խնդրեմ որ ըսէք թէ ի՞նչ յետեւեալ արաստանեալին վրայ:

Վ.— Իմ քննութեան արդիւնքը կեանեալէ: Մարտինին վրայ անոյ երեք սպիւնք, երկուքը կանաչին վրայ իսկ սէկը ծակկին: Ամբաստանեալին յայտարարութեանց համաձայն, այդ սպիւնքը գնդակի նեղեր են: Բժիւն վրայ ալ անոյ վերջ մը

ար նայնպէս ըստ սմբատանեալի յայտարարութեան,
 Քանտին մէջ յառաջ եկած է:

Բիֆլէքաները գրգռուած են, որեւան շրջանա-
 րութիւնը կանոնաւոր չէ: Երբեմն բազկերա՞նք 90—
 120 անգամ կը զարնէ:

ՆԱԽ.— Բնականոնը սրժա՞ն ըլլալու է:

Վ.— 72—80: Սիրաբ կանոնաւոր չի գործեր:
 Կալով ջգտին դրութեան՝ կայսւն վիճակ սը կը ներ-
 քայաց՝ է, իշողութիւնը շփոթ էր, սիայն սնն ջան-
 քերով եւ գփուարութեամբ կրնար խօսիլ: Երբ իրեն
 կարցուցի թէ քանի՞ բժիշկ քննեց զինքը, զքու պա-
 փաստան չկրցու առլ: Նայնպէս սեղեկութիւն չունէր
 թէ բժիշկները ե՞րբ քննած են զինքը: Հարցուցի թէ
 ք՞նչ կը սեռնէ: պատասխանեց թէ իր ծնողքը եւ
 ցարեկամները իր աչքին առջև կուգան եւ իրեն այն-
 նպէս կը թուի թէ եկած են իրեն նեա խօսելու:

Հարցուցի թէ միայն քնանալու առն այս.
 պէս կը սեռէ: պատասխանեց թէ ընդհանրապէս որ-
 քան եղած առեմը կը պատահի: Հարցուցի իրեն թէ
 ձեռքեր կը լու՞ն, պատասխանեց ոչ. միայն քնանա-
 լու առն իրեն ձախեր կուգան: Եւրջը եղած խօ-
 սակցութիւններն անգամ չլինի:

ՆԱԽ.— Ատրատտանեալը անցեալի մասին ան-
 փոփոխութիւն ունի՞ք:

Վ.— Այո՛:

Ն.— Ուրեմն ատրատտանեալը իր ըրածին պա-
 փաստանա՞ն է:

Վ.— Իմ այս յայտարարութիւններս հիմնուած
 են վկաներու յայտարարութեանց վրայ, եթէ նկատի
 նշանուի ատրատտանեալին անցեալը, ըստ իրեն յայ-
 տարարութեան հայրը հիւանդ եւ խենթ է եղեր, սնն
 մայրը լուսնայն եւ ինքն ալ ընդհանրապէս հիւանդ:
 Եթէ միջոց էն այս բոլոր, ընտանիքի մը համար շատ

զէշ անցեալ մըն է տօրկա, ամբաստանեալը երբ պզգ-
տիկ է հզեր միշտեւ շորս ամբսկանը սոթի չէ կրցած
եկեղէ, Եթէ նկատի առնենք իր անցեալը եւ այն պար-
ագան, որ իր աշտին առջեւ կը տեսնէ միշտ իր Եւ
նազը, ասոնք բոլորը ցոյց կուտան որ խելքով պար-
կաս է: Պարս կզած միջոցին տեսնուած է, որ բերն
քանի մը անգամ փրփուր եկած է, նոյնպէս սպան-
նութեան գիշերը քանի լը գնդակ արձակած է: Անկէ
վերջ տեղի օւնեցածները չիշեր:

Մէկու մը ժամին զեռական կերպով լուսնոյն է
ըսելը շատ գժուար է Բայց եթէ նկատի առնենք ար-
բայոր պայմանները, իմ կարծիքովս լուսնոս ըլլալու
ժամին մեծ նշաններ կան: Ընդունուած հշմարտու
Յիւն մըն է որ լուսնոսութեան նապայէն ետք յու-
զուս հրնայ յառաջ գալ եւ սնիր մը գործուիլ: Թէն
այս սնիրը գործելու պարագային այնպէս կը թու-
խելը գլուխն է, բայց հշմարտութեան մեջ այնպէս
չէ:

Կարեւոր երկու կէտեր կան: Առաջին զգան-
քուն յայտարարութեանց կաճահայն, ամբաստանե-
լին սպանութիւնը գործելէն 15 օր առաջ նապա մը
փանեցած է. այդ նապան (էփիլէփսի օթոմթիդ)
շատ լաճախակի կը պատահի:

Այս մարդը միշտ զէնք կրելու սովորութիւն
ունի հզեր:

Եթէ այս բոլորը նկատի առնենք կը կարծես
թէ ամբաստանեալը գիտեցութիւնը չունի իր ըրած-
ներուն: Ամբաստանեալին ենթարկուած յուզուսը կար-
ծայ, այնքան մեծ ըլլալ որ կրնայ յառաջ բերել պրզ-
տիկ նապայ մը: Ասիկա գժուար խնդիր մըն է եւ
վերջնական կարծիք մը կարելի չէ յայտնել: Այս ս-
միրը խելացի մարդու մը կողմէ գործուած սնիրի մը

ՆԱԽ.— Ուրեմն դուք այն կարծիքով եք թէ
 Կաննութիւնը դարձած պարագային նազարի մէջ էր:
 Այս աեսակ մէկը կրնա՞յ զսակը մարդիկը:

Վ.— Այս կարցուժին պատասխանել շատ դժ-
 ուար է, շատ կարելի է որ այդպէս ըլլար: Բայց ա-
 տիկա ի՞նչ կարծիքս է:

ՆԱԽ.— Ճիշդ ի՞նչ ուզած մարդը կը մեղսենք թէ
 անգիպածը:

Վ.— Դժուար է ըսել, կրնայ ընտրել այն մար-
 դը որ իրեն գէշութիւն ըրած է, ըսած է որ ճիշտն-
 ընքէ վրայ յարձակած է:

ՆԱԽ.— Ամբաստանեալի բազկերակին արագու-
 թիւնէն Կիւանդութիւնը կուսկցա՞ք:

Վ.— Միայն խնդրոյ աւարկայ եղած գործը
 քննեցի:

Ն.— Լուսնասութեան նշաննե՞ր տեսա՞ք երէկ:

Վ.— Ոչ:

Ն.— Այս Կիւանդութեան մասին ուրիշ փոր-
 ձասութիւններ ունի՞ք:

Վ.— Այո՛, լուսնասները սասնկ սճիբներ կը
 կարծեն:

Ն.— Ուրեմն սճիբը լուսնասութեան կեանա՞նք
 է, այնպէ՞ս կը կարծիքս:

Վ.— Այո:

Ն.— Այս կարգի գէղձերուն մէջ սէր, վրեժ,
 Խուզում ազգեցութիւն ունի՞ն:

Վ.— Ոչ:

Նախագահը բաւ կամարելով կարցաքննութիւն
 ըր աւանդը փակեց ժամը 11.30ին:

Ընդհանուր դատախազը ևւ պ. Խարսկեան տի-
 օտ խորհիւն իրենց ճասերը, ուրկէ վե՛ջ գտաարանը
 պիտի սայ ի՞նչ վճիռը:

ՏԱՍՆ ԵՒ ՀԻՆԳ ՏԱՐԻ ՅԵՏՈՑ

ՄԻՍԱՔ ԹՈՐԼԱՔԵԱՆ ԿԸ ՊԱՏՄԷ

— Ճիճանչիրը հետապնդելու երբորդ կամ չգր-
բորդ գիշերը, երողիս մէջ կը կրակեմ: բայց չմիտ-
նիք ու յանկարծ կ'ստանայ ճերմակ ձիւս շը կերպու-
թանք, կը յարձակի զբառ, կ'ուզէ խածնել զիս եւ սա-
քերով կը փորձէ գործել:

Տուած հարուածներէն պաշտպանուելու համար
եա կը քաշուի՛ եւ կը հանեմ աստուաց ասրեգնակայ
բայց կրակ չտաներ: Սա, եա երթալով, կը բարձրա-
նամ ասուի սը սանդուխներէն պաշտպանը, սեանելով
որ անցք չկայ, կանակս պատին ասուած, զհասկան
կրիւ կուտամ, ասրեգնակին կոթով կը զարնեմ իմ,
զբայ նեաւած երկու սաքերուն: Ասրեգնակիս յան-
կարծ կը փոխուի խորագանի եւ ասուած հարուածներս
յանկարծ կը կործանեն իրենց ուժը եւ սարսափանալով
կ'արթնանամ...

Անուտա սպաւորութիւնս կը պատեմ բարե-
կամներու: Նախազգացում ժը ունէի թէ պիտի յաջո-
ղեմ ձեռք անցնել Ճիճանչիրը եւ չպիտի կրնամ զինք
սպառնել:

Գուգայ գէպքին օրը: Ճիճանչիրը գիճացէն կը
կրակեմ ասալին զնդակը, կը յաջող գիս ասնել եր-

կալ յազթանդամ ձեռքերսւն մէջ, բայց երկու զըն-
դակներ եւս կը պայթեցնեմ կուրծքին, թախաբան
ձեռքերը կ'իյնան գետին սասանց ձայնի:

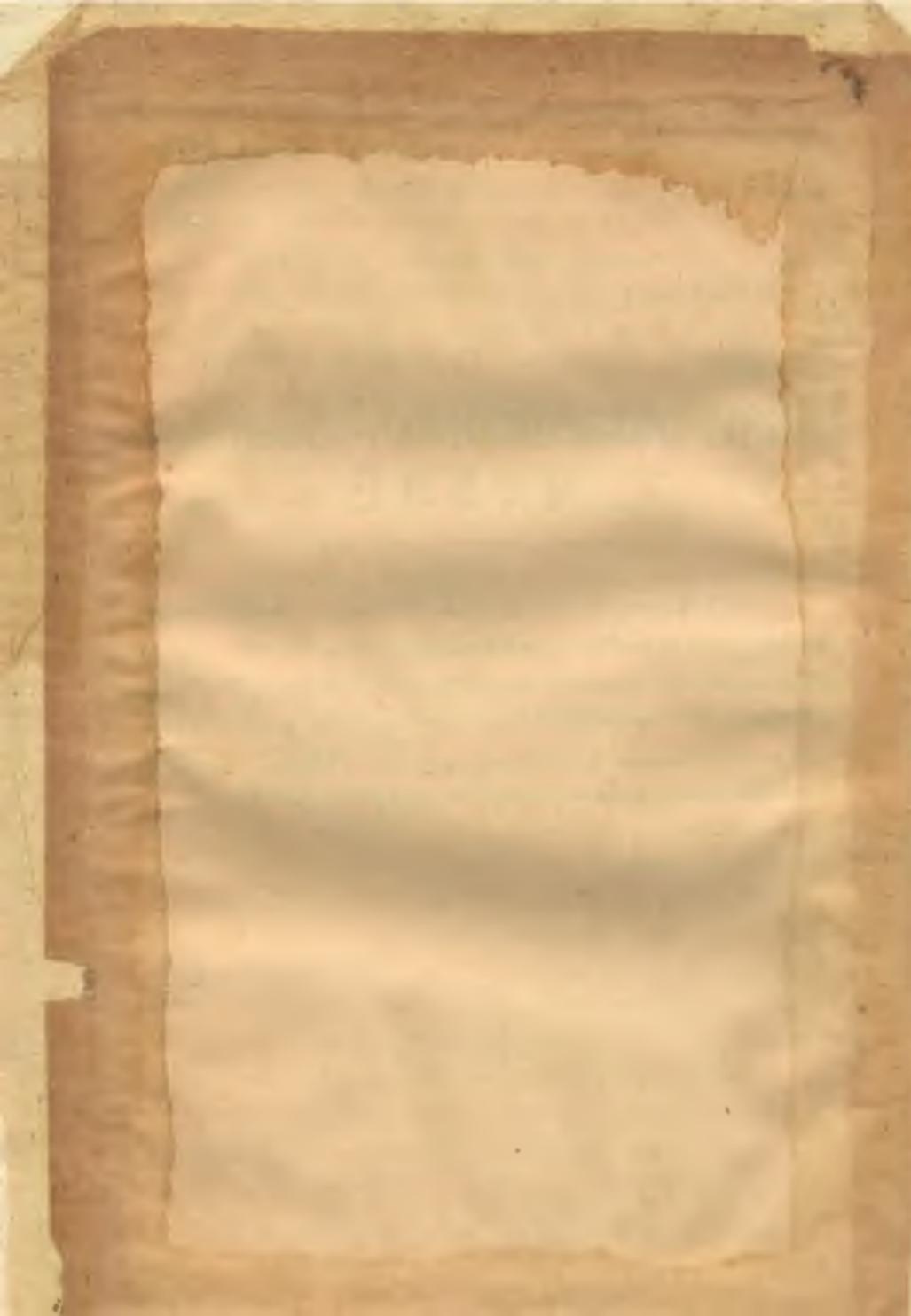
Նէպօրն վայրէն բուռնան հեռացած էի, կազմ-
նակի փողոցները ստնկու տանն, ակունջիս հասու
ծիվածչիբի ձայնը որ օգնութիւն կը պատար: Այդ
վայրկեանին միտքս եկաւ, տեսած երազս եւ խոսքն-
ցոյ թէ չէի կրցած սպանել ծիվածչիբը ձախողած էի
նպատակիս մէջ: Կը վերագտանամ ու գետին ինկած
ժարմին վրայ, կը կրակեմ երկու զնդակ եւս ու հա-
ջողուելով թէ երազս չպիտի իրականանայ, կը մեկ-
նիմ:

Մինչ այդ, արդէն վրայ հասած էին անգլիա-
կան, ֆրանսական եւ ամերիկան ստրիկաններ: Տես-
նելով թէ փողոցին այդ անկիւնը բռնուած է, ստա-
թին եզերքը կեցած պարապ ինքնաշարժը մը մէջ
մտնելով, սրևս կողմէն գուրս կ'ելլեմ, աներևոյթա-
նալու փողոցին մէջ:

Ձեռնակառք ինքնաշարժի միւս կողմը զըն-
նուած շորս անձեր, սրանք վրաս ձը նեատին, սաս-
ջիւնին կը կրակեմ որ արիւնջուայ վրեակի մէջ գործ-
եալ չի հեռանամ: Կ'անզբազառնամ թէ միտքեւ
շորս գնդակներս զիս յարիւր կրնան ազատել, ինք-
նաշարժին կրթնած մէջ հասաւ օդին մէջ կը կրա-
կեմ: Կը հասնի առաջին թուրք սառիկանը որ կը յա-
ջողի մէկ ձեռքէս բանել, կ'ըստպառնամ շան սասան-
քնել եթէ ձեռք երկարէ ասրհանակիս: Կը մնանք այդ
միտքեւին մէջ ու վրայ կը հասնին ֆրանսական ստե-
րաններ: Ձեռքս իրենց յանձնելու ստան յայնուօրն-
օրդիւստ տէքս չէի, զիս ձեռնկալ, ու ջնջելով կը
ստանին Կալաթայի թուրք ստրիկանասանձը:

ԱՆԳԼ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻՄ Վ Ճ Ի Ռ Ը

Կ. Պոլսոյ մամուլը, հետեւեալ կերպով հրատարակեց, անգլիական պատերազմական տակաւնին վերջը Քորլաքեանի մտքին. — ամբաստանեալը յանցաւոր ճանչցուած է սպանութեան համար, բայց տակաւնը անպատասխանատու կը նկատէ զայն, «եիրին պահուն ածալին խանգարելով ունեցած ըլլալուն համար»:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՓԱՍՏԱԲԱՆ Պ. ՅՄԱՅԵԱԿ ԽՈՍՐՈՒԵԱՆԻ ԶԱՌԸ

1921 հոկտ. 4 երեքշաբթի ժամը 10ին Անյ. Ջինսկերական Գառարանին առջև սեզի աննցու 40րդ գառաձարութիւնը պ. Միսաք Քօրլազյանի որ երկու ասիտ աւելի կը գառուէր Ատրպէյճանի ներքին գործերու նախարար Ճիվանչիբը սպաննած ըլլալէ ախտաստանութեամբ:

Պաշտպան փաստաբան պ. Հժոյեակ Խարսիզ երես խոսեցաւ հետեւեալ հարց.

«Տէր իմ,

Իր գառին հաւատարմ աննցու փաստաբանի մը սեզիբնին և հաւատարմեալի մը սրտէն Աստուած բարկացող ազերսին միջև տարբերութիւն չկայ. զուր նկատարմա եղէ՞ք իմ լեզուիս պակասներուն, թնչկեւ Աստուած ներողարմիս կ'ըլլայ ազոթոյի մը կակտ-դիմներուն:

ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Ամառուան տաք գիշեր Շը գիւղացի հայ մը՝ անուս և աննաչ, սը կէրպուկան համայնարաններու մէջ կրթուած և բազմաթիւ պիտղոսներով շարքաւորուած երիտասարդ մը իրարու կը հանգիպին Չոյլ ամէնէն չաղչաղուն պանդակներէն մէկուն առջև, որ կուզն ալ գիշերուան այդ ժամուն փոզոց ելած էին

գիշերը սպաննելու համար ճիշտացուած Արեւատարգը
 պիտան, հարտաւ, զսփոզէմ և արդէն համբաւուօր,
 կ'ազգուէր պանդակ, անոր շքեղ սենեակներէն մէկուն
 մէջ կանգնեցնելու համար իր մարմինը. կի՞նը իր
 քաղիկն էր և միւս սիրելիները նշաւայրները հաշիւ
 քանի սը քալլ հետու էին իրմէ, ազտեղծարար կանոն-
 քի շքեղներէն մէկը չէր անիկա. իսկ միւսը, գիւ-
 ղացին, կրանդ ու վշաօրեկ, սպաննել կ'ազէր գիւ-
 շերը որ իր իրանդ ջիզերուն հանդիսա չէր պարզե-
 ւեր երբեք. գիւղացին սինակ էր ոչ թէ սիւսն գիւ-
 շերուն այդ ժամուն, այլ ամբողջ աշխարհի մէջը
 ընդիկա ալ ունեցած էր կին մը. ան ա՛նկանցած էր
 եզրայրներ, բայց անոնք չկային այլևս. ընթացք աչ-
 իտրնը գիշեր էր անոր համար, ու այդ պահուն՝ այդ
 երկուքին միջև կ'անցնի տատա՛ մը, որուն գաղափարը
 չունելու պաշտօնը Աստուած կը յանձնէ այս դատա-
 քանին:

ՈՒՐԿԷ՞ ԱՅՍ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Բայց ո՛ւրիկէ այս հանգիպումը: Ճակատագրի
 անխուսափելի վճիռներէն մէկը | Մանգաղայրով, կը-
 քոնքով, ազգութեամբ իրարմէ բաւորվին ասորի
 այս նրկու անձները Արիւնտ Բազաքէն երկու փա-
 ջասահաններ էին. գիւղացին կը փախէր. Գալի՛ն
 արդեօք. ո՛չ Գալիսէն ալ անդին. Անգլիտ՞, Ասերիկմ՞,
 Թերևս ինքն ալ չէր գիտեր թէ աշխարհին ո՞ր ծայրը
 անիկա ցնցուած էր բախտին այն սեսակ ազգայինեզ
 րէն մէկուն ասկ ուր կը ցնդի և կ'օչնչանայ մար-
 քուն մէջ կամքը, դասազութիւնը, յայր և ապրելու
 փոփոքը. անոր համար այժևս աշխարհ գաղթած էր
 իրականութիւն մը ըլլալէ: և արգարև աշխարհ ի՛նչ

Իրականութիւն կրնայ ներկայացնել այլևս անօր կա-
 մար որ էր ամբողջ քրիստոնէական պահանջը անօր է
 իր աչքին առջև. անօր աչքը այլևս չի անսներ պշ-
 խարհի իրերը, սէկ պատկեր միայն կը ծցուի անօր
 աչքին առջև.— Էրսէնիքէնտի խեղճուկ մէկ անսնակը
 ինք փառան զիրաւոր մինչ ամբողջօրնները կը փաթա-
 անն դիշտաբիլ զազաններու նման իր կրկու մանկիկ-
 ները, չի կրնը, իր քոյրը Ազանին՝ Շանայի եւ
 Թերեա Տրապիզոնի գեղնցիութեան Թագուհին, իր
 կրկուկ կայրը: Անօր աչքերը, այլևս չեն անսներ,
 անոր ականջները այլևս սւրբի ձայն չեն առներ,
 քիչեղմանային լուսթիւն կը սիրէ ամբողջ այլաբանին
 մէջ, սէկ ձայն միայն կը լսէ.— Կորը ազերը սերա-
 դործներուն սեզուսով.— "Յնայեցէք զաւանակներովս,"
 Իսկ Քիւլը, ան ալ փախտական մը, կե յնքի բուր
 նիւթական հրապոյրներն ու հանայաները վայելող այդ
 կամքուտուր երեսփոխանը, լիաքը, նախարարը աչ-
 ինչու Քալիս կը փախի, իր ազգականները ըսին թէ
 ան փախտական մը չէր. թէ պաշտիկներու կողմէ
 ան փախտական իր հարաւորութեանը և պարկոյ-
 անութեանը կամար՝ Պալիս զրկուած էր բարի պօշ-
 անող մը:

Զորմանալի բացաւրութիւն 1 իրր թէ բուտ-
 կան ըլլար միկանչիի պէս ազգայնասու պարտու-
 մը կամար (ինչպէս վկաները ըսին) պարկեշտութեան
 և հարազութեան յառկութիւններ ծուց առ պաշտիկ-
 ներուն կողմէ գնահատուելու կամար: Եւ կ'ենթա-
 բն թէ այդ պաշտանը սէկ կերպով ձեռք անցուց-
 էր՝ Պաշտէն փախչելու կամար. այն զազաքէն՝ որո-
 պանութեան ամենէն արեւմուտի էջերը, իր քանի մը
 արքանեաններուն աջակցութեամբը ինք զբան էր,
 կամալարանական և զազաքական ախազաններու չը-
 պարին առկ զնո սերպարնէն որ կ'երթար կան

զըստանալ պանդուխտի փարթամ մէկ սենեակին մէջ,
մշխարհի առջև պահպանելու՝ առ անբարոյացեալ
էկարը՝ թէ պատիւը, կեանքը, հաւատը սերագործ.
Ներսէս Իրաւունքն է. թէ կարելի է արագը քաղաք
ժը Դարպիւն և յետոյ կեանք վայելել աներկիւզ և
ապագայ Գիւղացին երբեք չէր սպասեր տեսնել մի-
գմանչիբը Պալատ, մէջ, Ազատուցուեցաւ թէ արտա-
դանեալը Պալատ եկած է 1921 Յունուարին իսկ մի-
գմանչիբը մտրուստանեալէն հինգ ամիս վերջ, այսինքն
ըստ իր նշանակման միւս իմաստով վկայութեան 1921
Յունիս 25ին Պալատ եկած է, Ու ահա կը նշէ ճշգրտ
տարրային ժամը, զտը և սերագործը իրարու կը
պատասխան, գիւղացին կը նշմարէ զայն, և լսէ իր հոր
ձանձը.— «Գիթացեա զուտիներու և խնայեցեա ա.
նանց», կը տեսնէ իր զուտիները, սերագործը իր
վրայ ալ կը յարեակէ՝ զիեքը պաննիւլու համար.
սիրտը կը բարեխէ, արիւնք զուտը կը խնայի, ու
կը պատասխան անխուսափելին, Պալատ Ղարաբաղը
ու նշ է: Ան ինչու անգիտակից ձեռքի սը զնդակին
տակ:

Ս Ե Ւ Ձ Ե Ռ Բ Ը

Ու կը հարցնեմ, մեծայարգ Յէր, այն երկար
տառաւորութիւնները որ կառ առիթ ունեցան, միթէ
չնեղկայացուցին այս երկու անձերը այնպէս ինչպէս
ես իմա սուրազեմքի: Թող ներսի ինչ հոգ վեր
տեսնել բոլոր այն ֆրակտները որ այս արդար գոտա-
քանին առջև ապացուցուեցան: 1915ի գարնան թըր-
քանոյ կեանքի հորիզոնին վրայ սև ձեռք մը կրեցաւ.
ժանտեան զոգանջը սխաւ նշել զարտուր ազգի մը
չլիսուն որ կրցած էր իր կրօնքը, լիզուն, զրահա-
նեւթիւնը պահել հակազակ անմարտապատաններու:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՓԱՍՏԱՐԱՆ Խ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ

Սեւ ձեռքը երկնքու միշտ և ամէն սեղ ուր
 է-յազ կը շնչէր: Սեւ ձեռքը սեւ քանդակ տրկին Գո-
 հար Սարեանի առնը. նախ վերջուց անոր ամուսինը՝
 պ. Ստրեանը զոր նաւակի մը մէջ դնելով ծւղու վը-
 րայ Դոպաննեց. անոր կեանքը սննդացնելէ յետոյ
 հարսուսթիւնն ալ յափշտակեց:

Ան աւրիչ էջ մը ևս: Տեսէք թէ ինչպէս քայ-
 քայեց Տրտղիզոնի հայաւթեան ամենէն հարուստ ըն-
 տանիքներէն Քանձազեանները. երեք անգամէ քաղ-
 կացոզ այդ ընտանիքին հայրը և մէկ զուտկը անքո-
 րեց և աքսորանքին մէջ մեղացւց. երկրորդ զուտկը
 Սուրենը, զոր հոս տեսանք, մեզի պատմեց թէ ինչ-
 պէս իր կեանքը պարտի բարեսիրտ թուրքի մը, որ
 մեզընտելով այս խեղճ ազգիկն, զայն կ'ամէ իր
 պաշտպանութեան ներքև. երբ շարեբուն վրայ կը
 խօսիս, բարիքներն ալ պէտք է յիշեմ. այդ բարի
 թուրքին անունն էր Եօմէր էֆ:

Աւրիչ սկանառեւ վկայ յը, տրկին Ծալո Քէլ-
 չերեան, խօսեցաւ մեզի. ինք սասնին կարուստն
 մէջն է իր հօրը, մօրը, երեք քայրերուն և միւս
 ազգակոծննչուն հետ մկկանց — յառաջ գեղի Գոզ-
 գոթայ: Երբ Ծալտապանի կը ստեղծան, ժանտարժա-
 ները իրենց վրայ կը յարձակին և կը գողնան ամէն
 ինչ, նայնիսկ զգեռաները: Երբ Ծալտապան ձկը հա-
 նին, սեւ իրենց կը ստեղծան կառավարելը և չէթե-
 ներս: Հոգրոյնաւ. այս վերջինը հրաման կուտայ որ
 ամբողջ ուր մարդիկը կրններն զատուին և: այրքը
 կ'աներուսթանան Տրկին Քէլչերեան սեւ լուրը կը
 ստանայ ժանտարժաներէն. իր հայրը և ամբողջ այր
 ազգակոծները սպաննուեր են:

Սեւայ կրննրը հաճախ կը հանուին լգեպի Կըյ
 քնկա: ու այդ կարուստը կը ստրուի Նալեպ հը

Տէր-Ձօր Լոն անապատներուն մէջ մեանելու համար և
Անանցմէ յիշմար ժրոյն կարողացեր ՚է վերադրել
այդքան աստուղած և շարչարանքներէն :

Վկան ըսու թէ Երզնկայի բաւր հայերը ոչ ըն-
չացուեր էին. Քէմախի մէջ գայմազաձը իրեն ըսեր է
թէ մասնաւոր Կրօնականներ սանցած է զիրենց անա-
պատ զրկելու համար. վկան Քէմախի մէջ հայ ըլլա-
լով ժրոյն 3—400 կին և աչայ տեսեր է :

Թոյ ինծի ներուի այս գտածոն ապացոյց
Քուն զբայ անկողնի պատմական ապացոյց մը (Ժր-
ոյն իրել է զիրանս) Կարայա Գրգէն քաղաք (էլ 285).
Տարազու թիւնները սկսան այդ ամուսն (յաւնիս)
վերջին յարթուան մէջ : Իրենց անուանական առաջա-
խնդի նայնն էր ինչ որ Երզնուի նահանգէն եկող
կարուաններունը : Թայց այս պարագային վերել թէ
կարողանի չկար հայերը ոչ չ հասնել իրենց ամբար-
ձու թեան վերջը : Տրապիզոնի մէջ անոնց մէկ մասը
նուակները լիցուեցան և բոց ծովը թափուեցան :
Ետ մը կարուաններ զտաքի ամբարձ զրկուեցան
և կտարուեցան քաղաքէն մէկ որ Ետուի Երզնուի
եկող կարուաններն ալ բաժնեցին անոնց անկառ-
քիբը : Շուրթն Գարակիտարի հայերուն ալ Կրօնանք
կրկուեցաւ, բայց անոնք ընդգրկուեցան կտառաբու-
թեան Կրօնականին : Անոնց զէմ զօրք զրկուեցաւ և
բաւր հայերը քաղաքին մէջ թէ շրջակայքը որ
անցուեցան :

Թոյն վկայ մը, պ. Երուանդ Օտեան, մէկը հայ
զրուակաձու թեան յայտնի գէտցերէն : 9. Օտեանի
վկայութիւնը կարելի է նկատել իբր մէկ լայն պատ-
կերը ընդհ. Թրքահայերու անգահանութեան : Անոր
աջտարուան միջոցին արդէն սե ևնաքը հայ ազգին
ծոցէն յափշտակեր էր հայ մտքին ծաղիկները, վկան
Երէւիէ մէջ տեսեր է Իզմիթ, Ատորազար, Եւկիլէիբ

և այլ անդերէ տարազբաւած 5-6000 կազար, սա-
զ. ւարներու սակ, որոնց մեծագոյնը մասը կը բազ-
կանար կրկներէ, ազաքներէ և ներուհիներէ՝ երկու-
սարգանքը որդէն կամ արտարուած էին և կամ բա-
նարին սէլ կը գանուէին. Յարսոնի սոս զկան կայ
մարագրիներու 7000 սազուար աներ է. իւրացան-
չիւր սազանարին սէլ ըստ յայտարարութեան 6-8
կազի կը գանուին. այս տարագրեալները Ատարա-
զարցի, Գարաիզակցի, Գոնիարցի և Ազրիանուկարցի
են. սանցմէ օրական 4-5 կարիւր կազի կիւանու-
թեւէ կը մեանին, իսկ սնունդ ըլլալով սանցյ, մե-
րողլին կը որուի օրական միայն 5 կամ 600 կաց.
Վկան Իւլայիէի սէլ 50 կազար սասազրեալ աներ
է Գուրթեմուհիէն, Էնկիւրիէն, Այաքնէն, Ռուսթու-
լէն, Յուանիայէն ևն., իսկ Հուլեպի սէտ աներ է
մեծ թիւով տարագրուան, Ասանայէն, Կրիկիպէն,
Հուհընէն և Ջէլթուէն. զկան կանգրպեր է Տիւրպե-
տիէն և Խարիերգէն ընրուած տարագրեալներու,
որոնց ամենքն ալ կրկներէ և մանուկներէ կը բազ-
կանային. Հախայի սէլ աներ է 6 կազար տարագրե-
ալ. իսկ Տեր-Ջորի սէլ 2000 տարագրեալ. սիւս.
ւարարար կրն. Վչայի Տեր-Ջորի սէլ լամ անա-
ւար գամութիւններուն վրայէն կ'անցնի. զկան
Հուլեպի սէլ անուներ է տարագրեալ գրազեա պր.
Արած Անասնեանին նեա որ իրեն յայտներ է թէ նեա
անցուցած է Իրթիւսա-Քերպուզի գազանի վան-
ութեանը:

ԵՄարգիային Լահներ կրնան յանրձայն
թմանորինակ սեփրներ անմեղ տարգերու, կրկներով և
կրտաւաներու վրայ:

Յապրայ Գիրքը այս կարցման կը պատարի
կեանեալ կերպով. —

1895 և 1896 թուականներուն կազար

հազարանոց քրիստոնէայ հայեր կանգունեցան
Ազախու Համբար կողմէն, հազարաւոր կիներ
մեռան իրենց հաւատքին համար որպէս մար-
տիրոսներ, հակառակ որ ուրանալով սեռի
կրնային փրկել իրենց կեանքը: Այս բաւոյ կու-
տարածները ոչ միայն արձանագրուած մի սո-
վորական մամուլին մէջ իրրիւ ընթացիկ պատ-
մութիւն, այլ նաև բրիտանական դիւանագ-
րական և երկրաւարական ներկայացուցիչ-
ներու տեղեկագիրներու մէջ պաշտօնապէս գրու-
են իր մասնակիին: Անոնք այնքան սուղը են
որքան մեր օրերուն պատումն այլ գէղարք:

Ընդհ. գառախազը երբ Քրու—Էրզնէօփիւնը
փճներ պաշտպան կողմին վկաները՝ կը հարցնէր թէ
արդեօք հայերը, իրենց յեղափոխական ընկերութիւն-
ներու արարքներովը, կաս իրենց հպատակած պե-
տութեան դէմ զէնք գործածելու լինին իրենց մասամբ
մը իրենց վրայ հրաւիրած շեզո՞ն այն ազէաները
որոնց ենթարկուեցան:

Ընդհ. գառախազը շիրքու սպասուցանել ալ
կէտերը որոնց մասին պիտի բաւականանայ երկու
խոսքով զորս պիտի քաղեմ կապոյտ Քրքէն (էջ 624
և 629—632).

«1915ին, օսմանեան կայսրութեան հայ
բնակչութիւնը ամէն տեղ խլուեցաւ իր աս-
ներէն, և զրկուած ամենահառաւոր վաստակչ
գաւառները զոր հաւաքագրութիւնը կ'արեւել
տեանց համար: Մէկ մասը սպաննուեց ևն
նամբայ ելած առնն, մէկ մասը սընչացած ևն
նանապարհին վրայ և մնացորդները մեռած ևն

իրենց անգիրը հասնելէ յետոյ :

Կատարածներու թիւը վեց հնարիւր հաս-
զարէ անկի է, հասանաբար վեց հարիւր հա-
զար ուլ առկաւին կ'ազրին իրենց աքսարա-
վայրին մէջ :

Անկառ հայերու կողմէ կատարուած
գրգռումները կամ ապօրինութիւնները չեն
կրնար արդարացնել այնպիսի սերներ որ կա-
տարուեցան ամբողջ ցեղէ մը դէմ :

Քուրքերը երեք ուլիսուր փաստեր ասով
կը բերին. ասոնց ոչ մէկը կրնայ քննութեան
դիմանալ :

Անաջին տարիութիւնը այն է թէ հո-
յերը զենք վերցուցին և միացան առևերսի,
անմիջապէս որ վերջինները անցան օտ. ասե-
մանապիւլի :

Քլիսուր փաստը մէջ կը բերին Վանի
ապստամբութիւնը, և կ'ըսեն թէ անգանա-
նութիւնը հրամայուեցաւ այս ապստամբու-
թենէն յետոյ, կանխելու համար վասնոր
ունար կրկնութիւնը օւրիշ անգիր նախ քան
մէջ հայերու ապստամբութիւն չկար, հայերը
պաշտպանած են քաղաքի այն մասը ուր իրենց
կը բնակէին երբ Քուրք զորքին կողմէ պա-
շարուած և յարձակման ենթարկուած էին և
երբ շրջակայ գիւղերը Քուրք պահպանեալ
կողմէ կը կատարուէին : Յզուը Քուրքերու
կողմէն էր և պատասխանատու կը նկատուի
կուսակալ ձեզմէթ պելը : Այս վայրագ և ան-
սանձելի պաշտօնեան հշմարիտ պատասխանա-
տուն չէ արէտին : Ով որ կարգայ ամերիկեան
անկողմնակալ անգնկութիւնը այս կէտին նըօ
կատմութիւն, այս վաւերաթուղթերու հաւաքա-

բնիւնները :

Քուրացիք կ'ընեն ենթադրուիլով ամբողջապես թիւններ զէնքերու և ուժանակներու զազանի պակասներու մասին :

Հայերը անշուշտ անէին քիչ Բուռձ կրացուններ ու առբնականներ, սրովեակ անցեալ զից սարիներուն, երիտասարդ թուրք սէժիսի օրով, արածուած էին զէնք կրելու՝ իրենց անկանկան ապակուլութեան համար, իրուունց մը որ, ի միջի այլոց, օսմանեան հայտնութեան սարբերը ևս կը վայելէին, բայց պէտք եղած զէնքը չունէին իրենց արածաբնութեան սակ, նոյնիսկ հաշիմասարար քիչ Բուռձ մարզիկ սրանց զուրս մնացած էին զօրակոյն, այն պահուն երբ 1914էն 1915 թ ձմեռը օտմ. իշխանութիւնները սկսան առնէ առնէ առն զէնքերու քիտասուքը ու բնազըրուումները՝ Ֆիզիքական սարսփելի շարչարանքներով, իրենց զբօսի իշխումներէն և սէկէն միւսէն զէնքեր զնեցին յանձնելու և ազատելու համար շարչարանքէ և պարիսնիսէ : Ասիկոյ յայտնուած է զանազան վտանգելի վիտներու կոչմէ :

Ուժանակներու պատմութիւնը պարզ այլանգակութիւն մըն է :

Բ. քաղաքին մէջ, օրինակի համար, զերեզմաննոցը ուժանակ մը կ'ընտնուած է, այդ առիթ առած է ամենավայրենի գործազուրթիւններու հայ բնակչութեան դէմ, մինչպէս ուժանակը սարիներու մանգով ծածկուած էր, և կը հաւատացուէր թէ, Ապաւիւ Համիտի մամուկէն մնացած էր, երբ, երիտասարդ

Յայի Բ. բաժնին մէջ, պիտի տեսնէ թէ
այդպէս է:

Երկրորդ ցուցմանը այն է թէ ընդ
գաւազարութիւն մը կար կայսրութեան ամբողջ
կայսրութիւնը, ներքին յեղափոխութիւն
ստեղծելու այնպիսի բողոք մը, կրբ օսմ. ք
լոր բանակները հակամարտութիւն վրայ զբաղած
ըլլալին, երկրորդ յանձնելու համար դաշնա
կիցներու նկատմամբ:

Օսմ. կայսրութեան լեւազան դործ
զութիւնը՝ զինտթափելու, բանաստեղծելու և
անգղանկանելու ամբողջ ժողովուրդը — անմեղ
ները և յանցաւորները անխորտակ — եզան է
իրբ թէ սնչացնելու համար այդ ակազալ շարժ
ժամը իրականութիւն գտանալէ առաջ: Ասիկ
առարկութեան նենգաւոր ևն մըն է:

Եթէ անդ անդ պատահեցան խաղա
թիւններ, անմեղ եզան փ ա ն ի թ թ մ է
կեանքով և սանձամբակուցան իր ցոյս
պաշտպանութեան ճշ մէջ և ասելի վերջն էին
հաստատութեան արգելի միջոցներէն:

Յեղափոխութիւնը, ինչպէս կ'ենթադր
ուի, պէտք էր ծագում առնէր երբ դաշն
կիցները ցամաք ելլէին կրկնակր. բայց այդ
պիսի ցամաքանութիւն երբեք եզան չէ
կամ երբ անդի սնեմար Յարթանէլի ցամաք
հանութիւնը: Յամաքանութիւն անդի
նկատ բայց խաղաթիւն շրջապահեցաւ.
չուշտ գժուար է տեսնել թէ հայերը ի՞նչ կը
նային ընել, որովհետեւ բոլոր իրենց օւժն
ծարգերը 30էն մինչև 40 աստիականներ
պատերազմին սկիզբէն զբաղուի ենթարկու
նէին, և յետոյ զինուորագրուեցան 18—50 աս

ՃԻՎԱՆՇԻՐԻ ԱՀԱՐԵԿԻՋ ՄԻՍԱԲ ԹՅՐԼԱՔԵԱՆՆՆՆ

Թուրքեր ինչպէս նաև հայ ժողովրդական կուսակցութիւններ գաղանի լեզուփոխական կազմակերպութիւններ էին և հակառակ չէին աւստանակի գործածութեան: Նոյն ժողովին մէջ տակերկեան ծառայութեան մէջ եղող երկաթագործ մը անգթօրէն ասնջոծ են աղօտագ չինած ըլլալու յանցանքովն, բայց զարս եկաւ որ այդ աղօտագը կըտր երկրագունտ սըն էր որ յանձնուած էր իրեն չինելու Քօլէմէն, ծանրութիւն վերցնելու մարմնամարդական մրցումներուն համար:

Սարսփներու այս էջը փակելէ առաջ իմ պարագս է վեր հանել նաև հետևեալ կէտերը, որ այս քառարանին մէջ ապացուցուեցան.

Ա. Հայոց մէջ Թուրքիոյ սահմանադրութիւնը հրատարակուելէն, այսինքն 1908ի Թուականէն ի վեր երբեք քաղաքական գաղանի ընկերակցութիւն գոյութիւն ունենած չէ:

Բ. Թէ Հայերը երբեք Թուրք ժողովուրդին հանդէպ թշնամական օչի սնուցած չէ. առոր ապացոյցն է սահմանադրութեան հրատարակուելէն անմիջապէս վերջը հայ ժողովուրդին համակրութիւնը Իթթիհատ-Թերաքթըի հանդէպ և Դաշնակցութեան ընկերակցութիւնը և աշխատակցութիւնը Իթթիհատ-Թերաքթըի հետ, որ հայ ժողովուրդին մէջ կը կարծուէր ըլլալ ախոյեանը ազատութեան, երբեք սուրբ բռներ զօր Իթթիհատը վերցուցեր էր ֆրանսական լեզուփոխութենէն և զօր, առաջ, գործիք մը հանգիստացուց իր զմա:

Խալիս ծրագրերնէր ծածկելու համար:

ՍԵՒ ՁԵՌԲԸ ՍԱՀՄԱՆԸ Կ'ԱՆՅՆԻ

Սեւ ձեռքը թրքանայ ժողովուրդին արևնուլը
 յաշիւէ վերջ իր թափերը Լրկնցուց դէպի Ռուսիոյ
 հայերը, այս անգամ իրեն զործակից սենեմալով Կազ-
 կասցի մէկ ճանի թուրքեր սրանք ինքզինքնին պատր,
 կանած կը յայտարարէին Մուսափաթ կուսակցութեան
 որ իթթիկառի հոյրն է թէ զուակը, յիս գիտեմ,
 բայց այս զատարանին աշիւ հաստատուեցան նեան,
 հալ կէտերը.

Ա. Մուսափաթը յարարերու թեան մէջ է
 իթթիկառ—Քերթաքը կուսակցութեան հետ և
 կոչուած էր ուժ առլու իթթիկառ—Քերթաքը
 կուսակցութեան նպատակներուն. (ինչպէս վէր-
 կայեցին ոչ Պայքոֆ և Տօքթ. Պօզուեան):

Բ. Ճիվանչիբ մէկն է Մուսափաթի գլու-
 իտաւոր լիազրմներէն՝ Քօփէրպաշէֆի. Այլ Մաք-
 զանպէկի, Մէհմէտ Կանինըցիի, Կան Խոյսքիի
 և ուրիշներու հետ (ինչպէս ըսին Պայքոֆ և
 Րիւսթէնպէկօֆ):

Գ. Մուսափաթ կատարելապէս սրչեզրկեց
 ընդհանուր պատերազմի աստի իթթիկառօք
 կեանած քաղաքական սուղու թիւնը՝ Կովկասի
 մանկեական ազգաբնակչութեան ներշնչելով
 համաթուրակամութեան և համալուսաթիւն
 սպին, անոր աշիւ պատկերացնելով միւ-
 թիւն ժը՝ ամբողջ աշխարհի իւլամներու մէջ
 Պօզուեան սինչիւ Հնգկաստան:

ՊԱՔՈՒՒ ԶԱՐԴԵՐԸ

Պատմական հիմնափաստ (էվիտընս) մըն է, հաստատուած սեծ ժողովրդային գոտարանին առջև բերուած վկայութիւններով թէ Հայաստան իր անկախութիւնը ձեռք ձգելէն անմիջապէս վերջ համառօն, նախնական կողքին կանեցու և շնայելով որ ինքնապատուած է և միլիոն Աւարդեհանցի մահաբազաններէ և իր գէժը ունի Աւարդեհանի զինակից թուրք բանակը, քա. 1 ու քա. 2 պաշտպանեց կարս — Չաքու գիծը 8 ամիս շարունակ, այսինքն մինչև 1918ի սեպտեմբերը:

Այս գոտարանին առջև բերուած ապացոյցներով հաստատուեցաւ թէ սեպտ. 1 Պաքուի Չարդերէն աստղէր. Էնիքէնտի հայ փախուսականներուն մէջ կային և Շահախէ և ուրիշ տեղերէ հեղ. և Պաքու ապստամուկ հայեր սրանց մէջ կային հիւանդներ ու փրօւարներ, այդ տանները, ինչպէս վկայութեամբ ապացուցուեցաւ, ձիվանչիք ըստ Ռուստէնպէրկոֆի և ուրիշներս վկայութեամբ այդ "կորովը և ազնեցիկ", քաղաքական Տարդը ներքին գործերու նախարար էր: Սև ձեռքը, Պաքուի հայերուն երեսնալէ առջարդն այդ կամբուն վրայ դանուկ հայերը հնձել սկսեր էր:

Սեպտեմբերի Պաքուի Չարդերը ձիվանչերի նախարարութեան Չարդարար քաղաքականութեամբ լրամը եղան: Իսկ Պաքուի Չարդերը արդէն իսկ իրենց ահաւոր մերկութիւնովը այս գոտարանին առջև փարզուեցան, ըսոյց ի՛նչ կ'ըսեմ, հակառակորդ կողմը կ'իմա իսկ կը պատրաստուի պատուաբանելու թէ ինք իր բերած վիճակներովը ապացուցած եղաւ թէ

Սեպտեմբերի 9-ը Գաջուի շարքը առաջելի մըն է միայն
կողմնակից կողմին այդ թաքսիքը ծնունդ կուտայ
իրաւորմանն ունկիւի կարեւոր խնդրոյ մը որուն
մէջ յետոյ պիտի անդրադառնաւ. բայց աժմ կ'ուզեմ
էր սառչ ընթաց վկայութեանց իրական արժէքը վեր
հանել:

Նախ, ո՞վ են այդ վկաները:

ՃԻՒԱՆՇԻՐԻ ՎԿԱՆԵՐԸ

ա) ԲՈՒՍԹԵՄՊԵԿՕՅ

անգամ Մուսաձաթի, խմբագրուած ընդհանր-
պէքանն թերթի. թերթ 'ը' որուն ծննդեան թուա-
կանին և այս աշխարհի մէջ անցուցած կ'անջին ան-
ապարթեան հշգուսը Առաւաններու գաղտնիքը մնաց,
տակնուս համար:

Անկընեմ անմիջապէս թէ յարչելի խմբագրող
պետը իմ վրաս այն ապաւորութիւնը թաղուց թէ
Գաջուի մէջ ին խմբագրական կ'անջին համար ան-
կրտսեղա զգացեր է զեսեզուիլ հայոց եկեղեցիին
քովիցը, սառչնորդարանին վարի յարկը, միայն թէ
չհրցաւ մեզի ըսել թէ արեւոյ Առաջնորդ Սրբազանին
արտանութիւնը սառչէր էր. բայց մտայ, կարծեմ
տակըսցեր էր թէ վրայի յարկը ո՞վ կը ընակի չգի
ան. չգիտեմ նաև թէ շենքը որո՞ւ կը պատկանի: Այն
պարտին յայտարարութեան հասանայն, Ապրիլեանի
քաղաքակրթութիւնը ընդհ. պատերազմի առթիւ կա-
յացեր է շէջութեան մը և պատերազմիկնէն երկու
կողմին ալ հանգէպ հաւատարմութեան մէջ:

Ապագայ քաղաքական մարզոց ուշադրութեան
կը յանձնարարեմ այս պարտին քարոզած նորաշիջ

քաղաքական վարչապետութիւնը: այս պարտը եր-
բեմն ալ համարիա է, երբ իրեն հարցուցի թէ հա-
յերը անգլիացիներուն գէժ հաւատն են՝ չգիտեմ պատ-
աստեանեց: Օր մը միայն կեցեր է Պաքու. և այդ
օրը շատ կարեւոր պաշտօնով մը կկեր է, և սակայն
ճակընթաց և յայտագր օրերուն Պաքուի մէջ պատա-
հան գեղջերու մասին կեղինականօրէն տեղեկութիւն
հաւաստի:

Այս պարտը ազայտիա ալ է. հետաւորու-
թեան և միջոցի մասին գաղափար չունի. երբ իրեն
հարցնէք թէ նամարդա՞ն է. Այստեղ պատասխանէ.
Իսկ երբ հեռաճորտութիւն գիտնալ թէ մէր նամար-
դան է, Գոաշգիւղի նամարդութեան վրայ կը
խօսի:

բ) ԱՀՄԷՏ ՀԱՄՏԻ ՔԱՐԱՔԱԶԱՏԷ

Ասիկա ալ խմբադրուպեա է. Մուսափաթի և
միանգամայն խորհրդարանի անգամ. իբր խմբադրու-
պեա մը յիշողութիւն չունի. խմբադրուպեաններ կը
գրէ բայց անոնց թուականները չի գիտէր. Ը յիշեր նաև
թէ մը թուականին, նախագէտ շարաթաթերթ, օ-
րթաթերթի վերածուեցաւ. արդէն համեստ ալ է. կը
խոստովանի թէ իր յիշողութիւնը կարճ է. այնուա-
մենայնիւ համայնագէտ է. քաղաքացիութեամբ մը կը պըն-
գէ թէ միջանշիք անգլիացիներուն երկրորդ անգամ
Պաքու գալուն անգլիացի ընդէ. հրամանատարին
հոգով ընդունուած է. հիանալի հասարակութեամբ
կը պնդէ թէ այինչ լսեր է Պաքուի մէջ հայերու են-
թարգիւտ շարժերու մասին, բայց Սրեւանի մէջ,
ուր օտար անգամ չէ կտեր, հաստատագէտ գիտէ
ֆուլմաներու հայերու հոգով հասարուած ըլլալը:

գ) ՍԵՄԷՆՏԷՐ

Ասիկա "երկրաբանութեան" տեղագիտիային
հիմարուաւոր աշակերտն է:

Այս վկան ոչ միայն բացօթյա կերպով կ'ըստ
 թէ սեպտեմբերին Պաքուի մէջ ջարդ տեղի չունեցած
 այլ կուգայ իր հիացումը յայտնել Ատրպէեանի կա-
 սաժարութեան արդարատիրութեանը համար որ ոչ
 միայն թոյլ շատը հայերը ջարդել, այլև հայէն ամե-
 նէն շնչին աստիկայ մը գողցազը վայրկեանին կը ըս-
 տաննէ և կը կտտէ. և վերջապէս այս բարի վկան
 սեղ կը պատմէ թէ ինչպէս ինք այժուը տեսեր է որ
 ըտեկանական քննիչ Պէտեւասին պէյը 1-2 օրուս
 մէջ 20 աւազակներ վայրկեանական կերպով փառցթի
 մէջ մահուան դատասարտեր ու կտտեր է, ու բազի
 վկան քայլ առ քայլ նեանկելով Պէտեւասին պէյի
 կտտազան հանած այդ 20 մարդոց վիզերէն յօրինակ
 այլոց կտտուած գրութիւնները կարդացեր է. և այդ
 կրիտատարը երբեք չէ վրդովուեր Պէտեւասին կտ-
 տուած Պալեսիթի թուրք սպային այդ տեսար վկայու-
 թեանցը ի տես:

Կանցնիմ ուրիշի մը:

գ) ԶԻՊՊԱ ՀԱՆԸՄ ԿԱՅԻՊՈՎԱ

Գաղտնիք մըն է թէ այս վկան մ'ւր ծներ է և
 մ'ւր սպեր է. երբ այս մասին ընդհ. դատախազին
 կոչսէ հարցաքննուի սիրով կը պատասխանէ թէ Պա-
 քու ծնած և հոն սպրած է մինչև Պալիս գալը. այս
 սինքն մինչև երկու տարի տառջ. իսկ երբ իմ կոչսէս
 հարցաքննուի կ'ընդունի թէ Պաքու չէ ծնած այլ
 Քրիֆիս, և թէ 1914 թուականէն առաջ Պաքու չէ
 եղած բնաւ. կ'ըստ թէ սեպտեմբերին Պաքուի մէջ
 հայերը ջարդուեցան, բայց միանգամայն կ'ընդունի
 թէ շատ մը հայեր թուրքերու տունները պառտատանց
 են:

Այս հակասութիւնը, որուն խելք նասնկել կան
 բնի չէ, ընդհ. դատախազին գրեթէ բոլոր միւս վկա-
 ներուն բերնէն ալ լուսեցու, չէ՞ք յիշեր թէ անսոցմէ

մէջը, որան վրայ փնտնելու կարգը չեկաւ մտկաւին, նայնիւն 7000 հայերուն կեանքը ազատեր է զանոնք փնտնելով իր սան գեանայարկին մէջ:

Քարէր գասու պատկանող այս տիկինը որ թաւրան կը լաւախէ, զսասորէն չիշէր թաւրանին քովի մեծ փոքոցին տնունը, բայց հաշտակ որ թիւ ժամանակէ ի վեր Պոլիս կը գտնուի՝ Ռերան և Ղալաթիան կը լինէ. վերջապէս այս տիկինը սովորութիւն ունի խորհրդարանի նիստերուն ներկայ գտնուիլ և նետաւոր կը հետաքրքրուի քաղաքական հարցերով. բայց չգիտեր թէ ինչ է ճիշտնշիբի քաղաքականութիւնը և չի կրնար նայնիսկ պատասխանել սա հարցուսին թէ արգեստ ճիշտնշիբ իր հայրենիքին մասայն՞ք թէ ոչ:

Ե) ԵՍԻՍՈՒՆ Ք ԱՍԻՏՅ

Իր սանը գեանայարկին մէջ 7000 հայերուն կեանքը պահպանող գիւցազունն է այս վկան:

Հորը հետ կը բնակի միևնոյն տունը, բայց չիշէր թէ այդ տանը մէջ, այսինքն իր ընտանիքին հետ 10 տարիէ ի վեր հայ մը կ'ապրի՞ թէ ոչ: Սեպտեմբերի մէջ հայերը երբեք չլորդուեցան կ'ըսէ և այս առթիւ յիշուցութեան զօրաւոր ազատացի մը կուտայ, բարի կ'ըլլայ լինելու նաև որ թերթի մը մէջ կարգացած է թ. հայերու ֆետը 1918 սեպտեմբերին շատ մեծ եզամ է. երբ իրեն կը հարցուի թէ օր թերթին մէջ կարգացեր է՝ հառտաւարիկ յիշուցութիւնը կը տկարանայ և վերջապէս Պոլսուի մէջ աւուսրէն չեզուով հրատարակուած Վոյսուս տնուն թերթի մը վրայ կանչ կ'առնէ. բայց, օ՞վ զարմանք, այդ լինած ֆուտակամներուն Պոլսուի արեւը Բուստենյէզէզի վկայարկեաններն անզի էր ասուած:

Զ) ԱԼԻ ԱՍԱՅ

Ասոր վկայութեան մասին, չեմ գիտեր, կ'արժէ՞

Տրտառալին պատերազմի հանգամանքը կը կրէին Պարսկահայերու և ժամանակահաններու միջև. այդ պարսկահայերն ուրիշ բան չէին բայց եթէ ուսու բանակը որ լինէին և Քրոսոսի կրամաններուն սակ կը շարժէր:

Ուսու բանակին մէջ կային սուսեր, վրացիներ, Երեւաններ, թաթարներ ինչպէս նաև կայեր. սասնց մ'չ ուսու, մ'չ վրացի, մ'չ երեւայ, մ'չ թաթար և մ'չ ալ կայ էին, այլ պ ու լ շ ե ո ի կ :

Գաջուի մէջ հայերը այդ թուականին իրենց Ազգային Խորհուրդը ունէին, ինչպէս թաթարները և սուսերը. այդ խորհուրդն էր միայն որ իրաւասու էր հայ ազգը ներկայացնելու:

Գաջազան փաստաբանութեան հրաւիրած բուլբուլ վկաները մանրամասնօրէն պատմեցին թէ ինչպէս հայ ազգային իշխանութիւնը իր բոլոր շահերը ի զօրն դնելով հազարաւոր թաթարներու կեանքը ազատեց է. այդ վկաները յայտարարեցին թէ Հայոց Ազգ. Խորհուրդին այս մարդատիրական շնթացքը իշխաններու երախտագիտութեանը արժանացած է, թէ իշխան գեներէն պ. Թաղիէֆ Հայոց Ազգ. Խորհուրդին գէպի թաթարները ցոյց առած բարեւորաւթիւնը շրջաբերական հետադրով բուլբուլ Գաջազանի ճիշտներուն հազարեաց:

Նայնիսկ ընդհ. դատախազին կոզմէ կանչուած վկաները քրտո—էջլէմիճէլընի մէջ այս նշմարաւթիւնները ընդունեցին: Զանց կ'առնդս Բուսթէնպէհօֆը և Անժեա Համաի Քորոսազատէն, սրանց մարտի ճիշտներուն սկանառես չեն եղած. ընդհ. դատախազին միւս սկանառեսներուն վկայութիւններէն կը քաղեմ նեակեալ կեանքը:

Ա. Մարտի գէպերը սովիթական իշխանութեանց և թաթարներու միջև սեպի ունեցան:

Բ. Պալլեիկներուն մէջ թաթարներ ալ կային, ընդ որս և Նարիտանո՞, այժմ հանրապետութեան նախագահ Ատրպէեանի:

Գ. Այդ կարևորուն մէջ շատ մը մասնատու կաններ հայերու պաշտպանութեամբ իրենց կեանքը փրկեցին:

Դ. Այդ կարևորը վերջացան զինուորացւոր մը ժառանգականներու և պալլեիկներու միջև:

Կը տեսնենք թէ ինչպէս նշուեցաւ ժարախ զէպտերուն իրական հանդուստնքը, այսինքն քաղաքակցի կախ մը պալլեիկներու և մասնատուականներու միջև:

Ընդհ. դատախազին վկաններն մէկ քանին էջէմիսէշլընի մէջ հաստատորէն պնդեցին թէ տեսած են հայեր որ կը վարդէին մասնատուները կամ թէ հանդիպած մասնատուական զիսկներու հայերու կողմէ պատմեաւորայց քրոս էջէմիսէշլընի մէջ բաշտայա կերպով երևան եկաւ թէ վկաները հը սխալ էին, ահա թէ ինչպէս, Սէմէնախի որ կ'ըտեր թէ հայերը Վոլլի Վասոթայէն կը տանէին մասնատուական կրներն ու պատմեցը, ինք այն պահուն կը դանձր եզեր Ձեւպէրիքէն, որ Վոլլի Վասոթայէն կէտ ժամ կեսու է ըստ իր յայտարարութեան, երբ զարմանքով հարցուցի իրեն թէ ինչպէս էրցեր է այդքան նեղուէն պեսնել, արդեօք թէլէտքօ՞ք ունէր, այժ, թէլէտքօք ունէր պատասխանեց:

Զիպա Հանըմ Կայիպովա Կարցաթնու.թեան մէջ յայտարարեց թէ իր ամը քով տեսեր է 16 մարտիկներ որոնցմէ մէկուն փորը նեղուած և զաւանջը զեւորին փակուած, նաև հան կան եզեր տեսած ծերունի մը և ազայ մը որոնց թևերը կարուած են եզեր, իսկ թի էջէմիսէշլընի մէջ ուզեցի զիմանալ թէ արդեօք ուր տեսեր է այդ զիսկները, պատասխանեց թէ ի-

րննց առնէն սաքով 5 — 6 վայրիեան նեաւ անց սը
տեօեր է:

Քւրիէ կահցեր է թէ անոնց կայերու կողմէ
քոչաննուած են. պատասխանեց թէ ծերունին պատ-
տեր է իրն. բայց չէ՞ որ ծերունին ալ ծեւած էր ըստ
իր նախորդ յայտարարութեան...

Նուաւթ Բասիճով կարցաքննութեան մէջ յայ-
տարարեց թէ գինուօրնեքը գէպի իր ասն կողմը կը
յառաջանային. քրտ էզլէմիւնէշնի մէջ ուզեցի
գիտնալ թէ ժամը քանիի՞ն անեօր է. պատասխանեց
թէ իրիկուան 5 30ին. կարցուցի թէ ի՞նչպէ՞. կրցեր
է զօրիւ իր աչքը. պատրաստարան վկան պատասխա-
նեց թէ թէլէտօօփ ունէր իր նեաքը. բայց իրիկուան
այլ ժամուն արդէն մթնած չէ՞ր արգեօք. վկան
պատասխանեց թէ չգիտեր թէ արեւը ժամը քանիին
տարը կը մանէ: Քօզ ներուի ինչ իս սէշբերի վկա-
յութեանց գն-կատութեան մասին անզլիւսիան օրէնս
քին ընդունած նեակեալ սկզբաւն քնեքը:

Օ՛վկայի սը արժանուարութիւնը կախում
ունի իր վկայութիւն ասում եղելութեան մա-
սին իր ունեցած ծանօթութեան, իր անշտ
կախմարութեան, ուղտմատութեան, նշտար-
տախտութեան, ինչպէ՞ս անի իր կապում
ըլլալէն այնպիսի երգումով սը զօր ինք պար-
տաւորիչ կը դասէ ըսելու համար նշտարաու-
թիւնը և կամ իր ընկիւթ այն անտակ վկայու-
թիւններէն և յայտարարութիւններէն զօրս օ-
րէնքը երգումի անց կ'ընդունի: Իր վկայու-
թեան յայտ դատարանին կամ երգուեալներուն
արժանեալուտ ըլլալու ստախանը կ'անտա-
տական է վերայիշեալ պարագաներու լրացման
նեաք:

Արդեօք ձիվանչիք Մարտի դեպքերուն Գաջօ կը դանուէ՞ր, թափուած արիւնին — ըստ թաթարի կամ ըստ պօլսեակի — մէջ պատասխանատուութիւնը բաժնի սը տնէ՞ր:

Էփեսանսերէն յայտնի եզու թէ ձիվանչիք մարտի դեպքերուն արդարև Գաջօ էր. այս տարի կրնամ յիշել սիկնն ձիվանչիքի վայելաճիւնը. բայց արդեօք մարտի դեպքերուն Գաջօի մէջ թափուած արիւնին պատասխանատուութիւնը ձիվանչիքի վայելք ձանրանա՞ր. այս հարցումին որ ուղղակի տունչու թիւն չունի Քորլաքեանի պաշտպանութեան խնդրի հետ, Եւրօպայի պատմիչները և մանաւանդ պատմաբան Վիլհելմ Գարզի Կասթանիան պատասխան չուտան: Բայց իմ պաշտօնս այս խնդր ազուն սմբողջ ընտանիքը ջարդօք սերագործները փնտսել է:

ԱՐԵՒԵԼԲԻ ԶԱՐԴԵՐԸ

Բայց նախ՝ սնիրը:

Մեծայարգ Տէր, սմբողջ անդիտական իրաւագիտութեան պատմութեան մէջ երբեք չտեսայ նմանի այն տեսար զնրիքն՝ որ Կասպից ծովը արիւնով ներկեց 1918ի սեպտեմբեր ամսուն. անդիտական պատարանի մը համար աննախընթաց դատ մըն է այդատը:

Արևելքը, սեծայարգ Տէր, պաշտօնապէս կազմակերպուած ջարդերու երկիրն է: Արևելքի մէջ ցեղային խնդիրները լուծելու համար կատարվում է թիւնները հարկ չեն տեսներ ընկերական եւ քաղաքային գիտութիւններու գիտել:

Այդ տեսակ խնդիրները Արևելքի մէջ, կատար

վարական շրջանակներու մէջ փոխանակուած ծած-
 կադիր հետադիրներով և ծածկադիր հրամանադիրնե-
 րով կը լուծուին. ու որ մը, որոշեալ ժամուն, կը
 սկսին շարգերը, որ կը տևեն այնքան սխալն որքան
 որոշուած է կեդրոնի կառավարութեան կողմէ. որէն ց
 մը չիկայ այս մասին թէ շարգերը քանի՞ օր պիտի
 տևեն, որովհետև շարգերու տեսչութեան խնդիրը
 պարագային և ժամանակին համեմատ լուծուելից
 խնդիր սըն է. ներքին գործոց նախարարը այս մա-
 սին պէտք է զգուշաւորութիւն և հետաետելութիւն
 ցոյց առ. պէտք է շարժի մեծ վարպետութեամբ,
 որպէս զի ապագային երբ քրիտանեայ կառավարու-
 թիւնները բողոքեն, ինչ, կ'ըստավարութիւնը կարող
 ըլլայ ամէն պատասխանատուութիւն վրայէն նետել
 կամ շարքը բաւարովին սրանալով և կամ շարքին
 պատասխանատուութիւնը շարգուողին վրայ շեղնե-
 ւով:

Կառավարենցէց, մեծայարգ տէր, թէ անգլիոս-
 կան սիւսը արևելեան քաղաքական գիտութեանց ա-
 բարձրութիւններուն հասնելու անկարող է. այդ նի-
 ւազային քաղաքականութեան բաւար նրբութիւնները
 1918 սեպտեմբերին Պաքուի մէջ կիրարկուեցան:

Թուրք և Թաթար բանակը տևադին ու յերով
 կը յարնակէր Պաքուի վրայ, վայրկեան առաջ Պա-
 քուի նաւթահանքերուն տիրանալու համար, որպէս
 զի կարելի ըլլար գերման բանակին հայթայթել վա-
 սելանիւթ, սրուն պակասէն Լուսէնասորքի սեծաղէս
 կը ննջուէր. Լուսէնասորքի իր յիշատակներուն մէջ
 կ'ըսէ թէ ինչպէս հայ բանակը Յ ամիս կրցեր էր
 գէտ գնել զէպի Պաքու յառաջացող Թուրք բանակին
 և թէ ինչպէս հայերը յաջգեր էին զրկել գերման
 բանակը վասելանիւթէ: Թուրք բանակին տևադին
 ամին չէր կրնար գիտադրել այլևս ոչ հայ բանակը և

ու ալ ժեներալ Տընթերվիի ափ սը քաղաքը. ժեներալը որչոյց Պաքուէն քաշուի էր հետ առնելով սորոսփաւար հայ ժողովուրդէն մասաւորապէս 30 կողար կողի. բայց ժեներալը Պաքուի ուրաղ հայ ժողովուրդը էր հետ առնելու սրկոցները չուներ:

Ասպէտ, կողի թէ ժեներալը և հայ բանակը քաշուած Պաքուէն, ահա քաղաք կը սաննն թաթաւր չէթէնիւր և կը պայթի քաթաւրիչէ. շարքն է որ կը սկսի. հայերը կը շարքուին թաթաւրներու կողմէ, և շարքը կը սկսէ երեք որ և երեք գիշեր սնդադար. կա՞րկ է խօսիլ կողապուտի մասին, չէթէնիւր այնքան ետրուի են հայաց արիւնին սրճան անոց հարստութեան:

Բայց այս կէտերը հաստատուած են սեպտեմբերու բայց զկաներուն կողմէ: Հայ զկաները, առաջ կհասնէր բայցն ալ համաձայն են այս մասին, անոնց սեղի պատմեցին թէ ինչպէս էրժենիթէնա ապաստանած խեղճ հայ փախոտականներ, ըլլալ Տրապիզոն և Քուրդի, միւս քաղաքներէն, ըլլալ Նուխիէ, Մուշիէն, Շամախիէն կամ Գեօրջիէն, առաջին զոները կըլան:

Տօթ. Պօլսուեան սեղի պատմեց թէ ինչպէս անոնք է էրժենիթէնաի սէջ Աղաւնիին գիտելը. խեղճ նախընտրեք է սեռնիլ թանկագին դանակովը քան թէ անձնատուր ըլլալ թաթաւրի կիրքերուն: Ո՞հ, ահա նախագահ, սորոսփիւի ասրիներու սէջ հայ ազգիչներու պատմութիւնը ընդհանուր պատմութեան ասանէն սրտայայտ էլիւրուն սէջ սեղ ունին:

Հայ մարտիրոսագրութեան պատմութեան սէջ հայ ազգիչներուն անձնատուար մէկ մասը Տէյ սէջ Աղաւնիներ կըլան են:

Սահայն թերեւ Աղաւնին անկի էրլանիկ էլան է քան այս խեղճ աղան. մարզու մը սրտէն ու շիջու-

բէն անկարելին պէտք չէ սպասել Յայտններ կան
որոնց մեր ուղեւը չի կրնար գիտնալ. յուզումներն
ալ սահման մը ունին, անկէ անդին ալ կը փչրուի
մարդ էակը: Ալ անիկա թշուառ մըն է, մեանը մը
որ կը քալէ. իրական մակը դերաշանց է ուշ զիտ-
կէն:

ՈՐՈՂԲ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵՑԻՆ ՊԱՔՈՒԻ ԶԱՐԴԵՐԸ

Յեսանք Մեծ Ոճիբը. փ՛ տանք սերազարնները.
այ թէ այն վարական չէթէնները որոնք մէլ մէկ ու-
նասուններ են ալ զանանք կազմակերպուի և առաջ-
նորդող մեռածքը եւրոպական տարազի և տանրնայթ
եւրոպական բարձրու ներքեւ սքողուող սեւ հողի-
ները:

1918 չ սեպտեմբերի շարքը Ատրպէճանի կա-
ռավարութեան կողմէ կազմակերպուած էր: Փաստե-
րու առաստեղեան մը առջև կը դնուինք, վնասկան
ու շահիջտիչ փաստեր որոնք սկէ զատարանի առջև
բուսկան պիտի կամարուէին այդ կառավարութեան
անդամները իբր մարդասպան դատապարտելու, դա-
տապարտեալներուն առաջին դէին վրայ գնելով ներ-
քին նախարարը:

Քոչ ներուի ինձ թուել զլիտուարները այդ
փաստերուն:—

Ա. Զորդերէն քանի մը օր առաջ, բարետիրո
թուրքեր խորհուրդ կուտան իրենց հայ բարեկամնե-
րուն, թողուլ հայոց թաղերը և հաստատուիլ կեդոս-
նական թաղերու մէջ (ինչպէս վկայեց արկին Խաչա-
ազրեան). Զորդերէն շարաթ մը առաջ թաթարները
աունէ աուն կը դատին և հայ կը հարցնեն, թուրք
վկաներն ալ կը հաստատեն թէ Զորդէն առաջ շուկ-
ներ կային (Սէմէնաեր):

Բ: Անթէնները թուրք բանակէն առաջ Գաջու
կը մտնեն և այդ չէթէնները Ատրպէճանի թաթարներն
են որոնք շարքին գլխաւոր գերակառարները կը
կանգիտանան:

(Ինչպէս վկայեցին Դուրթ Տէր Դուրթեան,
Գորխ Գոյճօֆ Իշխանուկի թամարա վոյճանօջալ,
Նիճօյա Գրնաթաճօֆ, Տիկ. Աբալաուկան, Փազէլ Օր-
կան և այլն):

Գ. Անթէնները մինակ կայ կը փնտանն սպան
նելու կամար և միայն կայու սպրտնք կը փնտան
կողոպտելու կամար. հրեաներուն և սուսերուն թու
չին գաղչիբ, և եթէ երբեք այցելեն հրեայ և սու
տուններ՝ նպատակնին միայն կայ փնտանի է (Ինչպէս
վկայեցին Գորխ Գոյճօֆ, Իշխանուկի թամարա վոյ
ճանօջալ, Սուրէն թահմազեան, ազթ. Գազանու
ևն.):

Սակայն աւելին կայ. շարքերու միջոցին Ա
խանուկի թամարա վոյճանօջալ պաշտպանութիւնը
կը խնդրէ թաթար կառավարութեան ընդգէտ թաթար
աւազակներու որ իր սենեակը ստած էին կողոպուտ
կամար. թաթար ստիկանները կուգան և սենեակի
մէջ գտնուող թաթարները գուրս կը կանեն. բայց
սենեակ թէ թաթար ստիկանը Ինչ կ'ըտէ Իշխա
նուկին:

Ան իմ պարագը կառարեցի. բայց զուգ կայու
մը տունը կը մնա, ես պէտք է գիտնամ թէ պո՛ւ
ճու յարկարոսիինգ է աչտակ թէ ոչ կայու մը յար
կարոսիինգ. եթէ քու միտքդ նայու մը յարկարոս
նը աչտակ է, աւրեմ գիտցած եղիբ որ այլեւ
սեր պաշտպանութեան վրայ յայ շե կրնար գնելի:

Դ. Կրեթէ բոլոր թուրք վկաները յայտարար
եցին թէ շատ մը կայեր մահակառականներու տուննից

բարձրագոյններ են, բայց երբեք չըսին թէ աւուները եւ երեւոններն ու թուրք աւուներուն մէջ պակուցած ըլլան:

Ե. Պաշու ժամազ օսմ. բանաժին օպտներն անկամ ջարդերուն մէջ թաթաբ կտառվարութեան պատասխանատու ըլլալը յայտարարած են. ասոնցմէ արժուատիրա անձնաւարութիւն մը՝ որ իշխանուկիին յարկաշատնին մէջ երեք սենեակ զբաւած էր, և որ իշխանուկիին ասնը մէջ պատասխարւած հայերուն անկողնէ կայթայթած է, ի պատասխանի իշխանուկիին սա կարցման թէ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ թուրք սպայ մը այսքան բարեբարութիւն ցոյց կուտայ, հայերուն նկատմամբ, որոնցմէ 20,000 կազի տակուի՞ մանմեւ արկաններու կողմէ ջարդուած են, կ'ըսէ.

Ան թուրք բանակին մէջ սպայ եմ. թուրք բանակը երբեք չստանակցեցաւ ջարդերուն. ջարդերուն առթիւ միակ մեղադրելին թաթարներու պտղնորդներն են. թաթարները հայերուն նեա կարգադրելիք հայրեններ օւնէին: Աւագ որ թուրք բանակը շատ ուշ կատու ջարդերը արդիւիւտ կատարն ինչպէս վկայեց իշխանուկի թագարս):

Նմանապէս Միւրսէլ փոյս կը յանձնարարէ պ. Պայցօվի շեւաւառու Աարպէնանի նախարարներուն խնօքին, որսվհեաև ուղ նախարարները ջարդերուն պտտասխանատուութիւնը թուրքերուն վրայ կ'ուզեն ձգել:

Զ. Սուկայն ի՞նչ հարկ, նայնիսկ Աարպէնանի նախարարները, իրենց ստանակի կամ հրապարակաւ ինչ յայտարարութիւններովը, ոչ միայն ջարդերու պատասխանատուութիւնը չեն մերժած, այլ նայնիսկ ուղ ջարդերը նկատած են իբր պետական օրինաւոր արարք մը:

Ան թէ ի՞նչ ըսու նախարարներն մէկը, Մե-

և թա Աստուծոյ էջանուկի թաժարած հայրանայալի
Մելիթ Աստուծոյ կ'օգտ գրուել էջանուկիին յար-
կարածինը: Կոյն յարկարածին մէջ բնակող թուրք
ազգոն արգելք կ'ըլլայ սոսոր: Էջանուկին այս առիւ-
թով երբ կը տեսնուի Մելիթ Աստուծոյի կեանք կը հար-
ցընէ անոր:

Ընդ սաստարական մարգ մըն էք է'նչպէս կը
թայլտարէս այս շարգերը:

Անուատիկ թէ է'նչ կը պատասխանէ նախած
բոլը:

Մինչև որ Աստուծանի բուր հայերը չմտ-
բենք, զէնքերնիս ձեռքերնէս չզրտի թուրքնը:

Էջանուկին որ մը կը ներկայանայ Աստուծոյին
եր ներքին ցարծնբաւ նախարարին՝ անձնական գոր-
ծով մը: Կարծնմ իրմէ գազցուած մէկ քանի սասոր
կգնեալն գազերը անբաղաւել առաւ հոմար: Նա-
խարարը սուս բարեբաղնէն էջանուկիին վըտ
եւրպականայեալ քաղաքակամ մարգու մը ապու-
թութիւնը ընելու ջանքով մը կը պատասխանէ թէ
գազերը բանի պիտի առ, և խաբու պիտի պատմէ:
Էջանուկին՝ քաջալերուած նախարարին ձրեն կանգնե-
ցայցաւած վերարբմուռնքն, կը փորնէ անոր գութ
շարժել մէկ քանի նախար: մասին: Անուատիկ էջանու-
կիին սասորն պատասխալմը:

Ձեր անձնական շտուռ տեսակէտով խորհուրդ
կուտած մեզի որ բնու գործ չունենաց հայերու կեանք
նահառակ պարագային կը կորսնցնէս կասալարու-
թեան պաշտպանութիւնը:

Ս. մենք չիտենք թէ ով էր այդ ներքին գոր-
ծերու նախարարը — ձիվանչի'ր: Էջանուկին կը
նկարագրէ նախարարին գեմը, երբ անիկ կը լտ
հայց անունը շիբ գեմը փոխուեցաւ: Ինծի թու-
ցաւ թէ անիբո մարգու մը ազնու կը գտնուի:

(Ինչպէս վկայեց Իշխանուէր Քատարա):

Ուրիշ օրինակ ճգ. պ. Պայքօֆ աւուսկան շահարական Լեծ ընկերութեան մը մէկ գործին առ թիւ կը ներկայանայ ձիվանչիբի. ձիվանչիբ կը հարս ջընէր թէ արդեօք ընկերութեան մէջ հայեր կ'անջիրեն կը պատասխանուի թէ ընկերութեան բաժնեկիցիներուն իննասուն առ հարիւրը սուսերու ձեռք կը քանուի. ձիվանչիբ քննելէ յետոյ իրեն ջոյց արուած վաներադիբները, կը պատասխանէ Պայքօֆի.

"Այս ընկերութիւնը գլխաւորաբար հայերու նեա կը գործէ և նեաւարար կառավարութեան պաշտպանութեան արժանի չէ":

Չանց նախարարներուն հրատարակած յայտարարութիւններուն, արեւց Թաւրազիւսն են Խան Յայքօֆի և ձիվանչիբի հոգմէ: Յայտարարութեան բովանդակութիւնը առ է.

"Քույր աւուսերը, վրացիները և նրեաները հանգիստ թող ըլլան և իրենց գործովը գրադին. բայց եթէ մէկը՝ ով որ ալ ըլլայ ա՛յ, հայ մը պահէ, օրէն. ճէ դուրս պիտի նկատուի. այսինքն կառավարութեան քեզ քաղաքական սնիր մը դարձած պիտի համարուի և ըստ այնմ խաբւ պիտի պատժուի: Ով որ տեղեկութիւն ունենայ պահուըտած հայերու մասին, և կամ լուր ունենայ քույր անոնց նկատմամբ՝ ա՛յ հայեր պահած են, պէտք է անմիջապէս դա՛յ և կառավարութեան լուր առայ, (Ինչպէս վկայեց Իշխանուէր Քատարա):

Այդ յայտարարութիւնը՝ արուն մէջ ըսուած է թէ հայերը օրէնքէ դուրս են, կարգացած են նաև նրքու Քիւտիաքէֆ (Էլիսան, էլ 84.— Փովէլ Ձիվան, էլ 26.) և պաշտպան փաստաբանին հոգմէ Պաքուի դէպքերու մասին կանչուած վկաներու գրեթէ բոլորը:

Այժմ կ'անցնիմ գողանի վանքաթուղթերու
(սօցիւտան). Ջորաժար Սեպուկի թիկնապահ պ. Ա-
միրեան մեզի պատմեց պարուևակութիւնը Ճիվան-
չիբի կողմէ ստորագրուած ծածկագիրը հրամանագրերով
որոնց մէջ ըսուած էր.

Անիկա սուրբ պատերազմ մըն է միացնելու
թուրք ցեղին բոլոր բաժանումները, սուր համար
պառլին անհրաժեշտութիւնն է հաւ ցեղին բնօջուղու-
մը. Հայերը Անգլիոյ, Անաթիւ մէջ գործիքներ են եւ
միտ'ի որդիւք մեր քաղաքակաճութեան յաջողու-
թեան, քաղաքակաճութիւն՝ որ Հնգկաստանի համարն
կը բանայ, Անհրաժեշտ է փնացնել հայերը եւ անոնց
զինակներուն վրայէն քայելով հասնիլ մեր նպատակին,
Վեաւարաբ մ' ինայէք ո՛ր սօթի և ըրէք նշգիւ ինչ որ
մեզի խտարէն հրամայուած է: Այս միջոցով է միայն
որ Պալիս կրնայ ազատագրել Հնգկաստանը:

Մեծայարգ ատր, բոլոր այս կէտերը աւ գան
ստորանին առջև էվիտանով հաստատուեցան. հտա-
տապուեցաւ նաև թէ ինչ քաղաքական նկարագրի
ատր մարգ էր Ճիվանչիբ. վկաներուն յայտարարու-
թեան համաձայն անիկա ազգալիքիան (նասիսմա-
րիս) և շօվի նի սա էր. այս երկու բաները
Արևելքի մէջ տարբեր նշանակութիւն ունին քան Ա-
րևուստաթին մէջ. Աւրուպայի մէջ նասիսմարիս և շո-
վի նիսա պետական մարգը այն է որ հայրենասիրա-
կան զգացուճը ստորամերթ ըլլալու սասիեան կը
լուփազանցէ, իսկ Արևելքի մէջ շովի նիսա և նասի-
սմարիս պետական մարգը իր կրօնքէն և ցեղէն
բարբեր կրօնքի և ցեղի պատկանող անկասկերը՝ որ
ճոյնիսկ իր պատկանած հաստատութեան հպատակ-
նիքն են. կը կեպեթ և աւաղին առիթով կը շարդէ.
Ճիվանչիբի քաղաքական նկարագրը հաստատուեց

ինքնապաշտպանութեան համար պէտք է անկրօն
 թէ՛ ան՝ ըստ Ռիւստեմպերիոֆի յայտարարութեան,
 ու՛միզ և ազդեցիկ նախարար սըն էր:

Անա այդ շօքինիսա, ազգաբնական, ու՛միզ և
 ազգու նախարարը հազարուօր հայ ընտանիքներու և
 անկոյն հետ մէկտեղ այս խեղճ ազուն ամբողջ ըն-
 թանիքին շարդարարն է: Արիւնի ծարաւի այդ թա-
 փար շէֆը Պաքուի խեղճ հայ ժողովուրդին արիւնը
 կրեք որ անընդհատ խմեց:

Մի կարծէք թէ երեք օր վերջը յազեցած էր,
 անոր պէտք որ հայ ստաին ծաղիկը.— Վկաները, ի
 մէջ այլոց Միւսա հայրապետեան (է՛վթաան էջ 12),
 Պաքուֆ և ուրիշ՝ եր մեզի պատմեցին թէ ի՛նչպէս
 հայերու դէմ հալածանքը շարդարէն նոցն ալ շարու-
 թիւկուեր է. թէ ինչպէս շի՛վանչիբ հայ ժառան-
 ցականները մէկիկ մէկիկ հաւաքելով բանաստեղծեր և
 անոնցմէ մաս մը մեացուցեր է, և թէ ինչպէս մնաց-
 եալ մասը անզիւթացչներու թ. անգամ Պաքու գալու
 Թանն ազատուեր է:

ՅԻՎԱՆՇԻՐ ԵՒ ԻՐ ԶՈՂՆԵՐԸ

3

Օ՛հ, պէտք է հանչնալ ճի՛վանչիբը երբ ի՛ր
 զոհերուն հետ դէմ առ դէմ կուգայ: Անա այն ասեան
 է որ բաճապետը իր կտործքին ամբողջ թոյնը գուրս
 կը թափէ:

Ճի՛վանչիբ օր մը կ'այցելէ հայ ժառանգական-
 օրու բանաք՝ անշուշտ իր զոհերը մօտէն տեսնելու և
 անոնց աստուղանքը անտեսելով կրեւեկու համար,
 հոն կը պատահի Ասիրեանի, Ասիրեան ճի՛վանչիբի կը
 հարցնէ թէ ե՛րբ պիտի ազատ արձակուէր, և թէ
 ինչո՞ւ հայերը հոն բանաստեղծութիւն ճի՛վանչիբ

պատասխանած է թէ պիտի քննել այդ խնդիրը:

Ատրեան ըսած է.

Անթանի ըլլալու համար բանասերկութեան, սեկ լանցածք գործած եմ, և կրնամ քաջութիւնը ունենալ խոստովանելու թէ՛ զիս հոս, հայ ըլլալու համար բանասերկած ես: Ինչպէս որ առաջ հայերը անարգարօրէն շարզեցիր, նոյնպէս ալ զիս հոս անարգարօրէն կը բանասերկես:

Ասոր վրայ Ճիվանչիք պատասխանած է.

Ե՞նչք հայերդ շանցաւոր էք, և ինչպէս որ առաջ, նոյնպէս ալ հիմա պիտի պատժուիք, մինչև որ խելքերնիդ գլուխնիդ գոյս: (Վկայ Միսսա Հալլի բազեական — էջ 12):

Ահուտօրիկ Ճիվանչիք՝ տիկին Արուս Խանկոսան, եանի հետ զէժ առ զէժ: Տեսէ՞ք թէ ի՞նչ կը պատժէ այս վկան.

Է՞նչու, զինք ինքնաշարժին մեջ գրի և հարցնուցի իրեն. — Է՞նչու, ինչո՞ւ համար իմ որբերս շարզեցիր: փոխանակ հարցումիս պատասխանելու հրամայեց իր թիկնապաններուն ինծի զարնել, և անոնցմէ մէկը ուտիս զարկաւ:

Ս. Կահուտօրիկ Ճիվանչիք զէժ առ զէժ այս ազուն հետ: Վարդիեան մը սակայն ներքեցէք մտաշարք տէր, որ էր ճէնիքեանի անուոր առմին պատկերը ուրուագծեցի:

Ձեթենքը մտեր էին էր ճէնիքեանի այն խնդրուակ սենեակը որուն մէկ անկիւնը պատկած էր Յակոբ, ամբաստեալին հայրը, Թորլուքեան ընտանիքի մերսուկ և հիւանդ պետը՝ կծկուած և անարիկ. անոր քովը Ազունի, Յակոբին ազգիկը, նաև Սրուտնդ, Յակոբին հասեր զուտիկը. իսկ այս ազուն, ամբաստեալը, որ ինքիս վայրկեան առաջ գուրաչ, փոքուցին մէկ, ուտապաններն վերաւորուեր և հազիւ ինք

Անսոց պէտք է տիրէին ոչ թէ ձիվանչիքի
ճակատն, այլ ձիվանչիքի զսներուն զբաւ. և այդ
զսները սիտյն հայերը չեղան. ս'՞՞՞ զիտէ այդ բանա-
կալին կիրքերովը քանի՞ քանի մահմետականներ
Պրեզման իջած են:

Միս Պրատն զկայսութեան մէջ յիշեց անսոց
ժողուն անսւնը, Պէյլուրօֆ, ազգեցիկ և բարեխիղճ
քնթար սը, որ ըսեք է Միս Պրատնի թէ ձիվանչիք
եղած է բազմաթիւ հայերու շարքսելուն պատեալը:
Սո պարտք կը համարեմ, յարգանքով սղլունել Պէյ-
լուրօֆի և անոր նսան մահմետականներուն յիշա-
տակը:

ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴ ԿՈՂՄԻՆ ՓԱՍՏԸ ՈՒՐԱՆԱԼՆ ԷՐ

Հակառակորդ 'կ-զմը ձիվանչիքի անպատա-
թանառութեան փտալը չրերու:

Հակառակորդ կողմին իրաւարանական թագ-
թիջը կայացու մէկ կէտի մէջ միտյն, այս է սւրանալ
անպատի հայկական շարքերը, — երբ շարք չկայ:
պատասխանառութիւն ու չկայ. բայց երեսկայեցէ՞ք
որ ամբողջ թագ սը հրու հարակ ըլլայ և թագին օս-
մէքիանապետը ամբաստանուի. սասիկանապետը ինք-
զինքը պաշտպանելու համար երկու համբայ կրնայ
բերակայել:

ԱՌԱՋԻՆ. — Ուրանալ երգնէր. — այս համբան
անել է սակայն անգոս սը որ հրդեհը ապացուցուի,
սականապետը կը գտապարտուի:

ՆՐԿՐՈՐԴ. — Ընդունիլ թէ թագը արեցուչ
բայց շնտալ ապացուցանել թէ պատասխանառու-
թիւն ստալ բերող պատեալ չկայ:

Այս երկրորդ համբան օրինաւոր համբան է. նա ամբաստանեալը, — եթէ որդարեւ իր պարագը կառարած է — անպարտութիւնն ձեռք կը բերէ:

Քարլացեանի գմարին մէջ ընդհ. գառախազը առաջին համբան անել ընդգրկեց: Անիկա սւրացաւ Պաքաւի ջարգը, անոր սւրացածը մենք ապացուցինք ձեռն ապացոյցը ինքնին ձիվանչիբի գառապարտութիւնն է:

Մեծայարգ տէր, մենք կրնայինք բաւականաւ նախ Պաքաւի ջարգը ապացուցանելով միտն և պիտի կրնայինք ըսել:

«Այն քաղաք մը սրուն կայ բնակչութիւնը ջարգուած է. ներքին գործերու նախարարը գառապարտելի է այս ջարգը արգելած չըլլալուն համար»:

Բայց մենք կանգ չառինք այս կէտին վրայ. բացարկակ և աններքելի փաստերով ապացուցինք թէ նայնիկ նախարարութիւնը և մանաւանդ ներքին գործերու նախարարը՝ ձիվանչիբ, իրենք պարտասեցին, կազմակերպեցին և գործադրել աւելն այս ջարգը:

Ձիվանչիբ և իր ընկերները, մեծայարգ տէր, ժողովուրդներ սննդացնող մեծ շեքագործներ են:

**ԵԹԷ ՄԵՆՔ ԶՍԵՁ ԹՈՐ-
ԼԱՔԵԱՆԻ ՏԵՂԸ ԴՆԵՆՔ**

Մեծայարգ տէր, եղեանակցած գառներու մէջ ամբաստանեալին պաշտպանութիւնը ստանձնող փաստացոյց իր ստանձնած պաշտօնին տնաւոր պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը անհետ չպիտի ըլլար, եթէ խորունկ քննութենէ մը չանցընէր ամս

հասանեալին հագին վրագովոյ բոլոր յօլգերը, անոր
 բոխ՝ մէջ գոռացող մրրիկները, անոր միտքը չոր-
 չորս կնձիւնները, թերացած պիտի ըլլար իր գոշ-
 անին մէջ նաև՝ եթէ պահ մը ինքզինքը գնելով
 անբաստանեալին սեղձ ինքզինքին չուզէր սա հոր-
 ցումը, — Ինչպէս պիտի շարժէր, եթէ տակաւ
 անբաստանեալուն մէջ, անբաստանեալին սեղը գտն
 պահուած ըլլաիր. Յէր իմ, Տէ՛ր իմ, գթացե՛ք այ-
 խնդհ ազուն, այդ հարցումը եւ ինքզինքին քանի
 սեղմ ուղղեցի. ա՛հ, ա՛հ՛ր իմ, հարցումը անգամ
 անցն ալ հոս կ'ուղղեմ. թո՛ղ իմ ազն սպաննեն հայ-
 բը, կարտրս, քայրս, թո՛ղ մարթնն կինս, թող իմ
 այս կուրմալիք աչքերուս առն խեղդեն եւ այսպէս
 շարջն աշխարհը խուարի վերանեն, — յետոյ, թո՛ղ
 Քոյրաբուն որ սերագործը ազատ համարնայ պատի,
 արասագրելի ունենալով մէնէն փորթած պանդուկ-
 ները եւ մտնէն շքեղ կտակները — յետոյ թող փակ-
 ուին գոտարաններուն գուռները անոր զսկերուն տա-
 շեւ. Տէ՛ր իմ, այս պայմաններուն մէջ այս խեղճ
 պզուն սեղ սեւ սե՛նտ մը ինչպէս պիտի շարժէր՝
 եթէ գրպուածով պատուէր սերագործին՝ պիտի լսէ՛ր
 թէ պիտի շարժէր... Արդ ի՞նչ է խնդիրը, եւ եթէ
 շարժէր, սպաններ գոյն՝ օրէնքը ի՞նչ պիտի ար-
 ասագրէր:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔԸ
ԵՒ ՆԵՐԿԱՅ ՊԱՐԱԳԱՆ

Տէ՛ր իմ, տառջին անգամն է որ այս հարցը կը
 գրուի ան լ. գոտարանի մը ազն. Տէ՛ր իմ, գթա-
 ցե՛ք այս ինձի ալ եւ թայ տուէք որ ազատօրէն ար-
 քայայտուիմ Արգարութեանը ազն Ազգի մը՝ օրուն

երկրին մէջ գրաւ Ազատութիւնը իր սրբանը. այդ
բացառիկ պայմաններուն մէջ սկէ պատճառ ս կ է
մէկը հաւանաբար պիտի ստաննէր, և օրէնքը սնօժ
մասին ներազատիա պիտի գտնուէր:

Յէր իմ, անգլ. պատմական օրէնքը մարդկաւ
յին զգացումներուն խորանկ ըմբռնումին վրայ շին-
ուած է. օրէնքիկ ծանօթ չեն հոգիի կիրճերը. օրէն-
քը նախատեսած է փրօզօքասիօնի պարագան. օրէն-
քով մարդասպանութիւն մը կա՞յ կանխամտածուած
սպաննութիւն է և կամ ոչ կանխամտածուած: Ոչ
կանխամտածուած սպաննութեան մը յաւկանչակամ
զինն է փրօզօքասիօնը. որ անմիջապէս բարկուցիւն
կը պատճառէ, սրուն միջոցին սպաննութեան գործը
կը կատարուի:

Արգ, տէ՛ր իմ, միթէ կա՞յ բարկութիւն մը,
սրուն սաստիկութեանը կարող ըլլաւ բազմաաւթեան
չբուլլ բարկութեանը նեա անօր՝ որ գիպուածով կը
հանգիղի իր սիրելիները սպաննող սերտգործին: Ու-
րազործ մը որ կը նեղնէ Արգարութիւնը՝ Յ ասրիէ ի
վեր իր մէջ արժատացած սա համազուծով թէ չկայ
իշխանութիւն մը որ իր գործած սերկներուն հաշիւը
հարցնէ իրտէ. չկայ դատարան մը ուր կարող ըլլան
զիմել իր զոները և թէ ինք պիտի կրնայ վայելել
կեանքը, հանգիստ և ապահով: Այդ սերտգործին
ինքզինքը ցուցադրելն անգամ, կը հարցնեմ անր իմ,
ինքնին փրօզօքասիօն (գրգաւթիւն) մը չի՞ միթէ:

ԹՈՐԸԱՔԵԱՆ ՅԱՆՑԱԻՈՐ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՁԷ

Յէ՛ր իմ, այս մարդը ամբաստանուած է սպա-
նութեամբ. ըստ սրում ան սպաննած է ձիվանչիքը.

զայն ս'ւր է շարահարաւթիւնը՝ օրինական իմաստով
շարահարաւ զորն ժը կը նշանակէ անհրաւ զորնզու
թիւն սը, կատարուած գիտուարեալ կերպով, առանց
գորգար պատեաթիւն և արգարացուծի:

Սա այս բոլոր խորհրդածութիւնները կ'ընեն
Թագրիւով թէ այս ամբաստանեալի աթաթին զբայ
Թորրաթեանը չէ որ կը գանուծի, այլ անոր անկ սւրիչ
ժէկը որ չի աստացիթ օնէ ժայիսի կիւանդութեանէ:
Այսուած պայժամաներուն մէջ չկայ կանխոթմանուած
պատնեութիւն, այլ սչ—կանխամանուած պատնեու
թիւն, կանխամանուած պատնեութիւն զայութիւն
Գորնար սենեանալ հոն՝ սւր փրօզօքաթիւն կայ, կան
խամանուած պատնեութեան զբայ
կարնի չէ խօթիլ հոն՝ սւր շարամութիւն չիկայ:
Աս' չկայ շարամութիւն, չկայ եղեանական գիտա
թիւն, եղեանական գիտուարութիւն զայութիւն
Գորնար սենեանալ, որով պայտուցուեցաւ:

Ա.— Թէ ձիգանչիթ Գ. Գուլիս եկաւ իր եւրօր
նեա 1921ի Յունիս 25ին և ապացուցուեցաւ թէ Թոր
րաթեան Գ. Գուլիս եկաւ է այդ թուականէն շատ ա
տալ, այսինքն 1921ի Յունուարի սկիզբները:

Բ.— Ապացուցուեցաւ թէ Միտաթ Գաթուսէն
Գ. Գուլիս եկան թուականին արգէն իր զբայ զէնք
ունէր:

Այժմ, սեծայարդ տեր, կը կեանցնեն ամբաս
տանեալի աթաթին զբայէն՝ այն ենթագրեալ աննը,
զոր պան սը նստեցուցի հոն և խնդիրը կը թննեն
այսինքն առջև սենեանալով միայն Միտաթը, այս կըրկ
պէս թշուառ ազան, թշուառ՝ ժարգոյ 'սկիզբներէն.
Թշուառ՝ բնութեան զրկանքներէն: Այս ամբաստան
եթ աստարդը ճշտանգ մըն է որ անք զթուութեան կը
հարօթի. ան զգայազարկ էր զորնզութիւնը 'կատաց
ծ միջոցին:

Այս ազան ստային և հազեկան զրհուր էր
բարբ մանրամասնութիւններովը պարզանցաւ այս
գտաարածին առիւ, վիաներով հաստատուեցաւ թէ
Ա.— Իր մեծ հայրը ենթակայ էր լուսնասու-
թեան, իր հայրը ստային խանդարում աւեր և կը
ստաւկուէր այն գազափորով թէ դուրս ելածին պէ-
պիտի ուղաննուէր իր հորեզրայրը շայնպէս հիւանդ
էր:

Բ.— Ա՛ն չէր կրնար քաշել և խօսիլ մթնիւ
աարհիանը և երբեմն կը հիւանդանար, բերնէն փռ-
փուր կուգար:

Գ.— Իր Պալիս բնակութեան միջոցին, ան
քանիցս ինկած է աստատկամածին զբայ՝ բերնին մէջ
փրփուր սւնեանալով:

Ան կը նայեր երբեմն ուշակարայս զիհեակին մէջ
զըւկը ձեռքերուն մէջ, ան լանկարծ կը ջանար ինքս
զինքին գալ և կը սկսէր խօսիլ իր ընտանիքի մասից
ըսելով.— Հիջը զգամ թէ անոնք հոս են և իմ շուրջս
բացարումն: Ան միշտ վկաս զիհակ մը ունէր, մե-
լամազմաս և զերապակ և իր ամբողջ ժամանակը իր
սեհեակին մէջ կ'անցընէր: Ան սովոր էր հազնոր և
մեծեղան և բոզեր երգել:

Յարիչ բժիշկ մը Մազեար Օսման պէյ, կան-
չուած գտաարածութեան զոյճէ, ըսաւ թէ, եթե
զիաներուն կողմէ ներկայ պարագային եղած հաւա-
տունները ճիշտ են, կրնայ ~~նախադրել~~ որ միջա-
տանեալը ենթակայ է լուսնասութեան: Վկայ մը կան-
չուած գտաարածին կողմէ, հազարապետ Տերգիզ ըսաւ
թէ նկատի առնելով բոլոր այս իրողութիւնները, կը
խորհի թէ այս ամբողջ գիտակից չէր իր արարածին
թէ միվանչորը անսեղան սառլ բերած գերազրը-
սութիւնը և այդ սեռարածին զբայ իր սղագոյանե-
րուն իշխտակին արթնանալուն ազաւարութիւնը իրեն
այնպիսի զգացում մը աւելն որ զայն ենթակայ ըրին
պզտիկ նուպայէ մը որ այնքան թեթեւ կրնար ըլլալ

աննշմարելի ըլլալու չափ, անոր յաշխարհում ժառանգութեան շնորհակցութեան ժողովուրդը, որով ընթացքին այս գործը կատարուած է:

ԱՅՍ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԽՕՍԲԸ

Ան՝, անոր նախադաս, գիտութեան կարծիքը՝ ան՝ կարծիքը Պալոս, ամենէն ետեւումս որ կ'իջ յիշատակուածներու: Անոր տեղիս մէջ թիչ գրուած կ'ընտանիս ուր գիտակցութեան կէտը բժշկականութեան այնպիսի ժամանակներու շնորհակցութեան ենթարկուի:

Այն չեմ յիշեր գառ մը ուր բժշկները եկած ըլլան այնքան որոշ կարակցութեան որքան եկած էս, Անեղ ձեզի ըսին թէ Քարլաքեան անգրիպից էր, կ'ըսէ սպաննից թիմանչիբը: Միթէ կ'ընտանիս գիտութեան ասորքեր կերպով որոտայտուիլ: Ինչ բան կայ առեղի բնական քան Քարլաքեանի կ'ընտանիս ուղեղը չկ'ըսու գիտագրի այն ան որ ցնցուածին, որուն ենթարկուեցաւ թիմանչիբի սկզբումս աննշմարելի... Անորն է որքէն առջի այն ուղեղը որ չգիտի ազգութիւնը այդպիսի ցնցուած մը: Մարդկային ուղեղը ո՛ր կարգում է, ոչ ուր զոր, ըլլա՛ր իսկ, Վեսուլի լուծանքուն առկա մարդը ծագածներ չեմ ու:

Ա՛յ, մեծայարգ անոր, այս խեղճ ազան կ'ընտանիս մըն է, Քարլաքեան մըն է: Այս պատիւս ո՛վ գիտէ ի՞նչ անոր կը լսէ. — Անորը կ'ընտանիս է թէ ազգիցը... Քերևո սիրելիներէն շքեղագրուած է, Քերևո աննշմարելի իրենց քով զը կ'անչին, ուրիշ աշխարհ մը ուր մարդիկ չեն առաջիկ... Բայց ո՛ր, մեծայարգ անոր, Պալոսի կարգումս կայ մեծաշնորհ ձեզ էր գիտեն, ձեզի ցայս առում Արգարուցեան գրուածը: Մի՛ վարանիք, Միտաք ինծի յանձնեցէք, որպէս զի անորքերի Ատուածայ անունը: